

Володимир Голобуцький

ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО

Володимир Голобуцький

Київ
«Вища школа»
1994

ББК 63.3(4Укр)46

Г61

*Рекомендовано Міністерством освіти
України для використання в навчаль-
ному процесі*

Рецензенти: доктори іст. наук *М. Ю. Брайчевський* (Академія наук України), *І. К. Рибалка* (Харківський ун-т)

Редакція літератури з історії, права, економіки
Редактор *П. М. Гвоздецький*

0503020902—048
Г 211—94 **БЗ-27-21-93**

ISBN 5-11-003970-4

© Володимир Голобуцький, 1994

ВІД АВТОРА

(1903—1993)

У середині 30-х років я почав працювати над історією українського козацтва, передусім запорозького, сподіваючись у майбутньому видати свою роботу в трьох томах. Перший том мав охопити період від появи козацтва на історичній арені до ліквідації Старої Січі (в 1709 р.); другий — часи Нової Січі (1734—1775 рр.); третій — історію нащадків запорожців — чорноморських козаків (1787—1860 рр.).

1956 року видавництво Академії наук УРСР випустило в світ книгу «Чорноморське козацтво», тобто третій том мого дослідження, а в 1957 році Держполітвидав УРСР видав книгу «Запорозьке козацтво», або перший том. Готуючи його до друку, я дещо відступив від попереднього плану — додав два розділи з історії Нової Січі. Другий том — «Запорозька Січ в останні часи свого існування» (1734—1775) — відрізняється від першого тим, що тут головну увагу приділено соціально-економічним питанням Нової Січі, господарському і культурному життю козаків. Книга випущена видавництвом Академії наук УРСР в 1961 році тиражем тисяча примірників.

Вихід моїх праць у 50-і і на початку 60-х років припадає на період «хрущовської відлиги»: стало можливим, хоч і в тісних рамках офіційної ідеології, працювати над запорозькою тематикою і видати книги. Пізніше, протягом майже чверті віку, такої можливості вже не було. Теперішня моя праця є другим, українським виданням першого тому в умовах незнані раніше свободи слова. Вона збагачена новими матеріалами і джерелами, які з'явилися за останнє тридцятиріччя.

9 січня 1992 р.

Важко назвати іншу тему з історії України, що викликала б такий великий інтерес, як історія запорозького козацтва. Йому присвячені численні наукові і популярні, історичні і літературні праці, твори образотворчого мистецтва, драматургії, музики, усної народної творчості.

Вже у XVI столітті з'явилися твори, автори яких прагнули з'ясувати причини виникнення козацтва, характер тогочасного суспільного устрою, взаємини між козаками та іншими верствами суспільства — селянством, міщанством, шляхетством, роль козаків в історичних подіях. Першою була хроніка Мартіна Бельського (1494—1575). Шляхтич родом, сучасник Реформації і польського Відродження, Бельський належав до прогресивних діячів того часу. Виступаючи проти середньовічної схоластики й мертвої латині, Бельський писав свої твори рідною, польською мовою. Реакційні сучасники, в тому числі католицьке духовенство, знайшли в цьому привід для звинувачення його в «єретичних помилках». Для свого часу Бельський був добре освіченою, а також спостережливою й проникливою людиною, яка цікавилась сучасним суспільним і політичним життям. Перу Бельського належать широко відомі «Хроніка світу» та «Хроніка польська»*.

У Бельського знаходимо важливі згадки про українських козаків. Описуючи під 1489 роком похід королеви-ча Яна Альбрехта проти татар у Східне Поділля, Бельський зазначає, що польське військо могло успішно просуватись у подільських степах лише завдяки тому, що шлях йому показували тамтешні козаки, які добре знали свою місцевість¹.

В іншому місці під 1516 роком, говорячи про відправу хмельницького старости Предслава Лянцкоронського

---

* Вперше «Хроніка польська» була видана 1597 року сином М. Бельського Йоахимом. Пізніше вона видавалася ще кілька разів (у 1764, 1829, 1833, 1856 pp.).

¹ Kronika Polska M. Bielskiego. Sanok, 1856. T. 2. S. 882.

на Білгород (Аккерман) із загоном козаків, зауважує, що «лише з цього часу з'явилися у нас козаки»². Можливо це треба розуміти так, що, на думку Бельського, приблизно з того часу у окремих польських магнатів з'явилися козаки-служебники, тоді як козаків у власному розумінні слова він називає у своїй звістці під 1489 роком.

Бельський звернув увагу і на невпинне зростання козацтва. «Не було їх раніш так багато,— пише він про козаків,— але вже тепер їх кілька тисяч, особливо помножились вони за останній час»³. Бельський говорить також про переслідування козаків польською владою, зокрема за Стефана Баторія, який хотів «їх остаточно винищити», і про вихід запорозьких козаків на Дон. Порівняно багато місця Бельський відводить боротьбі козаків з турецько-татарськими агресорами.

Після смерті Бельського «Хроніку польську» продовжував його син Йоахим. Останній не був таким підготовленим і спостережливим, як його батько. Незважаючи на це, в тій частині хроніки, яка належить йому (від 1575 до 1598 року), знаходимо важливі відомості про участь запорожців у селянсько-козацькому повстанні під проводом Северина Наливайка (1594—1596 рр.). На відміну від батька, який утримувався від соціальної характеристики козацтва, Йоахим Бельський виступає перед нами як типовий польський шляхтич і запеклий ворог козаків⁴.

Хронікою М. Бельського користувався його близький сучасник Олександр Гваньїні (Guagnino). Італієць родом з Верони, Гваньїні замолоду вступив на службу до польського короля Сигізмунда II Августа (1530—1572). За Стефана Баторія Гваньїні був комендантом Вітебська. В 1611 році він видав працю «O kozakach nizowych, które pospolicie zarogozkimi zowieмі». В цьому творі Гваньїні, по суті, лише переказує Бельського з деякими дуже незначними доповненнями. Гваньїні намагався пояснити саме поняття «козак». За його словами, козак — «людина вільна, дотепна, хоробра, вона займається будь-яким ремеслом і служить за гроші тому, кому захоче»⁵.

Гваньїні уперше докладно говорить про те, що магнати (Лянцкоронські, Вишневецькі, Ружинські та ін.) на-

² Там само.

³ Там само. С. 991.

⁴ Там само. Т. 3. С. 1719—1764.

⁵ Guagnino. Назв. праця. С. 31—35.

бирали «козацькі» загани й іменували себе гетьманами. Гваньїні хотів показати, що магнати здавна прагнули підкорити собі частину козаків, перетворивши їх на своїх воєнних слуг.

За порогами козаки вперше з'являються, за Гваньїні, на початку XVI століття і навіть раніше. З 1516 року, пише він, запорожці все більше удосконалюють своє військове ремесло⁶.

1584 року в Польщі вийшла книга Бартоша Папроцького (1543—1614) «Herby rycerstwa Polskiego». В ній автор описує подорож у 1581 році на Запорозжя шляхтича Самуїла Зборовського. Папроцький, який славив впливовий у ті часи рід Зборовських, наповнив, за прикладом західноєвропейських геральдиків, своє оповідання фантастичними подробицями на зразок того, що Зборовського козаки обрали «гетьманом» тощо⁷. Якщо відкинути подібні вигадки, з праці Папроцького можна запозичити цікаві відомості з історії Січі того часу. Автор розповідає про звичаї та побут козаків, їхнє ставлення до шляхти тощо. Словнений почуттям зневаги до козаків, Папроцький намагався зобразити їх, на противагу «культурній» шляхті, відсталими й дикими людьми.

Порівняно невелике місце відвів козакам у своїй «Хроніці»⁸, яка охоплює події від 1575 до 1638 року, біскуп Павло Пясецький (1579—1642). Палкий прихильник централізації Польщі, Пясецький дуже цікавився можливістю використання козаків в інтересах королівської влади. В своїй «Хроніці», яка стала широко відомою ще в рукопису, він описує збільшення реєстрового козацтва за польського короля Стефана Баторія, наводить відомості про «залоги» реєстровців за дніпровськими порогами тощо⁹.

Пясецький був першим автором, який спробував витлумачити термін «козак» з етимологічної точки зору. «Козак», на його думку, походить від слова «коза», бо козаки, як кози, дуже легко й швидко проникають у малоприступні місця. Він докладно зупиняється на участі козацтва в Хотинській війні 1621 року, а також у повстаннях кінця XVI — першої половини XVII століть. Хоч Пясецький ставився до козаків з відвертою нена-

⁶ Там само.

⁷ Раггоскі В. Herby rycerstwa Polskiego. Kraków, 1858. С. 156—167.

⁸ Надрукована в Кракові в 1645 р.

⁹ Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego. Krakow, 1870. С. 46.

вистю, однак не міг приховати й своєї поваги до них, захоплення їхніми подвигами, мужністю, самовідданістю, любов'ю до рідного краю.

Він першим із сучасників зробив спробу пояснити причини селянсько-козацьких повстань, вбачаючи їх в ненаситності магнатів та інших панів, «які хотіли мати якнайбільше селян у своїх маєтках і стягувати з них якнайбільше поборів»¹⁰. Такі висновки викликали нападки на Пясецького з боку пізніших його видавців, зокрема Юліана Бартошевича. Вважаючи своїм обов'язком боронити горезвісну «теорію культурної місії» феодальної Польщі на Україні, Бартошевич у 1869 році в передмові до «Хроніки» Пясецького писав: «Хто захищає козацькі бунти, той — людина недоброї віри»¹.

Мабуть, найдокладніші відомості про козаків, доповнені цікавими зауваженнями й оцінками, подав Еріх Лясота *. Шляхтич за походженням, Лясота народився в Сілезії, в околицях Ратибора. Початкову освіту здобув у м. Герлиці, учився в Лейпцігському, а згодом у Падунанському університетах. В 1579 році Е. Лясота, довідавшись, що іспанський король Філіпп II вербує у Ломбардії німців на військову службу, наймається рядовим і проходить від Португалії до Азорських островів. 1584-го повертається на батьківщину і вже наступного року йде на службу до імператора Рудольфа II. Йому й доручає Рудольф II посольство до запорозьких козаків. Воно тривало півроку (з 24 лютого по 24 серпня 1594 року), з яких він майже місяць жив на Січі. Еріх Лясота вів щоденник, у якому зафіксував і своє перебування на Запорожжі.

Лясота прибув у Січ, коли вона була на острові Базавлуку. Він першим із авторів вжив термін «Січ». «При-

---

¹⁰ Там само. С. LIX.

¹¹ Там само. С. IX—X.

* Опис подорожі Лясоти на Запорожжя знаходимо в творі, якому він дав назву «*Diarium des Erich Lassota von Steblau*». В 1854 році і потім в 1866 році рукопис Лясоти видано в Галлі під назвою «*Tagebuch des Erich Lassota von Steblau*». 1873 року ту частину «Щоденника» Лясоти, яка стосується Запорожжя, з короткою передмовою і коментарями видав у Петербурзі проф. Ф. Брун. 1890 року «Щоденник» видано вдруге російською мовою в новому, виправленому перекладі в Києві; він увійшов у перший випуск «Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси». В 1984 році у львівському журналі «Жовтень» (№ 10) з'явився український переклад Лясоти Галиною та Іваном Сварниками, що на відміну від попередніх російського та українського (В. Доманицький) видань охоплює весь текст «Щоденника» стосовно України. Це значно збагачує джерелознавчу базу історії козацтва.

був на острів,— пише він,— який зветься Базавлук, що лежить біля одного із дніпровських річищ — Чортотлику... Тут була в той час козацька Січ»¹².

«Щоденник» Лясоти містить дуже важливі відомості про соціальну диференціацію запорозького козацтва, про кількість козаків, форми їх організації, політичні відносини з іншими країнами.

Останнім часом, завдяки дослідницькій праці історика української діаспори Олександра Барана¹³, джерелознавча база історії запорозького козацтва збагатилась повним описом подорожей італійського шляхтича Пієтро делла Валле в 1616—1620 рр., де останній оповідає про козаків, їхні поселення, звичаї, військову майстерність тощо. Цей опис особливо цікавий тим, що очима тогочасного італійця сприйнято запорожців як важливий фактор у політиці країн чорноморського басейну і навіть далекої Персії.

Пієтро делла Валле належав до знатної римської родини (народився 1586 р.) і ще замолоду став відомим поетом, оратором, вояком папської армії. Розчарувавшись у коханні, він вирішив шукати розради в паломництві до святих місць. Спочатку він вирушив кораблем з Венеції до Константинополя, де пробув цілий рік, вивчаючи турецьку й арабську мови. Звідси, через Олександрію і Каїр, він прибув до Єрусалима, звідки рушив до Багдада. Тут він одружився із християнкою східно-сирійського обряду і завдяки родинним зв'язкам дружини зацікавився Персією, куди потім і виїхав.

У цей час війна між Персією і Туреччиною підходила вже до вирішальної стадії. Перський шах, зацікавлений у союзниках, приязно зустрів італійця і радився з ним про можливість політичних союзів із європейськими країнами.

Ще в Константинополі Пієтро делла Валле багато чув про запорозьких козаків, і тепер він вирішив запропонувати Аббасу Великому план персько-козацького союзу. Проте Пієтро делла Валле не знав, що в Аббаса є й інший радник. Ним був принц Шагін-Гірей, який внаслідок династичної боротьби мусив втекти до шаха і консультував його в питаннях відносин з Польщею і Кримом. Шагін-Гірей, на відміну від Пієтро делла Валле, радив шаху вступити у переговори не з самими коза-

---

¹² Жовтень. 1984. № 10. С. 104.

¹³ Баран Олександр. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. Вінніпег, 1985.

ками, а радше з польським королем¹⁴, умовляючи перського володаря найняти через посередництво короля лише певну кількість козаків для війни з турками.

Перебуваючи при дворі шаха, Піетро делла Валле зустрів там запорозького козака Степана, уповноваженого січовиками для переговорів із шахом щодо участі козаків у персько-турецькій війні. Піетро делла Валле всіляко опікував Степана у переговорах. Але вони були безуспішними. Це О. Баран пояснює тим, що шах отримав досить стриману відповідь від польського короля. До того ж у цей час між Туреччиною і персами було укладено мирну угоду¹⁵. На тому і скінчилися козацько-перські взаємини, хоча ще від 1620 року маємо у цій справі листа козацького полковника Оліфера Голуба до шаха та до домініканського вікарія Вірменії Павла-Марії Читтадіні.

Звернемось до опису цих подій, висвітлених Піетро делла Валле в листі до приятеля Марію Скіпано, професора медицини неапольського університету. Цікаво, що Піетро делла Валле відрізняв українських козаків від російських (чого часто не зустрічаємо у багатьох його західноєвропейських сучасників): «Козаки,— пише він,— знаходяться в різних країнах та живуть у відмінних згромадженнях. У краях Росії чи Московії — що означає те саме — вони перебувають коло Каспійського моря, або коло ріки Волги, як також в середині країни... Але козаки, як такі, також перебувають у багатьох південних краях Коронної Польщі.

Я ніколи не мав на думці злучити російських козаків з персами,— бо мимо того, що вони всі є еретиками або схизматиками, живучи в московській державі, що наслідує грецькі ересі й дуже погано дивиться на нас латинян,— вони живуть далеко від турків і тому не можуть спричинити їм більшої шкоди. Крім того, вони не є в найкращих відношеннях з персами, бо на Каспійському морі та на Волзі деколи ограбовують торговельні кораблі персів і хоч московський володар каже, що живе в приятельстві з перським шахом та часто посилають одні до одних амбасадорів, то мимо того, це приятельство є тільки вдаване...

Моя думка була, щоб поєднати персів з козаками

---

¹⁴ Дашкевич Я. Р. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Укр. іст. журнал. 1971. № 9. С. 129.

¹⁵ Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. С. 10.

Польщі, а головне з тими, що мають свій осідок на гирлі ріки Бористена за Чорним морем, де без вибудованого міста вони частинно живуть в шатрах, частинно в курінях, хоронені водами та мочаристим тереном, що вони, коли хочуть, можуть заводнити зо всіх сторін, так що ні із суші, ні з моря на них не можна напасти й не можна їх вигнати з їхньої фортеці»¹⁶.

Знаходимо у Піетро делла Валле відомості про військовий побут і про походи козаків: «В цій місцевості (у Запорозькій Січі.— В. Г.) постійно живе більше ніж 2000 добрих вояків, які під час зими сторожать водяні судна та зброю, а при тім роблять рейди на суші як кіннота проти європейських татар, що з ними сусідують. А в літі, в кожній годині, як кажеться, є час на морські імпреди. Вирушають — від трьох до п'ятисот — озброєними чайками, що везуть деколи чотири тисячі, деколи шість тисяч, а навіть і сім чи вісім тисяч вибраних вояків, які в дійсності не тільки вояки, але також і гребці та моряки, бо немає між ними таких людей, які б не розумілися на багатьох речах»¹⁷.

Піетро делла Валле оповідає далі, що козаки, не задовольняючись нищенням турецького флоту, нападають і на турецькі міста: «Сіноп, велике місто і знане через античну особу Мітрідата, між іншим, також скуштувало їхнього гніву. Кафа, яка має бути осідком європейського татарського ханату, не могла освободитися з їхніх рук. І сам Трапезунд був кілька раз у небезпеці і якщо врятувався в минулому, то це ще не означає, що уникне її в майбутньому... До чого стремляться у майбутньому козаки, захоплені і горді своїми досягненнями, залишаю уяві Вашої Милости. Я тільки скажу те, що сам від них чув: — Вони надіються одного дня взяти Константинопіль.— Вони кажуть, що для них було зарезервовано освободження цієї країни й існують пророцтва, які це ясно пророчать»¹⁸.

Характеризуючи значення і розмах козацьких походів, Піетро делла Валле пророкує козакам велике майбутнє: «Як би не було, вони сьогодні є дуже сильними на Чорнім морі й ще, щоб трохи позмагатися, будуть його абсолютними панами. Вони почали свою активність не відтепер, але вже від часів султана Мурада (Му-

---

¹⁶ Там само. С. 16. О. Баран справедливо зауважує в цьому місці, що інформація Піетро делла Валле віддзеркалює турецькі погляди на Запорозьку Січ.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. С. 17—18.

рад III (1574—1595).— О. Б.). Вони в такий самий спосіб провадили війну проти турків як сьогодні. А ті турки за тридцять і кілька літ, що ці на них наскакують, не могли їх знищити. Протинно, козаки сьогодні є сильнішими, ніж були, і можна сміло сподіватися, що ще будуть в майбутньому.

Я, студіючи їхній стан та їхній спосіб життя, думаю на правду, що вони одного дня створять для себе одну могутню республіку, бо з такими самими принципами почали славні спартанці, лакедемонійці, як також і сицилійці, картагенці і навіть самі римляни, а в модерних часах голляндці»¹⁹.

Видатне місце серед творів про козаків, написаних у перших десятиліттях XVII ст., займає «Історія Хотинської війни» Якова Собеського. Син люблінського воеводи Марка Собеського, Я. Собеський народився 1588 року. Освіту здобув у відомій на ті часи Краківській академії, а потім за кордоном. Собеський брав активну участь у політичному житті Речі Посполитої. Його чотири рази обирали маршалком сейму і кілька разів сеймовим комісаром. Свій твір Собеський видав 1646 року у Гданську під назвою «Commentariolum Chotinensis belli»*.

Найбільший інтерес викликають ті місця Собеського, де автор розповідає про суперечності в козацькому війську. Описуючи ситуацію напередодні Хотинської війни, Собеський показує політику частини козацької старшини щодо польського уряду, підкреслюючи значні суперечності, що існували в козацькому середовищі, тощо.

Собеський наводить цінні й цікаві факти щодо ролі козацтва в Хотинській війні, не приховуючи того, що головна заслуга в розгромі турків під Хотином належить українському козацтву. В іншому місці, протиставляючи мужніх і стійких козаків польській шляхті, він пише: «Багато шляхтичів, що належали до знаменитих фамілій, ховались на возах між провіантом; їх витягали з цих схованок і проводили через увесь табір як таких, що паплюжать своє військо»²⁰.

Цікаві його відомості про військовою організацію козаків, становище старшини, звичай змінювати прізвище

¹⁹ Там само. С. 18.

* В 1854 році твір Собеського був виданий польською мовою в Петербурзі в збірці «Dziejopisowie krajowi». 1896 року вийшов російський переклад у «Мемуарах, относящихся к истории Южной Руси», вип. 2. К., 1896.

²⁰ Мемуары... Вып. 2. С. 85.

при вступі в козаки й т. ін. Гідне уваги те, як Собеський пояснює свій інтерес до козаків: «Як я чув... від людей компетентних і в чому мав змогу переконатися на власні очі, ... слава їх (козаків.— В. Г.) поширилася далеко поміж різними народами»²¹.

Селянсько-козацькому повстанню 1637—1638 рр. присвячений щоденний Сімеона Окольського «*Dyariusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronnem a zaporoskiem, 1637*». С. Окольський (помер у 1654 році), військовий капелан при коронному гетьмані С. Конецпольському, як монах-домініканець, належав до найбільш ревних оборонців політики національного та релігійного гніту, яку проводили на Україні польські пани. Твір Окольського з першої до останньої сторінки пройнятий лютою ненавистю до народних мас України, до козацтва. Повстання 1637—1638 рр. він вважав явищем, що загрожувало самому існуванню Речі Посполитої, і тому закликав до нещадної розправи з повстанцями. Повстанці, писав Окольський, піднесли козацьку шаблю, «загрожуючи всім польським гетьманам, сенаторам і самій королівській величності»²².

Під сутаню католицького патера ховалась людина, дуже добре обізнана з військовою справою. В праці Окольського знаходимо багато відомостей про сили обох сторін, про тактику польського війська й козаків, взагалі про хід воєнних дій. Окольський наводить також цікаві дані про соціальний склад повстанців, описує внутрішню боротьбу в козацькому таборі, показує протилежність інтересів частини козацької старшини інтересам основної маси козацтва. Він відзначає, що повстанці розоряли маєтності не тільки польських панів, а й старшин та багатих козаків²³. Він говорить, що проти повстанців разом з панами боролось кілька тисяч реєстровців²⁴.

Знавець військової справи, Окольський не раз підкреслює мужність і високу військову майстерність козаків, які тримали свої позиції «без страху при наявності найменшого природного захисту — болота, кущів тощо»²⁵. В особі козаків польські пани, зазначає він, мали

---

²¹ Там само. С. 89. (Не можна не згадати також анонімного «Щоденника комісії або походу проти козаків запорозьких» — «*Dyariusz komisji albo expedycji przeciwko wojsku Zaporozkiemu*». Це єдиний тогочасний твір, який висвітлює боротьбу козаків, у тому числі й запорозьких, під час повстання 1625 року).

²² Мемуары... Вып. 2. С. 171.

²³ Там само. С. 174.

²⁴ Там само. С. 206.

²⁵ Там само. С. 215.

досвідченого ворога, який не один раз «відбивав татарські сили» і який «уміє терпіти голод, спрагу й усі негоди»²⁶. Поразку польського війська під Голтвою Окольський пояснює тим, що «багато панів ... зневажливо ставились до цієї селянської війни, дивлячись на козацьку чернь як на своїх пастухів і поденників»²⁷. Він закликає панів ніколи не забувати, що «хоч серед козаків нема ні панів, ні сенаторів, ні воевод..., зате є такі люди, що якби не заважали тому видані проти плебеїв закони, то між ними знайшлись би гідні рівнятись за хоробрістю Цінцінату, якого від плуга закликали в диктатори, або Фемістоклу»²⁸. Немов би для підтвердження сказаного вище Окольський підкреслює, що після битви під Жовнином, оглядаючи козацькі позиції, «не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його дотепності»²⁹.

Серед праць першої половини XVII століття про козацтво найціннішою за змістом, різноманітністю поставлених і висвітлених питань та яскравістю викладу слід вважати «Опис України» Боплана*. Гійом Левассер де Боплан, французький дворянин, інженер, народився наприкінці XVI століття в Нормандії. В 1630 році він на запрошення польського уряду прибув у Польщу. Польський уряд і магнати використовували Боплана як досвідченого і здібного інженера для побудови фортець в Україні. Так, у 1635 році Боплан збудував Кодак. Перебуваючи водночас на службі у відомого магната Станіслава Конецпольського, який став у 1620 році коронним гетьманом, Боплан заселяв слободи для свого патрона.

На відміну від польських шляхетських авторів Боплан дивився на козаків передусім як на трудову верству, а вже потім, як на вояків. Козаки — не тільки сільське, а й міське населення, пише Боплан, «серед цих ко-

---

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. С. 224—225.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. С. 243.

* Перший раз «Опис України» видано в Руані 1650 року в кількості 100 прим. В 1660 році, у зв'язку з великим інтересом французької громадськості до України, викликаним Хмельниччиною, Боплан вдруге надрукував свій твір. В 1704 році вийшов англійський, у 1769 — польський, в 1780 — німецький і в 1832 році — перший російський переклад твору Боплана. Українською мовою «Опис України» з'явився в 1981 році в журналі «Жовтень» (№ 4), а в 1990 — окремим виданням. Перекладач Ярема Кравець поставився до «Опису України» насамперед як до літературного твору і у зв'язку з цим відмовився від дослівного перекладу ряду місць, намагаючись прозу Боплана передати сучасною українською мовою.

заків взагалі трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші»³⁰.

«Одне слово,— каже він,— усі вони досить кмітливі, але саме в тих справах, які вважають для себе корисними й необхідними, головним чином, що пов'язане з їхнім селянським життям»³¹.

Козацтво, на погляд Боплана, відіграло значну роль в освоєнні українських степів.

Місцеве населення, пише він у присвяті до Яна Казимира, «відсунуло далеко вперед кордони земель і так ревно взялося обробляти здобуті неродючі землі, що нині завдяки їхній родючості звідти пливають найбільші прибутки для Вашого королівства»³².

Батьківщиною козацтва Боплан вважає Київську землю. «Однак саме звідсиль,— пише він,— пішов той благородний люд, який називається нині запорозькими козаками і котрий протягом стількох уже літ заселює різні місця уздовж Дніпра»³³. Він підкреслив роль козацтва в обороні не тільки українських, а й польських земель. Край, заселений козаками, за Бопланом, «є непереборною твердиною проти військової могутності турків і підступних нападів татар, міцною перепорою, здатною зупинити їхні часті руйнівні набіги; той ворог страшенно здивувався, зустрівши у провінції, яка була тереном для переможного походу його війська, нездоланну причину своєї ганьби, а також і свого занепаду»³⁴.

Боплан правильно вбачає причину частих повстань України у гнобленні селянства магнатами і шляхтою. Останні, каже він, примушують селян працювати на себе й обтяжують їх без числа поборами. «Одне слово,— читаємо в «Описі України»,— селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати. Не дивно, що цим злидарям у таких тяжких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям, такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у

---

³⁰ Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів, 1990. С. 25.

³¹ Там само.

³² Там само. С. 18—19.

³³ Там само. С. 24.

³⁴ Там само. С. 19.

ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галерах»³⁵.

Рятуючи себе від рабства, селяни тікали у козаки. Останні понад усе «люблять свободу, без якої не уявляють собі життя»³⁶. Але пани прагнули поширити свою владу й на козаків. Саме це, на думку Боплана, було головною причиною, що спонукала їх до бунтів і повстань проти місцевого панства.

Звичайно, не слід думати, що Боплан виступав у ролі друга й захисника козацтва. Він хотів лише пояснити причини визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Вороже ставлення Боплана до козаків виявилось в його твердженні, нібито вони віроломні, зрадливі й підступні, то ж їм «ні в чому не можна вірити»³⁷.

Від панських утисків селяни й козаки тікали на Запорожжя, яке являло собою «сховище козаків на Дніпрі». Внаслідок масових втеч чисельність запорозького козацтва невпинно зростала.

Боплан багато уваги приділяє вивченню й опису звичаїв, побуту й військових дій козацтва. Козаки, за його словами, добре переносили холод і спеку, голод і спрагу, а на війні відзначались невтомністю, мужністю, відвагою і не боялися смерті³⁸. В бою козаки виявляли стільки вмілості й завзяття, що під прикриттям свого табору сотня їх могла відбитися від тисячі поляків і ще більшої кількості татар. Козаки, які походили переважно із селян, звичайно, не мали сильної кінноти, але, якби вона була у них, вони «були б непереможні»³⁹, — каже на закінчення Боплан.

Боплан написав цінний, єдиний у своєму роді нарис Запорожжя, перший вказав на «Військову скарбницю», як на головне місце зосередження запорозького козацтва, докладно розповів про морські походи козаків на Крим і Туреччину.

Після Хмельниччини, тобто у другій половині XVII століття, з'являються твори українських авторів з історії козацтва. Визвольна війна призвела до великих змін у житті українського народу. Виступаючи проти кріпосницького гніту, селяни оголошували себе вільними людьми — козаками й запроваджували козацькі порядки. В ході війни магнатське землеволодіння в Східній Укра-

---

³⁵ Там само. С. 28.

³⁶ Там само. С. 26.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. С. 27.

їні було знищене. Втратили свої маєтки католицьке духовенство й частина польської, а також української шляхти. Внаслідок усього цього певна частина селянства звільнилась від кріпацтва, а феодална залежність решти селянства ослабла. Проте феодално-кріпосницький лад не було повністю зруйновано. Причин тут кілька. По-перше, Східна Україна потрапила у сферу політичного і економічного впливу Росії, де феодалний режим був значно жорстокішим, ніж у Польщі. По-друге, з приєднанням до Росії козацька старшина, українська шляхта, значна частина міщанства і духовенства намагалися утримати і навіть посилити ті державні структури, що склалися під час Визвольної війни. Разом з тим основною економічною базою, на якій тримався гетьманський уряд, залишався феодалізм, який перебував у протиріччі з елементами нового буржуазного устрою, підсиленими визвольною війною, перш за все, масовим покоченням селянства.

Царський уряд дивився на автономістські тенденції гетьманської держави з підозрою: вже саме гетьманство було порошиною в очах центральної російської влади. Вона прагнула всіляко зменшити, ущільнити права гетьмана і старшини. З другого боку, селянство і козацтво вперто боронили свої права, завойовані ціною великих жертв. До того ж царський уряд часто підбурював народ проти гетьмана і старшини. Отже, гетьманська держава опинилась між двома жорнами. До того ж важливим політичним чинником було в той час Запорожжя, де будувалась держава, що спиралась на вільне від феодалних утисків козацтво, хоч і тут, ясна річ, була досить відчутна соціальна диференціація. Народні маси Гетьманщини з надією дивились на запорозькі порядки, і втечі туди не меншали, а це, само собою, було не на користь Гетьманщині.

Ці складні процеси знайшли своє місце в козацьких літописах Самовидця і Грабянки.

Автор «Літопису Самовидця» належав до старшинської верхівки, був добре обізнаний з політичними подіями свого часу і сам брав участь у громадському житті. Свій літопис він починає з пояснення причин повстання 1648 року. Періоду, що передував Хмельниччині, він майже не приділяє уваги. Самовидець не ставить питання ні про походження козацтва, ні про загарбання польськими й українськими магнатами та шляхтою селянських і козацьких земель, ні про перетворення панами основної маси українського народу в кріпаків.

Говорячи про причини Хмельниччини, Самовидець не звертається до становища народних мас, у тому числі вільного, запорозького козацтва; головну причину війни він вбачає в утисках, які чинили польські пани реєстровим козакам, у невдоволенні останніх польським пануванням та релігійними переслідуваннями. «Початок і причина війни Хмельницького,— пише він,— це є одне від ляхів на православ'я гоніння і козакам обтяження». Що ж до селян, то вони, за Самовидцем, «в усьому жили обфіто (вдостатку.— В. Г.)», але разом з тим терпіли різні утиски, причому не від самих панів, а від їхніх орендарів і управителів, «бо самі державці в Україні не мешкали: і так про кривди людей посполитих мало знали, або може й знали, тільки засліплені будучи подарунками від старост і... орендарів..., тому не могли дізнатися»⁴⁰.

Вороже ставлячись до експлуатованих народних мас, які прагнули в ході Визвольної війни до поголовного покаяння, Самовидець водночас вважав цю війну справедливою через те, що вона була спрямована проти польського панування.

Висвітлюючи історичні події, Самовидець ніколи не полишав позиції старшини. Він, наприклад, хоче запевнити читача, ніби народні маси, виступаючи проти своїх гнобителів, керувались лише низьким почуттям — бажанням загарбати чуже майно. Передаючи настрої імущих класів, які зазнавали ударів з боку повсталого народу, Самовидець писав: «І на той час туга велика людям всякого стану була і наруга від посполитих людей». Так, сумував він, «диявол вчинив собі сміх із людей статечних»⁴¹.

Особливо цінним у Самовидця є те, що в масовому покаянні населення він справедливо вбачав прагнення селянства і міщанства знищити феодально-кріпосницький і національний гніт: «Усе, що живе,— зазначав Самовидець,— піднялося в козацтво»⁴².

Неоднозначним було ставлення Самовидця і до російського уряду. Так, він в цілому прихильно поставився до Переяславської ради 1654 року. Ця позиція, однак, міняється, коли йдеться про посилення тиску царського уряду на Україну. Негативно, наприклад, він характеризував дії царського уряду у зв'язку з приїздом в Украї-

---

⁴⁰ Летопись Самовидца. К., 1878. С. 3, 5.

⁴¹ Там само. С. 13, 20.

⁴² Там само. С. 14.

ну 1666 року московських переписувачів, «котрі переписували всіх людей на Україні, що мешкали і по містах, і по селах, та синів, хто має, і хто чим оре. І так уклали данину на людей тяглих від плуга волів осипи по восьми осмачок, а грошей по п'яти золотих. А знову, хто кіньми оре, від коня півкопи і по османці жита. Також постановили по містах ціловальників із міщан, котрі вибирали від всіляких торгів, так великих і малих. Також подачку наклали від усякої людини так ремесника, як також і найубогішого. І ті реєстри до книг пописали, котрі книги одні на Москву повезені, а інші воеводам подані, ніби то накладену подачу на людей вибирали і тим платили людям ратним, які zostалися на Україні»⁴³. Ці дії російського уряду викликали козацьке повстання в Переяславському полку, під час якого було вбито полковника Данила Хоменка і розгромлено московський гарнізон. Реакція на це Самовидця стримано прихильна. Осудження Самовидцем податкової політики царського уряду дало привід майбутнім дослідникам, зокрема відомому українському історику М. І. Марченку, висловити думку, «що автор літопису не належав до старшин, обдарованих різними привілеями»⁴⁴. Останнє, однак, не співзвучне зі зневажливим ставленням Самовидця до рядового козацтва, покозаченого селянства і міщанства, а також і до запорожців. Його симпатії цілком на боці імущої верхівки реєстрового війська. Хоч М. І. Марченко і називає Самовидця представником простого козацтва, однак із загальним висновком його, що в концепції автора «Літопису Самовидця» проглядаються «автономістські козацько-українські настрої»⁴⁵, можна погодитись.

Дуже важливою для вивчення історії козацтва працею є літопис Григорія Грабянки*.

Грабянка понад сорок років займав старшинські посади. В 1687 році бачимо його полковим суддею, а в 1723 — у складі групи, на чолі з Полуботком відправле-

---

⁴³ Там само. С. 99—100.

⁴⁴ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1969. С. 49.

⁴⁵ Там само.

* «Действие презельной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского... в граде Гадячу трудом Григория Грабянки собранная и самобитных старожиллов свидетельства утвержденная. Року 1710». За словами О. М. Лазаревського, літопис Грабянки був відомий у багатьох списках. Уперше працю Грабянки видав Ф. Туманський без імені автора в 1793 році в журналі «Российский магазин». Удруге вона надрукована в 1854 році у Києві.

ної до Петра I. В Петербурзі він опинився у кріпості. З 1729 року до смерті (загинув у 1734 році під час походу на Крим) Грабянка був гадяцьким полковником. Він мав добру освіту, був обізнаний з вітчизняними й іноземними історичними джерелами, а також із тогочасною літературою. Складаючи свій літопис, Грабянка користувався творами М. Бельського, О. Гваньїні, В. Коховського, С. Пуфендорфа, М. Стрийковського та ін. Праця Грабянки охоплює історію України від найдавніших часів до 1709 року. Головне місце в ній приділене участі козацтва у Хмельниччині.

Грабянка починає своє оповідання екскурсом у глибину віків. Такий вступ потрібний йому для того, щоб по-новому поставити питання про походження козацтва. Грабянка вважав не тільки незадовільним, а навіть образливим те пояснення, яке давала походженню козацтва більшість польських авторів. Він з обуренням пише про одного з них, який «від кіз диких козаків обзиває, яко до тих швидкістю до борні прирівнюються і тих лавом на інакше упражняються»⁴⁶. Йому більш імponує пояснення Стрийковського, який козаків «веде... від древнього свого якогось там вождя Козака», а ще більше — думка О. Гваньїні. Останній, за словами Грабянки, козаків «від свободи їхньої так названих розумієт бути, тим паче прабатьки їхні від доброї волі охочі до борні споконвіку, яко ж і завжди козаки не приховуючи хоробрості своєї до борні охочі є»⁴⁷.

Щоб обгрунтувати права і претензії того стану, який він репрезентував, Грабянка передусім прагне підкреслити давність його походження. Козаки, за Грабянкою, свою назву дістали в спадщину від предків — хозарів (козарів). Останні — народ скіфського походження і отримали своє ім'я від назви річки, що тече через Бухарську землю в Хвалінське море. Хозари були сміливими й відважними вояками і викликали страх у навколишніх народів⁴⁸. Міркування Грабянки про хозарів фантастичні і непевні. Він уявляє їх собі то як цілий народ, то як військову верству.

Під час татарської навали хозари, за його словами, перейшли спочатку на берег Азовського моря, а потім оселились на Україні. Тут вони трохи змінили своє ім'я

---

⁴⁶ *Летопись Григория Грабянки*. К., 1854. С. 15. Грабянка має на увазі Веспасіана Коховського, який запозичив цей погляд у Павла Пясецького.

⁴⁷ *Летопись Григория Грабянки*. С. 15.

⁴⁸ Там само. С. 5.

і стали називатися вже не козарами, а козаками⁴⁹. Так було до захоплення України Польщею. Іноземні поневолювачі стали примушувати козаків відбувати різні роботи. Але козаки («бо ж були від... воїнського чину здавна і мечем вправлялися, а не робітним ярмом») не хотіли з цим миритися й пішли за дніпровські пороги: «Побажали самовільно біля річки Дніпра нижче порогів у пустих місцях та в диких полях перебувати»⁵⁰. Таким чином, як бачимо, Грабянка водночас відповів, по-своєму звичайно, і на питання про виникнення запорозького козацтва.

Грабянка добре розуміється на реальному побуті запорожців: вони займалися промислами, жили в куренях, обирали собі отаманів, у тому числі кошового. Головним заняттям запорожців, як і їх предків — хозар, запевняє він, була війна: вони існували передусім «морським на бусурманів розбоем»⁵¹. Побачивши хоробрість і мужність козаків, польські королі, зокрема Сигізмунд I, стали запрошувати їх на службу, причому керувати цими славними вояками вважали для себе за честь навіть польські магнати: «І цим заради їхніх військових справ не погордували над ними бути гетьманами великородних сенаторських домів знатні люди... Предслав Лянцкоронський..., Дмитрій князь Вишневецький..., Євстафій князь Ружинський»⁵². Як бачимо, Грабянка ввів у літературу ідею, нібито феодали були організаторами й керівниками українського козацтва. На цьому докладніше зупинимося далі.

На відміну від Самовидця Грабянка не торкається того, що могло б натякнути на справжнє соціальне походження козацтва, на його зв'язок з народними масами, а також на соціальні суперечності в його середовищі. Все це він хоче замінити переважно військовою історією, до того ж не запорозького, а реєстрового козацтва. Але Грабянка розуміє, що реєстрове козацтво становило невелику частину порівняно з усією масою селян та міщан, які прагнули скинути феодально-кріпосницьке ярмо і тому називали себе козаками. Ось чому він пише: «Скільки... і кілько у Малої Росії людей, тільки і козаків, їх не треба нуждою (силоміць) збирати,... не треба

---

⁴⁹ «Козарів же названня малоросійські воїни... мало чим змінившись, вместо козарів козаками йменуються» (там само, с. 15).

⁵⁰ *Летопись Григория Грабянки*. С. 18.

⁵¹ Там само. С. 18—19.

⁵² Там само. С. 20—21.

найму (платні) обіцяти»⁵³. Отже, за Грабянкою, в «показаченні», тобто у визнанні за всіма козацьких прав, народні маси вбачали шлях до свободи. Описуючи Зборівський договір, Грабянка яскраво малює обурення, яке охопило народні маси, коли вони дізналися, що козацькі права будуть визнані лише за сорока тисячами. Розуміючи, які наслідки можуть мати ці настрої, Хмельницький поспішив оголосити, що кожен може вважати себе за козака («но даде їм свободу, хто хоче козаком бути, хай буде») ⁵⁴.

Грабянка, як і Самовидець, неприхильно ставиться до участі запорожців у боротьбі народних мас проти феодално-кріпосницького гніту. Це виявляється у нього, між іншим, при характеристиці Чорної ради 1663 р. А втім, джерелом для нього в даному разі був той же Самовидець⁵⁵. У літописі Грабянки ми знайдемо місця, де автор особливо виразно висловлює думку про активну роль запорожців у антифеодалному русі. Розповідаючи, наприклад, про політику Брюховецького, він говорить, що запорожці, незадоволені тягарем, який ліг на плечі народних мас, «народ розбуджували до бунтів»⁵⁶. Грабянка розуміє також, що постійне прагнення запорожців брати участь у боротьбі народу проти своїх гнобителів пояснюється органічним зв'язком запорозького козацтва з народними масами; на Запорозжя йшов той, хто рятував себе від утисків на Україні, «а декого сини на Запорозжі були»⁵⁷.

Літопис Грабянки, як історична праця, цікавий з багатьох сторін. Так, з одного боку, він містить цінні матеріали з історії козацтва, а з іншого — відбиває думки ідеолога козацької старшини кінця XVII — початку XVIII століть, яка прагнула зберегти автономію України і разом з тим дивилась на себе як на національний провід. Для цього вона творила власну генеалогію.

Походження козаків, писав Грабянка, бере початок з глибини віків. Козаки — це українське лицарство, яке завжди віддавало перевагу військовій справі, а не праці. Ясна річ, що Грабянка під козаками в даному разі мав на увазі козацьку верхівку, яка намагалась зрівняти себе з шляхетством.

Майже водночас із Грабянкою над твором, присвяче-

---

⁵³ Там само. С. 20.

⁵⁴ Там само. С. 93.

⁵⁵ Там само. С. 181 та ін.

⁵⁶ Там само. С. 192.

⁵⁷ Там само.

ним головним чином історії козацтва, працював Самійло Величко *. Вже в немолодих роках 1690 року він почав служити при генеральному писарі Василеві Кочубеї. Пізніше Величко перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії: «був не останнім у справах писарських»⁵⁸. В 1702 р. брав участь у поході російського війська в Польщу, відправленого на підмогу союзникові Петра I Августу II. Свій твір Величко склав уже в похилому віці. Величко навчався ймовірно в Київській академії; він був вельми освіченою людиною, знав, між іншим, латинську, польську і німецьку мови.

Соціальні погляди С. Величка дуже близькі до поглядів Грабянки. Але разом з тим його праця, безперечно, є кроком уперед. Величко вважає історію найважливішою галуззю людського знання. «Якщо може щось бути допитливій природі людській,— пише він у передмові до читача,— ...таке бажане і приемне», то це — «бачення раніше бувших діянь і поведінок людських». Він ремствує на бідність і лаконічність вітчизняних літописних творів, а також на те, що для написання історії України доводиться звертатися до іноземних джерел. Він дорікає своїм попередникам за те, що вони не намагались розшукати причини подій і не завжди пов'язували їх з іншими явищами⁵⁹, і тому доводиться заповнювати прогалини відомостями з іноземних книг — грецьких, латинських, німецьких, польських істориків, твори яких «не тільки витлумачити і на козацьку мову перекласти важко, але й дістати в Малій Росії неможливо»⁶⁰. Для свого твору Величко користувався згаданою далі поемою С. Твардовського «Воупа домова», «Космографією» Пуфендорфа та іншими працями іноземних авторів. Однак особливе місце він, за власним визнанням, приділив записам секретаря Богдана Хмельницького Самоїла Зорки. Крім того, Величко використав «інших літописців і записок

---

* Летопись событий о Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Вперше видано у Києві: т. I — в 1848 р., т. II — в 1851 р., т. III — в 1855 р., т. IV і Додатки — в 1861 р. В 1926 р. знову вийшов у світ т. I. Літопис Величка охоплює період від середини XVII до початку XVIII ст.

⁵⁸ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С. 25.

⁵⁹ Летопись событий о Юго-Западной России в XVII в. ... Т. I. С. 4.

⁶⁰ Там само.

козацьких»⁶¹, різні офіційні й неофіційні документи — укази, реляції тощо.

В окремих випадках Величко критично ставиться до джерел. Перекладаючи, наприклад, поему С. Твардовського, він навмисно проминув «непотрібності панегіричні та поетицькі», які «шкільним тільки отрокам до пізнання потрібні»⁶².

Розглядаючи щоденник домініканського патера С. Окольського, Величко звинувачував його в перекрученні дійсності: «Два вищеписання сьомий і восьмий розділи, складаючи в цьому діаріуші, велебний отець Окольський вельми розминувся з правдою»⁶³. Він попереджає, що багато розділів твору Окольського «повні неправди і похлівства». Це пояснюється прагненням Окольського зобразити польських панів переможцями, а козаків — боягузами, нездатними до подвигів⁶⁴.

Разом з тим Величко вважає, що і його власна праця дуже далека від ідеалу. Він звертається до читача зі словами: «А так, ласкавий чительнику, якщо здасться тобі в сій справі моїй (у літопису.— В. Г.) щось невидане і несправедне, то може так воно й є». Убогість козацьких літописів не дозволяє, каже Величко, «домагатися досконалого про все бачення і правди»⁶⁵. Тому читач має право, говорить він далі, «мое в цій справі невігластво... виправити»⁶⁶.

Величко не торкається питання про походження козацтва, про організацію реестру тощо. Його більш цікавлять причини боротьби козацтва проти Польщі. Причину повстання 1637—1638 рр., наприклад, він вбачає в тому, що польські пани «протягом багатьох років свавільно безправне і гноблене військо Запорозьке і весь народ малоросійський нехристиянським і нелюдським чином... обтяжували, розоряли, кривдили і збиткувалися»⁶⁷. Правда, головною причиною Величко, як і його попередники — Самовидець і Грабянка, вважає гноблення реєстрового козацтва. Польські пани, «самі на себе кштати ребелізанства взявши,— пише Величко,— і жодних колишніх королівських, віську Запорозькому, на всілякі вольності і свободи, за багато лицарських послуг

⁶¹ Там само. С. 6.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. Т. IV. С. 262.

⁶⁴ Там само. С. 264.

⁶⁵ Там само. С. 7.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. С. 292.

наданих і привілеями утверджених, мандатів і наказів не слухаючи», гнобили козаків⁶⁸.

Найважливішою частиною його праці є «Сказання про війну козацьку з поляками через Зіновія Богдана Хмельницького гетьмана Військ Запорозьких протягом восьми років тривалу». З розповіді Величка дістаємо докладні відомості про підготовку повстання на Запорожжі. Величко детально описав Визвольну війну і пізніші події. Його симпатії завжди на боці повсталого козацтва. Разом з тим він виступає проти тих старшин, які, зраджуючи інтереси свого народу, намагалися повернути його в чужоземне ярмо.

Отже, в історіографії XVI — першої половини XVIII століть можна відзначити два основні напрямки. До першого належать польські шляхетські автори, які обстоювали інтереси польських феодалів, оголосивши козацтво руйнівним елементом, що заважав панській Польщі здійснювати свою «цивілізаторську» місію на Україні. До другого — українські автори, козацькі літописці, які, навпаки, намагалися обґрунтувати думку, що козацтво завжди належало до українських лицарів. Ці погляди відбивали прагнення козацької старшини і українського шляхетства обґрунтувати свої політичні права на керівництво країною на підставі підписаних Б. Хмельницьким «Московських статей» 1654 року, тобто зробити ті статті обов'язковими і для російської сторони. Наймудріші з українського панства розуміли, що нещастя України пов'язані з егоїстичною позицією частини старшин і шляхти щодо свого народу.

Духом широго патріотизму і вболівання за долю України просякнута «Промова про покращення стану Малоросії» (1750) визначного промовця, генерального підскарбія за гетьмана Розумовського Михайла Скоропадського (1697—1758). Наводжу з «Промови» найбільш характерний фрагмент: «Кому ж треба нещастя України приписати? Чи не нашим внутрішнім непорядкам і міжусобицям, не властолюбію приватних людей? Чи ж не залишенню загального добра, а шуканню свого власного? Чи ж не злomu вживанню законів? Не згадуючи і про другі безчисленні непорядки — візьміть тільки під увагу і здоровим розумом розгляньте історію предків наших і прирівняйте їхнє становище з теперішнім. Де ж нині ті славні мужі, що своїм розумом і пером захищали вольності Батьківщини нашої і благоумно нею правили?

---

⁶⁸ Там само. С. 291.

Де нині ті ставні воїни, перед якими тремтіли многі європейські та азіатські народи, перед якими дрижала Таврика та Константинополь, і які в кінці розірвали Польщу, велику тоді й сильну в світі державу? Сміло скажу, що їх немого у нас осталося і що гірше — перевелися вони в останніх роках на очах батьків наших... Але мені і слів не вистане, якщо захочу широко вияснювати упадок Батьківщини нашої та вчисляти всі наші нещастя. І так, краще мені звернути моє слово до вас, шановні збори, і просити вас, ради любові Батьківщини, ради власної вашої і потомків ваших честі... зберіть усі сили ума вашого і, відкинувши всі пристрасті та партикулярні користи, подумайте про відновлення давніх вашої Батьківщини порядків і благосостояння. А якщо ви і мені дозволите мати між вами вільний голос, якщо прикажете виявити вам мій погляд, то я предложу все покоротці і так, як велить мені моя честь, совість і користь Батьківщини, яку люблю більше мойого життя»⁶⁹.

У 1764 році російський уряд ліквідував гетьманство на Україні. Цим самим українська старшина втрачала установу, яка видавала універсали, що мали, по суті, силу законів. Відтоді старшина стала ще з більшою наполегливістю домагатися зрівняння в правах з російським дворянством, бо добре розуміла, як пише О. Оглоблін, «що захист її дворянських прав це, в тих обставинах, був найліпший шлях до стверження державних прав української нації, до відродження Української держави»⁷⁰. Ці її прагнення дуже виразно проявлялись у період підготовки та засідань Комісії для складання «Нового Уложения» (1767 р.) і знайшли своє відображення в ряді історичних творів того часу.

Значним твором такого роду було написане в 1765 році П. І. Симоновським «Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских»*. Виходець із козацької старшини (нар. у 1710 чи 1711 р.) Симоновський здобув освіту спочатку в Київській академії, а потім в західноєвропейських університетах. Для свого твору, в якому події ви-

⁶⁹ Нація в поході. 1939. Ч. 6. 15 травня. С. 1.

⁷⁰ Оглоблін О. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. С. 197.

* Цю книгу видано в Московській університетській друкарні в 1847 році.

світлено до 1750 року, Симоновський, крім вказаних ним джерел використав ще й багато інших, зокрема літопис Грабянки.

«Краткое описание» починається розділом під назвою «З'ясування імені Козака по суті і дії його». Автор пише: «Сје слово Козак, стверджує дехто, що воно є Турецьке і означає розбійник, або грабіжник»⁷¹.

Але є, за Симоновським, і такі автори, на думку яких слово козак «походить... від Російської назви коза, в розумінні тодішньої Козаків швидкості і справності їх»⁷². Існує і третє тлумачення цього слова, відповідно до якого термін козак походить від «коси», «тобто,— пише Симоновський,— від гостроти і метикованості козацької»⁷³.

Симоновський, проте, не погоджується з жодним із згаданих тлумачень. Він дотримується думки Грабянки про існування з давніх давен «козацького народу». «Що до мене належить,— читаємо далі,— то я не інакше трактую це. Найменування Козак як Російське, тому що Козаки є рід Скіфо-Слов'янський, який жительство мав, напевне, в провінції, належній до Кавказьких гір»⁷⁴. На думку Симоновського, козаки жили на Україні ще за часів Київської Русі і звалися Касагами. «Касагів або кращою Російською вимовою назвати Козаків... очевидно, князь Мстислав, син Великого Володимира, в 1021 году воював, як виходить із Російських літописів, отже,— робить висновок автор,— статися може, що в той час і Козацький народ в Малоросії уже жительство мав»⁷⁵. Козаки, міркує автор, були різні: донські, волзькі, терські, гребенські, яїцькі і сибірські. Але раніше за всіх, на його думку, з'явилися українські козаки. «Малоросійські Козаки, без сумніву, є давніші за Донських, оскільки сії в 1579 році, за володарювання Царя Івана Васильовича, стали бути знаними»⁷⁶.

Погляди Симоновського, як і Грабянки, на походження українського козацтва де в чому суперечливі. Якщо, з одного боку, він твердить, що козаки на Україні існували з давніх давен, то, з другого — козаки нібито з'явилися внаслідок завоювання Київської землі литовським князем Гедиміном. Останній захопив у 1320 р. Ки-

---

⁷¹ Краткое описание о козацком народе... М., 1847. С. 1.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. С. 1.

⁷⁵ Там само. С. 2.

⁷⁶ Там само.

їв, «що обивателів землі тієї привело в страх і багато з них змушені полишити домівки свої і шукати поселення собі в Низу по Дніпру»⁷⁷. Але й на нових місцях збігли не могли почувати себе в безпеці. «Поляки, Литва і Татари,— пише автор,— будучи у сусідстві з тими новопоселеними Малоросіянами, безперервно робили на них напади та всілякі спричиняли їм кривди»⁷⁸. Постійна боротьба проти напасників виробила у збіглих високу військову майстерність⁷⁹.

Незабаром сталися події, внаслідок яких кількість козацтва швидко зростає. Казимир IV, ставши великим князем литовським, розділив Київську землю на воеводства, староства і каштелянства. На всі посади, підкреслює Симоновський, король призначав «чиновників усіх з Малоросійського народу»⁸⁰. Щоб закріпити за ними права («щоб таке управління трималося вічно і не порушене було»), Казимир зобов'язав своїх спадкоємців видавати на підтвердження цього універсали. Універсал, виданий Сигізмундом Августом у 1569 році, проголошував: «Всі почесті й чини, коли на вакансії будуть обивателям землі Київської осідлим звання шляхетського віддавать»⁸¹. Незабаром після цього, однак, права малоросійського шляхетства було порушено: польська шляхта, яка наводнила Україну, почала захоплювати землю, посади і вважати українських шляхтичів своїми підданими⁸².

Не бажаючи терпіти таких утисків, шляхетство стало переселятися до тих, хто вже раніше оселився у пониззі Дніпра, Бугу, Дністра та в інших місцях. «Від якого гноблення решта змушені до братії своєї до Дніпра переселятися. І так помалу ті полишаючи житла свої Малоросіяни почали селитися по річці Буг та по Дністру і заселили всю ту землю, котра тими ріками й Дніпром обмежена, заснували вони собі міста і села»⁸³.

Таким чином, Симоновський намагається довести, що українське шляхетство під впливом різних обставин, на-

---

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. С. 3.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² «Багато поляків походили у ті провінції, де по-всякому землі з угіддями собі придбали і найзнатніші урядові місця поміж собою розібрали, а Малоросіян зовсім зневажати почали, не маючи з ними ніякої рівності, і не інакше їх, як за підданих вважали» (там само).

⁸³ Там само.

самперед іноземного, польського гніту, почало зливатися з козацтвом. Українське шляхетство було тим елементом, який сприяв остаточному оформленню козацтва як військової верстви, надавши йому риси лицарського ордену. В той час, коли літні і поважні люди жили в містах і селах, «усі молоді й бадьорі люди скиталися по степах, засідаючи на турків і татар, з якими вони, в приклад Кавалерів ордену «Святого Іоанна», безперервну борню мали»⁸⁴.

Козаки відігравали видатну роль у захисті Польщі і Литви від турків і татар. Тому король Сигізмунд I виділив із запорозького козацтва (запорожцями, пояснює Симоновський, українські козаки звалися через те, що часто жили за порогами) певну частину, наділив її землями вище порогів, повернув ті шляхетські привілеї, якими вона користувалася раніше, і зобов'язав охороняти кордони від ворогів.

«Король польський Сигізмунд перший... зробив між ними (козаками.— В. Г.) перемену, взяв звідти декотру частину того військового народу і поселив його у вершині Дніпрових порогів, виділивши на те добру і довільну землю для того, щоб від Турецьких і Татарських нападів кордони були ними захищені; при цьому і дав їм особливі на вільності їх привілеї, а колишні дозволення їх від предків його, Королів польських, підтвердив»⁸⁵.

Так, за Симоновським, виникло реєстрове козацтво⁸⁶. Інші розділи книги Симоновського відведено гетьманам. Як і Грабянка, він вважає, що першими гетьманами були високородні шляхтичі. Перший з них — князь Богдан Ружинський. Симоновський для більшої ймовірності заявляє, що про це він довідався з «нововиданої... і надрукованої в Гамбурзі 1763 року Історії про Російську Державу... через доктора Бішінга»⁸⁷. При Богдані Ружинському * король Стефан Баторій призначив реєстрівцям як резиденцію місто Терехтемирів. Ніхто з польських урядовців у той час не наважувався зазіхати на ко-

---

⁸⁴ Там само. С. 3—4.

⁸⁵ Там само. С. 4.

⁸⁶ У своїх спробах довести, що верхівка козацтва — реєстрівці — у минулому користувалася шляхетськими правами. Симоновський не зупиняється навіть перед тим, щоб порушити послідовність подій: спочатку він говорить про Сигізмунда II Августа, а потім повертається до Сигізмунда I.

⁸⁷ Краткое описание о козацком народе... С. 8.

* Гетьманство Ружинського літопис Грабянки, звідки брав відомості Симоновський, відносить на початок XVI століття.

зацькі землі і взагалі втручатися у життя козаків⁸⁸. Але після смерті Стефана Баторія становище різко змінилося. Вже при Сигізмунді III польські магнати, а за ними й шляхта «на визначеній козакам землі в Малій Росії» почали заводити села і перетворювати реєстрівців на своїх підданих⁸⁹. В іншому місці з цього ж приводу Симоновський пише, що при Владиславі IV «польські магнати в дачах Козацьких розселялися ще більше, а паче коли їм між Козацькими поселеннями надані були від нового Короля землі і посполитий народ у підданство, котрий з самого початку похотіли вони піддати таким же тягарям і роботам, які несуть у них і решта їх підданих в Польських провінціях»⁹⁰.

Симоновський ставить в один ряд усіх козацьких отаманів: Богдана Ружинського, Івана Підкову, Северина Наливайка, Павла Бута, Богдана Хмельницького та ін. При цьому він намагається переконати читачів у тому, що козаки завжди віддавали перевагу тим гетьманам, які призначалися королем. Проте внаслідок різних причин, коли «козаки не мали в себе справжнього гетьмана, який би їм даний був від Короля», вони «обирали на ту почесть кого здатного вважали з-поміж себе»⁹¹.

Цим Симоновський хоче підкреслити, що козаки, як справжні лицарі, завжди слухалися свого сюзерена і тільки в окремих випадках, за прикрих обставин, обирали собі таких «бунтівних» гетьманів, як Наливайко та ін. Виходячи з цього, він запевняє, що Хмельницький розпочав повстання на Запорозжжі лише проти «одних Поляків, а не проти Короля»⁹². Симоновський негативно ставився до селянсько-козацьких повстань. Про повстання під проводом Наливайка він зазначає: «Республіка (Польща.— В. Г.), побачивши такі їхні (козаків.— В. Г.) зухвальства, вимушена була відправити проти них польські війська»⁹³. Учасників Хмельниччини він зневажливо називає бунтівниками і співчуває їхнім ворогам. «Бунтівників полки,— пише Симоновський в зв'язку з подіями на початку 1651 р.,— в багатьох місцях, зібравшись, нападали на Поляків, однак за такий напад гідну понесли покару: усі майже вщент розбиті Андрієм Фірле-

⁸⁸ «А поляки ні до них (реєстрівців.— В. Г.) самих, ні до їхніх земель, котрі їм королем надані були, ніякого діла не мали і в правління їх ніколи не втручалися» (там само, с. 9).

⁸⁹ Там само. С. 9.

⁹⁰ Там само. С. 11.

⁹¹ Там само. С. 10.

⁹² Там само. С. 13.

⁹³ Там само. С. 10.

ем і Станіславом Лянцкоронським»⁹⁴. З іншого боку, він підкреслює, що повстанці не щадили й української шляхти. Так, наприклад, місто Замостя було єдиним притулком «шляхетству Руському, котре з володінь своїх вигнане було збунтованою мужвою»⁹⁵.

Симоновський хотів запевнити, що Богдан Хмельницький, шляхтич родом, дотримувався лояльності щодо польської держави. Якби Владислав IV не помер (10 травня 1648 року, тобто зразу ж після битви під Жовтими Водами), то Хмельницький, який, на думку Симоновського, з великою повагою ставився до короля, не продовжував би війни проти Речі Посполитої⁹⁶. Хмельницькому Симоновський протиставляє Кривоноса та Нечая. Він не шкодує темних фарб, щоб зобразити цих улюблених народних героїв з найнегативнішого боку. Про Кривоноса Симоновський писав, що ця людина сповнена люті⁹⁷.

Нечай, який трьома тисячами повстанців «розорив усю країну (Брацлавщину.— В. Г.) вогнем і мечем і велів... убивати на смерть депутатів (шляхетських.— В. Г.) воеводства Брацлавського, за що належну поніс покару... шляхтич, на ймення Байбуца, власною своєю рукою,— зловтішається Симоновський,— убив його»⁹⁸.

Описуючи події під час Хмельниччини, Симоновський намагається різко відокремити реєстрових козаків, які належали до привілейованого «лицарства», від покозачених селян. Про останніх він, наприклад, презирливо пише: «Багато сільських мужиків щодень прибували до Хмельницького і починали... робити набіги та грабунки в різних місцях»⁹⁹. З почуттям глибокого незадоволення говорить Симоновський про масове поқозачення селянства в ході Визвольної війни¹⁰⁰.

Хоч через увесь твір Симоновського і проходить думка, що козацька старшина завжди користувалася шляхетськими правами¹⁰¹, все ж не треба забувати, що за цими, на перший погляд, егоїстичними класовими інте-

---

⁹⁴ Там само. С. 27.

⁹⁵ Там само. С. 26.

⁹⁶ Там само. С. 23.

⁹⁷ Там само. С. 25.

⁹⁸ Там само. С. 44, 45.

⁹⁹ Там само. С. 59.

¹⁰⁰ «Охочого війська було без ліку, адже весь народ Малоросійський одним іменем називався Козаки, і волю мали чи в Козаках служити чи вільно жити, а в підданстві бути їм чийось ніхто не бажав» (там само, с. 81).

¹⁰¹ Там само. С. 10.

ресами стоїть ідея охорони національних прав української нації. Не можна розглядати старшину тільки з вузько-класового погляду. Так, вона відстоювала свої класові інтереси, але ці інтереси в певний історичний момент збігалися з інтересами нації. В період, коли російський уряд послідовно знищував усе те, що було українським, починаючи від державної автономії і кінчаючи національними звичаями, представники української старшини протестували своїми історичними творами, що збуджували національні почуття, нагадуючи і підтримуючи спогади про героїчне минуле.

Значною мірою український патріотизм виявився в славнозвісному творі «История Русов или Малой России»*. Навколо питання про автора, а також і про час складання твору йшла гостра полеміка. Виходячи із змісту передмови до «Истории Русов»¹⁰², дехто зробив висновок, що твір належить Георгію Кониському (1718—1795). Проте на неправдоподібність цього твердження зразу ж було звернено увагу. У 1891 році О. М. Лазаревський видав статтю*, в якій висловив

* «История Русов» видана 1846 року Й. Бодянським російською мовою у Москві в «Чтениях Общества истории и древностей». В основу її покладено один з рукописних списків, знайдених наприкінці 20-х років XIX століття. В 1956 році вийшов у Нью-Йорку український переклад Вяч. Давиденка за редакцією і вступною статтею Олександра Оглобліна. 1991 року «Історія Русів» у перекладі Івана Драча і з передмовою Валерія Шевчука була видана в Києві. Цитуємо за цим чудовим виданням.

¹⁰² «Вченістю відомий і знатністю славний Депутат Шляхетства Малоросійського пан Полетика, коли виряджався у справах депутатства до тої великої Імперської Комісії для створення проекту нового укладу, то мав конечну потребу роздобути вітчизняну Історію. Він удався з приводу цього до первісного навчителя свого, Архієпископа Білоруського Георгія Кониського, котрий був питомим Малоросіянином і впродовж значного часу перебував у Київській Академії Префектом і Ректором.

І сей-бо Архієрей передав Панові Полетиці Літопис, або ж Історію цю, запевняючи архіпасторськи, що вона ведена з давніх літ в кафедральному Могильовському монастирі тямущими людьми, які здобували потрібні відомості від учених мужів Київської Академії і різних найповажніших Малоросійських монастирів, а найбільше від тих, де перебував ченцем Юрій Хмельницький, колишній гетьман Малоросійський, що полишив у них чимало записок і паперів батька свого, гетьмана Зіновія Хмельницького, і самі журнали достопам'ятностей і діянь національних, та й до всього вона знову ним переглянута і виправлена.

Пан Полетика, звіривши її з багатьма іншими літописами Малоросійськими і знайшовши її од тих найліпшою, завше дотримувався її у довідках і писаннях по Комісії» (Історія Русів. К., 1991. С. 34).

* Лазаревський А. М. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. 1891. Кн. IV. С. 97—116.

думку, що автором «Истории Русов» є депутат від лубенського шляхетства в Комісії Уложення 1767 року Григорій Андрійович Полетика. В документах родинного архіву Полетик не один раз згадується про те, що Г. Полетика збирав матеріали з історії України і працював над якимось історичним твором.

Г. А. Полетика (1725—1784) — син бунчукового товариша Лубенського полку, колишній студент, як і Симоновський, Київської академії — служив перекладачем з іноземних мов при Академії наук у Петербурзі. Трохи пізніше (до 1773 року) він був інспектором Морського шляхетського корпусу. Під час виборів до Комісії Уложення 1767 року виборці Лубенського полку обрали Полетика своїм депутатом.

На Полетика, як на освічену людину, козацька старшина покладала великі надії. Він мав домогтися від Комісії зрівняння її в правах з російським дворянством. Полетика гаряче взявся за доручену справу. Він збирає нові й упорядковує старі матеріали, пише для подачі в Комісію ряд трактатів **. Головна мета цих творів полягала в тому, щоб обґрунтувати право козацької старшини на дворянство і усі пов'язані з цим привілеї.

Комісія 1767 року перестала існувати в кінці 1768 року, не давши ніяких наслідків. Але й після цього козацька старшина, зрозуміло, не відмовилась від своїх наполегливих спроб набути дворянство. Саме в цей період, тобто у 70-х чи на початку 80-х років XVIII століття, але принаймні до 1783 року (тоді було видано указ про зрівняння в правах українського шляхетства з російським дворянством), мабуть, і була написана «История Русов». Отже, ймовірно, що автором «Исторії Русів» був Г. А. Полетика ***, однак ствердити це остаточно неможливо ****, хоч ясно одне: автор, котрого ми

** «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка, как Малая Россия во время владения Польского разделена была и о образе ее управления», «Запись, что Малая Россия не завоевана а присоединилась добровольно к России», «Возражение депутата Гр. Полетики на наставление Малороссийской Коллегии господину же депутату Дм. Натальину», «Мнение на читанный в Комиссии проект правам благородных». Останні два трактати надруковані в «Чтениях Общества истории и древн.» (М., 1858. Кн. III) і в «Сборнике Русского Историч. общества» (Т. 36).

*** На жаль, мені не пощастило ознайомитися з виданою на Заході наприкінці 60-х років монографією історика української діаспори Василя Омельченка «Григорій Андрійович Полетика».

**** В передмові до цитованого видання 1991 року В. Шевчук подає довгий список тих, кого різні дослідники вважали ймовірним автором «Исторії Русів».

змушені називати анонімом, належав до ідейного напрямку, який репрезентував Г. А. Полетика і близька до нього козацька старшина.

Той факт, що у передмові до «Історії Русів» дається посилання на Георгія Кониського, не слід брати до уваги при розв'язанні питання щодо авторства цього твору. Посилання на Кониського, рівно ж як і на папери Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького та на «Журнали достопамятностей и деяний национальных»,— не що інше, як літературний прийом для надання більшої переконливості поданим матеріалам.

Бажаючи запобігти виникненню питання, чому в Україні невідомі ті джерела, якими він так часто користується в своєму творі, автор «Історії Русів» зазначив: «Істориків і Літописців цього часу було в Малій Росії задосить. Але як ця країна, начеб створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побоїщ зазнала всіляких плюндрувань, згуби та всепалення попелом і, так би мовити, залита і напоєна кров'ю людською і посипана попелом, то в такій нещасній землі чи можливо було зберегти будь-що цілим? А з тої причини взято цю Історію із літописів і записок Білоруських, як з країни одноплемінної, сусідньої і од руїн Малоросійських віддаленої»¹⁰³.

Інакше кажучи, автор пояснює, що джерел, якими міг би зацікавитися читач, нема, принаймні в Україні. Що ж до польських джерел, то вони, на його думку, недоброякісні, бо приховують ті права і привілеї, які мав український народ¹⁰⁴.

«Історія Русів» починається з висвітлення питання про походження слов'ян. Слов'яни, які за найдавніших часів займали велику територію від Балтійського моря до Адріатичного і далі, розпалися на безліч племен: полян, древлян, болгар та ін. Серед слов'ян жили козари (хозари). Останні, на думку автора, були соціальною верствою, зайнятою військовою справою. Тут, по суті, повторюються до деякої міри і Симоновський, і Грабянка. Козарами звали «всіх тих,— зазначає він, маючи на увазі, мабуть, східні народи,— що їздили верхи на конях

---

¹⁰³ Історія Русів. 1991. С. 33.

¹⁰⁴ «Навіть самі постанови та привілеї їхні у сій вітчизні за-
таювали, наближаючи якмога народ сей до рабського стану й нік-
чемства» (там само, с. 34).

і верблюдах та чинили набіги»¹⁰⁵. Ця назва пізніше перейшла на слов'янське лицарство¹⁰⁶.

Як бачимо, автор «Історії Русів» не просто запозичив «теорію» Симоновського про хозарів як про лицарів, а й намагався розвинути її далі. Таке ж сталося і з терміном «козак». Якщо Симоновський утримувався від визначення часу виникнення цього слова, то автор «Історії Русів» «заповнив» цю прогалину. Козаками, на його думку, назвав хозарських воїнів візантійський імператор Костянтин Мономах¹⁰⁷.

Те, що в джерелах того часу не згадується про козаків¹⁰⁸, автор «Історії Русів», рішуче хоче виправити. «Такого,— заявляє він,— історія ніяк терпіти не повинна як вигаданого»¹⁰⁹. Як бачимо, з поглядом про споконвічне і безперервне існування українського козацтва розходиться твердження Симоновського та інших авторів про насильницьке приєднання України до Литви при Гедіміні. Тому автор «Історії Русів» вважає за потрібне виправити їх. Приєднання до Литви, а пізніше до Польщі було, на його думку, актом цілком добровільним, укладеним між рівноправними сторонами¹¹⁰. Зовнішнім проявом і ніби гарантією такого рівноправ'я було призначення трьох гетьманів — польського, литовського і козацького¹¹¹. Всі вони, підкреслює автор «Історії Русів», «вибиралися з-поміж лицарства вільними голосами і затверджувалися Королем і Сенатом»¹¹². «Шляхетство,— пише він,— за прикладом усіх народів і держав, у природний спосіб складалося із заслужених, відмінних в землі родів, і завжди воно на Русі іменувалося лицар-

¹⁰⁵ Історія Русів. С. 38.

¹⁰⁶ «... А сю назву дістали зрештою і всі воїни слов'янські, вибрані з їх же породи для війни та оборони вітчизни, якій служили у власній збруї, комплектуючись та переміняючись також своїми родинами» (там само).

¹⁰⁷ «Ці воїни, часто своїм союзникам допомагаючи, а паче Грекам у війнах з їхніми ворогами, перейменовані Царем Грецьким Костянтином Мономахом з Козарів на Козаків,— і така назва назавжди вже у них залишилась» (там само).

¹⁰⁸ Історики докладно описали «звідки... вийшли і куди пішли» готи, гуни та ін., що ж до козаків, про це вони замовчують, ніби «з неба вони впали і в землю ввійшли, не залишивши й потомства свого» (там само).

¹⁰⁹ Історія Русів. С. 38.

¹¹⁰ «Малоросія, під давньою назвою Русі, об'єдналися тоді разом з Литвою в Королівство Польське на трактатах і умовах, що рівномірно всім трьом народам служили» (там само, с. 43).

¹¹¹ «Для резиденції Малоросійського Гетьмана призначено місто Черкас» (там само).

¹¹² Там само.

ством, що обіймало в собі Болярів, які походили з Князівських родин, урядників по виборах і простих воїнів, званих Козаками..., які... творили один лицарський стан»¹¹³. Тільки ці три станові групи — бояри, урядники і козаки — користувалися винятковим правом займати посади, володіти землею і селянами¹¹⁴. Однаковими правами з лицарством користувалося і духовенство¹¹⁵. Права українського лицарства незмінно стверджувалися кожним новим польським королем відразу ж після вступу на трон¹¹⁶.

Далі йдеться про козацьких гетьманів. У 1506 році гетьманом був «обраний од лицарства» Предслав Лянцкоронський, зять князя Острозького і свояк короля. За Лянцкоронського у татар і турків були відібрані землі в пониззі Дніпра і по Дністру. В цей час охорону кордонів несли українські козаки, які були зосереджені на південь і на північ від порогів. Ці козаки одержали назву запорозьких. Вони будували собі укріплення у вигляді засік. Поселення їх стало називатися Січчю Запорозькою¹¹⁷. Так пояснюється виникнення запорозького козацтва і Січі. Запорожці приймали до себе «бажаючих», але останні, за словами автора, були не з селян, а із «благородних» і здебільшого нежонатих¹¹⁸.

Запорозька Січ розглядається як прикордонна застава, організована польським урядом з українського «лицарства». Уряд же, зазначає він, призначив запорожцям головного керівника — кошового отамана, старшин і підпорядкував їх усіх малоросійському гетьману¹¹⁹.

Разом з цим автор «Історії Русів» обминає ту обставину, що Запорозька Січ була опорою для українського козацтва в його боротьбі проти феодалів. Він взагалі обминає питання про козацькі низи і приділяє всю свою увагу козацькій верхівці, насамперед гетьманам. Гетьманів він намагається охопити якомога більше, то ж іно-

---

¹¹³ «Вони мали вічною власністю своєю одні землі з угіддями, а поспільством володіли по правах і рангах, і повинність посполитих була встановлена правами» (Історія Русів, с. 43).

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ «Духовенство, виходячи з лицарства по обранню гідних, відокремлювалось лише на службу Божу, а по земству мало одне з ним право» (там само, с. 44).

¹¹⁶ «По сим привілеям і за пактами об'єднання Королі Польські... ті права присягали, при коронаціях потверджували» (там само, с. 48).

¹¹⁷ Там само. С. 50.

¹¹⁸ Там само. С. 50.

¹¹⁹ Там само.

ді називає прізвища, вигадані ним самим. При цьому не звертається увага на те, чи призначені ці гетьмани польським урядом, чи обрані козаками.

Після Лянцкоронського, пише він, став гетьманом князь Дмитро Вишневецький, який «прославився громадянськими чеснотами, відбудував поруйновані міста..., наглядав за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів і всіляким способом допомагав йому одужати опісля руйнівних воєн, за що пошанований був «батьком народу»¹²⁰.

Після Вишневецького гетьманом став князь Ружинський. При ньому відбулася важлива реформа, внаслідок якої в Україні були впроваджені козацькі полки, причому козацька старшина одержала спадкове шляхетство¹²¹. Козацьких полків було утворено двадцять і називалися вони за назвою «найшанованіших міст», що знаходилися на території полку¹²². Полки були поділені на сотні. Старшина, крім підвищеної порівняно з козаками платні, одержала від уряду «рангові села та інші наддачі»¹²³.

Прагнучи підкреслити давність землевласницьких прав козацької старшини, автор «Історії Русів», як бачимо, відносить заснування козацького реєстру на 1514 рік¹²⁴. Крім того, він називає такі полки, які не існували, і перебільшену кількість реєстровців (40 тис. чоловік)¹²⁵, негативно ставлячись до тих авторів, на думку яких гетьмани і старшина обиралися з простих козаків¹²⁶.

Таке непорозуміння, міркує він, є наслідком неправильного вживання деяких слів. «А ймовірно виникли

---

¹²⁰ Там само. С. 51.

¹²¹ «Завели з того часу чиновне в Малоросії Шляхетство, або, сказати б, спадкове Боярство» (Історія Русів, с. 52).

¹²² Київський, Чернігівський, Сіверський, Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Уманський, Корсунський, Брацлавський, Калницький, Кропив'янський, Острианський, Миргородський, Полтавський і Гадяцький, Ніжинський, Лубенський, Прилуцький та Вінницький (там само).

¹²³ Там само. С. 53.

¹²⁴ Там само. С. 51.

¹²⁵ Там само. С. 52.

¹²⁶ «Та це вельми несправедливо і здоровому глуздові суперечне; адже Козаки завжди мали в полках і провінціях своїх багато чиновників різних ступенів, як от: Старшин генеральних, полкових і сотенних і земських урядників. І з якої б то речі або що то за правило, мимо такого числа чиновників обирати простих Козаків?» (там само, с. 55).

у письменників такі безглузді висновки про вибори через спільне слово або назву, уживані і тепер поміж воїнством, що всілякий Генерал є солдатом, а Гетьман — Козаком, ото ж-бо всі-всі офіцери і рядові суть воїни, і назви ті всім їм властиві і пристойні»¹²⁷.

У зв'язку з цим автор «Історії Русів» повертається до питання про походження українського козацтва. Він категорично засуджує передусім польських авторів, які вважають, ніби козаки «набиралися з різної вольниці або наволочі, і поселені їхніми Королями на пустельних землях внизу рік Дніпра та Бугу»¹²⁸. Безглуздість цих міркувань не потребує доказів. Відомо, пише він, що кожен народ має своїх вояків. При цьому вони зветься кожним народом по-своєму, в залежності від зброї, роду служби і т. д. — жовнірами, стрільцями, яничарами. Чому ж у такому випадку, запитує він, українському народові забороняється мати своїх вояків і називати їх по-своєму? На Україні кінні вояки називалися козаками «від легкості їхніх коней, подібної до козиного скоку»¹²⁹, а піші — стрільцями, або сердюками, від серця або запальчivosti¹³⁰. Міркування польських авторів, що козаки набиралися з вольниці, вірні, на думку автора «Історії Русів», лише щодо запорожців.

Цікаво, хоч він і обороняє станові права українського шляхетства, разом з тим засуджує феодальні порядки, особливо кріпацтво, яке набуло жахливих форм у Росії. Кріпаки, пише він, «продаються на торговицях і в житлах від власників і господарів на рівні скотини, а нерідко й на собак промінюються»¹³¹. Він високо цінує свободу людини, якої не могло бути у царській Росії: «В народі Московському владарює найнеключиміше рабство і невільництво у найвищій мірі і що в них, окрім Божого та Царського, нічого власного немає і бути не може; і людей, на їх думку, створено ніби для того, щоб в цьому не мати нічого, а лише рабствувати»¹³².

Неоднакові уявлення про людську гідність часто призводили до непорозуміння між українцями і росіянами. Козаки Запорозькі «дуже невдоволені були із залучен-

¹²⁷ Там само. С. 55.

¹²⁸ «Але такі безглузді думки важать більше, аніж помилки історичні, і, не шукаючи інших істин, сам глузд їх спростовує» (там само, с. 55).

¹²⁹ Там само. С. 56.

¹³⁰ Там само. С. 56.

¹³¹ Там само. С. 143. Тут і в наступній цитаті автор передає слова полковника Богуна.

¹³² Там само. С. 142.

ням їх з Росією, а особливо з поводження із їх військами; а подано до того причини, здається, зовсім незначні, хоч подіяли вони сильно на уми народні. Козаки тії, будучи в походах разом із стрільцями та сагайдачниками російськими, терпіли од тих солдатів часті та дошкульні глузування за те, що голять свої голови. Солдати тії, будучи ще тоді в сірячинах та в личаних постолах, неголені і в бородах, себто в усій мужичій образині, були, одначе, про себе незрозуміло високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі прізвиська, як от: Полячишки, Татаришки і так далі. За тим дивним звичаєм взивали вони Козаків «чубами» та «хохлами», а ті сердилися за те, аж пінилися, заводили з ними часті сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали до них повсякчасною огидою»¹³³.

Підсумовуючи роль козацтва на тлі історії України, автор «Історії Русів» з сумом пише: «Зостається тепер розмислити й посудити, що коли, за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними, які суть незмінні і неприминальні: «Всяка кров проливана на землі, доправиться з роду сього»,— то яке доправлення належить за кров народу Руського, пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдине, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?»¹³⁴

«Історія Русів» мала великий вплив на українських істориків наступних поколінь, вони черпали з неї не лише історичні факти, а й той дух патріотизму, притаманний цьому видатному творові. «Історія Русів» вплинула на творчість Миколи Гоголя. Широко використовували її в своїх працях І. Срезневський, М. Костомаров, Є. Гребінка, А. Метлинський, Панько Куліш, Микола Маркевич. Велике враження вона справила на Тараса Шевченка.

Після остаточного скасування автономії України і ліквідації Запорозької Січі в Росії з'явилися твори, автори яких намагалися обгрунтувати, виправдати як попередні обмеження царизмом самоврядування Запорозького війська, так і зруйнування Січі та знищення запорозького козацтва. З початку 70-х років уряд доручив офіційальному російському історіографу Гергарду-Фрідріху Міллеру (1705—1789) подати доповідь про запорож-

¹³³ Там само. С. 194.

¹³⁴ Там само. С. 269.

ців і з'ясувати, на якій підставі вони володіють зайнятими ними землями.

Міллер ще у 1760 році надрукував дві невеликі статті про запорозьких козаків — «О начале и происхождении казаков» та «Известия о казаках запорожских»*. У 1775 році Міллер ці свої твори, трохи доповнивши їх, під назвами «Рассуждение о запорожцах» і «Краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах» подав графу М. І. Паніну**.

На відміну від усіх інших авторів Міллер вважав, що Запорозжя було першим місцем поселення українських козаків, звідки вони при Сигізмунді I, і особливо при Баторію, почали розселятися на північ і зайняли згодом велику територію аж до Терехтемирова¹³⁵.

Тими козаками, що залишилися на Запорозжжі, точніше в Січі, в своєму укріпленні (це були, за Міллером, здебільшого неодружені козаки), почав керувати кошовий отаман. Формально вони підлягали владі українського гетьмана, але насправді були від нього незалежні. Повністю, на думку Міллера, запорожці відокремилися від малоросійських козаків у 1654 році¹³⁶. До запорожців Міллер ставиться з неприхованою ворожнечею. Причину цього зрозуміти дуже легко. Запорозжці, за словами Міллера, завжди давали притулок втікачам, приймали їх до козацтва, дозволяли засновувати на запорозькій землі слободи, займатися землеробством, промислом і т. п. Поширення землеробства, за Міллером, — справа добра. Негативною стороною тут було тільки те, що запорозькі власті не звертали уваги «на якості людей (які приходили до них. — В. Г.), чи нема в тому числі й втікачів з Росії», а приймали, «не розбираючи чеснот»¹³⁷. Через те і самих запорожців треба розглядати як «всілякого... зброду людей усіх мов, усіх вір... без усякого письмового свідоцтва...»¹³⁸. Коротше кажучи, запорожці — це збігли кріпаки, які не тільки переховують собі подібних, але ще й підмовляють селян до втечі на Січ.

---

* «Сочинения к пользе и увеселению служащие». Кн IV—V. 1760.

** Обидві праці було надруковано у 1846 році в «Исторических сочинениях о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера» в Москві.

¹³⁵ «Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера» (далі — «Исторические сочинения...») М., 1846. С. 39.

¹³⁶ Там само. С. 41.

¹³⁷ Там само. С. 39, 41.

¹³⁸ Там само. С. 39.

«Усе їхнє військо цілком збирається по підмові та обману із Малоросії, а іноземців поміж ними число вельми мале, та й то Польських місць»¹³⁹. Небезпечнішим, однак, Міллер вважає те, що запорожці дають притулок «не тільки Малоросіянам, але (і) Великоросійським та навіть втікачам з військовослужбових»¹⁴⁰.

Запорозькі козаки, нагадує Міллер, не раз повставали і брали участь у народних виступах. Тому йому і говорити не хочеться «про колишні їхні безперервні бунтування після смерті Хмельницького до Скоропадського»¹⁴¹.

На підставі всього сказаного Міллер робить висновок: існування Запорозької Січі як політичної організації суперечить інтересам Російської держави, і тому Січ не має права існувати надалі. «Сії обставини,— пише він,— не можуть нікому прихильну про Запорожців подати думку, тому що їхній звичай всякому, на здоровому розумі і на істинних правилах заснованому Громадянському суспільству, протиборствує»¹⁴².

До всього цього Міллер додає, що запорожці не мають абсолютно жодних прав на зайняту ними територію. Універсал Богдана Хмельницького, що вони пред'являють для підтвердження своїх прав,— підроблений, у всякому разі в більшій своїй частині. Якщо навіть визначити його автентичність, залишається незрозумілим, як міг Хмельницький дарувати запорожцям те, чим сам не володів і що йому не належало. «До того ж,— запитує Міллер,— чим хто сам не володіє, хіба може він тим наділяти іншого?»¹⁴³

Міллер, інакше кажучи, подав царському уряду таку записку про запорожців, яку саме й жаждала одержати імперія від нього. Проте 10 травня 1775 року, в той же день, коли Міллер подав свої «Рассуждения о запорожцах», секретар М. І. Паніна звернувся до нього з листом, в якому від імені Паніна запитував, чи може Міллер підтвердити свій висновок про підробку універсалу Богдана Хмельницького ще будь-якими доказами. Але Міллер відповів, що, крім сказаного в записці, він додати нічого не може¹⁴⁴.

З істориків кінця XVIII століття слід згадати ще

---

¹³⁹ Там само. С. 54.

¹⁴⁰ Там само. С. 54—55.

¹⁴¹ Там само. С. 54.

¹⁴² Там само. С. 39.

¹⁴³ Там само. С. 44.

¹⁴⁴ Там само. С. 46—47.

О. Рігельмана (1720—1787). О. Рігельман народився в Петербурзі. У 1738 році він закінчив Сухопутний шляхетський корпус і пізніше брав участь у поході російської армії на Крим. У 1741—1743 роках Рігельман жив на Запорожжі, виконуючи роботу по розмежуванню земель. Як офіцер інженерних військ, він довго жив на Лівобережній Україні, де складав плани міст і будував укріплення. Тут, мабуть, Рігельман і почав збирати матеріали з історії українського козацтва. 1782 року він у чині генерал-майора вийшов у відставку і оселився в с. Андріївці Чернігівського повіту, де через чотири роки закінчив працю з історії українського козацтва «Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана; 1785—1786 гг.»

У своїй праці Рігельман зробив спробу переглянути всі попередні міркування щодо походження українського, а також російського козацтва і висловити свою власну думку. Він вважає, що нема підстав твердити про походження українського козацтва від хозар і взагалі від інших народів, як це робило багато сучасників. Козаки ніколи не були окремим народом, а завжди становили лише невелику частину. Вони, пояснює Рігельман,— це люди, що не бажають коритися своїм панам і тікають від них. Усі твердження козацьких літописів про те, що козаки нібито походять «від древніх якихось вільних людей, які нібито не належали ні до якого володіння», мали, на його думку, довести, що козаки з давніх часів і «назавжди право мають на вольності, і ні під чийм точним володінням знаходиться»¹⁴⁵. Тільки з цієї причини козаки «не вважають себе, щоб вони справді були із Руських людей або чийсь колишні піддані»¹⁴⁶. Козаки, вводячи всіх в оману «тією пустою думкою (про своє походження від вільних людей.— В. Г.), хочуть себе насильно представити, як ніби-то й донині були насправді... вільні і ні до кого належні»¹⁴⁷.

У цих словах Рігельмана з найбільшою виразністю висловлено думку, спрямовану на те, щоб довести «неправомірність» існування вільного козацтва. Такого погляду дотримувався Рігельман і в питанні пояснення

---

¹⁴⁵ Летописное повествование о Малой России А. Ригельмана (далі — «Летописное повествование...»). М., 1847. С. 3.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само.

походження запорозького козацтва. Він поспішає погодитись з думкою тих сучасників *, які зображують предків запорожців у вигляді розбійницької ватаги, що постійно мандрує з місця на місце. Спочатку запорожці начебто жили в Седневі (на р. Снові, притоці Десни, біля Чернігова), потім послідовно у Каневі, Переволочній, на о. Хортиці, на Микитиному розі біля Кам'яного Затону, на Чортотлику, в гирлі р. Кам'янки і на р. Підпільній ¹⁴⁸. До цього «збіговиська» приєднувалися нові втікачі, внаслідок чого і утворилася Запорозька Січ. Запорожці «всі там безжонні були, і тому плем'я своє продовжувати не могли, але набиралися потім до того числа з гулящих таки козаків, із різного роду людей, бродяг, зайд і втікачів, а найбільше з Росіян, і складали отак кіш і військо своє» ¹⁴⁹.

Наслідком утисків, у тому числі й релігійних, яких зазнавали козаки від панської Польщі, були, за Рігельманом, повстання на Україні в XVI — першій половині XVII ст., Хмельниччина, котрі призвели до приєднання України до Росії. Проте і після цього, коли вже нікому стало, вважає Рігельман, чинити утиски, козаки виявили незадоволення. Особливо в цьому відношенні відзначалися запорожці, які брали участь у повстаннях, робили напади на урядові війська і т. д. Тому скасування запорозького козацтва і зруйнування Січі Рігельман вважав давно назрілим і справедливим заходом. «Сіє,— пише він у зв'язку з ліквідацією Січі,— вчинено з ними за всі колишні їхні злодіяння, як вище цього в сьому повістствуванні значиться, котрі так довго за все їхнє існування Росією терпимі були... за непослух щодо указів і непокірність до Височайших Грамот» ¹⁵⁰.

Помітне місце серед творів XVIII століття займає нарис про Запорожжя, складений російським офіцером С. Мишецьким, який протягом чотирьох років перебував на Запорожжі. Мишецький вороже ставився до козацтва, але, незважаючи на це, залишив нам цікавий опис звичаїв запорожців, січової ради, куренів та ін. ¹⁵¹

Під впливом С. Мишецького і частково на основі його твору написав свій цікавий нарис про Запорожжя відомий географ і етнограф XVIII століття І. Г. Георг

---

* Мышецкий С. История о казаках запорожских. М., 1847.

¹⁴⁸ Летописное повествование... С. 2—3.

¹⁴⁹ Там само. С. 8.

¹⁵⁰ Там само. С. 29.

¹⁵¹ Мышецкий С. История о казаках запорожских.

гі¹⁵². Іншому сучасникові Мишецького і Георгі, академіку В. Ф. Зуеву, який побував на Запорозжжі вже після зруйнування Січі у 1781—1782 роках належить цікавий твір про запорозьке рибальство та інші промисли¹⁵³.

Деякі подробиці щодо зовнішнього вигляду Січі, її укріплень, суспільного устрою запорожців, соціальної диференціації козацтва, містяться в мемуарах монаха Яценка-Зеленського, який на початку 50-х років XVIII століття двічі відвідав Запорозжжя у церковних справах*. Але в цілому його записки великого інтересу не мають.

Більш цікавими є мемуари запорожців М. Коржа** та І. Розсолоди***, в яких знаходимо численні відомості про господарство, побут і звичаї запорожців, про втечі закріпачених селян на Запорозжжя тощо.

Трохи інший характер має офіційна реляція під назвою «Переписка о воздержании запорожцев от своевольства», яка належить секунд-майору О. Никифорову, і проект реорганізації запорозького війська козацького старшини Чернявського****. Завдання цих документів — довести і обґрунтувати необхідність реформи запорозького війська шляхом остаточного знищення демократичних елементів в його суспільно-політичному устрою (таких, наприклад, як військова рада, вибори старшини) і повного підпорядкування козацтва інтересам кріпосницької держави. При критичному ставленні до цих явно тенденційних джерел вони можуть дати чимало цікавих відомостей про найрізноманітніші сторони життя Запорозького краю та його жителів.

Наприкінці XVIII століття козащина стала предметом підвищеного інтересу західноєвропейських дипломатів, вчених, а то й просто окремих мандрівників. Значне зацікавлення українськими козаками і взагалі укра-

---

¹⁵² Георгі И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. СПб. 1799. Ч. III.

¹⁵³ Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков, а наипаче о рыбном // Собрание сочинений, выбранных из месяцесловов за разные годы. СПб, 1790.

* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750—1751 гг. / Изд. Д. И. Эварницкий. Екатеринослав, 1815.

** Устное повествование бывшего запорожца Н. Коржа, Одесса, 1842.

*** Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца // Киев. старина, 1833. Ноябрь. С. 491—510.

**** Записки Одесского общества истории древностей. Одесса, 1886. Т. XIV.

їнською історією виявляють французькі дипломати, що раптом ніби згадали слова Вольтера про Україну, сказані ним у 1731 році в «Історії Карла XII»: «Україна край козаків... одна з найродючіших країн світу, але при цьому найбільша пустеля. Погане правління придушувало все те добро, що природа давала тут людям... Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Московою, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній з цих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завжди є звичаєм у Московитів. Спочатку користувалися українці привілеями обирати собі володаря під назвою гетьмана, але скоро позбавили їх того права, й гетьмана стала призначати Москва»¹⁵⁴.

Ці слова Вольтера про Україну справили велике враження на сучасників, то ж навіть ті, хто були малознайомі з українською історією, завжди підкреслювали любов до свободи «козацької нації», як називали українців у Європі. Французький аташе в Петербурзі Жан Бенуа Шерер, автор «Аналів Малої Росії, або історії запорозьких та українських козаків, чи Малої Росії, від їх початків до наших днів, у супроводі короткої історії козацьких гетьманів і відповідних документів» (Париж, 1788) писав, що українці заслуговують на пошану з боку освічених європейців за постійну боротьбу за збереження своєї свободи. Що ж до українських козаків, то про них він висловився так: козаки завжди «воліли невігоди важких походів, аніж спокійного життя рабів. З їхньої історії довідуємося, як то батьки переказували синам своїм горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, при чому клич — «Смерть або Воля» — був їхнім одиноким заповітом, що переходив від батька до сина, разом з прадідівською зброєю». І далі: «Українські козаки були спокійний народ; вони відповіли на узурпацію польських магнатів і клиру спочатку уступками, згодом, коли вони помітили, що існує тільки одна думка — їх роздавити, нема нічого дивного, що вони взялися за шаблі, щоб скинути важке ярмо неволі та затвердити свій нахил до незалежності... Народ цей, багатий на перекази про своїх прадідів, скинув ярмо неволі, й цього йому не можуть простити. На те, що козаки зробили,

---

¹⁵⁴ Борщак Ілько. Вольтер і Україна (за невиданими документами) // Україна. 1926. Кн. I. С. 40—41.

щоб забезпечити себе, дивились, як на революцію, а кожне повстання вважається за злочин, коли сили не відповідають розпочатій справі»¹⁵⁵.

Пізніше, вже під час Великої Французької революції, Гаран де Кульон, член Конвенту і генеральний прокурор, що, між іншим, був автором закону про визволення негрів у французьких колоніях, у своїй книзі «Політичні досліді над старою і новою державою, прикладені до її останньої революції», яка вийшла в світ 1795 року, присвятив Україні і козакам цілий розділ (VI).

Гаран де Кульон показує, до чого призвела Україну залежність від Польщі, яка спочатку зобов'язувалась визнавати права України, але скоро стала поневолювати народ, на захист якого негайно піднялись козаки. Останні під проводом Богдана Хмельницького витримали довгу війну з найкращими генералами Польщі і домоглися свободи. «Але,— продовжує Гаран де Кульон свою думку,— легше було Україні видобутися з-під польської кормиги, ніж зберегти свою незалежність, і її доля повинна б послужити зразком для народів, які настільки сліпі, що надіються знайти щирій захист у чужих урядів»¹⁵⁶.

Детально зупиняється Гаран де Кульон на скасуванні царським урядом автономії України: «Велику частину українських земель роздано тому родові кріпаків, яких називають шляхтою російською. На Україну послано російські суди, найбільш підкуплені в Європі, й офіцерство російського або німецького походження. Наостанку, як Катерина зібрала рабів із усіх своїх провінцій, щоб скласти Кодекс, чого так ніколи і не зробила, і коли під час того козаки вимагали повернення своїх законів та автономії України — їх делегатів сковано, перевезено у Петербург, де майже всі померли від голоду і холоду. Нещасні козаки зробили останню спробу, щоб звільнитися від російської кормиги і на початку цього століття (тобто XVIII століття.— В. Г.) з'єдналися зі шведами. Але ворожнеча і корупція оволоділи їх старшиною, вони справу програли і всіх запорожців розстріляно без різниці віку та роду»¹⁵⁷.

---

¹⁵⁵ Січинський Володимир. Чужинці про Україну: вибір з опису подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. Львів. 1938. С. 140.

¹⁵⁶ Борщак Ілько. Наполеон і Україна. З невідомих документів і з тогочасними ілюстраціями. Львів. 1937, С. 30. (Переклад документів зроблено І. Борщакіом).

¹⁵⁷ Там само.

Остаточко козаки втратили свої права за Катерини II: «Коли вже на Україні запанував мир, що йде слідом за поневоленням, одного дня Європа дізналася про абсолютне знищення запорожців. У своєму указі чеснотлива Катерина закидала запорожцям їх розпусне життя, їх відданість своїм законам, на які вона сама — ця релігійна цариця присягала, що їх не порушить. З того часу Україна ще більш западала у дикий стан, у якому вона перебувала і кілька століть раніше»¹⁵⁸.

Діяч французької революції Гаран де Кульон вбачав в українських козаках споріднену французьким революціонерам соціальну силу і покладав надію на їхнє майбутнє відродження. Він відзначав, що природа у своїй творчості і свободі могутніша, ніж тиранство: «Жмення готів, що втекли в гори Астурії, зуміли вигнати маврів із усіх провінцій Іспанії; а також і геній незалежності ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків. І може бути, що недалекий уже час, як враз із кримськими та кубанськими татарами під проводом нового Пугачова (I) українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолена в різні доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому, щоб бути скованою від рук, призначених до роботи голкою та веретеном» (мається на увазі Катерина II.— В. Г.)¹⁵⁹.

У дуже цінній роботі відомого українського історика, що працював у Франції, Ілька Борщака «Наполеон і Україна», яка довго вкривалась пилюкою в «спецхранах», подається багатий матеріал про плани французького уряду від Директорії до Наполеона використати українське козацтво в боротьбі проти феодальної Росії та її союзників. Ці плани ґрунтувалися на думці, що поява французів в Україні справить велике враження на українських селян, в яких ще живі були спогади про козацьку свободу. Тим більше, що Наполеон, який звільнив селян від кріпацтва в усіх завойованих ним країнах, був страшний для російських кріпосників, а особливо на нещодавно закріпаченій Україні. Ілько Борщак наводить документ від 2 лютого 1807 року, в якому харківський губернатор повідомляв урядові, як селянські агітатори поширюють чутки, що французи не зроблять нічого злого простолюду, а більш того скасують панщину. Коли ж, говорить далі губернатор, на одних сільських зборах хтось звернув увагу агітатора, що у Фран-

---

¹⁵⁸ Там само. С. 30—31.

¹⁵⁹ Там само. С. 31.

ції також є шляхта, той відповідь: «Справді, у Франції шляхта є, але вона дістає пенсію від уряду і не тримає кріпаків»¹⁶⁰.

Українське панство, нащадки козацької старшини, теж пов'язували з Наполеоном можливість відродження української автономії. І. Борщак наводить і такий приклад: на одному банкеті приятель славетного письменника Івана Котляревського полтавський шляхтич Василь Лукашевич виголосив тост на честь Наполеона¹⁶¹.

З підозрою ставився до українців московський генерал-губернатор граф Ростопчин, який застерігав Олександра І, щоб той не довіряв «малоросійській міліції»¹⁶². Мабуть, саме це і вплинуло на те, що мобілізовані 1812 року українські козаки, в тому числі під командою Івана Котляревського, не були допущені до бойових дій проти французів.

Серед інших французьких авторів згадаємо ще Франсуа Шарля Масона, який служив у російському війську в 1762—1807 роках і був близький до імператорського двору. Останнє, однак, не завадило Масону дати українському козацтву досить об'єктивну характеристику і висловити жаль з приводу бруталного ставлення до козаків російського уряду (XIV розділ його «Секретних споминів про Росію», що видані в 1800, 1804 і 1863 рр.): «Войовнича нація Козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так як зникли інші, на яких затяжів російський скіпетр, хіба що якась щаслива революція прийде в швидкому часі, щоб визволити її з-під ярма, яке її нищить і давить... Козацька нація тратить незалежність, яку мала перед своїм об'єднанням з Росією. Її перестають щадити з хвилиною, коли впевняються, що це увійде їм безкарно. Повстання великого гетьмана Мазепи, викликане лихим трактуванням, дало початок до гноблення їх (козаків) ще за царювання Петра І. Цей імператор відобрав їм право вибирати свого вождя. Він проводив примусові затяги (рекрутські набори) в їх країні і обмежив козацькі контингенти, що відтепер могли бути тільки періодичні і тимчасові. Розгніваний їх відданістю Карлові XII, він згнобив козацькі племена і розкинув їх войовників по різних областях своєї безмежної держави. Одначе його наступники, що поважали останні козацькі військові і грома-

---

¹⁶⁰ Там само. С. 105.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само.

дьянські інституції, бо боялись, щоб остаточно, утискаючи їх безмежно, не кинути в підданство туркам або Польщі, або кримським татарам. Та з хвилиною, коли ці три вороги перестали бути страшні для Росії, козаки опинились у рабстві царату. Тепер їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність поміж ними зникла. Їм дано шляхту і нині дуже тяжко простому козакові дійти до якого-небудь ступеня».

Закінчує Масон свій екскурс в історію козацтва міжнародною нотою: «Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою колоса, що її розчавлює»¹⁶³.

У першій половині ХІХ століття найбільш відомими істориками, які продовжували вивчення українського козацтва, були Д. Бантиш-Каменський (1788—1850) і М. Маркевич (1804—1860).

Обидва автори намагались ствердити погляд на козацтво як на самобутню військову організацію. Вся історія козаків зводиться, як і у відомій «Історії Русів», під сильним впливом якої перебували Бантиш-Каменський і Маркевич, до подій, пов'язаних з іменами литовських і українських магнатів — Дашкевича, Вишневецьких, Острозьких та ін. З особливою виразністю і недвозначністю погляд на козацтво як на привілейований стан висловив Маркевич. Під час Хмельниччини, наприклад, звання козака, за його словами, діставав лише той, у кого були «природне походження або докази на заслуги..., тому що козацтво завжди вважалось шляхетством»¹⁶⁴. Звідси, пише далі Маркевич, «дуже несправедливо інші роблять висновок, що в Малоросії можна було вільно переходити із козаків в селяни і із селян в козаки»¹⁶⁵. На Запорозьку Січ Маркевич також дивився, як на форпост, заснований у першій половині ХVІ століття за ініціативою українських панів магнатом О. Дашкевичем для боротьби з татарами¹⁶⁶. На відміну від безпристрасного тону викладу історії Д. Бантиш-Каменським, творові Миколи Маркевича властивий широкі ентузіазм, який будив патріотичні почуття читачів. Незважаючи на те що Маркевич підтримував ідею шляхет-

---

¹⁶³ Цит. за кн.: Січинський В. Чужинці про Україну. С. 147—149. Переклад Масона зроблений Юрієм Косачем у статті «Україна в «Секретних мемуарах» про Росію Ф. Ш. Масона» (Діло, Львів, 1938. С. 5).

¹⁶⁴ Маркевич М. История Малороссии. Ч. I. С. 265.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само. С. 45.

ського походження козаків, він водночас спростовував поширену в той час думку нібито козаки становили якусь окрему народність, скажімо, були торками або берендеями. В статті «О козаках», що вийшла в 1858 році, він писав: козаки — це «малоросійське військо, яке охороняло кілька мільйонів корінних слов'ян, найменованих малоросіянами, і яке із середовища їхнього вийшло за власним велінням, а тому й назвалося козаками, тобто вольницею»¹⁶⁷.

В листі до М. П. Погодіна Маркевич виступив і проти тих, хто вважав козаків гультьями і злодіями, а весь козацький рух руйнівницьким бунтом черні: «Увійшло в моду у деяких з дослідників вітчизняних стародавностей нападати на Південну Русь, особливо на козаків. Деякі навіть малоросіяни до того розлютувались проти невинного козацького стану, що титулували козаків втікачами, розбійниками, набродом бродяг і, посилаючись на свої крихітні пізнання, ганьбили імена захисників православ'я від католицизму, визволителів народу від магнатів»¹⁶⁸.

Окреме місце в історіографії козацтва посідає праця А. О. Скальковського (1808—1898) «История Новой Сечи...» * Предметом вивчення Скальковського було запорозьке козацтво в останній період його існування (1734—1775). В Запорозькій Січі А. Скальковський вбачав общину на зразок військово-монашеських орденів, що існували у Західній Європі в середні віки. Подібно до католицьких лицарських орденів запорозьке козацтво ніби було пов'язане узами общини (*societas*), віри (*religio*) та покликання (*vocatio*) або мети. Під останньою Скальковський розуміє боротьбу з «невірними»¹⁶⁹. «Поняття про общину, або товариство (орден, по-польськи *Zákon*), — пише він, — зустрічаємо на кожному кроці в діях Запорожжя»¹⁷⁰.

Головною характерною рисою суспільної організації запорозьких козаків (Січі) Скальковський вважав рівність її членів, яка впливала із спільності майна. «Усе

¹⁶⁷ Чтение общества истории и древностей российских. 1858. Кн. 4. С. 3.

¹⁶⁸ Цит. за кн.: Марченко М. І. Українська історіографія. С. 154. (Переклад українською мовою зроблений Марченком М. І.).

* Скальковський А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского (далі — «История Новой Сечи...»). Ч. I, II, III. (Видана в Одесі тричі — у 1840, 1846, 1885 рр.).

¹⁶⁹ Скальковський А. История Новой Сечи... 1885. Ч. I. С. 75.

¹⁷⁰ Там само. С. 81.

у війську,— запевняє він,— було власністю або всієї общини, або принаймні куреня»¹⁷¹. При цьому «орден цей», на думку Скальковського, як і Маркевича, був утворений у XVI столітті не збіглими кріпаками, а шляхтою¹⁷². «Читайте,— закликає він,— історію Запорозького козацтва в самому її джерелі, тобто в їхньому архіві, єдиному безсторонньому свідкові їхніх діянь, розпитайте живих потомків Січі: чорноморців і кубанців, не вірте пасквілям, які до сих пір іменувались «Істориями Запорожскими», і ви погодитесь з нами. На взірець лицарів запорожці були зв'язані священними обітницями «товариства», бо всі козаки, незалежно від звання, віку та походження, ставали братами-товаришами, називали свого курінного і кошового отаманів батьком-отцем, а козаків — братчиками». Розвиваючи свою думку, Скальковський пише далі: «Обітницею віри, яка вимагала, щоб ніхто не міг бути запорозьким козаком, якщо не був руським православним... вони прирекались обітниці послуху (*votum obedientiae*), бо не тільки вся воєнна община, але навіть служителі церкви запорозької... підкорялись тільки одному начальству: кошовому або Кошу (магістру, *Grand-Maitre* на Заході). Вони брали на себе обітницю безшлюбності (*castitatis*) і так суворо її виконували, що у всіх бачених нами Запорозьких паперах, а їх у нас тисячі, навіть не згадується про жінок»¹⁷³. На цілком природне запитання, звідки у козацтва виникли ці звичаї суто лицарського і католицького походження, Скальковський відповідає, що «від поляків, перших засновників, якщо не фундаторів, Запорожжя в XVI столітті»¹⁷⁴.

Основна місія Запорозької Січі, за словами Скальковського, до кінця її існування зводилася до боротьби з турками і татарами в ім'я ствердження православ'я на Сході. Тій меті був підпорядкований увесь суспільний та приватний уклад, вся організація і побут запорозького козацтва. «Іншого побуту у запорожця,— запевняє Скальковський,— крім службового, військового, козацького, і бути не могло»¹⁷⁵. Виходячи зі своєї схеми, Скальковський намагався всіляко затушувати соціальні суперечності серед козацтва. На існування майно-

---

¹⁷¹ Там само. С. 83.

¹⁷² Там само. С. 76.

¹⁷³ Там само. С. 76—78.

¹⁷⁴ Там само. С. 78—79.

¹⁷⁵ Там само. С. 260.

вої нерівності на Запорозжжі він дивився, як на явище нехарактерне. Ось чому, скажімо, гайдамацький рух Скальковський вважав фактором незрозумілим, загадковим, протиприродним¹⁷⁶. Однак через 40 років (1885) він робить певні уточнення в своїй характеристиці гайдамаків, зауважуючи, що «не можна, звичайно, заперечувати у гайдамацтві присутність політичного елемента, тої релігійно-національної ворожнечі, яка зародилась в українському населенні по відношенню до польського пана». Тепер він навіть визнає, що гайдамаччина була викликана «незадовільним політичним та суспільним ладом»¹⁷⁷. Як бачимо, корисно жити довго.

Неоднозначними були погляди на козаччину П. Куліша (1819—1897), відомого українського письменника і вченого. В своєму ранньому творі «Україна. Од початку України аж до батька Хмельницького» (Київ, 1843) Куліш ставився з великою симпатією до козаків. В цей час він був під впливом «Історії Русів» і «Запорожской старины», фольклорно-історичного збірника, виданого І. Срезневським, в якому було подано уривки з козацьких літописів, перекази, історичні пісні і думи, а також його власні статті.

У праці «Перший період козаччини аж до ворогування з поляками» (Правда, Львів, 1868, № 1—17, с. 25—35) Куліш ще досить об'єктивно розглядає той суспільний ґрунт, на якому виникло козацтво. Така оцінка частково продовжена і в першому томі «Истории воссоединения Руси». Козацтво тут — це справжнє лицарське братерство, народна самооборона, військова школа, справжній захист України. Однак в другому і третьому томах його оцінка козацтва набуває протилежних рис. Він став схилитися до думки, що козацтво нібито не мало в собі творчих, конструктивних сил, а, навпаки, несло руйнівні елементи, тоді як шляхетство виступало в історії України в ролі колонізатора пустель і носія культури. Козацтво, за Кулішем, це прояв самих «темних», «диких» інстинктів народних мас. Він вважав, що не козацтву, а шляхті і «творчим елементам руського суспільства» належала в Україні «цивілізаторська місія». В 1895 р. Куліш виступив із статтю «Украинские

¹⁷⁶ «Гайдамаки і гайдамацтво,— пише Скальковський,— це найсмутніша сторінка в літописах Запорозжжя: це «злоба дней его» протягом більше 30 років існування» (Скальковский А. Наезды гайдамаков на Западную Украину. Одесса. 1845. С. 5).

¹⁷⁷ Несколько документов к истории гайдамачины. Дополнения к книге «Наезды гайдамаков». К., 1885. С. 2—3.

казаки и паны», де знову звернувся до проблем козацтва. Розглядаючи Запорозьку Січ як вогнище «свавілля», Куліш заявив, що «герої-безхатники» завжди були готові дати «дніпровському козацтву ту отруйну закваску, яка була руйнівним началом всякого цивільного суспільства»¹⁷⁸. Він гостро виступив проти козакофільства Миколи Костомарова, працю якого про Богдана Хмельницького назвав «здичавілою в нашій українщині КЛ10», а музу Тараса Шевченка образливо обізвав «п'яною» і «розпущеною». Це обурило українське громадянство, однак «гарячий Куліш», як його часто називали, не зупинився в своїй негачії козацтва.

Допускаючи несправедливі оцінки і помилкові погляди на козацтво і таких його діячів, як Косинський, Наливайко, Хмельницький та ін., П. Куліш разом з тим зробив дуже важливі спостереження щодо походження козацтва і ролі українського міщанства в боротьбі за культурно-національну та релігійну незалежність проти насильницького ополячення, окатоличення народу. Цінні Кулішеві міркування і про роль української шляхти у визвольній боротьбі тощо. Не треба забувати і того, що образливі випадки пояснюються не позицією ворожого спостерігача, а навпаки, він усім серцем уболівав з приводу трагічних подій української історії з її постійними чварами між різними угрупованнями, що приводили до послаблення визвольного руху, заважаючи формуванню самостійної держави, яка могла б гарантувати народові нормальний історичний розвиток. Його твори — як літературні, так і наукові — залишаться в скарбниці національної культури на віки. «Незважаючи на певні однобічності, помилки і неточності,— писав М. Грушевський,— головний твір Куліша «История воссоединения» — се все-таки твір дуже талановитий і дуже цінний навіть з науково-історичного, дослідницького становища»¹⁷⁹.

Всіх, хто пишається славою запорожців, не можуть не зворушити поетичні рядки П. Куліша в першій редакції його вертепної містерії «Иродова Морока» (1869 р.). Остання частина її закінчується тим, що гайдамака, який уособлює українське козацтво, після довгих поневірянь, нарешті, знаходить Правду; танцюючи з нею, він виспівує:

¹⁷⁸ Русское обозрение. 1895. Январь. С. 306, 311.

¹⁷⁹ Грушевський М. С. Соціально-традиційні підоснови Кулішової творчості (В тридцяті роковини Куліша) // Україна. 1927. Кн. 1—2. С. 30.

Слава Спасу в Вихлиемі
Славетній Просвіті,
Що розлила так як море
Волю й Правду в світі!
Правдо, нене! Ти єдина
Козаків водила
На поганство і на Ляцтво
Й на Московську силу.
Всіх жінок ми відцурались
В запорозькій Січі,
А тобі щодня дивились,
Матінко, у вічі;
Що казала, ми чинили
Ні ступня без тебе,
На човнах на Чорнім морі
Мали біля себе;
Смілим серцем зневажали
Морську пучину
І верталися з тобою
Славні на Україну.
Ми з тобою таборились
На Ляхів проклятих,
Твоїм приводом ми били
Гетьманів пузатих.
А Москва тим спромоглася
Козаків душити,
Що ти мусіла у Кривди
В кайданах сидіти.
За гріхи наші великі
Терпіла ти, нене,
Увзяло над нами гору
Кодло те мерзене.
А тепер, як дух козацький
Розбив твої пута,
Наступила в Україні
Спасенна минута.
У громаді Українській
Ми тебе ховаєм,
Із тобою по всім світу
Страху не дізнаєм.¹⁸⁰

На відміну від Пантелеймона Куліша видатний історик і майстер слова Микола Костомаров (1817—1885) виходив з того, що історичний розвиток кожного народу

---

¹⁸⁰ Україна. 1927. Кн. 1—2. С. 104.

визначається його духовними властивостями. Духовну природу українського народу, наприклад, визначало панування демократичних засад вічового устрою в його суспільному житті, волелюбства та ін. Костомаров підкреслював, що козацтво вийшло не з середовища панівного класу, а, навпаки, є породженням народної стихії. Він при розв'язанні окремих питань стояв набагато вище своїх попередників. Це пояснюється до деякої міри появою в 40—60-х роках ХІХ століття великої кількості фактичного матеріалу з історії козацтва. Саме в цей час у «Пам'ятниках Временной Комиссии для разбора древних актов», в «Архиве Юго-Западной России» та інших багатотомних збірках було опубліковано багато цінних історичних документів. Костомаров, який і сам багато працював над виявленням і публікацією документів, звернув увагу на те, що на козаків не можна дивитися як на непродуктивну верству суспільства, зайняту лише військовою справою. Козаки, за його словами,— це водночас і землероби, промисловці і торговці, при цьому вільні від кріпосної залежності¹⁸¹. Цікавий також погляд Костомарова щодо заснування Січі. На його думку, Січ засновано не українськими феодалами, а козацькою сіромою, бідняками, які не мали на батьківщині ніякого майна і через те залишалися на пониззі Дніпра, де займалися рибальством, полюванням і т. п.¹⁸² При цьому Січ, яка складалася не зненацька, а поступово, була основним центром вільного, незалежного від панів козацтва¹⁸³. Костомаров добре розумів, що козацтво прагнуло «зламати протилежні собі засади шляхетського ладу»¹⁸⁴, тобто знищити кріпосницькі порядки. Водночас на соціальну структуру Січі Костомаров дивився як на своєрідне військово-монастирське братство. «Простота життя,— пише він,— готовність на всяку небезпеку, благочестя, чеснота, то були моральні вимоги запорозької братчини, що наближали її, за винятком військової справи, до монастирської»¹⁸⁵.

Сучасного читача і тепер приваблює художній виклад Костомаровим історичних подій, його любов до простого народу і віра в майбутнє свободне і щасливе життя у всеславянській федерації. Про це він так писав у статті «Україна», вміщеній у «Колоколі» О. Гер-

¹⁸¹ Костомаров Н. Собр. соч. СПб, 1904. Кн. 4, т. 9. С. 16.

¹⁸² Там само. С. 17—18.

¹⁸³ Там само. С. 17.

¹⁸⁴ Там само. С. 25.

¹⁸⁵ Там само. С. 19.

цена (1860 р., ч. 61): «В будучім слав'янським союзі, в який віримо і якого сподіваємось, наша південна Русь повинна становити окрему державну цілісність на всьому просторі, де народ говорить українською мовою, із збереженням єдності, основаної не на згубній мертвій централізації, але на ясній свідомості рівноправства і своєї власної користі».

Важливими є погляди на козацтво Михайла Максимовича (1804—1873) — відомого українського вченого природознавця, історика, фольклориста й етнографа. Він, як і Маркевич, виступив проти тих російських вчених, котрі вважали козаків тюрками, або, як М. Погодін, сумішшю слов'ян і тюрків. В його листах до Погодіна читаємо: «В Україні обох берегів Дніпра козацтво розвинулося з XVI століття, як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, тобто духовенства, шляхетства, міщанства і поспільства»¹⁸⁶.

Серед російських вчених висловив свої погляди на козацтво один з найталановитіших істориків XIX століття С. М. Соловйов (1820—1879). Розглядаючи історичний розвиток як зміну державних форм, Соловйов засуджував народні антифеодальні рухи і звеличував роль сильної державної влади. Для нього козацтво — анархічна антидержавна сила. Він навіть підкреслював, що виникнення козацтва «мало суто негативне значення в історії», бо «вільний козак... зовсім не хотів працювати..., (а) хотів жити за чужий кошт». Особливо Соловйова непокоїло те, що козацькі повстання XVI—XVIII століть незмінно знаходили підтримку з боку «нижчого землеробського населення»¹⁸⁷.

Незважаючи на негативне в цілому ставлення С. М. Соловйова до українського козацтва, без його багатотомної «Истории России» важко досліджувати такі проблеми, як взаємини козацтва з російським урядом, політику царизму, спрямовану на використання козацтва, з одного боку, для оборони краю, а з другого — на обмеження його впливу на народні маси України. Значний інтерес становлять матеріали, які свідчать про постійне намагання царизму зробити рядове козацтво знаряддям російського уряду в боротьбі останнього проти козацької старшини, що намагалася зберегти права і вольності козацтва.

---

¹⁸⁶ Максимович М. Собр. соч. Т. III. С. 261—262.

¹⁸⁷ Соловьев С. Малороссийское казачество до Хмельницкого // Рус. вестник. 1859. Т. 23. С. 178—179.

Зі скасуванням кріпосництва у 1861 році значно прискорився розвиток капіталізму в Російській імперії, проте кріпосницькі відносини було ліквідовано не повністю. Протест пореформеного селянства проти залишків кріпосництва знайшов своє відображення у революційному русі народництва. Народники додержувались думки, що капіталізм у Росії — випадкове явище, і намагалися затримати його розвиток шляхом збереження селянської общини, в якій вони вбачали паростки соціалізму. Ідеалізацію селянської общини вони переносили на козацький устрій.

Відомим представником народницького напрямку в історичній літературі була Олександра Єфименко. Не бачачи соціальних суперечностей на Запорозжжі, вона вважала характерною рисою будь-якого запорозького козака, члена «воєнного братства» (так вона іменувала запорозьку соціально-політичну організацію) «нехтування власності»¹⁸⁸. Верховна влада, за її словами, цілком перебувала в руках рядового козацтва, а старшина була лише слухняним виконавцем «народної волі»¹⁸⁹. Запорозьку Січ О. Єфименко показує як ідеальну для усіх часів суспільну організацію. Запорозьке козацтво, «вільне особисто, вільне щодо майна, що володіє вільними знаряддями — землями, ріками та ін. угіддями — для вільної праці, природно, завжди становило вищий ідеал для селянства»¹⁹⁰.

На близьких до народницьких позиціях стояв А. Шиманов, на думку якого, боротьба Запорозжжя з царизмом за землі в часи Нової Січі «була разом боротьбою за недоторканість начал народного життя... [проти] хижацтва і «користування» небагатьох, — вільного розвитку народної праці проти експлуатації його класами привілейованими»¹⁹¹. Визнаючи відсутність кріпосництва на Запорозжжі, Шиманов справедливо вважав це прогресивною рисою його суспільного устрою і засуджував зруйнування Січі царизмом у 1775 році. «Запорозжжя, незважаючи на свої прості... форми, — зазначає він, — було в ті часи єдиним носієм і захисником кращого і більш

---

¹⁸⁸ Єфименко А. Я. История украинского народа. СПб. 1906. Вып. I. С. 335—336.

¹⁸⁹ Там само. С. 333—334.

¹⁹⁰ Єфименко А. Я. История украинского народа. Вып. II. С. 55.

¹⁹¹ Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорозжя // Киев. старина. 1883. Декабрь. С. 636.

справедливого суспільного і цивільного ладу, ніж той, з яким довелося йому боротися і який, на честь нашої вітчизни, потім скасовано»¹⁹².

На Правобережжі, де козацтво було знищено ще на початку XVIII століття і де українські національні традиції не мали такої підтримки з боку освічених кіл, як це було на колишній Гетьманщині і Слобожанщині, з другої половини XIX століття теж починається національне відродження. Частина польської і спольщеної української шляхти починає переглядати своє ставлення до української минушини, в тому числі під впливом «української школи» в польській літературі, куди входили А. Мальчевський, Б. Залеський, С. Гоцинський та ін. Деякі з цих літераторів, наприклад Тимко Падура (1801—1872), навіть почали писати українською мовою. Предметом їхнього зацікавлення була не лише література, вони з інтересом відкривали невідому їм раніш історію народу, серед якого жили. І хоч в більшості своїй вони залишились польськими патріотами, їхні романтичні уявлення про народну культуру й історію, де особливе місце належало козацтву, сприяли появі так званих хлопоманів, демократичної течії серед спольщеної української шляхетської молоді, що навчалась переважно в Київському університеті. В рядах хлопоманів, що усвідомлювали свій обов'язок служити українському народові, бачимо Т. Рильського, Т. Панченка, Б. Познанського, В. Антоновича, які невдовзі цілком стали на український національний ґрунт і об'єдналися з українською студентською молоддю Лівобережжя.

Володимиру Антоновичу (1834—1909) судилося стати не лише ідеологом цього руху, а й одним із визначних представників української історіографії. Ідучи слідом за Костомаровим і трохи змінюючи його основні тези про особливості духовної природи народів, Антонович вважав, що кожен народ у своєму історичному розвитку сповідує певну і лише йому властиву «провідну ідею». В історії українського народу ця ідея втілена в принципі вічного устрою — широкого демократизму, тобто визнання за кожною особою повної рівності з іншими в правах. Заснований на цих принципах ідеальний, на думку Антоновича, общинний устрій знайшов своє повне відображення в українському козацтві, в За-

---

¹⁹² Там само.

порозькій Січі¹⁹³. «Українському народові,— зазначає він,— що сидів між польським та великоросійським, прийшовся до типу принцип широкого демократизму... Отся провідна ідея вельми рельєфно позначилася в козащині, а ще виразніше зреалізовано її в життю Запорозької Січі»¹⁹⁴. Козацтво і Запорозька Січ виникли в результаті «національного єднання», спільної діяльності народних мас і «освіченого класу» українського суспільства. Погляди Володимира Антоновича на козацтво, згідно з думкою Михайла Брайчевського, «були великим кроком уперед, хоча може й не були дуже бездоганними»¹⁹⁵.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ століть вийшли праці з історії Запорожжя Дмитра Яворницького (Єварницького) (1855—1940), зокрема його тритомна «История запорожских казаков»*. Він поставив перед собою завдання висвітлити історію Запорозької Січі з самого початку до кінця її існування. Під впливом ідеалізованого погляду на запорозьке життя вчений писав: «Запорозька община доходила до повного ідеалу, невідомого ні в стародавньому, ні в середньому, ні в новому віках; пануюче тут начало рівності проходило всюди: під час загальних зборів... при розподілі майна і в приватному житті»¹⁹⁶. Цінність праць Д. Яворницького не в таких висновках. Його головна заслуга перед історією запорозького козацтва полягає в тому, що вчений зібрав величезний археологічний, етнографічний, лексикографічний, фольклорний, географічний матеріал. А вже сам цей «дбайливо зібраний ним фактичний матеріал,— за словами Максима Рильського,— має велику вартість і сприяє правильному розумінню прогресивної ролі запорозького козацтва в історії України»¹⁹⁷.

Назавжди для науки залишаться такі його праці, як «Вольності запорозьких козаків» (СПб, 1898), «Іван

---

¹⁹³ У великоросів В. Антонович вбачав основну ідею в принципі авторитету державної влади, тоді як полякам властивий принцип аристократизму, хоч і демократичного.

¹⁹⁴ Антонович В. Виклади про козацькі часи на Україні. 1912. С. 3.

¹⁹⁵ Брайчевський М. Європеєць рідної мови // Україна. 1985. № 45. С. 15.

* Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. СПб, 1892. Т. I; 1895. Т. II; 1897. Т. III.

¹⁹⁶ Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. Т. I. С. 189—190.

¹⁹⁷ Рильський М. Т. Запорізький характерник // Шаповал Іван. В пошуках скарбів. К., 1965. С. 5.

Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман війська за-порозьких низових козаків» (СПб, 1894), «Запорожжя в залишках старовини та переказах народу» (т. 1—2, СПб, 1888), «Джерела для історії запорозьких козаків» (т. 1—2, Володимир, 1903), «До історії Степової України» (Дніпропетровськ, 1930) тощо*.

Певне місце в історії цього часу належить працям І. М. Каманіна (1850—1921) і М. К. Любавського (1860—1936). Праці І. Каманіна, наприклад, містять цікаві і в багатьох випадках вірні міркування. До них треба віднести його думку про організацію Січі не феодалами, а козаками, що вийшли з народних мас, прагнення з'ясувати окремі явища, наприклад утворення реєстрового козацького війська з урахуванням соціальних суперечностей серед козацтва і т. ін.¹⁹⁸

Сучасник Каманіна М. К. Любавський дотримувався погляду, згідно з яким козаки не являють собою рештки стародавніх «вільних» землеробських общин степової України, а виникли як наслідок народної колонізації цього краю лише у XVI—XVII століттях. Козаки, на його думку, — це озброєні ватаги (артілі) промисловців — рибалок і звіроловів, які приходили з центральних районів України¹⁹⁹. Любавський заклав основи так званої «теорії уходництва», яка, до речі сказати, сприяла правильному в'ясненню соціально-економічних умов, що призвели до утворення козацтва.

Багато цінного матеріалу з історії українських козаків опублікувала «Киевская старина» (1882—1906), справжня енциклопедія українознавства, що в 1907 р. переходить на українську мову і дістає назву «Україна» (в цьому ж році вона припинила своє існування). В «Киевской старине» друкували свої праці найвідоміші українські вчені, літератори і громадські діячі — В. Антонович, М. Драгоманов (під псевдонімами П. Кузьмичевський та ін.), І. Франко, М. Костомаров, О. Лазаревський, подружжя О. і П. Єфименко, П. Житецький, В. Горленко, І. Новицький, О. Левицький, В. Науменко, М. Василенко, М. Біляшівський, В. Гнатюк, М. Грушевський, Д. Багалій, Ол. Русова, М. Сум-

* Більш детальну бібліографію див.: Гапусенко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. К., 1969 (бібліогр., с. 37—58).

¹⁹⁸ Каманін І. К. вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. К., 1894. Кн. 8. С. 57—115.

¹⁹⁹ Любавский М. Начальная история малорусского казачества // Журнал Министерства просвещения. 1895. Июль. С. 217—244.

цов, А. Кримський, Я. Шульгін, Ф. Щербина та ін. В «Киевской старине» вийшли праці А. Скальковського, В. Мякотіна, А. Востокова, С. Венгржиновського, Л. Падалки, Ф. Николайчика, присвячені різним питанням історії козаччини *. Важливі публікації здійснила заснована 1905 р. Катеринославська Архівна Комісія, серед активних співробітників якої, крім відомого Д. Яворницького, були Василь Біднов, Яків Новицький **, Дмитро Дорошенко та ін. Такий же важливий матеріал знаходимо в «Жерелах до історії України-Руси» (11 томів, 1894—1924), виданих археографічною комісією Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, в «Записках Одесского общества истории древностей» (33 томи, 1844—1919).

Не забудьмо і катеринославського історика Андріяна Каченка, який написав кілька популярних книжок з історії Запорожжя ***, конче потрібних для виховання національної свідомості народу.

Найважливіше місце в дослідженні історії козацтва належить великому українському історикові Михайлу Грушевському (1866—1934). У VII томі «Історії України-Руси», який має назву «Історії української козаччини», та в інших томах і численних розвідках про козацтво він характеризує своє ставлення до оригінального явища української історії, показуючи, що, хоч воно і має певний зв'язок з різними попередниками, як бродники, берладники, степові «промисловці» та ін., але як окрема суспільна група сформувалося в результаті певних історичних причин. «Козаччина як явище побутує,— пише він,— знана нам з часів староруських. Своє козацьке ім'я в тім матеріалі, яким розпоряджаємо, дістає вона з другої половини XV століття. А формується в певну суспільну верству протягом цілого XVI століття і певні організовані форми й певне правно-призначення дістає аж на переломі XVI і XVII століть. І тільки з кінця XVI століття про казаччину можна го-

---

* Детальну бібліографію їх і вищезгаданих авторів див.: Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882—1906). Полтава. 1911.

** Биднов В. Материалы по истории церковного устройства на Запорожье // Летопись Екатерин. Уч. Арх. Комиссии. 1907. Т. IV; Бровка А. Кто він — Я. П. Новицький? Спогдан онука про долю свого діда // Наука і суспільство. 1990. № 4. С. 71—75.

*** Каченко А. Великий луг Запорізький. Катеринослав. 1917; його ж: Оповідання про славне військо Запорізьке низове. Катеринослав, 1917; його ж: Запорожская слава. Катеринослав. 1918.

ворити як [про] певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. п.»²⁰⁰

М. Грушевський проаналізував історичні обставини, які перетворили козаччину у важливіший чинник соціальних, політичних і національних змагань українського народу. Козаччина з часом, за М. Грушевським, «притягає до себе великі маси селянського і міщанського елемента і через те сама здобуває відмінний характер — соціального протесту проти польсько-шляхетського режиму»²⁰¹. Деякі історики дорікали М. Грушевському, що у нього питання створення національної української держави підпорядковані прагненням народних мас добитися кращих соціально-економічних умов життя. Він, зазначає Дмитро Дорошенко, «мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх поскільки ці змагання відбувались коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси й вимагали від неї жертв»²⁰².

Справді, повага до трудового народу і його захисника-козацтва проймає всі праці М. Грушевського. Пояснюючи своє соціально-політичне кредо, він у 1920 році писав: «Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею»²⁰³.

Твори М. Грушевського відіграли визначну роль в становленні нової української історіографії. Огульне навішування М. Грушевському з початку 30-х років ярлика буржуазного націоналіста, що вимагалось при кожному згадуванні його імені, ставило за мету замовчати і сфальсифікувати величезну наукову спадщину цього видатного національного діяча. Останнє завдало великої шкоди українській історичній науці, яка лише майже через 60 років дістала можливість підтвердити спра-

---

²⁰⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. К. Т. VII. С. 74; Історія української козаччини. Т. I. (до року 1625). Львів. С. 190.

²⁰¹ Там само. С. IX.

²⁰² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага. 1923. С. 190—191.

²⁰³ Там само. С. 197.

ведливість багатьох поглядів М. С. Грушевського на основні етапи історії України і козаччини.

Майбутній історик України має зрозуміти, в яких жахливих умовах проходила праця людей, що прагнули об'єктивно вивчати історію свого народу, коли над кожним з них тяжіло можливе у будь-який час звинувачення в націоналізмі — часто лише за одне згадування прізвища Грушевського без сакральної приставки, що він ворог народу, націоналіст, контрреволюціонер тощо. Армія офіційних «вчених» і цензорів ревно стежила за так званою чистотою марксистсько-ленінської ідеології. Сумний мартиролог українських істориків, фізично знищених, зацькованих і всіляко принижених, воліє до вищої справедливості.

Наведу такий епізод. У страшному 1937 році після закінчення аспірантури в Ленінграді мене було призначено викладачем історії в Краснодарському педагогічному інституті. Це відповідало моему бажанню вивчати історію чорноморського козацтва, архів якого зберігався в Єкатеринодарі (Краснодарі). Коли я з'явився в інституті, один з викладачів спитав мене: «Ви, напевне, призначені на місце Грушевського?» Я — здивовано: «Якого Грушевського?», адже знав, що Михайло Сергійович при загадкових обставинах помер у Кисловодську в 1934 році. «Тут, до вас, працював племінник Михайла Сергійовича, але він зараз у в'язниці». Така новина засмутила мене, хоч у ці роки арешти були масовим явищем.

Невдовзі я став відвідувати місцевий архів, і от одного разу, взимку (це було, мабуть, в 1938 році), двері кімнати, де я працював, відчинилися й увійшов чоловік середнього зросту в шапці і пальті з піднятим коміром. При ньому був конвоїр. Ці двоє перейшли в сусідню кімнату. На мене це справило тяжке враження. «Хто це має бути?» — спитав я працівника архіву, який був у цій кімнаті. «Це Грушевський, — зі страхом прошепотів він. — Його іноді приводять сюди з в'язниці, він цікавиться запорозькими матеріалами, як і ви». Більше я цього мученика не бачив.

Минув якийсь час і на вулиці я зустрів свого колегу, що тримав під пахвою, а не в портфелі, як звичайно, кілька книг. «Звідки у вас книги?» — питаю. Він, махнувши рукою: «Цими днями розстріляно племінника Грушевського, і вдова продає бібліотеку, бо змушена негайно виїхати з міста».

Повёртаючись до наукової спадщини М. Грушевсько-

го, до його історичної схеми, що обґрунтувала самостійність українського історичного процесу, можна тільки висловити жаль, що його десятитомна «Історія України-Руси» кінчається Гадяцьким договором 1658 року.

Серед численних учнів М. Грушевського згадаймо Івана Крип'якевича (1886—1967), який ще в 1908 році видав важливу роботу «Козаччина і Баторієві вольності»*, де переконливо доводить, що польський король Стефан Баторій не тільки не був фундатором козацтва, а, навпаки, його політика щодо козацтва мала на меті зупинити зростання останнього. Цікава його праця «Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр.» (Львів, 1914) вміщує повідомлення своїм урядам західноєвропейських дипломатів Гаги, Бетлена, Ро, Русселя про козаків. Багато матеріалу з історії козацтва знаходимо і в його монографії «Богдан Хмельницький» (Київ, 1954).

Чимало цінного з історії козацтва дають праці Мирона Кордуби, Степана Томашівського, Вячеслава Липинського, Євгена Барвінського, Василя Доманицького, Миколи Андрусяка**. Велике значення мають «Записки наукового товариства імені Шевченка» (Львів, 1892—1937, т. 1—155).

Висвітлював історію козацтва у своєму двотомному «Нарисі з історії України» та в інших працях видатний український історик, письменник, бібліограф, громадський і державний діяч Дмитро Дорошенко (1882—1951). Він так пояснює появу козацтва і причину того, чому зразу ж після його виникнення з'явилося так багато суперечливих думок про його походження: «Козаччина зародилась і розвинулась органічно, як результат особливих умов українського життя XV і XVI ст. на степовім пограниччю, в сусідстві з хижацьким татарським Кримом. Процес її зародження й формування був довгий, і які-небудь окремі моменти цього процесу були

---

* Жерела до історії України-Руси. Т. VIII. С. 1—46.

** Кордуба М. Між Замостем та Зборовим // ЗНТШ. Т. 133 та ін.; Томашівський С. Причинки до історії Мазепинщини. Львів, 1909; його ж: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину. Львів, 1914 та ін.; Липинський В. Україна на переломі: 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Відень, 1920; його ж; *dziejów Ukrainy*. К., 1913; Барвінський Є. Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593—94 роках // ЗНТШ. 1895. Т. X.; Доманицький В. Чи була реформа Баторія? // Наук. збірник на честь М. Грушевського. Львів, 1906; Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. Львів. 1938.

малопомітні й не піддавалися зафіксуванню тим більш, що саме життя козаччини проходило в глухих степових просторах, далеко від культурних осередків. Це призвело до того, що коли нарешті козаччина виступила на широку арену історії, як сформований військовий клас, то на питання, як вона постала й звідки взялася, ніхто не зумів дати ясної й точної відповіді»²⁰⁴.

На Україні в перші післяреволюційні роки велася велика наукова робота по вивченню історії козацтва. Повернення з еміграції в 1924 р. М. Грушевського значно пожвавило науковий рух. Коло нього зосереджується ціла школа істориків, які починають розробляти різні ділянки історії України, не оминаючи історії українського козацтва. У численних наукових збірниках, «Записках», «Працях», в журналі «Україна» та інших виданнях з'являються дослідження, присвячені різним питанням українського козакознавства*. З окремих праць треба назвати невеличку, але цікаву роботу Б. Скитського про господарство й побут рядового козацтва і старшини за гетьманства Розумовського**.

Виключно Запорожжю XVIII століття присвячена робота М. Кириченка. Він вважає можливим говорити «про суто буржуазний характер запорізького господарства, в основі якого лежали: товарно-промислові підприємства зимівничанського козацтва та посередницька торгівля з домішкою розбійництва і піратства — цими пере-

²⁰⁴ Дорошенко Д. Нарис історії України. Варшава. 1932. Т. I. С. 149.

* Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Х., 1928; Василенко М. Павло Полуботок // Україна. 1925. Т. VI; Грушевський О. Ватаги Дніпрових угодів і старостинська адміністрація // Записки Укр. наук. т-ва. 1926. Т. XIX; Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні — Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. 1929. Т. VI; Шамрай С. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом в XVII—XVIII ст. // Україна. 1930. Т. 39; Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису // Записки Ніжинського ін-ту Народної освіти. 1926. Кн. VI; Романовський В. Хто був «Самовидець»? // Україна, 1925. Т. V; Ткаченко М. Утворення нової Сербії на запорізьких землях 1752 р. // Україна, 1926. Кн. 2—3; Яковлів А. Договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. // Ювіл. збірник на пошану академіка Д. Багалія. К., 1928. Т. I. Його ж: Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава. 1934; Харлампович К. Листування запорозьких козаків з султаном // Записки Іст.-філол. відділ. Всеукр. Ак. Наук. 1924. Кн. IV.

** Скитский Б. Гетьманщина накануне ее падения (очерк быта). Владикавказ, 1928.

житками минулої діяльності запорізького лицарства»²⁰⁵. На думку Кириченка, було б невірною «заперечувати і наявність на Запоріжжі не лише великої (типу Калнишевського, Білецького тощо), а й середньої торгової буржуазії»²⁰⁶.

Справедливою є критика Кириченком історика 20—30-х років М. Яворського, який, модернізуючи соціально-економічні порядки, вбачав у Запорозжжі «огнище військового комунізму»²⁰⁷.

Наприкінці 20-х років виходять праці М. Слабченка*. Запорозьку Січ XVIII століття Слабченко вважав самостійною державою. «Окрема територія й особлива, хоч би геть рідка людність,— пише він,— давали спромогу визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідникам, а й сучасникам»²⁰⁸. Панівною верствою на Запорозжжі, пише він, було військове братство, яке складало нежонаті козаки-січовики. Взаємини між членами братства регулювалися при цьому військовим правом. Намагаючись дати соціальну характеристику козацтву, М. Слабченко дійшов досить дивного висновку про панування на Запорозжжі «мусульманського феодалізму». Разом з тим праці М. Слабченка (однієї з багатьох жертв сталінської репресивної машини) дають цінні відомості про соціально-правову структуру, організацію господарства, центральні і периферійні установи в Запорозькій Січі.

Серед дослідників, які плідно працювали спочатку на батьківщині, а пізніше в еміграції над історією українського козацтва, особливе місце належить професору Наталі Полонській-Василенко. Хоч вона й була істориком широкого діапазону, однак її основна увага приділена історії боротьби Запорозжжя за своє існування та господарчій колонізації Південної України у другій половині XVIII століття. Тематика її робіт охоплює також історію Київської Русі, Гетьманщини, української церкви, торкається проблем національної культури та богослов'я. Написала вона і двотомну історію ВУАН (Все-

---

²⁰⁵ Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII ст.). Харків; Дніпропетровськ, 1931. С. 23.

²⁰⁶ Там само. С. 22.

²⁰⁷ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби. К., 1927. Т. I. С. 31.

* Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорізької // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Вип. 3. К., 1927; його ж: Паланкова організація Запорізьких Вольностей. Вип. 6. К., 1929.

²⁰⁸ Слабченко М. Соціально-правова організація... С. 210.

народної Української Академії наук) — правдивий документ про трагедію національної науки і культури 20—30-х років. Уже в 20-х роках Н. Полонська-Василенко була настільки авторитетним фахівцем історії Південної України, що академік Дмитро Багалій, який і сам чимало зробив у цій галузі, сказав, що вона правдива «Запорозька мати»²⁰⁹.

Серед праць Н. Полонської-Василенко про Запорозжя назвемо такі: «З історії останніх часів Запоріжжя» (1926), «Історики Запоріжжя, XVIII ст.», «Маніфест з серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей» (1927), «Майно запорозької старшини, як джерело для соціально-економічної історії Запоріжжя» (1931). Ці праці були видані в Україні, однак після переїзду за кордон Полонської-Василенко на них було накладено заборону, а залишені рукописи невідомо куди поділися. В числі останніх особливо цінною є велика монографія «Заселення Південної України в XVIII ст.», з якої опубліковано в еміграції лише перший і частину другого тому. Доля ж решти рукопису та трьох томів архівних матеріалів²¹⁰ до монографії невідома, хоч і є певні ознаки їх існування.

«Довгий час я була переконана, — з властивою їй делікатністю писала в 1963 році Н. Полонська-Василенко, — що праця 25-ти років мого життя загинула, а останніми часами, коли серед советських істориків спостерігається пробудження інтересу до Південної України, у творах декого з них я помічаю ознаки знайомства їх з моїми працями (імені мого, із зрозумілих причин, не згадується), а також із моїми матеріалами. Не маючи жодної надії на те, що ці матеріали можуть опинитися в моїх руках, я мушу висловити щирю радість, що праця моя не пропала і що матеріали мої будуть використані для української історіографії»²¹¹.

В козацтві Н. Полонська-Василенко вбачала явище, яке відбулося на всій історії України з XVI століття. В боротьбі за волю український народ культивував безлюдні південні степи, будуючи тут нові форми суспіль-

---

²⁰⁹ Оглоблін О. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (з нагоди 80-ліття) // Наук. записки. Мюнхен. Укр. вільний ун-т (УВУ). Філософ.-т. 1963. С. 99.

²¹⁰ Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в середині XVIII ст. Мюнхен. УВУ. 1960. Т. I. 222 с.; Т. 2. 187 с.

²¹¹ Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі (Передмова) // Наук. записки. Мюнхен. УВУ. Філософ.-т, 1963. С. 101.

ного буття. Але трагедія полягала в тому, що старий світ, ішовши слідом, нищив паростки суспільного прогресу. «Український свободолюбний народ,— пише вона,— який свою волю цінив вище, ніж спокій, кидав свої хати, часто родину, і йшов туди, де міг знайти свободу. Прагнучи волі, будував він Запоріжжя, залюднював тисячі «слобід» Південної України. І знову — прагнучи волі — кидав ці степи, що перестали бути «вольностями». Замкнулося коло, і запорозькі «вольності» перетворилися на свою протилежність»²¹².

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років в Україну прийшла лиха година, коли було брутально зупинено процес національно-культурного ренесансу, що влучно названо «розстріляним відродженням». У галузі історичних дисциплін замість об'єктивних досліджень і свободи творчості вимагалася «єдність думок». Досягалося це розгромом наукових установ і заборонаю цілих наукових галузей, ліквідацією українознавчої преси, насамперед журналу «Україна» та інших наукових видань. Українські історики, яких на той час лишилося небагато (більшість або знищили фізично, або відправили на заслання), підпали під тотальний контроль партійних функціонерів, що позаймали місця колишніх організаторів української науки. Часто-густо, не маючи ніякої освіти, ці партійні чиновники привласнювали собі останнє слово в наукових дискусіях. Справжню наукову інтелігенцію було поставлено перед вибором: бути знищеною чи «вчитись» у партійних функціонерів теорії класової боротьби при аналізі історичних подій, до того ж в інтерпретації, яку визначали пропагандисти періоду сталінізму і застою.

Великої шкоди завдала русоцентристська схема, запроваджена в цей час тими, хто керував історичною наукою. За цією схемою вся історія України зводилась до віковичного «бажання» народу возз'єднатися з російською державою. У такому ж дусі трактувалась й історія Визвольної війни, що нібито закінчилась возз'єднанням України до Росії. Елементарно нехтувались питання становлення української державності, політики різних кіл української старшини, ролі української шляхти і духовенства тощо. «Знак «плюс» чи «мінус»,— пишуть Н. Яковенко і О. Гарань,— в оцінці того або іншого дія-

---

²¹² Полонська-Василенко Н. Південна Україна... С. 127.

ча залежав, насамперед, від його поглядів на проблему зв'язків з Росією»²¹³.

Однак і в ці часи в неймовірно складних умовах продовжувались дослідження української історії, в тому числі запорозького козацтва. Ще перед війною вийшли роботи Миколи Петровського і Костянтина Гуслисто-го*.

Якщо робота видатного українського історика М. Петровського торкалась переважно питання україно-польської війни 1648—1654 років і приєднання України до Росії, то праця К. Гуслисто, хоч і присвячена не спеціально історії запорозького козацтва, однак торкається ряду таких питань, як виникнення козацтва, утворення Запорозької Січі, участь запорожців у селянсько-козацьких війнах тощо. В цій роботі автор підійшов до проблеми появи козацтва, пов'язавши його виникнення з посиленням феодальної експлуатації і національного гніту в Україні. Чимало уваги К. Гуслистій приділив питанням соціальних протиріч у середовищі козацтва, розповів, зокрема, про тенденцію козацької верхівки, реєстрової насамперед, іти до компромісу з польськими панами.

Разом з тим робота К. Гуслисто має ряд положень, з якими не можна погодитись. Так, наприклад, К. Гуслистій поділив формування козацтва на два етапи. До середини XVI століття основний прошарок козацтва, за його словами, становив «неосілий, бездомний елемент, наймити і кабальні люди, які не мали своєї громадської організації», а з другої половини XVI століття «головним прошарком стає» козацтво осіле, господарське, яке не визнавало над собою влади старост, не відбувало ніяких повинностей і утворювало свою власну козацьку організацію і юрисдикцію (козацькі громади, отамани та ін.)²¹⁴. Якщо це справді так, то лишається незрозумі-

---

²¹³ Яковенко Н., Гарань О. Погляд у минуле для руху в майбутнє // Кур'єр ЮНЕСКО. 1990. Травень. С. 48.

* Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії // Нариси з історії України. Вип. IV. К., 1940; Гусли-стий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій XVII століття (60-і роки XVI — 30-і роки XVII століття) // Нариси з історії Украї-ни. Вип. III. К., 1941.

²¹⁴ Гуслистій К. Г. Визвольна боротьба українського на-роду проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій XVII століття (60-і роки XVI — 30-і роки XVII століття) // Нариси з історії України. Вип. III. С. 41—42.

лим, у який спосіб бездомне козацтво перетворювалось в осіле і домовите і під впливом яких обставин воно (домовите) уникало влади старост і створювало свою власну організацію. Годі вже говорити про те, що козаків не можна ототожнювати з кабальними людьми, як це робить К. Гуслистий. І зовсім дивним є його твердження, ніби в козацькому господарстві була поширена праця рабів — військовополонених турків, татар та ін.²¹⁵ Правда, цих питань він вже не торкається в іншій роботі, написаній у співавторстві з Оленою Апанович*.

О. Апанович присвятила вивченню історії козацтва ряд праць**, які збагачують наші відомості про запорозьке козацтво в його боротьбі проти турецько-татарської агресії, про місце запорозького війська в системі збройних сил Росії, його устрій, комплектування, озброєння, постачання, тактичні прийоми, а також про участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768—1774 роках. Основна праця О. Апанович на основі нових архівних джерел висвітлює організацію козацького війська в першій половині XVIII століття і його роль у зв'язку з російсько-турецькою війною 1735—1739 роках. Окреме місце в книзі належить характеристиці населення Запорозької Січі в цей період. «Основним населенням Запорозжя,— справедливо констатує О. Апанович,— і в XVIII столітті залишалися вільні козаки. Таким чином, Запорозька Січ була своєрідним острівком серед загального океану кріпосницьких відносин. І тому запорозькі козаки вважали автономію Січі гарантією перед загрозою того, що ця стихія кріпосництва не поглине і Запорозжя»²¹⁶.

Різних проблем українського козацтва торкаються у своїх роботах І. Бойко, Я. Дашкевич, Я. Дзира, В. Дядиченко, О. Компан, Г. Нудьга*. Багато цікавого для

---

²¹⁵ Там само. С. 42.

* Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. К., 1954.

** Апанович О. Боротьба Запорозької Січі проти турецько-татарських загарбників. К., 1961; її ж: Запорозьке військо як складова частина Російської армії в другій половині XVIII ст. // Наукові записки інституту історії АН УРСР. Т. 5. К., 1953; її ж: Збройні сили України. К., 1969.

²¹⁶ Апанович О. Збройні сили України. С. 100—101.

* Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій XVII ст. К., 1963; Дашкевич Я. Р. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Укр. іст. журнал. 1971. № 9; Літопис Самовидця (видав і підготував Я. І. Дзира). К., 1971; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою

нашої теми знаходимо й у працюючого в Росії відомого історика Б. Н. Флорі **.

Значний інтерес для порівняльно-історичного вивчення Запорозької Січі мають праці Йонеса Рознера, присвячені яїцькому козацтву, соціальний устрій якого мав багато спільних рис і з соціальним устроєм запорожців ***. Й. Рознер переконливо показав, як царизм, використовуючи соціальні суперечності в середовищі яїцького козацтва, поступово обмежував, а потім зовсім ліквідував його самоврядування. Він висвітлює економічний розвиток, становище окремих верств населення, соціальні відносини та участь яїцького козацтва в антифеодальній боротьбі народних мас. Й. Рознер підкреслив, зокрема, органічний зв'язок між відомим повстанням на Яїку 1772 року і найбільшою в історії Росії селянською війною під керівництвом О. Пугачова.

Цікаві спостереження про запорозькі землі, їх економічний розвиток вже після зруйнування Січі містить монографія сучасної російської дослідниці О. Дружиніної «Северное Причерноморье 1775—1800 гг.». О. Дружиніна розкрила процес поміщицької колонізації колишніх запорозьких володінь, подала цінні відомості про поміщицьке і селянське господарство, зв'язок його з ринком, показала значення виходу Росії до Чорного моря для економічного розвитку півдня України.

Проте праця О. Дружиніної містить ряд положень, які викликають заперечення. Не можна, зокрема, погодитися з твердженням, начебто запорозька старшина, чинячи опір спробам царизму поселити на запорозьких землях військові елементи — драгунів, пікінерів та ін. й насаджувати тут кріпосницькі порядки, захищала лише свої вузькокласові інтереси. Адже об'єктивно, старшина в даному разі виступила також на захист традиційного права Січі на самоврядування й, у такій спосіб, інтересів усього населення краю.

Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; Нудьга Г. А. Листування запорожців з турецьким султаном. К., 1963.

** Флоря Б. Н. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80—90 роки XVI ст.) // Укр. іст. журнал 1978. № 8. С. 125—128; його ж: Россия и походы запорожцев в 70-х гг. XVI в. // Карпато-дунайские земли в середине XVII в. Кишинев. 1975. С. 214—228; його ж: Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй пол. XVI — начале XVII в. М., 1978.

*** Рознер И. Г. Як перед бурей. М., 1966; його ж: Качество в Крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов, 1966.

Не можна також прийняти думку О. Дружиніної, що з виходом Росії до Чорного моря внаслідок російсько-турецької війни 1768—1774 років існування Запорозької Січі стало «зайвим» і що ліквідація Січі у 1775 році поклала край якійсь «політичній нестійкості, яка панувала на південних окраїнах країни»²¹⁷. Ліквідація Січі та організація Новоросійської губернії розглядається автором виключно під кутом зору військових планів уряду²¹⁸. При цьому, однак, автор абстрагується від іншої, не менш важливої сторони проблеми — соціальної. Між тим обидва заходи повинні були передусім призвести до дальшого насадження й зміцнення кріпосницьких відносин на півдні України і в країні загалом. На жаль, ці погляди знайшли підтримку і в іншого автора, маю на увазі М. Котляра, який у своїй погромній рецензії на популярну книжку М. Киценка «Хортиця в героїці і легендах» (Дніпропетровськ, 1972) посів позиції, що образили всіх, хто пишається героїчною історією Запорожжя. І справа тут не в тому, була чи не була Січ на Хортиці — йдеться про загальну оцінку ролі Запорозької Січі в історії України. Рецензія з'явилася саме тоді, коли над Україною згустилися хмари брежневсько-сусловського застою, коли офіційним став курс на знищення всякої самобутності в українській історії.

Чого тільки не знаходимо в цій маленькій за обсягом рецензії: і що існування Запорозької Січі було історичним анахронізмом, і що запорозьке військо, яке уславилось на весь світ своєю звитягою і професійною умілістю, нібито було малопродатним, анархічним, неавторитетним тощо. Може для такого авторитету, як М. Котляр запорожці й погані вояки, але російські й іноземні фахівці військової справи були іншої думки.

Не будемо детально зупинятись на таких «перлах», як твердження, що Запорожжя гальмувало розвиток сільського господарства і промисловості та навіть заважало зародженню буржуазних відносин. Дивує М. Котляра й те, що «Січ проіснувала майже до кінця XVIII ст., вона принаймні на сторіччя пережила саму себе»²¹⁹. Як бачимо, Катерина II спізнилася на сторіччя, треба було це зробити, за М. Котляром, ще Олексієві Михайловичу, який теж дуже не любив «хохлів» за те, що вони носять оселедці...

²¹⁷ Дружиніна Е. И. Северное Причерноморье 1775—1800 гг. М., 1959. С. 53.

²¹⁸ Там само. С. 54.

²¹⁹ Укр. іст. журнал. 1973. № 1. С. 139.

Значний внесок у дослідження історії Запорозького козацтва зробили і роблять краєзнавці *. Велику допомогу у вивченні історії козацтва останнім часом подає журнал «Пам'ятки України», публікуючи цінні документи, розвідки і статті **. Плідно працюють над козацькою тематикою українські літератори, зокрема, І. Драч, Р. Іваничук, В. Шевчук, С. Плачинда, Ю. Мушкетик, Ю. Хорунжий.

У Західній Європі, США і Канаді маємо цілу школу видатних українських істориків. Це Олександр Оглоблін, Борис Крупницький, Омелян Пріцак, Олександр Баран, Тарас Гунчак, Аркадій Жуковський, Іван Холмський, Теодор Мацьків, Орест Субтельний, Любомир Винар, твори яких збагатили історіографію України і козацтва. Не маючи доступу до вітчизняних архівів, вони цю нестачу надолужили величезною кількістю архівних матеріалів Західної Європи. На жаль, тільки зараз в Україні з'являється можливість ознайомитися з їхніми працями. Велику допомогу в цьому надає щойно створений Міжнародний Українознавчий університет у Києві.

Іван Холмський *** дає своє пояснення появи козацтва. На його думку, на козацтво вплинули такі фактори: ухоронництво, потреба в обороні від татар, рух населення України для освоєння Півдня, а також соціальні відносини Польщі і Литви.

Інший відомий історик Борис Крупницький **** теж звертався до проблеми виникнення козацтва, приділяючи значну увагу географічному факторові, у тому числі й ролі Степу.

Певних результатів досягла дослідницька діяльність Любомира Винара, автора історичної монографії про Дмитра Вишневецького, огляду історичної літератури

---

* Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. 1972. № 7; Сокур А. Ф. Бібліографія праць // Пам'ятки України. 1990. № 1; Шаповал Г. То чи була на Хортиці Січ? // Пам'ятки України. 1989. № 4.

** Ленченко В. Листи Кошового отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. 1989. № 3; Його ж: На городищі Кам'янської Січі // Там же 1990. № 1; Гречило А. До питання про національний прапор // Пам'ятки України. 1989. № 4; Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII—XVIII століть на Україні — штучна «біла пляма» // Пам'ятки України. 1989. № 1; Зотиков О. Ця пуста була нашою столицею // Пам'ятки України. 1990. № 1.

*** Холмський І. Історія України. Мюнхен. 1949.

**** Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Мюнхен. 1955.

про початки козаччини та інших праць. Він вважав, що українська козаччина вийшла «із усіх суспільних верств українського населення, починаючи від середовища українських панів і кінчаючи селянством і взагалі народними низами. Розвиток козаччини, яка спершу себе виявила як дефензивний (оборонний.— В. Г.) чинник, що при своєму швидкому зростанні швидко набрав офензивних (наступальних.— В. Г.) форм, був головною реакцією українського населення на татарські походи і соціальний визиск українського населення литовсько-польською державою. Окрему роль у формуванні козаччини відіграли уходи і взагалі економічний середник»²²⁰. З такою характеристикою не можна не погодитись, може лише не треба, говорячи про генезис козацтва, починати з українського панства. Цікаво ознайомитися й з періодизацією козацької доби, яку дає Л. Винар: «1. Початковий період (XV ст.), в якому козацтво виступає як побутове явище, що поволі набуває певного економічного значення і обличчя. В цей період козацтво виступає, як категорія і мілітарна. Другий період — це «Ранній козацький період» (перші три чверті XVI ст.), в якому козацтво оформило себе, як певна суспільна верства. В цей період козацтво вже виразно виступає, як категорія соціальна. Рівночасно в ранньому періоді добачуємо еволюцію козацької організації, яка проявила себе у різnorodних формаціях. Тут відчуваємо дружинний козацький етап, ухидницький етап і повстання осілого козацтва, запорозький етап і повстання козацького реєстру. Всі ці етапи розвитку ранньої козаччини дуже часто перекриваються, тому що козаччина розвивалася майже одночасно в різних організаційних формах»²²¹.

Нарешті слід назвати українського історика, який багато ще скаже в науці, Ореста Субтельного, відомого останнім часом рядом творів, що дістали високу оцінку і не тільки в українців за кордоном. Мені, на жаль, відома лише одна його книга «Мазепинці»*, де він багато уваги приділяє такому важливому питанню, як взаємини Мазепи й Орлика з запорожцями.

Не можна обійти увагою вельми корисну працю професора Теодора Мацківа, який проаналізував численні

---

²²⁰ Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Укр. історик. 1965. Ч. IV. С. 33.

²²¹ Там само. С. 33—34.

* Subtelny, O. The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. New York., 1981.

західноєвропейські джерела і літературу, присвячену гетьману Мазепі і запорозькому козацтву**.

Дуже цікава двотомна робота О. Барана та Г. Гаецького***, в якій переглянуто величезну кількість зовсім ще не відомих історичній науці західноєвропейських архівних матеріалів про участь козаків на боці різних держав під час Тридцятилітньої війни.

Всі ці роботи розширюють нашу уяву про козацтво, виводячи його на світові обрії.

Досліджували в своїх працях історію запорозького козацтва й іноземні автори. Більшість таких творів належить польським історикам. Не будемо вже спинятись на класичних працях Л. Кубалі, К. Шайнохі, О. Яблоновського та ін., які й донині не втратили своєї наукової вартості. В 1948 році з'явилась праця відомого польського історика Владислава Томкевича. В ній автор продовжує, як і багато його попередників, польських істориків ХІХ і початку ХХ століть, поділяти ідею про суто лицарське походження козацтва, приписуючи роль організатора його лише польській шляхті²²².

Інший найзаслуженіший польський автор Збігнев Вуйцик, хоч і підкреслює роль поляків в організації козацтва, однак основну увагу віддає соціально-політичним процесам, які спричинилися до появи і розвитку Запорожжя²²³.

Велику увагу приділяє козацтву в своїх талановитих творах Владислав Серчик, розглядаючи його як важливий соціально-політичний чинник визвольної боротьби українського народу²²⁴.

З'явилися роботи про українське козацтво у Франції. Мається на увазі дуже цінна стаття Шантала Лемесье-Келькеже про Дмитра Вишневецького, яка цілком спирається на невідомі науці турецькі архіви (до неї ще повернемося)²²⁵.

** Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687—1709 (з передмовою Любомира Винара). Мюнхен. 1988.

*** Baran A., Gajecy G. The cossaks in the Thirty Years War. V. 1. Rome. 1969; V. 2. Rome, 1983.

²²² Tomkiewicz Wl. O skladje spolecznym i etnicznym kozaczyny // Przegląd historyczny. 1948. T. 37.

²²³ Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu: o kozaczynie w dawnej Rzeczy Pospolitej. W-wa, 1960.

²²⁴ Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wroclaw. 1979 та ін.

²²⁵ Lemerrier-Quellejays Ch. Un condottiere Lithuanien du XVI siecle de prince Dimitrij Višneveckij et L'origine de la Seč Zaporogue d'pres de archives Ottomanes // Cahier du monde Russe et Sovietique, 1969. Vol. X.

Безумовний інтерес являє собою праця австрійського історика Г. Штекля «Про походження козацтва»*. Г. Штекль зробив багато для в'яснення умов, за яких так звані татарські козаки вступали на службу до московського, литовського та інших урядів уже в XIV—XV століттях; він вивчав соціальні відносини в їхньому середовищі. Але, намагаючись пояснити виникнення козацтва в Україні, Штекль помиляється, вважаючи козаків не ким іншим, як тільки результатом татарського впливу. Про етнічне походження реєстрового запорозького козацтва писали і німецькі вчені С. Любер і П. Рос-танковські**.

В Новому світі також ця тема не обходила увагою ряду дослідників місцевого походження***.

Важливою документальною базою для вивчення історії Запоріжжя у XVIII столітті є фонд Коша Запорозької Січі, що зберігається в Центральному Державному Історичному архіві України. Фонд цей складається з 365 великих справ, які охоплюють 1734—1775 роки, і являє собою архів Коша, або Управління Запорозького війська. Він був конфіскований царським урядом під час ліквідації Нової Січі у 1775 році.

Документи фонду можуть бути умовно поділені на кілька частин. До першої треба віднести ті документи, які відбивають внутрішнє життя Запорожжя. Це, передусім, офіційне листування Коша з курінними отаманами і паланковою старшиною (ордери, рапорти та ін.), відомості, які відбивають економічний і правовий стан різних верств запорозького населення, описи майна старшин, козаків і посполитих, протоколи допитів козаків, головним чином запорозьких гайдамаків, та ін.

До другої частини належать документи про «зовнішні зв'язки» Запорожжя. Перше місце серед них займає листування Коша з центральними урядовими установами, гетьманською канцелярією тощо. Тут зберігаються укази, ордери, різні накази, які стосуються управління Запорозьким військом. Вони характеризують, зокрема, політику царизму, спрямовану на обмеження прав Запо-

---

* Stökl G. Die Entstehung der Kosakentums. München, 1953.

** Lüber Susanna und Rostankowski Peter. Herkunft der im Jahre 1581 registriertem Zaporoger Kosaken // Jahrbucher für ge-chichter Osenrepas. 1980. 28. H. 3. S. 368—390.

*** March G. P. The Cossacks of Zaporoghe. Georgetown, 1965; Gordon I. Revolutionary Banditry: An ynterpretation of the Ukrainian Cossacks in Their First Rebellions. 1590—1596. Iale, 1970 та ін.

розької Січі на самоврядування, заходи російських та українських феодалів щодо припинення втеч селян на Запорозжя, накази уряду щодо боротьби з гайдамацтвом та ін. Чимало документів свідчить про торговельні зв'язки Запорозжя з сусідніми областями — Лівобережжям, Великоросією, Правобережжям, Кримом, турецькими провінціями і т. д.

Архів Коша має свою історію. Після зруйнування Січі він був переданий до Новосіченського ретраншементу, а потім — до фортеці св. Єлисавети. У 1784 році, в зв'язку з ліквідацією кріпості, архів перенесено у повітовий суд м. Катеринослава, де він залишався до 1839 року. З цього року справи фонду почали поступово передаватися новоросійському генерал-губернатору М. С. Воронцову в Одесу. Перед своїм від'їздом з Одеси на Кавказ останній доручив справи Кошового архіву А. О. Скальковському.

Після смерті Скальковського у 1898 році справи Коша було передано до архіву канцелярії одеського градоначальника. Але доступ до них дослідникам був ще закритий. Спроби істориків П. П. Короленка і Д. І. Яворницького дістати дозвіл на вивчення їх натрапляли на рішучу заборону з боку царських урядовців.

Тільки в 1931 році Археографічна комісія при Центральному Архівному Управлінні УРСР видала опис цього фонду²²⁶. Документи фонду, незважаючи на те що частина їх безповоротно загинула ще до революції, дають змогу відтворити досить повну картину соціально-економічного розвитку Запорозжя за часів Нової Січі²²⁷.

Цей огляд не вичерпує всієї історіографії, вона набагато більша, ми ж ставили за мету ознайомити читача з основною документальною і літературною базою історії Запорозької Січі і запорозького козацтва.

---

²²⁶ Архів Запорозької Січі. Опис матеріалів. К., 1931.

²²⁷ Відомо, наприклад, що зразу після скасування Січі Г. А. Потьомкін присвоїв собі ряд документів, які залишилися не виявленими до цього часу (Архів Запорозької Січі, С. XI).

**СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ.
ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКА НЕБЕЗПЕКА.
ПОЯВА КОЗАЦТВА**

Українські землі, що протягом двох з половиною століть перебували під гнітом монголо-татарських завойовників, на кінець XV століття опинились під владою кількох феодальних держав. Частина лівого берега Дніпра, Східна Волинь та південні степи входили в Литовську державу. Галицьку землю, Західну Волинь та Поділля захопила Польща. На Закарпатті панували угорські феодалі. Буковиною оволоділи молдавські бояри. Сіверщина увійшла до складу Московської держави.

У XIV—XV століттях в ряді країн Західної Європи внаслідок розвитку ремесла і торгівлі вже намітились ознаки розпаду феодально-кріпосницької системи і створення нових буржуазних відносин. Східна Європа, що визволилась від тяжкого монголо-татарського поневолення, теж рухалася по шляху економічного і політичного прогресу, але ліквідація феодалізму та формування нового ладу мали в Східній Європі свої особливості, внаслідок чого доля східноєвропейських країн була різною. Якщо Росія, наприклад, перетворилась на централізовану феодальну державу, то Литва і Польща, незважаючи на існування певних доцентрових тенденцій, довго зберігали залишки феодальної роздрібненості. В 1385 році при обопільній згоді литовських та польських великих феодалів між Литвою і Польщею була укладена так звана Кревська унія. Згідно з унією великий князь литовський став водночас королем польським. З того часу в Литві почав поширюватися католицизм, а отже, і вплив католицької церкви. В ній великі феодалі-магнати бачили міцного спільника в боротьбі з королівською владою, що прагнула до централізації держави. Феодалі-католики домоглись розширення своїх вотчинних прав і звільнялись від багатьох повинностей на користь великого князя.

Залишки феодальної роздрібненості й анархії затримували економічний і культурний розвиток Литви та Польщі. Однак вони були неспроможні спинити роз-

виток ремесла і торгівлі, посилення зв'язків між окремими регіонами та областями. Розвиток у Польщі та Литві товарно-грошових відносин все більше підривав натуральне господарство. Феодали вже не задовольнялися «вбогими», як їм тепер здавалося, предметами, що вироблялись сільськими ремісниками. Їхні потреби, що раз у раз зростали, могли тепер задовольнятися лише товарами, які вироблялися міськими та іноземними ремісниками і які можна було придбати на місцевих ринках. Під впливом нових потреб поступово мінявся весь побут феодалів: скромні помешкання, побудовані сільськими теслями, замінювалися просторими і гарними будинками і навіть палацами. Останні прикрашалися дзеркалами, кришталем, дорогими меблями, східними килимами. Феодали прагнули придбати розкішний одяг, купували дорогу зброю, ювелірні вироби та інші прикраси. Їм тепер не до смаку була навіть їжа, зготовлена їхніми сільськими кухарями, і місцеві напої — пиво, брага, меду. Феодалів тепер вабила вишукана їжа, присмачена східними прянощами, заморські вина та солодощі. Вжиток входив срібний та золотий посуд.

Звичайно, придбати все це міг тільки багатий феодал. Однак до цього прагнули вже й середня та дрібна шляхта. От що у зв'язку з цим говорив на сеймі в 1589 р. волинський шляхтич І. Мелешко: «Тепер же, коли я ... уберусь в домашній одяг, то дружина моя пані Мстиславська не може без сміху на мене дивитись... Довелось мені купити годинник в Києві і дав за нього три копи грошей... На столі не було раніш таких витребеньок, як зараз; бувало смакувала гусятина з грибами, кашка з перчиком, печінка з цибулею або з часником... Вина угорського не вживали, а скромно пили мальвазію, медок та горілку»¹.

Виняткову роль у цей час починають відігравати гроші — універсальний засіб, за допомогою якого можна було задовольнити всі ці нові, невідомі раніше потреби. Але одержати гроші можна було лише посилюючи визиск селян. Феодали починають підвищувати натуральні податки і водночас розширюють власне господарство, щоб здобути якнайбільше продуктів на продаж. З іншого боку, вони підвищують грошовий оброк, приневолюючи таким чином селянина продавати частину своєї продукції на ринку.

---

¹ Иловайский Д. История России. М., 1890. Т. 3. С. 574—575.

Прагнення феодалів пристосуватися до нових економічних умов призвело насамперед до зростання визиску селян і посилення їхньої залежності від феодалів, а також до змін у законодавстві. 2 травня 1447 року великий князь Казимир видав привілей, який поширив покріпачення на значну частину селян Литви. Цей закон заборонив перехід приватновласницьких селян у господарські (великокнязівські) маєтки. Крім того, феодалу надавалося право чинити суд над своїми кріпаками².

Таким чином, на середину XV століття становище селян у Литві значно погіршилося.

У Польщі покріпачення частини селян було оформлено ще Вісліцьким статутом 1347 року³. З другої половини XV століття як у Литві, так і в Польщі видавалися численні постанови, що всіляко поширювали владу феодалів над селянами⁴.

В умовах нестримної гонитви за грішми, «за розмноженням прибутків» феодали Литви і Польщі вишукували нові форми господарювання й експлуатації селян. У XV столітті щораз більшого значення набувають фільварки. Під фільварки феодали відводили кращі угіддя: орні землі, сади, сінокоси, боброві гони, борти (гнізда диких бджіл), які відбиралися у селян. «Там, де було 20 кметів,— писав сучасник XVI століття,— лишилося 8 або 10. Має (селянин.— В. Г.) досить землі, забирають її під фільварок. Усіх (можуть.— В. Г.) прогнати з землі і фільварок там завести»⁵.

У фільварках, крім землеробства, поширення набувають скотарство і різні промисли: рибальство, гуральництво, селітроваріння тощо. Фільварок, отже, був досить складним господарським комплексом. Там працювали виключно поневолені селяни⁶, наймити зустрічалися рідко. Фільваркове господарство повинно було розширити виробництво продуктів для продажу на місце-

---

² Документи и материалы по истории народов СССР. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв. Л., 1936. С. V; Русская история в очерках и статьях. / Под ред. М. В. Довнар-Запольского. Т. 2. С. 391, 405—406.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб. 1846. Т. 1. С. 12.

⁴ Греков Б. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. М., 1946. С. 387.

⁵ Grabski W. Historia wsi w Polsce. Warszawa, 1929. S. 128.

⁶ Документи и материалы по истории народов СССР. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI ст. С. 18—51.

вих і дальніх ринках, де феодал купував різні предмети міського ремесла, в тому числі й предмети розкоші.

Характеризуючи зміцнення зв'язків феодального маєтку з ринком, папський нунцій Ф. Руггієрі (середина XVI століття) в своєму «Описанні Польщі», призначеному для Ватикану, зазначав: «Шляхта приділяє увагу тільки землеробству і скотарству. Це для неї не є ганьба... Навіть шляхтянки торгують предметами домашнього вжитку»⁷. Звичайно, Руггієрі мав на увазі дрібних і середніх феодалів, які брали безпосередню участь у керівництві господарством. Що ж до знаті, то вона, за його словами, вважала це для себе ганьбою і передоручала своїм економам.

Ще яскравішу картину процесу втягування феодального господарства у ринкові зв'язки залишив нам польський шляхетський письменник С. Старовольський (1588—1656 рр.), який з жалем писав: «Раніше вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купцеві займатися міськими справами. Шляхетний же займався лицарським ділом і безперервно воював. Тепер у нас нема вояків, нема людей мужніх і героїв, проте є корчмарі, гендлярі і посередники... Найбільшим героїством у них вважається знати дорогу, якою гонять биків з маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом, горілкою, перцем, оселедцями, рибою, дичиною і всяким хлібом... Все, що мають їхні підлегли в своїх домах на продаж, вони велять принести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами і відправляють до міста... Туди ж вони відвозять і свої власні продукти»⁸.

Розвиток феодального господарства призводив до заміни оброчної системи кріпацтвом. Панщина була найтяжчою формою визиску феодально-залежного селянина. Оброчний селянин, наприклад, працюючи у власному господарстві, віддавав панові частину свого прибутку. При цій формі визиску він зберігав якусь економічну незалежність. При панщині, навпаки, селянин мав певний час працювати зі своїм власним реманентом у господарстві свого феодала під безпосереднім наглядом останнього чи його наглядачів.

Звернемось до становища селян у Литві в середині

---

⁷ Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin — Poznań, 1864. S. 126.

⁸ Gargas S. Geschichte der Nationalökonomie im alten Polen. Berlin, 1925. S. 87—88.

XVI століття. На панщину селяни мусили виходити ще до ранку, як тільки починає розвиднятися. Повертатися ж додому вони мали лише при заході сонця. Праця на панщині була суворо регламентована. Селянам, що працювали з своєю худобою, дозволялось відпочивати тільки під час обіду, до того ж не більше години, а тим, хто працював без худоби — півгодини. А хто запізнився на панщину, то мав відробити згаяний час в інші дні. Коли ж селянин пропускав хоч один день панщини, то мусив сплатити чималий штраф у розмірі одного-двох грошей (ціна барана), а вже за три дні — селянина шмагали батогами; до того ж усі пропущені дні він мусив відробити. Слід додати до цього, що для відробітку селянам визначався найважчий час, зокрема в жнива.

Крім панщини, феодали примушували селян виконувати й інші численні роботи. У Литві, наприклад, навіть ті селяни, що в першій половині XVI століття зберігали ще право переходу, мусили на користь свого господаря «два дні орати парове поле, два дні колоти лід, два дні косити сіно, два дні жати жито й інший хліб»; крім того, навесні «протягом тижня будувати у дворі свого пана нові будівлі чи лагодити старі, а взимку ходити на полювання і ловити рибу в озерах». Усі ці шарварки (додаткові до панщини повинності) селянин знову ж таки відбував зі своїм реманентом — «косою, сохою, серпом, сокирою і зо всім тим, з чим пан звелить»⁹.

Прагнення феодала одержати якнайбільше прибутку з своїх селян мало ще й інші наслідки. Так, наприклад, селяни західних частин Литви в кінці XV — на початку XVI століть, крім панщини (один день на тиждень), давали «платню з кожної волокі (приблизно 20 га. — В. Г.) на рік по золотому». Крім цієї тяжкої грошової повинності селянин віддавав панові «два корці вівса, гуску, дві курки та 30 яець»¹⁰. До числа тяжких феодальних повинностей, як, наприклад, подимщина (податок з двору), поволовщина (податок з худоби), поголовщина (податок з людини чоловічої статі), посощина (з сохи), входила також стація (обов'язок давати притулок, утриман-

---

⁹ Хоч ці норми в повному вигляді ми вперше знаходимо в «Статуті на волокі», виданому великим князем Сигізмундом Августом для селян великокнязівських маєтків 2 квітня 1557 року, тобто в середині XVI століття, однак, зрозуміло, «Статут» тільки узаконив явища, що давно існували (Законодавчі акти Великого Князівства Литовського XV—XVI ст.: Збірник матеріалів. Л., 1936. С. 48).

¹⁰ Лю б а в с к и й М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства. М., 1892. С. 499.

ня і підводу володареві, його послам, гінцям та іншим службовим особам). На випадок переїзду великого князя, наприклад, місцеве населення повинно було постачати йому та його учті певну кількість ялових корів, гусей, курей, овець, свиней, мед, пиво, а також овес і сіно¹¹.

Крім цих численних подач, на плечі селян лягала тяжка вага витрат, пов'язаних з наймом військ, будівництвом і лагодженням фортець, мостів, шляхів тощо. Сучасник М. Литвин (1550 р.) писав, що в Литві беруть «податки для оборони держави тільки з підданих... комірників (див. нижче.— В. Г.)... з найбідніших хліборобів». Щодо феодалів, то, як підкреслював Литвин, вони вільні від усяких податків, «незважаючи на те що... одержують значні прибутки із своїх великих маєтків — посівів, луків, пасовиськ, садів, городів, гаїв, пасік, мисливства, корчм, ярмарків, мит»¹².

Посилення феодално-кріпосницького визиску супроводжувалось сваволею панів. Про важке становище селян у Литві і Польщі свідчать навіть такі сучасники, котрих ніяк не можна запідозрити в співчутті до простого народу. Так, посланець німецького імператора С. Герберштейн, що відвідав Литву на початку XVI століття, повідомляв, що крім виплати оброку селяни повинні тут шість днів на тиждень працювати на своїх панів. «Від часів Вітовта,— додає він,— і до наших днів вони перебувають у такому суровому невільництві, що коли хтось з них буде засуджений до страти, то він за наказом свого пана мусить сам себе убити... Коли ж він відмовиться виконати це, то його немилосердно вишмагають... і все одно повісять». Відомий уже нам Руггієрі писав, що в Польщі селяни «повинні декілька днів на тиждень працювати на панів замість роботи на відведеному для їхнього утримання шматку землі», то ж більшість із них просто животіла. Навіть «під час найлютішої зими,— додає Руггієрі,— можна побачити жінок, що босоніж і погано вдягнені ходять по снігу». Житлом у селян були низенькі, осілі в землю чорні хати, наповнені густим димом більшу частину року. На додаток до цього феодали, «що мають над ним (селянином.— В. Г.) право на життя і смерть... часто-густо наказують немилосердно знущатися з них, іноді навіть вішати, і навіть

---

¹¹ Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб, 1848.— Т. 2. Док. № 160. С. 6.

¹² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I. С. 39.

без найменшої причини вбивати, вони ж (пани.— В. Г.) вільні від кари». Наприкінці Руггієрі підкреслює: «Можна просто сказати, що в цілому світі немає нещаснішого невільника, ніж польський кмет» (селянин.— В. Г.)¹³.

Під впливом розвитку товарно-грошових відносин поволі в торгіві зв'язки вступали й селянські господарства. Це призводило до соціального розкладу селянства. Все частіше стали з'являтися селяни, що частково або цілком позбулися своїх ґрунтів. Їх називали загородниками, підсусідками або комірниками. У середині XVI століття ці селяни становили вже значний процент сільського населення Литви і Польщі. В Сяноцькому старостві (окрузі), наприклад, загородники і підсусідки налічували 11, у Галицькому — 28,1, в Перемишльському — 28,5 відсотка від загального числа селянських господарств¹⁴. Якщо селяни втрачали не тільки свої ґрунти, а й усе майно, вони перетворювалися в «гультяїв». У пошуках заробітку ці нещасні часто змушені були переходити з місця на місце. Водночас у селах з'являється також невеликий прошарок заможного селянства. Користуючись своєю економічною перевагою і стаючи посередниками в торгівлі села з містом, заможні селяни починають користуватися в своїх господарствах працею наймитів. «Селянин,— писав польський автор XVI століття,— не шукає довго наймита, коли в ньому є потреба, бо має його у себе вдома (в селі.— В. Г.)»¹⁵.

Збільшення суспільного розподілу праці і розвиток ремесла і торгівлі в XV—XVI століттях призвели в Литві і Польщі до збільшення старих і виникнення нових міст і містечок. У Галичині, наприклад, з'являються в цей час такі містечка, як Борки (1530 р.), Калуш (1549 р.), Сухостав (1553 р.), Підгір'я (1560 р.) тощо; у Перемишльській землі — Добромиль (1566 р.), Тарноград (1567 р.) і т. д. Всього в Галичині в середині XVI століття було вже 54 міста і містечка, в Перемишльській землі — 28, в Сяноцькій — 13¹⁶. Незважаючи на те, що значна частина міського населення і далі займалася землеробством, нові міста дуже відрізнялися від сіл: вони ставали осередками ремесла і торгівлі.

¹³ Relacye puncyuszów apostolskich. T. 1. S. 126—129.

¹⁴ Дракохруст Е. Галицкое Прикарпатье XVI в. и движение опришков // Вопр. истории. 1948. № 1. С. 46.

¹⁵ Gargas S. Poglady ekonomiczne w Polsce XVI wieku. / Wyd. 2-e. Lwów, 1903. S. 106.

¹⁶ Дракохруст Е. Галицкое Прикарпатье XVI в. и движение опришков. С. 44.

В Галичині, за офіційними відомостями, в середині XVI століття було 239 ремісників різних фахів, у Сяноцькій — 279, в Перемишльській — 980¹⁷.

Міста забудовувались не за загальним планом, вони виникали стихійно. Нові будинки тулилися до старих, створюючи вузькі вулиці, завулки й глухі кути. Більшість будинків робили з дерева й глини. Кам'яниці зустрічались дуже рідко. Це були переважно церкви, будинки адміністрації, палаци феодалів і багатих городян. Більшість міст для захисту від ворогів оточувались валами і мали замки. Всі витрати на їх будівництво і утримання лягали на плечі міського населення. Подорожній, наближаючись поганими середньовічними дорогами до міста, ще здаля бачив обриси замку, міських валів, церков, що височіли над округою.

Помітне місце в XV—XVI століттях належало таким українським містам, як Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Львів, Перемишль. Київ вважався одним з найбільших східноєвропейських міст. Італієць А. Кампензе, наприклад, у своєму листі від 1523 року до папи Клементя VII відзначав, що Київ — «одне з найкращих і найбагатших міст, незважаючи на те, що було вщент пограбоване і зруйноване жорстокістю і несамовитістю татар»¹⁸. Близько середини XVI століття в Києві було приблизно двадцять різних ремісничих фахів. Міські ремісники, як і в багатьох інших містах, були об'єднані в цехи. В кінці XV — на початку XVI століття у Києві були відомі цехи кравців, шевців, кушнірів, ковалів, пекарів, лучників, ювелірів. У документах ми знаходимо і відомості про існування тут навіть двох ремісничих слобід — гончарів і кожем'яків. Вони містилися між р. Глибочицею і горою Киселівкою. Торгівля в Києві зосереджувалась переважно в двох місцях: ремісничими виробами торгували на ринку, який називався пізніше Самсонієвським, а продовольчі товари — на Житньому торзі¹⁹.

Через Київ, по Дніпру, проходили також караванні шляхи, якими в місто завозилися найрізноманітніші східні товари. За словами М. Литвина: «Київ переповнений чужоземним крамом, бо ж нема шляху більш знаного, ніж старовинна, бита і добре відома дорога, що веде з

¹⁷ Там само. С. 44.

¹⁸ Библиотека иностранных писателей о России. СПб, 1836. Т. I. Отд. I. С. 19—20.

¹⁹ Закревский Н. Описание Киева. М., 1868. Т. I. С. 272—273, 275.

Чорноморського порту — міста Кафи (Феодосія) через ворота Таврики до таванського перевозу на Дніпрі, а звідти до Києва; по цьому шляху спроваджують із Азії, Персії, Індії, Арабії і Сирії на північ до Московії, Пскова, Новгороду, Швеції і Данії такий цінний східний крам, як коштовне каміння, шовк і шовкову тканину, ладан, парфуми, шафран, перець та інше коріння. По цьому шляху їдуть і чужоземні купці... цілими караванами... Раніш збирали мито з тих караванів на переправі через Дніпро у Тавані, а тепер мито збирають у Києві. Місто,— продовжує Литвин,— до того наповнене дорогим шовковим одягом, коштовним камінням, соболиним й іншим хутром, прянощами, що мені самому доводилось бачити шовк дешевший, ніж у Вільні льон, а перець дешевший за сіль»²⁰.

Київ мав торгові зв'язки з російськими містами. Венеціанський дипломат Контаріні, що їздив до Москви через Київ, писав у 1473 році: «Сюди приїздить багато купців з Великої Росії... У Києві в достатку хліба і всяких сортів м'яса»²¹. М. Литвин додає до цього: російські міста «широко відомі своїми ремісниками, які старанно виготовляють свої різноманітні вироби... забезпечують нас дерев'яними чашками... і патерицями, сідлами, шаблями, кінською зброєю та різною зброєю»²².

Значним ремісничим і торговим центром був Львів. Наприкінці XV — на початку XVI століття у Львові вже було понад 28 ремісничих фахів. Тут існували цехи ковалів, шевців, кравців, пекарів, різників тощо²³. Львівські ремісники виготовляли всілякі сільськогосподарські предмети — лемеші, коси, граблі, ножі, пилки, сокири, цвяхи, решета, пруткове і штабоване залізо, крицю, шини, а також вироби із свинцю та міді²⁴.

Про рівень розвитку ремесла у Львові наприкінці XV — на початку XVI століття можна судити хоч би по тому, що тут відливали гармати — польові і замкові — як для самого Львова, так і для інших міст²⁵.

Слід підкреслити, що вогнепальна зброя, в тому чис-

²⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. С. 52—53.

²¹ Библиотека иностранных писателей о России. Т. I. Отд. 1. С. 21.

²² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. С. 25.

²³ Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. Lwów, 1929. S. 4—5.

²⁴ Charewiczowa L. Handel średniowiecznego Lwowa. Lwów, 1925. S. 113.

²⁵ Badcki K. Ludwisarstwo lwowskie. Lwów, 1921. S. 90—91.

лі пищалі й рушниці, а також порох та інші припаси виготовлялися в першій половині XVI століття і в невеличких містах, таких як Овруч і Черкаси. В Черкасах, наприклад, рушниці виготовляв гармаш Ворона²⁶.

У Львові виробляли також різні тканини. Були широко відомі львівські сукні, полотна (білі і кольорові), нитки, різнобарвні паски і череси, рукавиці, шапки тощо. Значного розвитку набули чинбарні (кожевні) і лимарні (шорні) ремесла. По всій країні славились виробники львівських ювелірів. Сучасники, маючи на увазі високий рівень львівських ремесел, називали Львів «*semi-pagium mechanicozum*» (школою ремісників)²⁷. Виробники львівських ремісників, особливо ювелірів, ножевників, шапкарів, а також сукно вивозилися не тільки до інших українських міст, а й за кордон — у Росію, Молдавію, Угорщину та інші країни²⁸.

Торгівля ремісничими виробами і предметами сільського господарства відбувалась головним чином на торгах та ярмарках. Прагнучи одержати якнайбільші прибутки, феодали ставили для торгівлі різні перепони. Так, наприклад, на невеличкому просторі від Торок до Яворова, від Дрогобича до Ярослава місцева влада і окремі феодали 147 разів брали мита звичайні і надзвичайні²⁹. Торговці постійно нарікали на те, що «з одного воза по сім і по вісім мит беруть... крім мостового, станового та інших мит по дорогах»³⁰. Однак ніякі утиски і зловживання феодалів не могли спинити зростання торговельних зв'язків, що були результатом розвитку виробничих сил і поглиблення процесу суспільного розподілу праці. Розвиток торгівлі зміцнював економічні зв'язки між окремими містами та районами країни.

Характерним явищем, що свідчило про розширення внутрішнього ринку, зміцнення зв'язків міста з селом, була торгівля хлібом. Вона мала досить великий обсяг. Сучасник (XVI століття), описуючи торги в Сяноцькій землі, пише: «Хліб, хоч його звідсіля і не спускають до Гданська (через Гданськ йшла торгівля Польщі з Західною Європою), він і тут, в цьому краю, має добрий

---

²⁶ Архів ЮЗР. К., 1886. Т. I. Ч. 7. С. 80.

²⁷ Charewiczowa L. Lwowskie organizacje zawodowe. S. 4—5.

²⁸ Крип'якевич І. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVIII ст. К., 1953. С. 12, 15.

²⁹ Loziński Wl. Prawem i lewem. Lwów, 1913. Т. I. S. 155.

³⁰ Źródła dziejowe. Warszawa, 1878. Т. VI. S. 59—60.

збут завдяки тому, що міст багато, людей в них теж багато і часто з усіх країв надходять покупці»³¹.

Про продаж на міських торгах зерна і городини говорить також «Статут про мита», виданий у Великому князівстві Литовському в 60-і роки XVI століття. Статут передбачає мита на «всяке збіжжя» і на «вівцю всіляку, що люди до торгу на ярмарки привозять до міст наших господарських, князівських, панських, духовних і світських»³². У статуті знаходимо десятки назв сільськогосподарських продуктів і ремісничих виробів, що продавалися під час торгів і ярмарок.

Велике значення в господарському житті українських земель набула ярмаркова торгівля. В Києві, Летичеві, Шаравці, Берестечку, Дрогобичі, Львові ярмарків було два, а в Барі, Луцьку, Сяноці — три на рік. Вони тривали досить довго — тиждень і навіть два. Про сяноцькі ярмарки сучасник писав, що на них «буває багато коней з Угорщини, багато різних фурманів (чумаків), вино, пиво перемишльське, жорна для млина й інші товари»³³.

Міста розташовувались як на королівських або великокнязівських, так і на приватновласницьких землях. Більшість міст належала світським і духовним феодалам.

Міщани зобов'язувались виконувати на користь володарів міст безліч повинностей — нести службу при замку (військова охорона міста), будувати й лагодити міські укріплення, мости, дороги, утримувати великокнязівських і королівських послів та інших урядників під чае їхніх переїздів. Крім того, міщани повинні були для володарів і їхніх урядовців збирати хліб, косити сіно, возити дрова, ловити звіра й рибу, сплачувати різні мита — в'їзні (коли намісник приймає посаду), весільну куницю (за право взяти шлюб) тощо. Міста боролись за вихід з-під влади світських та духовних феодалів, за права на вольності.

Міське населення за своїм соціальним становищем являло дуже строкату масу. Верхівка його складалася з багатих купців і ремісників і, здобуваючи землі і кріпаків, становила тонкий прошарок патриціату, тобто

---

³¹ Дракохруст Е. Галицкое Прикарпатье XVI в. и движение опришков. С. 42.

³² Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Изд. 2-е. К., 1898. Т. 2. С. 558—561.

³³ Дракохруст Е. Галицкое Прикарпатье XVI в. и движение опришков. С. 44.

міської аристократії, що іноді зливалася з класом феодалів. У тих містах, де існувало так зване магдебурзьке право*, міська управа зосереджувалась цілком у їхніх руках. Із середовища міського патриціату обирався вїйт, тобто голова міської управи, бурмистри (старости) і райці (радники), лавники (судді в кримінальних справах) та ін. Досить значну групу міщанства становили середні і дрібні купці та ремісники — власники крамниць і майстерень. Найчисленнішу частину міського населення становили підмайстри, учні, партачі (вони не мали права вступати до цеху ремісників), наймити, збігли селяни, що шукали в містах притулку і заробітку.

Верхівка міщанства гнобила міські низи, визискувала підмайстрів, учнів і наймитів, здавала в найми за високими цінами торговельні, ремісничі і житлові помешкання, давала гроші під високі проценти тощо. До утисків з боку міських багатіїв і міських урядовців додавалися здріства державної адміністрації, тобто воевод, старост-намісників тощо.

Особливо тяжким було становище приватновласницьких міст. А їх була більшість. Руггієрі писав, що польський феодал «чинить насильство не тільки по селах, а й у містах, тому що й міста їм (феодалам) належать, і не знайдеш нікого, хто б міг захистити скривдженого слабого... Є також між ними (панами.— В. Г.) справжні розбійники»³⁴.

Соціальне гноблення українського селянства і широкі верстви міського населення посилювалось жорстоким національним гнобленням, і переслідуванням православної релігії. Польські пани прагнули силою полонізувати й окатоличити український народ. В західних українських землях переслідування українців почалося ще у XIV столітті. Католицька церква, польські магнати і шляхта зневажали звичаї і культуру українського народу. Жорстоких утисків зазнавала не тільки православна церква, а й усе українське населення. Показником жорстокого національного гніту були різні утиски й обмеження, яких зазнавало українське міщанство. У Львові, одному з найбільших міст України, українських міщан не допускали в цехи, обмежували в правах на торгівлю сукном, спиртними напоями, а також у правах на посади в міській управі тощо. Мешкати і придба-

---

* Право на міське самоврядування, що надавалось королем, великим князем або якимось іншим феодалом.

³⁴ Relacye nuncyuszów apostolskich. T. 1. S. 126.

вати нерухоме майно їм дозволялось лише в певному районі міста, що називалося Руською вулицею. Заборонялося публічне виконання православних обрядів. У такому ж становищі перебувало й українське міщанство Перемишля, Кам'янця та інших міст.

1520 року львівські міщани, сподіваючись знайти захист у короля, звернулись до нього зі скаргою на національне і релігійне гноблення. Відповідь одержали лише через п'ять років: король залишив у силі всі попередні утиски, яких зазнавало українське населення³⁵.

Тяжке становище українського народу в Литві і Польщі посилювалось феодальною анархією, що тут панувала, сваволею магнатів і шляхти. У князівстві Литовському державна влада зосередилася в руках приблизно десяти магнатських родин. Наприклад, князі Острозькі, Вишневецькі, Чарторийські, Радзівілли, Сапіги, Слуцькі володіли величезними земельними угіддями. Великі землевласники (магнати) здирали побори з підвладного їм сільського і міського населення, мали свої власні війська, замки тощо. Значна частина магнатських слуг належала до дрібної і середньої шляхти, яку магнати, за службу на їхню користь, наділяли грунтами і селянами. Така шляхта була в цілковитій залежності від своїх патронів.

Магнати були фактично необмеженими володарями у власних володіннях. Прагнучи зберегти й розширити свої привілеї, вони вперто боролися за повне обмеження влади короля і великого князя. Сваволя магнатів, від якої страждав передусім простий народ, також завдавала шкоди дрібній і середній шляхті. Грунти і посади, які великий князь в інтересах зміцнення своєї влади роздавав шляхті, часто ставали здобиччю магнатів. Розподіляючи землі між своїми прихильниками, магнати позбавляли великого князя його природної підпори. Величезна частина податків і поборів, що призначались для держави — найму війська, будівництва фортець, — також привласнювалась магнатами.

Таке ж приблизно становище існувало і в Польщі. Тут король теж цілком залежав від всевладних магнатів, які, захопивши владу, використовували її в своїх користололюбних інтересах. Залежність короля від магнатів була скріплена Нешавськими статутами 1454 року. Велику роль у збереженні залишків феодальної роздріб-

---

³⁵ Monumenta confraternitatis stauropigiane. T. 1, 4, 5.

неності в Польщі відіграли деякі західноєвропейські держави, насамперед Австрійська імперія, зацікавлені в політичній слабкості Польської держави.

Безсилля центральної влади негативно позначилося на обороноздатності Литви і Польщі. Побоюючись посилення королівської влади, магнати чинили опір впровадженню регулярного війська. Скориставшись цим, австрійські Габсбурги відібрали у Польщі Сілезію, а Швеція прагнула витіснити її з Прибалтики.

Південні кордони Литви і Польщі зазнавали спустошливих нападів з боку турецьких і татарських феодалів. Крим і Туреччина були дуже небезпечними сусідами. Кримське ханство, що лежало на південному сході по сусідству з володіннями Литви, виникло в 30-х роках XV століття під час процесу розкладу Золотої Орди. Кримські татари, що ділилися на кілька орд, залишались на дуже низькому рівні економічного та культурного розвитку. Головним заняттям татар було кочове господарство. Важливу роль у їхньому житті відіграла війна. Татарські феодали постійно нападали на чужі землі. Підкреслюючи це, сучасник-француз Блез де Віженер писав у 1573 році, що вони «не визнають інших занять, окрім війни, тобто раптових нападів, які супроводжувались убивствами та пограбуванням». Над масою кочівників (осідле татарське населення було незначним) стояло вельможне панство, яке володіло величезними табунами коней і стадами великої та дрібної худоби, а також численними невільниками. Праці невільників відводилось певне місце у самому господарстві феодалів, однак головна маса їх була предметом торгівлі зі східними країнами і давала великі прибутки. Татарське панство визискувало також працю феодално-залежного населення. Здійснюючи грабіжницькі напади в інші країни, феодали позичали бідноті коней, зброю, одяг тощо, за що вона повинна була віддавати їм більшу частину здобичі. «Вони,— пише Блез де Віженер,— до такої міри розжилися від постійних нападів, що їх панство у багатстві і розкоші не поступалося навіть туркам»³⁶. На чолі Кримської держави стояв хан. Хани, а також інша знать жили в казковій розкоші. До хана ставилися як до бога. Навіть вельможні феодали під час уcht могли торкатися тільки його підшви. Однак ці знаки пошани були лише зовнішніми. Великі феодали,

---

³⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. С. 80, 82.

прагнучи забезпечити свою незалежність, дуже часто ступали на шлях боротьби з ханами. Ці феодальні сутички супроводжувались численними злочинами — пограбуванням і вбивствами.

Панування татарських феодалів мало тяжкі наслідки для економічного і культурного життя Криму. Місцеве нетатарське населення мучилося під жорстоким татарським гнітом. «Міста, — пише Литвин, — що колись були переповнені величезними багатствами, гордістю, веселощами, розкошами, зараз були порожні і всі в руїнах», багато з них «вщент зруйновані і назви їх забуті»³⁷.

З безперервної міжусобної боротьби кримських феодалів скористалася Туреччина. Туреччина з кінця XIII століття за часів султана Османа (1288—1326 рр.), іменем якого вона потім почала називатися Оттоманською, тобто Османською імперією, швидко розширювалася і зміцнювалася. Протягом одного століття Туреччина підкорила майже всі візантійські володіння в Малій Азії. Турецькі феодали, одержавши від султана, державного власника земель, маєтки і селян з підкорених країн, цілком присвячували себе війні. В 1453 році під ударами турків-османів впав Константинополь. Візантійська імперія, яка проіснувала багато віків, була зруйнована. Константинополь, переіменований на Стамбул, став столицею Туреччини (Оттоманської Порти).

Закріпившись на берегах Боспора, турецькі феодали повели боротьбу за перетворення Туреччини у світову державу. Вони почали завоювання Балкан, островів Грецького архіпелагу, Передньої Азії, Єгипту, вдерлись у Центральну Європу, оточили ланцюгом фортець усе чорноморське узбережжя, захопили Азов, замкнувши тим самим гирло Дона, тощо.

У своїх войовничих цілях турецькі феодали широко використовували іслам, турецький султан був не тільки світським володарем, а й халіфом — духовним головою мусульман. Територіальне зростання Османської Туреччини, поширення її політичного впливу і загарбницькі цілі знайшли широке відображення в багатослівному і претензійному титулі султана. Сулейман II Пишний (початок XVI століття), наприклад, так називав себе під час офіційних ут: «Я сам, султан султанів, цар царів, той, хто роздає корони монархам усієї земної кулі, я тїнь бога на землі, султан і падишах Білого (Егейського.— В. Г.) й Чорного морів, Румелії, Анатолії, Ка-

³⁷ Там само. С. 50.

раманії, Румської землі, Зулькадрош і Діарбекра, Курдистану, Азербайджану, Персії, Дамаску, Алеппо, Капра, Меккі й Медіни, Єрусалиму, всієї землі Аравії, Йемену і багатьох інших земель, що були завойовані зброєю моїх шляхетних і відомих предків (хай святить господь їх могили), а також придбаних вогненним мечем і переможною шаблею моєї августійшої величності».

До Криму турки удерлися в 1475 році (за часів хана Менглі-Гірея). Кримське ханство опинилося під владою Туреччини, стало її васалом. Ханський трон за велінням султана почали заступати члени кримської династії Гіреїв. Султан став призначати також вище мусульманське духовництво в Криму. У всіх стратегічно важливих пунктах півострова, а саме у Перекопі, Газлеві (Євпаторії), Кафі (Феодосії), Енікале, Арабаті тощо були побудовані фортеці і розташовані турецькі залоги. Кафу, де тепер перебували головні старшини оттоманських військ у Криму, турки називали «малим Стамбулом».

З кінця XV століття (початок турецького панування на північному узбережжі Чорного моря) напади татар і турків стали справжнім нещастям для українського і російського народів. У Росії для захисту від цих нападів і для запобігання їм було вжито важливих заходів. В першій половині XVI століття на південних околицях країни почали виникати оборонні лінії, так звані засічні смуги. Одна засічна смуга йшла від Нижнього Новгорода до Серпухова і звідти до Тули і Козельська. На південь від Тульської йшли інші лінії захисту — від Оки і Рязані до Козельська і від Алатирия до Новгород-Сіверська і Путивля. Засічні смуги склалися з цілої системи міст, острогів, острожків і вартових веж, а також із суцільних завалів повалених дерев (засіка). На дні рік на місці бродів для утруднення проходу татарської кінноти вбивали кілки. Охорона захисних ліній покладалася на служивих людей, яких оселяли на околицях і давали ґрунти. Для спостереження за ворогом далеко у степ посилали кінні «сторожі» і «станіці» Останні, влаштовуючи вежі для спостереження і об'їжджаючи окремі пункти, оповіщали про появу татар. Для охорони тих острогів, що стояли далеко від міст, залучалися місцеві селяни. Тут будівництвом і захистом оборонних веж керували спеціально призначені люди, так звані засічні голови та їхні помічники. Боротьба з татарами вимагала великого напруження сил усієї держави.

Зовсім іншим було становище у Польщі і Литві. Польські і литовські магнати не могли організувати по-

дібний захист південно-східних кордонів від нападів татар, які щороку кілька разів вдиралися в Україну. Вже у XVI столітті кримські хани могли посилати на розбій величезне, як на той час, військо — майже 30 тисяч чоловік. Озброєні вони були луками з сагайдаками для стріл, з кості або з дерева палицями, шаблями, запоясниками (кинджалами). Металеві щити і шкіряні панцири були лише у найбагатших з них. Одягом основної маси слугували коротка сорочка з полотна та шаровари з кольорового сукна або полотна. Багаті ж зодягалися у стьобані каптани поверх яких були халати з сукна, підбиті хутром з лисиці або соболя, в дорогі хутряні шапки і червоні сап'янові чоботи³⁸. Під час нападу кожен вершник мав від двох до шести коней. Пересідаючи з одного коня на другого на бігу, татари за короткий час долали великі відстані. Їх напади були раптові і стрімкі. Через ріки, навіть під час льодоходу, вони переправлялись плавом, тримаючись за гриву коней і прив'язуючи до їхніх хвостів невеликі плоти з очерету або лози. На них складали зброю, одяг, їжу, інші потрібні під час походу предмети — кремій з огнивом, шило тощо. Кожен мав при собі ремені завдовжки 5—6 сажнів для зв'язування полонених³⁹.

Під час нападу татарська орда, поділившись на безліч загонів, обіймала великі простори і доходила до найдальших районів Литви і Польщі. При нападі 1474 року, наприклад, грабіжники дійшли до Бара (Поділля), Збаража (Волинь) і Галича (Прикарпаття), спустошивши округу на 100 литовських миль (приблизно 700 км) завдовжки і 30 миль (приблизно 200 км) завширшки. В 1527 році татари чисельністю 25 тисяч чоловік, рушивши на Литву за наказом турецького султана, дійшли до Пінська на півночі і Любліна та Белза на заході⁴⁰. Жорстокість нападників не мала меж. Вони без жалю вбивали старих і малих, грабували і палили поселення, витопували посіви.

Найбільше під час татарських нападів страждали бідні люди. Пани ж ховалися за товстими стінами своїх замків і фортець, які охоронялись озброєними загонами. Сучасники (середина XVI століття), свідки одного з татарських нападів, так малювали криваву розправу степових хижаків з своїми жертвами: «Ми бачили як їх

---

³⁸ Там само. Вып. 2. С. 329—330.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. Т. II. S. 855, 1040.

вбивали, стинали їм голови, розкидали частини тіла; жорстокий ворог кидав у вогонь їхні тремтячі серця, виривав легені й оголяв нутроші. Дороги, якими рухалась орда, освітлювались зловісною загравою пожеж і устигалися трупами вбитих і замордованих людей. Тисячі і десятки тисяч людей, міцно зв'язаних ланцюгами, татари гнали до Криму. На дорогах, якими йшли бранці, чулося тільки голосіння і стогін. Більшість полонених від голоду, спраги, втоми і побоїв вмирали у дорозі»⁴¹.

Спомин про звірства кримських грабіжників, що віками плюндрували Україну, зберегла скорботна народна дума:

Зажурилась Україна, що ніде прожити:

Витоптала орда кіньми маленькі діти,

Малих потоптала, старих порубала,

А молодшим середульшим назад руки пов'язала,

Під хана погнала.

В Криму на полонених очікувала така страшна доля, що багато з них вважали за краще вмерти. Прибулих полонених ділили, віднімали дітей від батьків і матерів, жінок від чоловіків, сестер від братів. Десята частина полонених віддавалась як податок ханові, решта — мурзам та іншим феодалам. В Криму лишалося порівняно мало невольників, яких примушували працювати в господарствах. Поводились з ними надзвичайно жорстоко. Ледь прикриті жалюгідною одежиною невольники працювали влітку під пекучим сонцем, а взимку на морозі. Щоб запобігти втечам, їх таврували на чолі і щоках, а також калічили: відрізували вуха, виривали ніздрі. Заковували невольників у кайдани, на ніч замикали в хліви як худобу. Звичайною їхньою їжею, як свідчить сучасник, було «гниле падло з хробаками, чого не їдять і собаки»⁴².

Татарське панство змалку виховувало у своїх дітях жорстокість і презирство до невольників, нерідко віддаючи їм підлітків і старих для забави. Діти стріляли в беззахисних невольників з луків, кидали в них камінням, рубали шаблями або ж заради втіхи скидали з високих скель⁴³.

Основна частина невольників призначалась на продаж. Найбільшими ринками, широко відомими за кор-

---

⁴¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. С. 22.

⁴² Там само. С. 19.

⁴³ Там само. С. 82.

донами Криму, були Кафа і Газлеві. Кафу (Феодосія) сучасники називали поглинаючим людську кров ненаситним виром⁴⁴. Закутих у кайдани невільників сотнями і тисячами відправляли на ринки. Здивований безперервним рухом невільників у Кафу збирач податків, що стояв біля міських воріт, питав у литовського посла (перша половина XVI століття): «Звідки береться така сила людей і, взагалі, чи лишилися ще люди на Україні?»⁴⁵.

Оцінювачі і покупці (торговці невільниками з Туреччини, Персії й інших країн), оглядаючи живий товар, примушували невільників відкривати рота і показувати зуби, бігати, роздягатися тощо.

Куплених невільників цілими гуртами гнали з ринку прямо на кораблі. Здорових і сильних чоловіків відправляли на тяжкі роботи — у маєтки феодалів, у копальні; молодих жінок продавали в гареми. Значна частина чоловіків потрапляла на турецькі галерії (каторги). Нелюдські умови праці в маєтках турецьких і татарських феодалів, на галерах швидко призводили до каліцтва і смерті невільників.

Як уже говорилося, литовський і польський уряди не могли захистити ні своїх земель, ні поневоленої ними України від нападів татар і турків. Вони мусили платити образливу для них самих данину. Кривава татарсько-турецька агресія гальмувала господарський і культурний розвиток України. Південно-східні частини Київщини, Волині і Подолії, що найчастіше ставали жертвами нападів татар і турків, майже зовсім спустіли. За словами очевидця, ці багаті і мальовничі місцевості могли бути розкішним краєм, «якби не напади татар»⁴⁶.

Тяжкий соціальний, національний і релігійний гніт, від чого передусім страждали народні маси України, а також спустошливі напади турків і татар ставили під загрозу саме існування українського народу. Все це викликало його мужній опір. З посиленням кріпацтва в Польщі та Литві селяни і міщани дедалі частіше почали відмовлятися від виконання феодальних повинностей. Частішали напади селян на феодалів, зростали вбивства. Відомий польський публіцист Ф. Моджевський (1503—1572) з повною підставою писав, що «скільки у шляхти підлеглих, стільки і ворогів».

Протести селян, до яких нерідко прилучалися міща-

---

⁴⁴ Там само. С. 21.

⁴⁵ Там само. С. 19.

⁴⁶ Там само. С. 61.

ни і дрібна шляхта, часом набували форм бунту, що охоплював цілі околиці. Незважаючи на обмаль документів щодо цього періоду, відомо, що вже в 1431 році повстали й оголосили себе вільними від усіх феодальних обов'язків селяни Бакотської округи (Поділля). В 1469 році в Галичині, за словами польських літописців, спалахнуло нове селянське повстання.

Більш докладні відомості збереглися про повстання 1490 року. Селяни під проводом Мухи (ім'я його невідоме), згуртувавшись на кордоні з Молдавією, рушили далі вглиб Галичини. Повстанці громили шляхетські маєтки і замки, виганяли і вбивали ненависних феодалів. Число повсталих швидко зростало. За словами сучасника подій, торговицького біскупа Яна, військо Мухи налічувало 9 тисяч чоловік *. Хвиля повстання докотилась до Галича і перейшла на лівий берег Дністра. В руках у повстанців опинився Снятин (місто Івано-Франківської області) і ряд інших пунктів. Повстання набувало погрозових розмірів **. У південно-східній частині Галичини з'явилися самостійні загони повстанців. Про масштаби повстання можна судити з того, що для придушення його було скликане посполите рушення *** і запрошені феодальні дружини з Прусії. Під тиском переважаючого силою ворога військо Мухи відступило до Рогатина.

Погано організовані і недостатньо озброєні повстанські загони мужньо оборонялись, однак невдовзі зазнали тяжкої поразки. Для придушення повстань українського населення польська шляхта нерідко йшла на союз із своїм давнім ворогом — татарами. Читаємо, наприклад, у київського літописця: «Року 1519, татари з поляками зрадившися, на голову наших, Русь, под Сокалем поразили, а других в Бугу потопили».

Тяжке становище українського народу було значно посилене тим, що він не мав своєї держави, а його землі були поділені між п'ятьма країнами. Це давалося взнаки, скажімо, селянину, який часто перебував під

---

* За іншими даними, повстанців було 10 тисяч.

** У вірші анонімного польського автора початку XVII століття керівника повстанців Муху, що дуже цікаво, — названо козаком (Записки наукового товариства ім. Шевченка у Львові, т. XLVII, с. 7). Таким чином, повстання 1490 року було в очах сучасників (XVII століття) повстанням уже козацько-селянським, а не лише селянським.

*** Посполите рушення — шляхетське військо, яке скликалося чи то в межах усієї країни, чи то в її окремих частинах.

гнітом чужого йому за національністю пана. Був обмежений у своїй діяльності місцевий міщанин і торговець. Шляхтич-українець мусив втрачати свою національність на чужій йому державній службі. Цей процес особливо посилювався після Люблінської унії 1569 року, коли на Україну посунула польська шляхта, відсуваючи місцеву шляхту з провідних місць у суспільно-політичній структурі краю. В силу цих причин українська шляхта була неспроможна виконати свою історичну роль — стати фундатором національної держави. В той же час українські магнати, за рідким винятком усе більше едналися з литовськими та польськими магнатами, забуваючи свою національність і віру. Посилювалось це ще й релігійним утиском православної людності. Таким чином, саме існування українського народу опинилось перед дилемою: або втратити свою національність, або знайти таку силу, яка могла б згуртувати націю для побудови своєї держави. З XV століття на історичній арені з'являється козацтво, йому й судилося відіграти величезну роль у майбутній долі українського народу. Починалась козацька доба в історії України.

* * *

Питання про початок козащини досить складне. Оригінальність козацького побуту, уявна відокремленість козаків від загальної маси народу наводили на думку про те, що вони походять від якоїсь певної етнічної групи. Згадаймо Симоновського, який виводив козаків від касагів.

Велику популярність здобула теорія походження козаків від чорних клобуків, тюркського племені, про що у глосі (тлумаченні) Воскресенського літопису XVI століття читаємо: «Черныя Клобуки, еже зовутся Черкасы»⁴⁷. Під чорними клобуками розумів козаків і польський хроніст і поет М. Стрийковський (бл. 1547—1582). Козаки в його «Хроніці польської, литовської, жмудської і всієї Русі» (доведена до 1572 року і надрукована вперше 1582 року в Кенігсберзі) зустрічаються вже в XII столітті у зв'язку з боротьбою князя Ізяслава з князем Юрієм за Київський престол. Перемога в 1147 році Ізяслава над Юрієм була забезпечена завдяки «волин-

---

⁴⁷ Русская летопись с Воскресенского списка, подаренного в оной Воскресенский монастырь патриархом Никоном в 1658 году. СПб, 1794. Ч. 2. С. 21; Див. також: ПСРЛ, СПб, 1856. Т. 8. С. 56.

ським козакам». Ізяслав, як сказано в «Хроніці» «не міг цього довести з угорцями і поляками. Але повернув усе завдяки Волинським козакам»⁴⁸. Хто ж ці «волинські козаки?» У більш ранньому, ніж «Хроніка» Стрийковського, Галицько-Волинському літописі боротьба за Київ датується 1150 роком: «...Ізяслав пішов на Гольсько й Купилю до Чорних Клобуків. Сюди приїхали до нього всі чорні клобуки з великою радістю, з усім своїм військом. А Юрій того не знав. Він поводився так, якби ту волость зайняв, а того не знав, що Ізяслав уже ввійшов до Чорних Клобуків. Тепер Юрій не міг бути в Києві й утік за Дніпро зі своїми синами й там утік у городок Востерський»⁴⁹. Як бачимо, М. Стрийковський, на відміну від глоси Воскресенського літопису, прямо не називає чорних клобуків козаками. Мабуть такими ж «козаками» були і литовські козаки, які згадуються М. Стрийковським під 1298 роком, подільські козаки під 1339 роком та ін.

Російський історик М. Карамзін так міркував з цього приводу: козаки були нащадками чорних клобуків, а також торків і берендеїв, яких інакше називали козаками або черкасами. Вони прийняли християнство, асимілювалися з слов'янським населенням і стали боронити край від турків і татар⁵⁰. Від назви їх і походить місто Черкаси. Цю теорію палко підтримували Д. М. Банташ-Каменський і М. Погодін. Навіть С. Соловйов приймав її, щоправда з певними застереженнями. «Козаки,— пише він,— з'явилися на кордонах Московської держави, а також у степовій околиці Західної Русі на Україні дніпровській, тим більше, що тут ще під час самостійного існування Русі бачимо багато розмаїтих народців, напівкочових напівосілих, з войовничим характером, що визнавали владу руських князів, бачимо тут торків, берендеїв, коуїв, турпеїв, які носили загальну назву чорних клобуків; літописець же говорить, що ця назва тождна назві черкаси*, якою малоросійські козаки постійно називаються у московських пам'ятках. Але коли згадані народці справді склали зерно малоросійського

---

⁴⁸ Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strujkowskiego. Warszawa, 1846. С. 199.

⁴⁹ Галицько-Волинський літопис (переклав і пояснив Теофіль Коструба). Львів, 1936. Ч. 1. С. 58—59.

⁵⁰ Карамзин М. История государства Российского. СПб. 1816. Т. 2. Примеч. 347. С. 486—487.

* Як бачимо, С. Соловйов також спирається на глосу Воскресенського літопису XVI ст.

козацтва, то, з іншого боку, в Литовській Русі також не бракувало причин, за якими до цього зерна приєднувались численні натовпи козаків суто руського походження, бо дніпровська Україна за географічним положенням здавна мусила бути країною військових поселень»⁵¹. У новітні часи оборонцями «черкаської теорії» стали автори, які відстоюють самостійність існування окремого козацького народу, передусім дончаків. Іс. Ф. Бикадоров пише: «...В середній частині Подніпров'я, внаслідок існування різних етнічних прошарків населення, мало місце утворення нового народного організму, нової народності: ...Подніпровське населення України — черкаси в XV столітті в складі польсько-литовської держави вже становило козацтво ... Близько половини XVI століття ... там, де був сильний вплив половців, черкасів ... і берладників, де у населення зберігся ще тюркський тип, войовничий характер, існував ще в силу прикордонного становища військовий побут, особливий лад, діяльність, утворився окремий народний державний організм — Запорозьке військо»⁵².

Можна було б брати до уваги певну близькість козаків до тюркських народів, що кочували в степах України, якби ми мали більше аргументів, ніж глоса літопису XVI століття і назва українського міста Черкаси: «Ім'я дніпровських Черкас,— згодимося з думкою М. С. Грушевського,— без сумніву, має центральне значення в розвою сих теорій і поглядів. Ім'я звучало і звучить як назва якоїсь колонії, осади черкаської, подібність імені пригадувала кавказьких Черкасів (Черкесів), і нічого неможливого не було в тім, що справді якась купка кавказьких Черкасів, захоплена якимсь рухом кочовників, залетіла сюди й лишила тут своє ім'я ... Якогось сліду оселення більшої маси Черкасів ми не маємо, та скільки б їх не було, вони мусіли розгубитися, розсіятися майже без сліду під час різних колонізаційних пертурбацій, так що при кінці XV і в XVI ст. в кожному разі не могло бути мови про якусь черкаську колонізацію на Подніпров'ю»⁵³.

Серед інших етнічних теорій досить впливовою була

---

⁵¹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1960. Т. 3. С. 316.

⁵² Быкадоров Ис. Ф. История казачества. Прага, 1930. С. 51.

⁵³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. К.; Л., 1909. Т. VII. С. 69—70.

теорія татарського походження. Її навіть не обминув Микола Костомаров. «Козацтво,— зауважує він,— без сумніву має татарське походження, так само як і назва козак, що означає татарською мовою бродягу, вільного воїна, вершника. Після заснування кримського царства і захоплення ордами чорноморських країн татарські вершники почали турбувати руських мешканців обох існуючих тоді держав — Московської і Литовської. Вони виходили на військові звитяги за своїм бажанням, без наказів і часто без дозволу своїх старших. Таких називали козаками ... руські (Костомаров тут має на увазі росіян і українців.— В. Г.) змушені відбивати татарські набіги і мимоволі повинні були засвоювати ті ж засоби і заходи війни, до яких вдавалися їхні вороги і, таким чином, у руських з'явилося таке ж козацтво, яке було й у татар»^{53а}. Справді, в козацькому, особливо запорозькому, побуті спостерігаємо значний вплив татарів. Але це пов'язано з тим, що довге спілкування з татарами (тут маємо на увазі не тільки військові сутички, а й те, що неодноразово татари були союзниками козацтва, мали з ним торговельні зв'язки тощо) накладало на козаків певні риси, які їх зближували з татарами. Це, наприклад, позначилося на одязі, військових прийомах, господарстві. Можна казати і про вплив на козаків тюркської мови. Тюркського походження є слова: козак, отаман, осавул, кіш та ін. Запозичення тюркської лексики здебільшого пов'язане, як писав всесвітньовідомий сходознавець академік А. Кримський, не з часами Золотої Орди, а з Кримським ханством XV—XVIII століть та османською Туреччиною⁵⁴.

Відомо також, що серед українських козаків перебували представники не тільки сусідніх слов'янських, а й тюркських народів — татар і турків. Татарами за походженням були навіть деякі козацькі проводирі, наприклад Тарас Трясило. Не викликає сумніву й той факт, що в XIV—XV століттях існували так звані татарські козаки. Польський хроніст Ян Длугош добре розумів значення татарського слова «козак», коли писав про татарське військо, яке вдерлось у кордони Волині в 1469 році. За його словами, це військо складалося з «вті-

---

^{53а} Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. СПб, 1901. Т. 10, кн. 4. С. 16.

⁵⁴ Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах. К., 1974. Т. 4. С. 576.

качів, добитчиків і вигнанців, яких вони своєю мовою називають козаками»⁵⁵.

Почата Грабянкою, продовжена автором «Історії Русів» теорія хозарського походження козаків у наш час знайшла в особі видатного російського історика Л. М. Гумільова свого палкого захисника. Хоч він і не говорить безпосередньо про походження українських козаків (його більш цікавить походження дончаків), однак його міркування, так чи інакше, стосуються і перших. Він пов'язує козаків з бродниками — «народом русько-хозарського походження» і таким чином відроджує «бродницьку теорію», яку відстоював польський історик А. Яблоновський. Ось основні аргументи Л. М. Гумільова: бродники, нащадки стародавніх хозар-християн, воювали на боці київських князів у війнах з половцями. У зв'язку з тим що київські князі пішли на союз з половцями, бродники мусили шукати дружби з монголами, за допомогу яким бродникам дозволялося спокійно жити по берегах Дону і Терека. Вже з XVI століття нащадки бродників зветься тюркським словом «козаки». Разом з тим Л. М. Гумільов не відкидає й того, що донські козаки — це насамперед російські селяни-втікачі. «Справді,— читаємо у нього,— значна частина козаків склалася саме у такий спосіб. Але втікачі, прийшовши на Дон, потрапляли в пустелю... Зрозуміло, на Дону були місця, де захожий міг спокійно звикнути до нових умов і до нового життя. Це означає, що з XIII до XVI століття там жили нащадки бродників, які воювали з степом і мали потребу в поповненні. У зв'язку з цим вони приймали в своє середовище одновірців, забезпечуючи їм на перший час притулок, виучку і безпеку від ногайських мурз і російських бояр»⁵⁶.

Зупинимося ще на «болоховській теорії», яку розвивав київський професор М. Дашкевич. Він називав землі у верхів'ї річок Бугу, Случі і Тетерева, про які глухо згадується в літописах, колискою козацтва⁵⁷. Населення цього краю, яке одні вчені називали половцями, інші — сумішшю хрещених половців і руських втікачів, а деякі — навіть румунами, на думку М. П. Дашкевича, бу-

---

⁵⁵ Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. К., 1904. С. 16.

⁵⁶ Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии. М., 1966. С. 178.

⁵⁷ Дашкевич М. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического Съезда, бывшего в Киеве. К., 1874. Т. 2. С. 120.

ло чисто слов'янським. Болоховські князі боролися з Галицько-Волинським князівством за свою незалежність і, шукаючи підтримки в цьому, добровільно піддавалися під владу татар, ставали «людьми татарськими».

Теорії етнічного походження козаків, без сумніву, розширюють наші уявлення про передісторію козацтва, однак, керуючись лише ними, важко пояснити причину появи його в зв'язку із самим ходом історії українського народу.

Не можна також зводити генезис козацтва лише до втеч селян від феодального утиску, як і навпаки — недооцінювати цього загальноєвропейського процесу.

В Україні, як і в інших країнах Східної і Західної Європи, селяни-втікачі були джерелом зростання міського населення, що і сприяло зростанню міст. Але в Литві, Польщі і Росії втечі селян через порівняно малу кількість міст не могли набути такого значення, як на Заході. До того ж у Литві і Польщі значна частина міст була володінням окремих феодалів. Інакше кажучи, міста Східної Європи не могли прийняти всю масу втікачів. Натомість тут перед втікачами відкривалися такі можливості, яких не знала Західна Європа: можливість освоєння величезних просторів на південних і південно-східних околицях Литви, Польщі і Росії. Якщо на Заході, підкреслимо, втечі селян сприяли розвитку міського ремесла, то в Східній Європі вони сприяли насамперед господарському заселенню нових районів, розвитку сільського господарства і промислів.

Прогресивне значення втеч кріпаків і тут і там виявилось не тільки в тому, що вони сприяли розвитку виробничих сил суспільства. Втечі були ознакою розкладу, хай навіть мало розвинутого, феодально-кріпосницького ладу, стверджуючи цим прагнення селян визволитись від тяжкого феодального гніту. Вже сама поява у країні такого вільного, як козацтво, населення (переважно сільського) свідчила про можливість обійтись без феодалів. Це мало велике революціонізує значення для покріпачених людей. До цього додамо, що козаками ставали не тільки втікачі від феодального гніту. На вільні й багаті природою землі переселялися всі ті, хто мав надію на покращання свого становища. Серед такого строкатого люду були й українські шляхтичі, невдоволені з різних причин своїм становищем, міщани різного статусу, торговці, представники різних вільних професій, тодішня інтелігенція тощо.

Характеризуючи витoki козащини, не забудьмо про

таке цікаве явище, як уходництво. Щодалі на південь України, то більше значення у господарстві мали промисли. До масового заселення південно-східної частини Київщини і Лівобережжя ухідниками були здебільшого селяни з маєтків південно-західної Київщини та суміжних з нею місць, а також ті з міщан, хто займався промислами. В цих районах, де фільварочного господарства у другій половині XV — на початку XVI століть не існувало, або воно лише починало розвиватися, важливим засобом визиску уходників слугувала продуктова рента, джерелом якої був саме промисел. Збільшення ренти змушувало оброчників — селян і міщан — освоювати нові промислові угіддя.

Водночас з цим розвивалось і промислове підприємництво. Заможні міщани наймали (за частку здобичі або за вартість цієї частки) ватаги так званих гультяїв і разом з ними прямували на пошук угідь, заглиблюючись усе далі в степи.

Уходники розвідували і освоювали нові місця, допомагаючи у такий спосіб колонізувати південно-східні степи. Пориваючи зв'язки з феодалами і феодалською владою, уходники утворювали общини, які надалі ставали козацькими. Отже, уходники відіграли також певну роль у формуванні козацтва.

Пошуки нових місць набули, особливо з другої половини XV століття, широкого розмаху. Українські селяни і міщани цілими гуртами, родинами і навіть цілими селами уходили в майже безлюдні східні та південні околиці Подолії, Брацлавщини, Київщини. Щодалі втечі частішали. Про це маємо певну можливість судити із слів польського поета П. Збилітовського, який, передаючи занепокоєння феодалів у зв'язку з втечею українських селян, писав:

Що нас жде, якщо будемо села свої руйнувати,
Своїх хлопів, як завжди, в біді полишати?
Вже неорана нива батьків бур'яном заростає,
Бо останній наш хлоп із неволі тікає*.

За втікачами влаштовувалися погоні. Спійманих вішали, садовили на палі і т. д. З 1451 року в Польщі справи про біглих селян становили компетенцію гродських (міських) судів. Нешавський статут (1454 рік) передбачав великі штрафи для кожного, хто наважився б сховати втікача. З другої половини XV століття закони проти втікачів видавались один за одним. Згідно

* Переклад з польської мій.— В. Г.

з Судебником великого князя Казимира Ягеллона від 1467 року, осіб, що підбурювали селян до втечі, засуджували до повішання⁵⁸.

Усі ці закони переслідували мету позбавити втікачів можливості знайти притулок і примусити їх відмовитись навіть від самої думки про втечу. Та не зважаючи на все це, втечі не тільки не припинялися, а й з кожним роком наростали.

Вирвавшись із залежності від пана і поселившись на нових місцях, втікачі вважали себе вільними — козаками *. С. Грондський (середина XVII століття), зупиняючись на питанні про виникнення козацтва, писав: «Ті, з руського (українського) народу, які ...не хотіли терпіти кормигу й владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не заселені, і набували собі право на волю... засновували нові колонії і, щоб відрізнятись від підданих, залежних від руських (українських) панів, стали називати себе козаками»⁵⁹.

У другій половині XV — на початку XVI століть у верхоріччі Південного Буга, біля Соба і Синюхи, на Росі, Тясміні, а також на лівому березі Дніпра — по Трубежу, Сулі, Псьолу тощо — з'являється чимало слобід і хуторів. Їхнє населення вважало себе козаками. Невдовзі козацькі селища зайняли значну частину східного українського кордону — від Дніпровського лівобережжя і до Дністра. Сучасник (XVI століття) про заселення українських земель на кордонах писав, що в той час як «велелюдні колись землі, містечка і села середніх областей (країни) зовсім спустіли... в безлюдні раніше простори українні прибували люди на велику прикрість колишнім їхнім панам». Приблизно тоді ж з'являється козацтво і в Росії — на Дону, на Яїку та в інших місцях⁶⁰.

Про козаків Поділля, як уже говорилося раніше, відомо з 80-х років XV століття. Сповідуючи про похід Яна Альбрехта (сина короля Казимира IV) у Східну Подолію проти татар в 1489 році, М. Бельський пише, що польське військо могло успішно рухатися в поділь-

---

⁵⁸ Документи и материалы по истории народов СССР. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв. № 2. С. 14.

* Слово «козак» по-тюркски означає «вільна людина».

⁵⁹ Gronski S. Historia belli cosacco — pohonici. Pestini, 1789. S. 15.

⁶⁰ Смирнов И. Восстание Болотникова 1606—1607 гг. М., 1951.

ських степах лише тому, що провідниками його були місцеві козаки⁶¹. Це повідомлення можна було б вважати першою документальною згадкою про українських козаків. Проте М. Грушевський бере під сумнів повідомлення М. Бельського про козаків Поділля, зазначаючи, що сам Бельський на 991 сторінці своєї «Хроніки» перші відомості про козаків датує лише 1516 роком⁶².

Найраніші відомості про козаків Київщини маємо з 1492 року, а більш точні — з 1499 року. У грамоті великого князя литовського Олександра (спадкоємець Казимира Ягеллона) від 1499 року про збирання мита київським воєводою читаємо: «Котрі козаки з верхів'я Дніпра і з наших сторін ходять водою на них до Черкас і далі і що там здобудуть, з того зі всього воєводі київському десяте мають давати»⁶³.

Перші документальні згадки про українських козаків не є гарантованою підставою твердити, що саме в кінці XV — на початку XVI століття з'явилося козацтво. Датування його генезису справа досить складна. Поява козацтва на кордонах пожвавила безлюдні, хоч і багаті природними ресурсами, південно-українські степи. Ціною величезних зусиль козаки освоювали навколишні простори — орали цілинні землі, порослі високою густою травою (ковилію) і терном, торували шляхи, зводили мости, будували селища, прикрашаючи їх садами. Це був початок розвитку землеробства в степах. В місцях, заселених козаками, добре розвивалося скотарство і промисли — рибальство, звіроловство, селітроваріння тощо. Козацькі слободи і хутори відзначалися вищим рівнем добробуту порівняно з убогими селами покріпачених селян. Це й зрозуміло, вільна людина більше зацікавлена в розвитку свого господарства ніж покріпачений селянин.

Спогади про ці слободи, населення яких вважало себе вільними людьми, збереглися в такому народному вірші:

Зараз тая серед рая слобода засіла,

Тут тишина, вся старшина *

не має к їм діла;

Тут сипуга, вийт п'янюга, вже не докучає

І в підводу-тут із роду ніхто не хапає.

⁶¹ Kronika Marcina Bielskiego. T. 2. S. 882. ("mając wodzę kozaki tych tam miejsce świadome").

⁶² Грушевський М. Історія України-Руси. К.; Л., 1909. Т. 7. С. 89.

⁶³ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. I. С. 170.

* Мається на увазі шляхта.— В. Г.

Всі подубли, що їх скубли, сільські нахали,

Подеречі, колотнечі всі уже пропали.

Утік кураж, здирства нема ж, пропали всі драчі,

Шезло лихо, живуть тихо, не дають подачі⁶⁴.

Основною діяльністю козаків було землеробство і промисли, однак серед них було чимало й ремісників — ковалів, бондарів, кушнірів, лимарів, ткачів, шевців, кравців і т. ін. Ремісники селилися біля поодиноких в той час замків — Брацлава, Вінниці, Переяслава, Канева, Черкас тощо. Так виникали містечка. Навіть набагато пізніше, в XVII столітті, значна частина населення цих міст вважала себе козаками. Займалося козацтво містечок і міст також торгівлею продуктами сільського господарства і промислів. Черкаські і канівські козаки, наприклад, возили до Києва мед, віск, шкіри, смушки, сало, солод тощо. Помітне місце займала торгівля рибою — свіжою, в'яленою, солоною⁶⁵.

З соціального боку козацтво не було однаковим. Економічна нерівність серед козацтва виникла водночас з його появою, бо від кріпацтва тікали різні за своїм станом люди: з одного боку, маса бідного, нерідко позбавленого всіх засобів існування сільського і міського люду, а з другого — селяни і ремісники, що мали засоби виробництва і сподівалися знайти на нових місцях кращі умови для розвитку свого господарства. Селяни і міщани часто тікали разом зі своїми родинами і майном — худобою, кіньми, сільськогосподарським реманентом. Серед кріпаків, особливо тих, хто мав засоби виробництва, була певна частина заможних і багатих. Про них С. Грондський писав: «Найбільш заможні серед селян, навіть батьки родин, нагромадивши якесь майно, забирали його й, не питаючи дозволу у своїх панів, тікали в козаки, звідки їх неможливо було повернути»⁶⁶. Таким чином, втечі селян з майном були явищем досить частим. Більше того, заможні селяни і ремісники нерідко тікали разом зі своїми наймитами. Так, наприклад, 7 липня 1563 року шляхтянка М. Сенютіна скаржилась луцькому підстарості, що її люди, зокрема «сідельник з наймитами, Васечко з наймитом, Дмитро із синами, Прис із синами і наймитами» та інші, спалили її садибу

---

⁶⁴ Киевская старина. 1882. Апрель. Рукопись Н. В. Гоголя и А. А. Скальковского.

⁶⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1. С. 170.

⁶⁶ Grondski S. Historia belli cosacco — polonici. S. 21.

і «тієї ж ночі із жонами, дітьми та з маєтностями своїми повтікали геть»⁶⁷.

На нових місцях соціальна нерівність серед козацтва не тільки зберігалась, а й надалі поглиблювалась. Користуючись економічною неспроможністю незаможних, багаті визискували їх у своїх господарствах. Однак ця форма господарювання принципово відрізнялась від феодальної. Тут у господарствах почала використовуватись наймана праця. Підтвердження цього знаходимо в різних документах. Вже у статуті Сигізмунда I від 14 серпня 1544 року читаємо, що черкаський староста бере незаконні мита з козаків і їхніх наймитів⁶⁸.

На нових землях козацтво створило своєрідні форми організації й управління. Козаки, подібно до мешканців міст, що мали право на самоврядування, об'єднувались в громади, якими керували виборні особи. Тут був свій суд, фінанси, військо, в якому служило все доросле населення. Отже, ці громади були військовими організаціями, були і самостійними в управлінні. Утворення козацького війська прискорювалося потребою оборонятися від безперервних нападів турків і татар. Е. Лясота, проїжджаючи козацькими землями наприкінці XVI століття, писав, що кожен хлібороб там, «ідучи на поле, вішає на плече рушницю, а до боку і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає»⁶⁹. В системі організації міського і козацького самоврядування існували, однак, і помітні відмінності. Міським громадам у зв'язку з їхньою територіальною розмежованістю було важко порозумітися при відсічі ворожого нападу. Козацтво ж, яке займало чималі території, мало змогу порівняно швидко об'єднатися для спільної боротьби. Міські громади завжди або майже завжди зберігали певну залежність від феодалів (виконували деякі повинності, платили мита тощо). Що ж до козацтва (мається на увазі початковий період його існування), то воно розривало будь-яку залежність від феодалів і навіть, до певної міри, від феодальної держави.

Феодали, зрозуміло, не могли спокійно дивитися на посилення козацтва, основу якого становили колишні кріпаки, які могли будь-коли подати допомогу гнобле-

---

⁶⁷ Архив Юго-Западной России. К., 1876. Ч. VI, т. 1. С. 45—47.

⁶⁸ Архив Юго-Западной России. К., 1890. Ч. VII. Т. 2. С. 368.
Порівн.: Архив ЮЗР. Ч. VII, т. 1. С. 82, 95.

⁶⁹ Жовтень. 1984. № 10. С. 102.

ним. Ось чому феодали прагнули за всяку ціну знищити козаків і повернути їх у кріпацьку кормигу. Не останню роль тут, звичайно, відіграло і бажання захопити вже освоєні козаками землі. В козацькі місцевості вони посилали озброєні загони своїх слуг і найманців. Ті вдиралися в козацькі слободи, грабували населення, вбивали тих, хто чинив опір. У такий спосіб пани вимагали від козаків покори, повернення у неволю. Козаки протиставляли зазіханням феодалів свою згуртованість. Кожний, хто прибув на козацькі землі, вважався вільною людиною і здобував право користуватися господарськими угіддями на рівні з усіма і брати участь в самоуправлінні, в тому числі в обранні старшини — отаманів, суддів, писарів. Водночас кожен повинен був зі зброєю в руках охороняти поселення, виступати в похід тощо. Козацька громада, незважаючи на соціальну диференціацію її членів, в цілому була демократичною організацією, яка протиставила себе феодальній державі. А це викликало велику симпатію у всіх знедолених, пробуджувало в них прагнення свободи.

Тим часом наступ феодалів не припинявся. Наприкінці XV — початку XVI століть панам вдалося привласнити значну частину козацьких земель на Поділлі, Брацлавщині, Київщині. Щоб закріпити за собою захоплені землі і перетворити їх на свою власність, вони випрошували в уряду надавчі листи. В різні часи такі листи були надані королем і великим князем магнатам Язловецьким, Острозьким, Вишневецьким, Струсям, Претвичам. Точні межі закріплених за панством земель не визначались: їм надавалося право ці межі визначати зброєю.

Козаки мужньо боронили свободу і свої землі. Частина козацтва, що не визнавала прав панів, була помалу відтиснута ними на південь, до пониззя дніпровських приток — Тясмина, Росі і т. д. Саме в цей час на початку XVI століття починає помітно збільшуватись козацьке населення навіть на південно-східних кордонах України, головним чином в околицях Канева і Черкас. Місцевості біля Канева і Черкас спочатку належали до одного староства. У Каневі і Черкасах — невеликих на той час містечках — стояли замки, де перебувала адміністрація староства. Вони повинні були перепиняти татарам дорогу в Литву. Насправді ж замки не могли бути надійною перепорою татарам. Литовський і польський уряди, які завжди відчували потребу в коштах, не мали ні грошей, ні зацікавленості дбати про охорону

й укріплення фортець. Замки були страшенно занедбані, не мали належної залоги, відповідних гармат, зарядів тощо. Великокнязівські комісари, які ревізували степові укріплення в лютому — березні 1552 року, залишили нам цікавий опис цих укріплень. Канівська фортеця стояла на правому березі Дніпра, на так званій Дніпровській горі. Її стіни, кожна з яких складалася з 26 городень (шириною 6 м, складених з колод і засипаних землею) і становила своєрідний трикутник завдовжки 40 сажень (близько 80 м) та завширшки 20 сажень (близько 40 м). Із зовнішньої сторони для захисту від вогню мури фортеці були обмазані товстим шаром глини. Над стінами височило 6 веж. Вежі мали покрівлі, а городні — примостки і піддашся. На вежах примостках стояли гармати, лежали інші засоби оборони — каміння, колоди, смола, були тут і бочки (кухви) з водою, щоб гасити пожежу. Городні використовувалися водночас і як помешкання, і як склад. У дворі фортеці стояв будинок старости і кілька маленьких хатин для челяді. Тут же були церква, порохові льохи, інші допоміжні приміщення. Фортецю оточував рів. Від єдиних воріт через рівчак вів перекинтий ланцюговий міст. При відбудові фортеці на початку XVI століття працювало 1500 робітників. Дерево для фортеці постачали плотами з верхів'я Дніпра. У вежах і на мурах, крім гармат, була й інша вогнепальна зброя: гаківниці (рушниця, рід пищалі, з неї стріляли як з «ложа», так і з гака), від 3 до 20 аркебузів (важка ручна вогнепальна рушниця, попередник мушкета). Від фортеці до Дніпра проклали тайник (підземний хід), по якому під час облоги поставляли воду. З містом фортецю з'єднувала вузька доріжка.

Так виглядала канівська фортеця на початку XVI століття. Однак до 1552 року вона зовсім занепала. За словами комісарів, тут усе «згнило і поопало». Небезпечно було користуватися сходами, при найменшому вітрі бруси хиталися й рипіли, загрожуючи впасти і поховати під собою людей. Тайник був завалений землею. Непридатність фортеці обумовлювалась ще й іншими обставинами: біля її стін на горі були залишки старовинного валу, з якого легко було стріляти прямо в фортецю.

Залога канівської фортеці складалася в 1552 році з кількох десятків людей — бояр (рід дрібних службеників у Литві) та іншої челяді. У випадку нападу воро-

га на фортецю збирали жителів Канева для її оборони⁷⁰.

На відстані приблизно 50 км на південь від Канева, на пагорбку біля Дніпра, стояла черкаська фортеця. Вона була і більшою за канівську, і надійнішою. Її залога в 1552 році мала роту жовнірів і 60 служебників. У кожному десятку вояків було двоє списоносців і 8 стрільців. До залоги входили також місцеві бояри кінної служби. Кілька разів на рік залога виряджала роз'їзди для огляду околиць.

Обмаль фортець на південно-східних околицях, нездатність їх до оборони насамперед тих, які стояли біля Канева і Черкас і часто ставали об'єктом нападу татар, були причиною того, що феодали порівняно довгий час не наважувалися тут оселятись. Ось чому від початку XVI століття тут частіше селилися ті козаки, яким наступ панів загрожував покріпаченням. Внаслідок цього Канівське і Черкаське староства перетворилися в район з численним козацьким населенням. Не випадково саме район Канева і Черкас вважався сучасникам головним місцем українського козацтва; тому в Росії від XVI століття самі назви «черкасець», «черкашенин», «черкасі», «черкаси» стали вживатися для всього українського козацтва (пізніше «черкасами» називали в Росії взагалі українців).

Значне місце в господарстві населення Канівського і Черкаського староств займало землеробство. У названому раніше описі (люстрації) канівської фортеці (1552 р.) сказано, наприклад, що «земля по полях, над містом, міщанам на пашню здавна була вольна»⁷¹.

Слово «міщани» не має нас дивувати, бо опис складався у той час, коли частина козаків, яких примушували до відбуття міських повинностей, була старостою названа «міщанами». Такі «міщани» не визнавали ні свого нового статуту, ані цієї назви і далі іменовали себе козаками⁷².

В житті населення цих староств не менш важливе

---

⁷⁰ Архив ЮЗР. Ч. VII, т. 1. Док. № 15. С. 91—105.

⁷¹ Архив ЮЗР. Ч. VII, т. 1. Док. № 15. С. 97. В описі черкаської фортеці від того ж 1552 р. читаємо: черкасі орють «на полі, де хто хоче» (Архив ЮЗР. Ч. VII, т. 1. С. 86).

⁷² Так, в люстрації (опису) Канівського староства, від 1622 р., складеному майже через століття, читаємо, що у Каневі «козацьких будинків налічується 150. Вони ніяких повинностей не відбувають і не визнають себе залежними» (Zródła dziejowe. Warszawa, 1877. T. V. S. 131).

місце, крім землеробства, посідало скотарство і рибальство. Винятково важливу роль у господарському житті краю мав Дніпро з його численними притоками. На південь від Канева ця велика українська ріка текла через лісостеп, вкритий заплавленими луками, рясним чагарником і лісами. Заплава ріки місцями мала тут 14 км. Правий берег високий і стрімко обривається біля Канева. Нижче Кременчука лісостеп мінявся на безкраї степи. Тут росли ковила, типчак, тонконог, житнянка і пирій. У ті часи степова рослинність стояла суцільною стіною і була така висока, що там міг заховатися вершник. Трава, хитаючись від вітру, нагадувала море з його грайливими хвилями. Рухатися в цій густій шаліні було дуже важко, особливо возами, тому що стебла відразу ж цупко обмотували колеса. Лівий берег Дніпра залишався низинним на всьому протязі, крім окремих горбів, наприклад, у гирлі ріки Орелі.

На відстані приблизно 400 км від Канева (біля нинішнього Дніпропетровська) Дніпро стрімко повертає на південь. Могутня течія ріки перепинялася тут смугою з граніту і гнейсу, з чого утворилися відомі дніпровські пороги*. Пороги тяглися смугою в 100 км. Це були кам'яні хребти (лави) висотою від 4 до 7 м, що перетинали річище Дніпра від одного берега до другого. Між лавами з води витиналися численні гостроверхі кам'яні скелі, що залягали на великій глибині цілими смугами. Усього порогів, як звичайно вважають, було дванадцять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Стрільчий, Звонецький, Княгинин, або Княжин, Ненаситець, Вольнинський, або Онук, Будилівський, Таволжанський, Літній і, нарешті, Вільний**

Поріг складався не з однієї, а з декількох лав і гряд: Будилівський, наприклад, — з двох лав і двох гряд, Кодацький — з трьох лав і чотирьох гряд, Вольнинський — з шести лав і семи гряд.

Вода з гулом і ревом переливалася через пороги. Проводити через них судна щастило не всім. Цікавий опис переправи козаками суден через пороги залишив нам Еріх Лясота. Досягнувши порога, козаки, за його словами, ділились на дві групи. Одні, тримаючи в ру-

---

* Дніпровські пороги потоплено у зв'язку з будівництвом греблі Дніпрогесу. Вода перед греблею біля м. Запоріжжя тепер являє собою велике водоймище завширшки 2,5 км.

** Між порогами були так звані забори. Забори — лави, що частково закривали річище. Найбільш відомими з них були Стрільча, Богатирська і Воронова.

ках довгі канати, залишались на березі, інші входили у воду і піднімали судно над гострими скелями, опускаючи тільки там, де було безпечно. Лясота пише: «При цьому ті, хто притримує човни ливами, повинні уважно стежити за тими, що у воді, й натягати і попускати ливви за їхньою командою, аби човен не вдарився, бо його легко пошкодити»⁷³.

Найнебезпечнішим порогом був Ненаситець, або Дідпоріг. Він складався з 7 лав і 12 гряд. Головна частина їх була біля правого берега. Це місце, де вода при впаданні з вершини 4,5 м пінилась і вирувала як у величезному казані, одержало назву «пекла». Навіть навесні, у повінь, коли інші пороги заливало водою, проходити Ненаситцем через вузький прохід між високим камінням було дуже небезпечно.

За порогами починався той край, який пізніше стали називати Запорожжям. Тут Дніпро, вирвавшись із камінної тіснини, розливався по широкій низині, яка сягає Чорного моря. Дніпро в цій місцевості був усіяний сотнями (за Бопланом 10 тисяч, що, звичайно, перебільшено) великих і малих островів. Найбільші з них — Хортиця (Велика і Мала) поблизу останнього порога, Великий (у гирлі р. Кінської), Томаківка (у гирлі однойменної ріки), Базавлук (навпроти гирла рік Чортмлика і Базавлука) тощо.

За порогами у Дніпро впадала численна кількість великих і малих річок. З правого боку — Томаківка, Чортмлик, Базавлук, Інгулець (з притокою Жовті Води) та інші, з лівого — Московка (Суха і Мокра), Кінська, Білозерка, Рогачик, Лопатиха тощо. При впаданні у Дніпро ці річки утворювали складну систему заток і озер, що називалася плавнями. Плавні густо заростали очеретом та чагарником і були майже неприступні. Вони тяглися довгою смугою вздовж обох берегів Дніпра.

Гирло Дніпра і місцевість біля нього знаходились у руках татар і турків. Коло острова Тавані (сучасна Каховка), де ширина Дніпра становила приблизно 500 кроків, була одна з небагатьох дніпровських переправ. Тут у 1492 році татари збудували фортецю Іслам-Кермен (Аслан-городок)⁷⁴.

Степи уздовж нижньої течії Дніпра неоднакові. Бі-

⁷³ Жовтень, 1984. № 10. С. 102.

⁷⁴ Крип'якевич І. З минулого Каховки // Вісник АН УРСР. 1951. № 4. С. 56.

ля порогів місцевість трохи підвищена і пагорбкувата. Далі на південь, до узбережжя Чорного моря, вона вирівнюється. Північна частина, де переважають рахманний чорнозем і каштанові ґрунти, має більше опадів і багатшу рослинність. Південна, де влітку сонце щедріше, не така багата на зелений покрив.

Характерні для цієї місцевості численні балки і байраки. Балки вкриті травою, а байраки — чагарником. Далі на південь балок стає менше. В балках і байраках, а також на берегах річок росли дикі яблуні, груші, сливи, терен, виноград тощо. Зустрічалися також дубові, кленові, берестяні гаї.

Одним з головних багатств краю біля порогів і за порогами була на той час риба. В Дніпрі і його притоках ловилась білуга (завдовжки кілька метрів), осетри, севрюга, чечуга (стерлядь), сом, короп (сазан), сула (судак), окунь, щука, лящ, тарань — усього десь 60 видів риби. За словами Боплана, риби у Дніпрі було так багато, що в гирлі Орелі, наприклад, козаки за один раз виймали з сітки понад 2 тисячі штук, до того ж дрібніша з них була не менше фути (близько 34 см). Озера після повені, які лишалися навесні, були так переповнені рибою, що вона гинула від тісняви, заражаючи повітря⁷⁵.

У плавнях водилося багато звірів — бобрів, видр, куниць, диких свиней, а також водяних птахів: качок, гусей, лебедів, баб (пеліканів). Балки та байраки були багатими на лисиць, вовків, ведмедів, зайців, тхорів; серед птахів водилися дрохви, хохітви (стрепети), куріпки, тетері, соколи. В степах гуляли табуни диких коней, сайгаків (дикі кози), а також тури й лосі.

Дніпровські плавні були негодящі для заселення. Повітря влітку кишіло хмарами комарів, отруйних мух, мошкар. Укуси мух і гедзів викликали нестримну сверблячку. За словами Боплана, обличчя вкривалося суцільною пухлиною; очі так запливали, що людина не могла підняти повіки. Плавні були осередком лихоманки та інших тяжких хвороб. Сухими веснами східні і південно-східні вітри гнали з татарської сторони (так називали лівий берег Дніпра; правий — руською або козацькою стороною) цілі хмари сарани. Вона з непомітною швидкістю пожирала всю траву і злаки, лишаючи після себе мертвий, ніби спалений вогнем, степ. Від неї неможливо було кудись сховатися: розрізавши на

⁷⁵ Боплан Гійом Левассер де. Опис України. С. 80.

тарілці кусень м'яса, оповідає Боплан, людина обов'язково розрізувала й сарану, а розтуливши рота, щоб проковтнути їжу, вона тут же мусила виплюнути й комах ⁷⁶.

Запорожжя, незважаючи на важкі умови життя там, давно вабило до себе козаків. Уже на початку XVI століття населення найближчих до Запорожжя місць, переважно черкаські і канівці, почало господарське освоєння цього краю. Дійшовши до порогів, козаки просувалися далі. Вже у 1527 році хан Сагиб-Гирей скаржився литовському урядові на канівських і черкаських козаків, що оселяються по Дніпру біля самих татарських кочовищ ⁷⁷. У цих місцях виникає чимало уходів: рибні тони, звірині лови, пасіки, місця видобутку солі. В описі черкаської фортеці від 1552 року, крім уходів біля порогів, названі й уходи за порогами — поблизу Томаківки, Базавлука, Аргачина і навіть Тавані ⁷⁸. Для козаків рибний промыслу був свій сезон. Коли він кінчався, козаки відвідують відповідною здобиччю (рибою, хутром, медом) повертались на місце постійного мешкання. Щодо сарани (рибних промыслів) і пасік, то там люди залишалися на зиму. Запорожжя ніколи не було безлюдним. Як свідчить факт ревізори канівського замку засвідчили так: «уставичні (постійно живуть на уходах.— В. Г.) сарани, сі, на рибі, на меду з пасік, з сапетів та ситят там сарани мед, як дома» ⁷⁹.

Промисли, підкреслимо, не були єдиним заняттям козаків біля порогів і за порогами. Багаті на трави запорозькі степи — то були гарні пасовиська для скотарства, а рахманні ґрунти — для землеробства. Ось чому водночас із промыслами тут виникали зимівники (хутори). У документі, датованому 15 січня 1655 року і названому універсалом Богдана Хмельницького ⁸⁰, згадується, що на території від ріки Орелі (на північ від порогів) «вниз до самих степів ногайських і кримських козаки запорозькі свої зимівники мали» ще до Предслава Лянцкоронського, тобто на самому початку XVI століття. Зимівники через постійну небезпеку татарських на-

⁷⁶ Там само. С. 86.

⁷⁷ Костомаров Н. Собрание сочинений. Спб. 1902. Кн. 4. С. 17; Соловьев С. История России с древнейших времен. Т. 5. С. 359.

⁷⁸ Архив ЮЗР. Ч. 7, т. 1. Док. № 14. С. 84.

⁷⁹ Там само. С. 103.

⁸⁰ Миллер Г. О малороссийском народе. М., 1846. С. 43. Так званий універсал Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 року

падів та інші причини тривалий час лишалися скотарськими господарствами.

Зимівники ставилися в місцях, зручних для пасовиськ і водопою. Вони склалися із загонів, кошар і хат, зроблених з очерету і обмазаних глиною, а також із землянок, частина яких використовувалась взимку для худоби і коней. При зимівниках були запаси корму — стоги сіна, а також пасіки. Зауважимо, що на початку XVI століття зимівники тільки-но з'являлися на Запорожжі. Головне місце тут займали в той час промисли, насамперед рибальство. Давні українські історики вважали, що для експлуатації рибальського угіддя козаки об'єднувались на однакових правах у так звану ватагу. В такій ватазі всі засоби виробництва були начебто спільними, а виловлена риба ділилась між членами ватаги. Насправді ж ватага ніколи не була колективом рівних членів. Власники засобів виробництва, наприклад човнів, писав Лясота, були заможними козаками. Решта членів ватаги, які не мали засобів виробства, залежали від перших, були їх наймитами⁸². Частиною робочої сили в низинах Дніпра було замало промисловців, які часто не жили постійно на Запорожжі, виряджались на промисли, заздалегідь найнявши робітників. Працювали на промислах до осені, а потім оброблену рибу і жир на возах та човнах відправляли вверх по Дніпру — до Черкас, Канева, Києва та в інші міста. Вже уставна грамота м. Києву від 1499 року визначає розмір мита на користь воеводи, яке стягувалося з приїжджих до Києва промисловців: «А коли рибу привозять,— читаємо тут,— з верху або з низу * просольних і вялених до міста кийвського, тоді має восьминник воеводин ... взяти від бочки риби по шість гро-

---

був поданий в 70-х роках XVIII століття запорожцями урядові Катерини II для доказу законних прав запорозького козацтва на земельні володіння. Хоч універсал, мабуть, був підроблений, та для нас має значення факт традиції, за якою вважалося, що зимівники на Запорожжі з'являлися вже на початку XVI століття.

⁸¹ Жовтень. 1984. № 10. С. 105.

⁸² Архив ЮЗР. Ч. 7, т. 2. С. 372.

* «Низом» у широкому розумінні слова, на думку Л. Падалки, який вивчав історичну географію Південного Подніпров'я, називали місцевість на південь від кордону (Брацлав, Біла Церква, Черкаси й інші містечка в південному Побужжі і Подніпров'ї). «Цей великий край,— пише Падалка,— в польських Хроніках до кінця XVI століття часто називали «Низом», на якому мешкають свавільні козаки» (Киевская Старина, 1893, травень, С. 243). Ми під терміном «низ» розуміємо, головним чином, пізніше Запоріжжя.

шів, а від в'яленої риби і свіжих десяток»⁸³. Про те, що по Дніпру до Києва йшла «незліченна кількість риби», писав у 1550 році М. Литвин. Крім риби, із Запорожжя вивозили й інші товари. За словами того ж М. Литвина, по Дніпру до Києва везли «м'ясо, хутро, мед, а також сіль з таврійських лиманів»⁸⁴. Це підтверджується також авторами опису черкаської фортеці (1552 р.): «А коли з уходів за ся уверх ідуть, то з добичі їйньої бере староста віть (мито) восьму частину: з риби, з сала, м'яса, з шкір і зі всього»⁸⁵.

З потребою збуту товарів був пов'язаний чумацький промисел.

Кому ж належали продукти, що вивозилися із Запорожжя і хто їх продавав? Очевидно, власниками товарів і організаторами продажу їх були передусім самі власники промислів. Саме їх мали на увазі згадані нами раніше автори опису черкаської фортеці: «А буває (в Черкасах) уходників * немало, як ото десь торішнього року було їх по всіх уходах зо триста чоловік»⁸⁶.

На товари, що вивозилися із Запорожжя, був великий попит. Риба, наприклад, була в ті часи одним з найпоширеніших продуктів харчування. Хутро, а також сіль, яку раніше вивозили з Галичини, коштували дуже дорого. Власники рибальських промислів, зимівників тощо одержували чималі прибутки. На гроші від продажних товарів вони купували в містах зброю й припаси, хліб, снасті, ножі, сокири, одяг та багато іншої всячини. Все це відправлялося на низ Дніпра. Крім того, з Низом торгували безпосередньо купці з українських міст. За товари, зі слів сучасника Б. Папроцького (XVI століття), тут платили «кіньми, волами та іншим, а також грошима».

Усе сказане свідчить про те, що в першій половині XVI століття низ Дніпра не був уже диким та безлюдним. Хоч ті документи, що дійшли до нас, не дають повної картини господарського життя Запорожжя в ті часи, однак успіхи його економічного розвитку безперечні.

⁸³ Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1. С. 170.

⁸⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. С. 49—50.

⁸⁵ Архив ЮЗР. Ч. 7, т. 1. Док. № 14. С. 85.

* Під уходниками тут слід розуміти власників промислів, а зовсім не всіх осіб, що там працювали. Цей висновок базується на тому, що брали не з кожної особи окремо, а з ватаги в цілому. Мита платили, природна річ, не робітники, а власники промислів.

⁸⁶ Архив ЮЗР. Ч. 7, т. 1. Док. № 14. С. 85.

Магнати з жадобою дивилися на багаті, освоєні козаками землі Подніпров'я. Ще наприкінці XV століття литовські пани прагнули стати твердою ногою біля порогів. Вони випрошували собі тут посади намісників, старост і підстарост. За великими феодалами поспішали і менші. Вони осідали в Каневі, Черкасах й інших південних містах, ставали служивими людьми. Тут їм давали «в державу» (умовне володіння, що отримували за службу) землі і вони засновували села. На початку XVI століття в Канівському старостві налічувалося 21 село, що належало різним власникам, не кажучи вже про уходи на малих і великих річках⁸⁷. Одержуючи у власність ґрунти, феодали змушували населення відбувати різні повинності: платити від диму по сім грошей, за пасіку — 12 грошей, за боборові гони — половину здобичі, з рибного улову — одну третину⁸⁸. Разом з тим держава брала на себе обов'язок охороняти населення від нападів, хоч, як уже говорилося, ця охорона не завжди була ефективною. За організацію охорони жителі Канева і Черкас зобов'язані були лагодити фортецю, тобто ремонтувати ті місця, де колоди і дошки «попадають, або глина від стін відвалиться або гора рисоватися (осипатися) почне». На свій кошт міщани і козаки наймали сторожу для охорони фортечних воріт, даючи старості з диму по грошу і по чверті жита. За наказом старости міщани і козаки повинні були «кінно» і «збройно» наздогоняти ворога. Крім того, вони мусили давати підводи, а також утримувати господарських урядників, платити старості колядки (під Різдво) по 6 грошей, протягом трьох днів на рік ходити для старости на «лови» тощо⁸⁹. Канівськими і черкаськими старостами призналися найчастіше великі феодали або їхні люди. Хоч старости офіційно були тільки намісниками, які правили лише від імені великого князя, вони, однак, ставали цілковитими господарями в своїх округах. Старости не тільки свавільно примушували населення відбувати різні шарварки на свою користь, а й вдавалися до різних зловживань: привласнювали майно, що залишалось після смерті козаків тощо⁹⁰. У грамоті Сигізмунда I черкаському старості В. Тишкевичу від 1537 року говориться, що його попередник Євстафій Дашкевич (1514—

⁸⁷ Архив ЮЗР. Ч. 7, т. 1. Док. № 16. С. 98—101.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. С. 77—105.

⁹⁰ Там само. Ч. 3, т. 1. Док. № 1. С. 1—2.

1535 рр.) примушував населення «працювати на себе кожного дня, возити дрова, косити сіно, тягнути сіті». Тут же зазначається, що крім згаданих, Дашкевич «замишляв ще й інші роботи, чого вони перед тим з продків (предків) своїх не повинні були робити»⁹¹. Дашкевич відбирав у риболовів і звіроловів половину здобичі, чого «також перед тим не бувало»⁹². Крім того, Дашкевич хотів стати «посередником» у торгівлі низових козаків з населенням українських міст: він відбирав у козаків рибу, мед та інші товари, визначаючи ціну: «Як де й хотів, так їм те платив»⁹³. З цією ж метою Дашкевич чинив опір козакам вільно в'їжджати в місто і виїжджати з нього, «а коли дехто з них (козаків) приїде до сторожових воріт із поля, або хоче виїхати з міста на діло своє, і він цей (староста) не говорив їх до міста... впускати»⁹⁴. Дашкевич самовільно збільшував податки, вимагаючи з кожного дому по 12 грошей на рік, привласнював майно померлих козаків навіть у тому випадку, коли у тих залишались родини. Він також брав мито за право провозити товари з низу Дніпра. Нарешті найголовніше — Дашкевич загарбав у козаків уходи на перших п'яти дніпровських порогах (включаючи Звонецький): «То оце все пан Остафій собі привласнив»⁹⁵.

Старости спиралися на заможну частину козацтва. Тоді як основна маса козаків повинна була платити численні міські мита, заможні козаки відкуповувалися від них. Більше того, вони дістали право наймати для несення, наприклад, військової служби замість себе інших козаків. З часом заможні козаки із загальних «потужників», що відбували повинності нарівні зо всім козацтвом, стали перетворюватися в «старостинських поплічників». Про цих багатіїв черкаські говорили у 30-х роках XVI століття, що їх взяв Дашкевич «під свою міць (захист) і що вони звільнені від усіх міських мит»⁹⁶.

Разом з приїжджими служивими людьми — бідною шляхтою, боярами та ін. — заможні козаки створювали оточення старост, ставали «старостинськими служебниками». Про таких козаків-служебників в описі черка-

⁹¹ Там само. Ч. 7, т. 2. Док. № 17. С. 367.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. С. 368.

⁹⁵ Там само. С. 367.

⁹⁶ Там само. С. 369—370.

ської фортеці від 1552 року говориться, що вони «з місцем не тягнуть (повинностей не відбувають.— В. Г.), стацію і підвід не дають, закриваючися старостою»⁹⁷. В цей час на 192 тяглих козаків тут припадало 27 привілейованих⁹⁸. В середині XVI століття ми бачимо при старостах цілі загони або роти служивих козаків. У Черкасах, наприклад, таким загоном керував якийсь Щур⁹⁹. В люстрації Барського староства (Поділля) від 1565 року записані козаки, що не відбувають ніяких повинностей, крім кінної замкової служби¹⁰⁰.

Прийнятим на службу заможним козакам нерідко давали «в державу» землю¹⁰¹. В такому випадку вони входили до числа служивих людей, близьких до панства. Разом із старостою і служивими людьми заможні козаки гнобили місцеве населення і захоплювали козацькі уходи¹⁰². Таким чином, вже з самого початку XVI століття стан козаків обтяжується багатьма повинностями. Черкаські козаки справедливо скаржилися у 30-х роках великому князю на те, що староста примушував їх нести «служби, яких вони перед тим ніколи не знали, через що терпіли великі неправди й утиски»¹⁰³.

Справді, становище козаків було нелегким, але не треба забувати, що прикордонні райони вимагали постійної мобілізації всіх сил для захисту від ворога. Тому і поведінка старост диктувалася цими воєнними умовами. Той же Остафій Дашкевич здобув славу як сміливого і енергійного полководця. З його ім'ям пов'язано ряд успішних операцій проти турків і татар у 20—30-х роках XVI століття. В одному з документів, де розповідається про похід Дашкевича на Очаків*, його названо воїтелем, справжньою грозою ворогів. Залишилась пам'ять про старосту хмельницького Предслава Лянцкоронського, який здійснив похід у 1516 році на Білго-

⁹⁷ Там само. Т. 1. Док. № 16. С. 88.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Там само. Т. 1. Док. № 1. С. 1.

¹⁰⁰ Там само. Т. 2. Док. № 11. С. 133.

¹⁰¹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. М., 1892. С. 532.

¹⁰² З грамоти Сигізмунда Августа від 1546 року довідуємось, що черкаський міщанин Зубрикович за прикладом старости захопив чужі пасіки. Хоч у цьому Зубрикович і потерпілі від нього названі міщанами, не може бути сумніву в тому, що під міщанами тут треба розуміти козаків (Архів ЮЗР. Ч. 7, т. 2. Док. № 17. С. 368).

¹⁰³ Там само.

* Очаків, або Кара-Кермен, тобто Чорне місто, побудований 1492 року за хана Менглі-Гірея. Пізніше Очаків став опорним пунктом турецької експансії на північне узбережжя Чорного моря.

род (Акерман). Своїми героями народ назвав: барського старосту Берната Претвича, черкаського старосту Семена Полозовича, черкаського намісника князя Богдана Глинського, київського воєводу Юрія Паца і князя Дмитра Путятича. Серед учасників героїчної боротьби з турками і татарами уславились також князі Вишневецькі, Заславські, Збаразькі, Корецькі та інші. «Багаті й вельможні пани на Україні й Білій Русі — писав Михайло Драгоманов, — що володіли великими ланами на нашій Україні, залюбки підмовляли козаків, щоб укупі обороняти землі свої від татар, одбивати у них полон людський, табуни та іншу здобич. Такі пани робилися ватажками козацькими. Їх, як вельможних панів, стали знати далеко, і про їх діла позаписувано в літопису. А були і інші ватажки, зовсім не вельможного роду, як славний козак Шах»¹⁰⁴.

Не забуваючи про їхню приналежність до клану феодалів, було б несправедливо позбавити їх тієї важливої і почесної ролі, яку вони відіграли в обороні краю від татар і турків. Тому оцінка таких осіб має бути конкретно-історичною, з урахуванням пріоритету загальнонаціональних інтересів над класовими.

Старости часто почували себе повновладними господарями краю. Вони не тільки займалися внутрішніми справами, а й вели самостійно зовнішню політику. Дашкевич, наприклад, втручався в династичну боротьбу кримських феодалів, намагаючись посадити на трон одного з вигідних йому претендентів — Іслам-Гірея. Разом з татарами Дашкевич здійснив похід на російські землі: в 1515 році на Сіверщину, а в 1521 році на Москву¹⁰⁵.

---

¹⁰⁴ Драгоманов Михайло. Про українських козаків, татар та турків. К., 1991. С. 18.

¹⁰⁵ Карамзин Н. История государства Российского. Т. 7. С. 78.

ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ. КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ І КОЗАКИ. ІВАН ПІДКОВА

Заселення Запорожжя козацтвом органічно пов'язане з виникненням тут Січі, що відіграла таку видатну роль у визвольній боротьбі українського народу. Питання про час появи і місце заснування Січі належить до найбільш складних у науці. Розв'язання його ускладнюється тим, що ще й досі не знайдено точних джерел. Українські літописи, на жаль, не зберегли майже ніяких відомостей, які допомогли б з'ясувати це важливе питання. То ж доводиться звертатися до наявних джерел — литовських і польських, які, на жаль, часто тенденційні.

Як уже сказано, політика феодалів створювала загрозу для вільної діяльності козацтва, незважаючи на те що козаки об'єднувалися з тими ж феодалами, коли над ними нависала небезпека від турків і татар. Литовське та польське панство стало щодалі, то більше намагатися захопити запорозькі землі і перетворити тамтешніх козаків на своїх підданих. Канівське і Черкаське староства були для феодалів своєрідним плацдармом для здійснення їхніх планів. У 30-ті роки XVI століття обидва староства підлягали владі князя Михайла Вишневецького. Рід князів Вишневецьких належав до числа найбільших землевласників Литви*. За часів Вишневецького наступ литовських феодалів на Запорожжя посилювався. З загонами шляхти і козаків-служебників він кілька разів вступав на Запорожжя. Посилення наступу на козаків пояснювалось не тільки бажанням феодалів поставити під свій контроль вільне населення, а й вимогами короля, що намагався приборкати козацтво, яке своїми нападами на турецькі і татарські укріплення загострювало відносини Польщі з войовничими південними сусідами. Старости, які часто були ініціаторами і проводирями таких походів, в даному випадку не могли

---

* Володіння Вишневецьких були в той час переважно у Західній Волині.

не реагувати на королівські накази. Запорожці (так будемо тепер називати козаків, що жили за порогами), проте, з успіхом відкидали їх назад. Можливо, це не було для них великою загрозою. Тим часом король звернувся до запорожців з грамотою, закликаючи козаків, «які нижче замків наших Черкас і Канева на Дніпрі є», із своєї волі повернутися в староства. При поверненні козакам обіцяли не карати їх так, як це робили з тими, хто втікав у «Московську землю»¹. Це звернення, як і слід було сподіватися, залишилось без відповіді: запорожці не дуже-то боялися королівського гніву. Більше того, чисельність запорозьких козаків безперервно зростала.

Все ж таки головною загрозою були татари і турки. Ротмістр Бернат Претвич (1530—1540), пізніше барський староста, згадуючи безперервні напади татар на степових промисловців, писав, що «не минає року без того, щоб татари не захопили в неволю рибалок». В іншому місці він говорить про те, як татари пройшли придніпровськими землями, «захоплюючи людей в уходах, знищуючи пасіки».

Козаки, з свого боку, нападали на них. Відомо, що вже у 1490 році «черкаські київські» ходили під Очаків, а в 1502—1503 роках вони ж, спустившись на човнах по Дніпру, напали поблизу Тягінського перевозу (поріг) на татарський загін і розгромили його². 1524 року Дашкевич сповіщав великого князя про невдоволення хана у зв'язку з нападом козаків на Крим³. Збереглися також листи самого хана від 1545 року до великого князя литовського. Хан скаржився на київського воеводу і черкаського старосту за те, що вони, незважаючи на неодноразові вимоги, не запобігали походам козаків на кримські володіння. При цьому повідомлялося, що в 1545 році козаки, «зібравшись на полі за Черкасами», напали на кримських людей, що йшли до Москви. Козаків «свавільних» було, за словами хана, більш ніж 800. На чолі їх стояли «старші козаки»: «Карп, і Андруша, і Лесун, і Яцко»⁴. Ймовірно, що про це писав у 1545 році путивльський воевода: «Нині, государ, козаків у полі багато,

---

¹ Акты Южной и Западной России (далее Акты ЮЗР). СПб., 1865. Т. 2. Док. 19. С. 141—142.

² Памятники сношений с Крымом. Т. I. С. 194—196, 305, 476.

³ Акта Томісіана. Т. 8. Док. 51.

⁴ Книга Посольская. Метрики Великого княжества Литовского (с 1454 по 1572 г.) М., 1843. Т. I. Док. 17. С. 20—21.

і черкасців, і киян, і твоїх государевих вийшло на підмогу всіх україн».

Того ж року, коли царевич Емін-Гірей, вирушивши із загоном татар на Білгород (Акерман) на допомогу султану, намагався переправитися через Дніпро, «козаки на нього вдарили, інших побили, а інших піймали, а сам ледве втік до Біла города». В листі хан зазначав, що козаки часто, «перейшовши Дніпро по цім боці (на лівий берег), на Самарі, на Чорній Криниці, в Дробних Криницях... завжди на воді і на полі людей наших мають (захоплюють.— В. Г.) »⁵. Скарги хана були, зрозуміло, своєрідним способом виправдання численних грабїжницьких нападів самих татар. Небезпека, що підстерігала козаків з усіх боків, примушувала їх повсякчас піклуватися про будівання укріплень в межах угодів. Якщо в районах, на які не поширювалась влада староств, такі укріплення можна було будувати без особливих перешкод, то в староствах козакам нерідко чинили опір.

На початку 40-х років XVI столїття, наприклад, черкаські скаржились великому князю на його намісника князя Андрія Пронського, який забороняв їм ставити укріплення («городців у ті входи їх ставити не дозволяє») на річці Орелі (ліва притока Дніпра) та двох Тясминах⁶.

Будівництво в низині Дніпра «городців», які до того ж оборонялися незалежними від староств козаками,— факт уже сам по собі цікавий. Проте брак джерел не дозволяє простежити, де саме були збудовані «городці» і як їх захищали тощо.

Перші прямі відомості про наявність у козаків укріплень за дніпровськими порогами залишив нам Мартин Бельський, про якого вже згадувалось у вступі. Він присвятив козакам у своїй Хроніці окремих розділ («Про козаків»). «Ці люди,— пише він,— постійно ловлять рибу на Низу (на Дніпрі і його притоках), там же сушать її на сонці без солі». Пробувши тут літо, козаки, за словами Бельського, «розходяться на зиму по сусідніх містах, таких як Київ, Черкаси та інші, залишаючи на острові, в безпечному місці на Дніпрі, човни і кілька сотень людей на кошї (козепіу), як вони говорять,

---

⁵ Там само. Док. 18. С. 21—23; Пор.: Там само. Док. 21, 22. С. 23—29. В 1538 і 1545 роках козаки напали на Очаків. Це були, безперечно, запорожці.

⁶ Архив ЮЗР. Ч. 7, т. 2. Док. 17. С. 372.

при стрільбі, бо мають при собі і гармати, захоплені в турецьких фортецях і у татар»⁷.

На тій підставі, що розділ «Про козаків» вміщено в Хроніці Бельського після опису подій 1574 року *, дехто з істориків зробив висновок, що його відомості стосуються 70-х років XVI століття. Однак уважний розгляд повідомлення Бельського дає підставу вважати цей погляд помилковим. Справа в тому, що згаданий розділ, включений Бельським в свою Хроніку як самостійний нарис, стоїть поза хронологічною послідовністю тексту⁸: він об'єднує події, які стосуються різних періодів. Доказом цього може бути згадка Бельського про те, що взимку козаки поверталися з Низу в українські міста.

Тим часом про вільне повернення козаків у староства не могло бути й мови в 70-і роки XVI століття, тобто тоді, коли боротьба уряду проти запорожців посилювалась.

З повідомлення Бельського довідуємось, що у козаків за порогами вже існувала певна організація, репрезентована «Кошем». Козаки, що залишилися на Коші, становили його залог, яка мала, за словами Бельського, гармати, човни тощо. Заснування козаками Коша за порогами треба вважати нічим іншим як утворенням Запорозької Січі. Зрозуміло, що це сталося не раптово, а в процесі тривалого часу. Можливо, в 30—50-х роках XVI століття.

Тепер щодо питання про місце, де заснувалася Запорозька Січ. Бельський не тільки повідомив про заснування козацького Коша за порогами, а й вказав також на одне з місць, де він містився.

За його словами, на південь від острова Хортиці був розташований інший острів, що зветься Томаківкою, на якому найчастіше живуть низові козаки і який становить для них (козаків.— В. Г.), по суті, наймогутнішу фортецю на Дніпрі»⁹. Острів Томаківка, пізніше названий Буцьким *, тобто островом втікачів, інакше Дніпровським або Городищем, був приблизно на 60 км південні-

---

⁷ Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. Т. 3. С. 1358. Ви- слів «па козепіу» деякі автори перекладають «в курені».

* Похід козаків з Брацлава й інших місць на допомогу претендентові на молдавський трон Івоні.

⁸ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1358—1361. Розділ «О козакach».

⁹ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1359.

* Буц — втікач. В Херсонській губернії ще в XIX столітті бу- цами називали прибулих з Поділля.

ше від Хортиці¹⁰. Цей острів ближче до правого берега Дніпра (біля сучасного міста Марганця Дніпропетровської області) одержав свою назву від однойменної річки. Річка Томаківка, права притока Дніпра, протікаючи біля острова із східного боку, ділилась на два рукави. Один із них зливався з притокою Дніпра Ревуном, а другий — з Річищем¹¹. За словами Лясоти, всі три річки називалися Томаківками; а «поряд знаменитий названий острів»¹² тобто Томаківка.

Острів Томаківка, що височів над околицею, був чудовим природним укріпленням. Боплан, проїжджаючи біля нього в 1637 році, писав: «Томаківка ... острів близько однієї третини милі (2—2,5 км.— В. Г.) в діаметрі, напівкруглий і високий, нагадував півкулю, весь порослий лісом; стоячи на ньому, видно всю течію Дніпра від Хортиці до Тавані»¹³. Інший сучасник, Самуїл Зборовський, відвідавши Томаківку в другій половині XVI століття, переказував: «Цей острів такий широкий, що там можна розташувати 20 тисяч людей і чимало коней»¹⁴. Дослідники другої половини XIX століття І. Карелін¹⁵ та Л. Падалка¹⁶, описуючи Томаківку, зазначають: над Річищем острів досить високий — 70 сажень — і урвистий, а з інших боків похилий і займає десь зо 300 га. Грунт його кам'янистий, а на схилах можна побачити значне оголення вапна.

Питанням про те, який острів має честь бути першою коліскою Запорозької Січі, досить спірне, бо Бельський в іншому місці своєї Хроніки (кн. 1) подає такі відомості: «На цій річці (Дніпрі.— В. Г.) є кам'яні пороги, які перейти важко комусь іншому, крім козаків, що до

---

¹⁰ Карелін І. Запорожские городища // Записки Одесского общества истории и древностей. 1875. Т. 9. С. 439.

¹¹ Там само; Падалка Л. Была ли на острове Томаковка Запорожская Сечь? // Киев. старина. 1893. Май. С. 245.

¹² Жовтень. 1984. № 10. С. 103.

¹³ Боплан Гійом Левассер де. Опис України. С. 31.

¹⁴ Herby hycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebra-
ne i wydane roku 1584. Kraków, 1858. S. 158.

¹⁵ Карелін І. Запорожские городища. С. 439.

¹⁶ Падалка Л. Была ли на острове Томаковка Запорожская Сечь? С. 245—246. В примітках до видання «Опису України» Боплана російською мовою говорить, що окружність острова дорівнює 6 км, а поверхня — 350 га. Автор приміток пише: «Назва Томаківка, ймовірно, виникла від маківкоподібної форми острова: по-татарськи «тумак» означає «шапка»... В половині XVII століття острів мав ще іншу назву: Бучки, або Буцко (Мемуары... вып. 2. С. 318). Тепер Томаківка з'єдналася з правим берегом Дніпра (В. Г.)

цього звикли. Є там теж деякі острови дуже укріплені, на яких козаки мешкають, і між іншими Томаківка... (розрядка моя.— В. Г.)»¹⁷. Отже, кілька островів, серед них і Хортиця, можуть змагатися за право бути першим місцем Січі.

Для тих істориків, які вважають, що засновником Запорозької Січі був Дмитро Вишневецький, а побудований ним замок на острові Хортиця і поклав початок її, проблем немає. Неясним може бути тільки одне питання: чи був замок побудований на самій Хортиці, чи, як свідчить Лясота, на Малій Хортиці (також острів неподалік) стояв замок, збудований Вишневецьким років тридцять тому (Лясота відвідав Запорожжя в 1594 році) і згодом зруйнований турками і татарами¹⁸. Відомий краєзнавець В. Г. Фоменко, до речі, доводить, що острів Мала Хортиця і історичний Кічкаський мис — це один і той же географічний об'єкт, і саме тут, ще в 1861 році, на знятій військовими топографами карті був зображений прямокутник шанця, споруджуваного Д. Вишневецьким. Те ж саме було виявлено краєзнавчим дослідженням Кічкаської переправи у 1893 році, де теж знайдено розмиті повинню та дощами руїни колишнього укріплення Вишневецького¹⁹.

Оскільки не можна ототожнювати появу замку з процесом формування запорозького козацтва (який напевно розтягнувся не на один рік і не міг збігтися у часі з побудовою замку Вишневецьким), то проблема датування виникнення Запорозької Січі та місця, де вона вперше зародилася, залишається відкритою. Що ж до Хортиці, на якій планується спорудження музею козацької слави, то залежності цього від майбутніх археологічних відкриттів, що можуть поповнити наші уявлення про початки козащини, взагалі немає²⁰. Хортиця, яка дуже часто згадується в історії Запорожжя і так тісно пов'язана з тими чи іншими подіями на Запорожжі, без сумніву, має бути увіковічена пам'ятниками Козацтву.

Виникнення Запорозької Січі мало велике історичне значення. З появою Січі український народ здобув могутню підпору в боротьбі проти феодального і чужозем-

¹⁷ Kronika Marcina Bielskiego. Warszawa. 1829. T. I. Ks. 1. С. 10.

¹⁸ Жовтень. 1984. № 10. С. 109.

¹⁹ Фоменко В. Г. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1966. Вип. 2. С. 113—119.

²⁰ Шаповалов Г. То чи була на Хортиці Січ? // Пам'ятки України. 1989. № 4. С. 13.

ного гніту, а також захист від турків і татар. Тут знаходили притулок і підтримку всі, хто виступав проти соціального, національного і релігійного гноблення. Своєю героїчною боротьбою запорозьке козацтво підтримувало в українському народі дух протесту проти гнобителів.

Литовські й українські феодалі, з свого боку, хотіли закріпитися на Запорозжжі. Ще в 1533 році на Піотрковському сеймі черкаський староста Дашкевич подав проект негайного спорудження фортець на дніпровських островах. У цих фортецях він пропонував утримувати залоги кількістю в 2 тисячі людей. До складу залог мала входити також річкова флотилія і кінні команди. Останні повинні були постачати залоги харчами. «Ця порада, — говорить Бельський, — усім дуже сподобалась, але з неї нічого не вийшло»²¹. Литовський уряд не хотів думати про це. Протягом першої половини XVI століття великі князі литовські, маючи постійну потребу в грошах, позичали їх у великих землевласників під заклад своїх маєтків. Отже, в руках цих кредиторів невдовзі опинилось чимало великокнязівських володінь. Для викупу їх у держави не було коштів. Саме це стало перепорою і для здійснення проекту Дашкевича.

До середини XVI століття, в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин і прагненням феодалів розширювати свої володіння, земельне питання в Литві і Польщі дуже загострилось. Незважаючи на протести дрібної і середньої шляхти, великі феодалі захоплювали усе нові землі, а разом з тим і посади воевод, старост тощо. М. Литвин, протиставляючи литовський устрій порядкам в Російській державі, писав у 1550 році: «У Литві одна особа займає десятки посад ... усуваючи інших від виконання обов'язків; московський же князь дотримується рівності між своїми, не дозволяючи одній особі мати кілька посад»²².

Звичайно, землі, захоплені у великого князя і шляхти, не могли задовольнити магнатів. До того ж нерідко чинився відчайдушний опір з боку державної влади і шляхетства. Тому магнати прагнули збільшити свої володіння і за рахунок «вільних» земель на околицях держави, що називались ще (з огляду на сусідство з татарами) «татарськими степами». Вже у першій половині

²¹ Kronika Marcina Bielskiego. T. II. С. 1059.

²² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1. С. 45.

XVI століття бельзький воєвода, наприклад, виклопотав собі право не тільки виходити в степ «на татар», а й «нападати на них усюди, де б вони не ховались», хоч би під самими турецькими фортецями²³. Волинські і київські магнати, князі Корецький, Вишневецькі і Пронський, формуючи загони своїх служебників, серед яких було чимало таких, що одержали назву козацьких, стали щораз частіше з'являтися в «татарських» або «диких» степах²⁴. Їх наслідували інші пани, такі, наприклад, як Язловецький і Пілецький. Зібравши у 1529 році двохтисячне військо, вони дійшли майже до Очакова²⁵. Торкаючись цих походів у південно-східні прикордонні землі, сучасник А. Лубенецький зауважує, що за часів панування короля Августа в литовських землях з'явилося чимало заповзятливої молоді — князі Сенявські, Струси, Гербурти, Претвичі, Станіслав Замойський, Потоцький, Влодек, князі Вишневецькі, Збаразьські, Заславські, Корецькі, Ружинські, а також шляхтичі, які рідко покидали татарські степи; вони вважали своєрідною мисливською забавою, писав він далі, ходити в степи особисто або виряджати туди свою челядь і підданих²⁶. Для збільшення своїх загонів магнати переводили, в разі потреби, на становище службових козаків навіть частину своїх підданих. Ось що писав про це біскуп Павло Пясецький (1579—1649): у Польщі, за прикладом козаків, «взагалі стали називати козаками всіх без винятку легкоозброєних вояків, незалежно від того, чи були вони на службі у короля, у магнатів або у шляхти; звичайне їхнє озброєння — лук, сагайдак і шаблі, а тепер навіть самопали»²⁷.

Магнати, передусім черкаські і канівські старости, намагались поставити під свій вплив Запорожжя. В 1541 році Канівське і Черкаське староства були передані синові Михайла Вишневецького князю Івану Вишневецькому²⁸, який перед цим був старостою реченським, ейським, воронянським, пропойським і чичерським²⁹.

²³ W a r o w s k i B. Dzieje Korony Polskiej. Wilno, 1848. С. 49—50.

²⁴ Т а м с а м о.

²⁵ Acta Tomiciana. Т. 11. Док. № 303.

²⁶ Poloneutichia albo królestwa Polskiego szczęście, a przytem i W. Ks. Litewskiego Andrzeja Lubienieckiego. Lwów, 1843. С. 30—31.

²⁷ Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Kraków. 1870. С. 45.

²⁸ Tomkiewicz Wł. Jeremia Wiśniowiecki (1612—1651). Warszawa, 1933. С. 1, 4.

²⁹ Boniecki A. Poczet rodów w W. Ks. Litewskiem w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887. С. 370.

По смерті Івана Вишневецького в Черкасах виступає його старший син Дмитро.

Вже було сказано про звитяжні походи проти турків і татар Остафія Дашкевича та інших прикордонних старост. Однак найбільшої слави зажив князь Дмитро Вишневецький. Це був великий землевласник, що володів кількома маєтками в Кременецькому повіті, серед яких були Підгайці, Окнин, Кумнин, Лопушно, Таража, Камарин, Крутнів тощо³⁰. Відомо також, що в 1546 році Дмитро Вишневецький судився з магнатом Чарторийським за якийсь будинок у Вільні. В 1547 році він дістав у «державу» маєток Вонячин³¹ на Поділлі, в 1548 році його було притягнуто до суду за кривду, заподіяну селянам, що належали королеві Боні. З 1551 року Дмитро Вишневецький стає черкаським і канівським старостою³². В 1553 році Вишневецький побував у Туреччині. Про мету його відвідин Порти невідомо. Ймовірно, він прагнув розвідати на власні очі політичне становище в країні.

Хто ж такий Дмитро Вишневецький, якого українська дума ототожнює з легендарним козаком Байдою, а деякі автори називали навіть засновником Запорозької Січі? Князь Дмитро Вишневецький справді був яскравою історичною фігурою, видатним дипломатом і полководцем, діяльність якого лишила помітний слід в історії боротьби з турками і татарами. Слід сказати, що особистий погляд автора на роль Дмитра Вишневецького за останні 30 років в дечому змінився. В роботі «Запорозькое козачество» (1957), підкреслюючи політику українських, польських і литовських феодалів щодо вільного населення, передусім козацтва, яке вже наприкінці XV століття становило окрему суспільну верству, я применшив роль таких українських феодалів, як Дашкевич, Ружинський, Претвич і особливо Дмитро Вишневецький, в обороні кордонів України від кочових орд та їх сюзерена Оттоманської Порти. Пізніше, особливо під впливом документів з турецьких архівів, опублікованих в роботі французького вченого Ш. Лемерсьє-Келькеже³³,

³⁰ Zródła dziejowe. Warszawa. 1877. T. 8. S. 92, 94.

³¹ Вонієскі А. Рочет родów. С. 370.

³² Эварницький Д. История запорожских казаков. Т. 1. С. 83. Деякі історики, в тому числі і М. С. Грушевський, заперечують це твердження (Грушевський М. С. Байда-Вишневецький в поезії і історії // Записки укр. наук. товариства в Києві. 1909. Кн. 35. С. 122).

³³ Lemercier — Quelquejay Ch. С. 258—279.

люб'язно присланої мені автором, я дістав змогу поглибити свою характеристику Дмитра Вишневецького і позбутись того, що Ш. Лемерсьє-Келькеже назвав «мінімізацією» ролі Вишневецького.

У походах на турків і татар Вишневецький, без сумніву, часто спирався на козацтво³⁴. Але наявні джерела не дають ясної відповіді на питання: чи брали участь в його походах запорожці? До того ж польський уряд зобов'язував його до зовсім іншого — стримувати запорожців від самовільних походів на Крим і Туреччину і взагалі вимагав поставити їх під контроль уряду. Але це, природна річ, означало заборону козакам оселятися за порогами, де вони могли бути вільними від усякого втручання в їхнє життя польського уряду.

Щоб стримувати запорожців від самостійних дій проти татар і турків, Вишневецький восени 1556 року закінчує будівництво на Малій Хортиці замку. Польський король і великий литовський князь Сигізмунд Август із задоволенням зустрів звістку Вишневецького про це: «И што ся дотычет твое нам,— писав король у своїй відповіді,— така послуга твоя приемна есть, кгда (бо) це для нас, господаря, на так потребному местцу замок забудовал, а звлаща (особливо) де бы могла быть безпечная осторожность ку повстяганю шкодников лихих людей (розрядка моя.— В. Г.) з успешеньем панств наших»³⁵. У листі (1557 р.) до кримського хана польський король оповіщав: замок Вишне-

---

³⁴ «В реальних умовах русько-литовсько-турецького прикордоння,— пише Б. Флоря,— лише при підтримці козацтва можна було розраховувати на здійснення широких політичних планів і, без сумніву, Д. Вишневецький не шкодував зусиль для того, щоб забезпечити собі хоч би тимчасову і умовну підтримку з боку козачих отаманів (Флоря Б. Н. Проект антитурецької коаліції середини XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. М., 1979. С. 73). Правильна думка в цілому, але питання стоїть по-іншому: чи були саме запорожці, а не звичайні козаки, у війську Д. Вишневецького?

³⁵ Акты ЮЗР. Т. 2. С. 148. На те, що під «шкодниками» і «лихими людьми» треба розуміти запорозьких козаків, звернув увагу ще І. Каманів: «Вишневецький,— писав він,— збудував місто... «ку повстяганю лихих людей», під якими, звичайно, мали на увазі козаків, що відрізнялися цим епітетом від «поганства — татар». І. Каманів помітив навіть, що Вишневецький просив свого часу Сигізмунда Августа надіслати до нового замку своїх «людей» та «стрельбу», чого не треба було робити, якби у замку знаходились запорожці (Каманін І. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в истор. общ. Нестора-летописца. 1894. Кн. VIII. С. 73).

вецького служити опорним пунктом на випадок, «кгда каковый выступ от лихих людей злодейским обычаем станется»³⁶. Завдання Вишневецького на Запорожжі, за словами короля, полягало нібито тільки в тому, щоб він «козаков га мував, а шкодити не допустил»³⁷. Нарешті, як пробував запевняти хана король, Вишневецький повинен був наглядати, щоб через Запорожжя до Криму не проходили росіяни і щоб вони не будували фортець на Дніпрі³⁸.

Однак насправді Вишневецький почував себе вільним від усяких зобов'язань як по відношенню до короля, так і до хана. Ще 1 жовтня 1556 року він напав на Іслам-Кермен, увірвався до фортеці і вивіз звідти кілька гармат. Але довго протистояти татарам він не зміг. Влітку 1557 року залишив замок на Хортиці і повернувся до Черкас. Татари зруйнували замок.

Татарські орди безперервно нападали і на південні землі Російської держави. Тільки в першій половині XVI століття вони здійснили понад 40 походів. Із свого боку, російський уряд посилав проти Криму під Очаків та в інші місця військові загони. Разом з донськими та українськими козаками вони завдавали відчутних ударів нападаникам. Так, у березні 1556 року на території Черкаського староства з'явився російський загін під проводом дяка Ржевського. Цей загін, в якому були переважно путивльські козаки, спустився по Пселу у Дніпро і далі в напрямі до Дніпровських порогів. Ржевський, виконуючи наказ російського уряду, повинен був зібрати відомості про татар.

На Дніпрі до Ржевського приєднався загін українських козаків, посланий Дмитром Вишневецьким. У Москві було отримано повідомлення, що до Ржевського на Дніпрі «пристали литовские люди, атаманы Черкасские, Млынским зовут да Михайло Ескович, а с ним триста козаков каневских черкас» (розрядка моя.— В. Г.)³⁹. Вже у цитованому листі хану (2.5.1557) Сигізмунд Август підкреслював, що «каневские черкасы» (а не запорозькі — sic!) були під командою Млинського, або Мيني,— «слуги старосты черкасского»⁴⁰. Виправдо-

³⁶ Книга Посольская. Метрики Великого княжества Литовского. Т. 1. Док. № 88. С. 140.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ ПСРЛ. Т. 13. перша пол. С. 271.

⁴⁰ Книга Посольская. Док. 86. С. 134.

вуючись пізніше перед ханом за похід козаків Вишневецького з дяком Ржевським, король писав, що «Мина козак, будучи от князя Вишневецького посланий», повинен був лише супроводити росіян, але аж ніяк не ходити на Крим. «А теж сами (козаки Мина) в тому винни,— говорив далі Сигізмунд,— що на Товань шли, бо староста наш Черкасский (Вишневецький) не велел им итти на Товань»⁴¹.

Ржевський успішно виконав доручення. Захопивши у татар під Іслам-Керменом табун коней, він вирушив до Очакова і взяв його штурмом. Завдавши ворогові значної шкоди, Ржевський після цього повернувся до Іслам-Кермена. Але тут на нього вже чекав великий татарський загін. Після бою з татарами він повернувся на територію Російської держави, а українські козаки, які були з ним — до Черкас.

Після того як татари зруйнували замок на Хортиці, Дмитро Вишневецький зрозумів, що литовський уряд не може надати йому потрібної підтримки, і він переходить на службу до російського царя Івана Грозного. Цар щедро обдарував Вишневецького «великим своїм жалованьем»: дав йому м. Белів, багато сіл під Москвою і... 10 тисяч карбованців «на приїзд» тощо. В січні 1558 року російський уряд доручив Вишневецькому вирушити з великим загоном на Крим. Під Перекопом він розбив невелику татарську виправу і пішов «на Тованський перевіз нижче Іслам-Кермена за 25 верств, і на перевозах стояв три дні».

Вишневецький, як бачимо, не зустрів значного опору з боку татар. Пояснював він це тим, що король сповістив хана про загрозу, і тому «цар Кримської улусы все забил за Перекоп, а сам в осаде был». Таким чином, дійшовши до самого Перекопу, Вишневецький вважав своє завдання виконаним. А тим часом вже почалася Лівонська війна (1558—1583), і Іван Грозний звелів Вишневецькому «до себе їхати». Відправивши більшу частину війська до Москви, Вишневецький, однак, залишився в Подніпров'ї для продовження військових дій проти татар. Мабуть, Іван Грозний цим показав своє недовір'я діям Вишневецького. Ця недовіра пояснюється не лише крутим характером московського царя, а й тим, що Вишневецький, недавній підданий Литовсько-Польської держави, яка стояла за спиною Лівонії, справді міг повернути у принагідну хвилину назад, що пізніше, в

---

⁴¹ Там само. Док. 87. С. 137.

1562 році, і сталося. А зараз, у 1558 році, Вишневецький, не бажаючи, мабуть, втручатися у війну з Лівонією і закрити собі шлях до повернення в Польсько-Литовську державу, вважав за краще продовжувати війну з татарами, перебуваючи на безпечній від Івана Грозного відстані. Тим більше, що велике татарське військо наприкінці того ж таки 1558 року вдерлося у межі Російської держави. Однак довідавшись, що головні сили російського війська ще не відправлено до Лівонії, татари повернули назад.

У відповідь на татарське вторгнення на початку 1559 року до Криму вирушило 8-тисячне військо під проводом окольного Д. Адашева. Вишневецький отримав наказ відправитись на Дон з 5-тисячним загоном. Адашев, раптово з'явившись у гирлі Дніпра, захопив 2 турецьких кораблі, а потім разом з українськими козаками висадився у Криму і, завдавши татарам значної шкоди, звільнив багато невольників. Наляканий цим, кримський хан Девлет-Гірей звернувся до Туреччини за допомогою.

Тим часом Вишневецький, у війську якого були донські козаки і черкеси (про це свідчать турецькі повідомлення), розгромив загін кримців і почав штурмувати Азов. Штурм не мав успіху, але справив величезне враження на турків. Навіть тимчасова блокада цього міста-фортеці з дуже важливим портом, через який у Стамбул постачались харчі та будівельний ліс, становила серйозну загрозу для турків. Пізніше Вишневецький ще двічі намагався захопити Азов, завдавши йому чималих збитків, але на допомогу місту в гирло Дону було надіслано турецький флот під проводом адмірала Алі Реїса. Це перешкодило Вишневецькому з'єднатися з іншим загоном в 4000 чоловік, що прибули йому на допомогу ⁴².

Після невдалої спроби захопити Азов, Вишневецький припинив його облогу й почав готуватися до походу на Крим, задуманого на весну 1560 року. Це його приготування викликало нову тривогу у турецьких урядових колах. До Стамбула з усіх сторін надходили звістки, що у Вишневецького велика армія. Бей Кафи, наприклад, сповіщав, що Вишневецький на південь від Азова концентрує 70-тисячне військо ⁴³.

Ще в 1552 році адигейсько-кабардинське (черкесь-

---

⁴² Lemerrier — Quelquejay Ch. C. 258—259.

⁴³ Там само.

ке) посольство звернулося до Івана Грозного з проханням прийняти черкесів з їх землями в російське підданство і захистити від кримського хана. В 1557 році кабардинські послы присягнули на підданство Росії.

Як повідомляють російські джерела, 1560 року Вишневецький отримав від царя наказ разом з черкеськими князями, підданими його, «промишляти над Кримським ханом».

Приєднання черкесів до війська Вишневецького викликало хвилювання у Литві й Стамбулі. Сигізмунд II Август попереджав кримського хана: «...поразумети можешь, якими причинами и на черкеси пятигорские (російський цар) заходить, хочете их себе пригорнути и сповиновати, аби их противное тебе, брату нашому обернул...»⁴⁴. Французький посол у Стамбулі на початку 1561 року повідомив, що військо Вишневецького разом з черкесами, спустившись до Дону повз Азов, захопило по дорозі кілька фортець і досягло Кафи. Наляканий цим, султан наказав 12 санджакам району Трапезунду виступити проти «капітана Дмитрашки (Вишневецького)»⁴⁵.

В донесеннях від лютого і березня 1561 року той же посол писав про підготовлені турками до відправлення 20 галер для захисту Кафи та Азова і про очікуваний похід Вишневецького разом з черкесами у бік Мінгрелії. Усе це свідчило про широкий масштаб військових дій, задуманих Вишневецьким.

Однак політична ситуація в цей час різко змінилася. Вишневецький без допомоги Росії, яка вела війну в Лівонії й, природно, не хотіла ускладнювати відносини з Туреччиною та Кримом, не міг вести військові дії з попереднім розмахом. З іншого боку, він не міг розраховувати й на підтримку Сигізмунда II Августа, який, у свою чергу, готувався до війни з Росією і теж не бажав загострювати відносини з Туреччиною. В таких умовах Вишневецький вирішив повернутися на Подніпров'я. Цікаво відзначити, що російський уряд не тільки не висловив подяки Вишневецькому, а, більше того, облаяв його. Гінцю Андрію Клобукову доручено було говорити у Литві (на випадок, якщо спитають) про причини від'їзду Вишневецького з Росії: «Притек Вишневецкий ко государю нашему, как собака, и потек от государя на-

---

⁴⁴ Книга Посольская. Метрики Великого князя Литовского. Т. I. С. 183.

⁴⁵ Див.: История Украинской ССР. Т. 2. С. 369.

шого, как собака же»⁴⁶. А якщо мати на увазі, що уряд завжди підозрював Вишневецького в можливій зраді⁴⁷, то зрозуміло, що йому за краще було триматися подалі від «вдячності» Івана IV.

Повернувшись за дозволом короля на Україну, Вишневецький не відмовляється від продовження боротьби з Туреччиною. Для здійснення цієї мети він обирає Молдавію, яка на той час відігравала важливу роль у відносинах Польсько-Литовської держави з Отоманською імперією; вона була своєрідним буфером між цими країнами. Незважаючи на те, що Молдавія перебувала у васальній залежності від Туреччини, яка ставила на трон своїх прибічників з числа молдавських бояр, польсько-литовські магнати часто втручалися в ці справи, намагаючись замінити турецьких ставлеників своїми. На той час у Молдавії створились сприятливі для таких інтриг умови — тут точилася боротьба між Томшею і Гераклідом.

Вишневецький на свій розсуд, не підтриманий польсько-литовським урядом, втрутився у молдавські справи. Вступивши із загоном в Молдавію, він спочатку подав допомогу Геракліду, а потім перейшов на бік його суперника Томши (Тимши), який пообіцяв Вишневецькому допомогти самому зайняти молдавський трон. У ході боротьби загін Вишневецького потерпів поразку, а його, зрадженого Томшею, захопили у полон і під посиленою охороною доставили до Стамбула⁴⁸. 15 жовтня 1563 року французький посол у Стамбулі повідомив свій уряд: «Сьогодні або завтра вранці привезуть сюди Дмитрашка з його товаришами». Невдовзі Вишневецький та його соратник Я. Пясецький були страчені⁴⁹. «Вишневецький і Пясецький,— пише Мартин Бельський,— були скинуті з башти на гаки, що вмуровані у стіну біля морської затоки, на шляху від Константинополя на Галату. Пясецький одразу сконав, а Вишневецький, зачепившись ребрами за гак, жив ще три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що він ганьбив

---

⁴⁶ Сборник русского исторического общества. СПб, 1892. Т. 71. С. 156.

⁴⁷ В інструкції російському гінцю Олферьеву, посланому до Литви того ж 1559 року, читаємо: «Не одного (государя — В. Г.) Вишневецкий израдил» (Сборник русского исторического общества. СПб, 1887. Т. 59. С. 543).

⁴⁸ Lemercier — Quelquejay Ch. С. 270.

⁴⁹ Documente privitoare la istoria Romanilor. Supplement I. Vol. I. București, 1886. Т. 1. Док. 35. С. 19.

їхню віру»⁵⁰. Таку ж інформацію про страту Вишневецького подає й польський хроніст Б. Папроцький.

Так трагічно закінчив свій життєвий шлях, безсумнівно, талановитий державний і військовий діяч, чия боротьба з турками і татарами мала важливе значення для захисту південних кордонів України.

В свій час я писав, що образ легендарного козака Байди поєднався з історичною постаттю українського князя. Взагалі це питання, на мій погляд, другорядне, бо йдеться все ж таки про поетичний образ. Чому так сталося, що образ князя був замінений образом легендарного козака Байди, вдало пояснює М. С. Грушевський. «В кругах українських, польських, литовських,— пише він,— по гарячих слідах події, історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендарних, різними поетичними подробицями розцвічених формах (розрядка моя.— В. Г.) ...Сі перекази оброблялися в поетичній формі, і одна з таких поетичних переробок, у вигляді української народної пісні, перелетіла до нас через прірву трьох століть, задержавшись в народних устах. Ся популярна пісня про Байду розповсюджена на цілій українській території, від Галичини до Задніпров'я. Ігноруючи його життя, вона займається виключно його героїчною смертю. Легковаження життя і життєвих розкошів, зневага смерті— її невід'ємний мотив, і ухопивши його, поет на місце історичної постаті князя-магната за ліпше вважав підставити типову фігуру гуляки-козака, що непоясненим ближше способом опинився в Царьгороді й пиячить тут» (розрядка моя.— В. Г.)⁵¹.

Михайло Драгоманов також бачив різницю між історичною постаттю Вишневецького і образом козака Байди. Найвизначнішими ватажками козаків були, говорить він, Лянцкоронський і «Дмитро Вишневецький,— до його потім прикладали пісню про Байду» (розрядка моя.— В. Г.)⁵².

Кость Гуслистый свого часу відзначав, що Д. Вишневецький заснував Запорозьку Січ і теж ототожнював його з легендарним Байдою. Міркування К. Гуслистого

---

⁵⁰ Kronika Marcina Bielskiego. T. 2. С. 1149.

⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. С. 126—127.

⁵² Драгоманов Михайло. Про українських козаків, татар та турків. С. 18—19.

про Д. Вишневецького, скажемо тут, не стояли на місці, хоч дехто з авторів це не хоче помічати. Не будемо цитувати всі його висловлювання, зупинимося лише на останньому, сказаному вже перед смертю. У розділі до «Історії Української РСР» читаємо: «Помітною фігурою у боротьбі проти турків був український магнат, князь Дмитро Вишневецький. З метою захисту від набігів татар, а також для зміцнення свого впливу на Придніпров'ї, зокрема для підкорення козацтва, Вишневецький збудував за Дніпровськими порогами на острові Мала Хортиця замок (близько 1554—1555 рр.), який деякі буржуазні історики безпідставно вважають Запорозькою Січчю або її прототипом. *Деякі історики отожднювали Дмитра Вишневецького з героєм однієї з найпопулярніших українських народних пісень — Байдою. Проте є підстави вважати, що пісня про Байду — борця проти турецько-татарської агресії — існувала ще до Вишневецького, а варіант, зв'язаний з його ім'ям, у якому він також прозваний Байдою, з'явився пізніше*» (курсив мій.— В. Г.)⁵³.

Близької до цього думки додержується і відомий польський історик Владислав Серчик: «Якийсь час вважалося, що герой козацьких дум (пісень) козак Байда є ідентичним Вишневецькому»⁵⁴.

Однак справа не в тому, що ці дослідники схиляються до точки зору, яку я висловив у 50-х роках. Є у мене і запеклі опоненти. Назву хоч би історика з української діаспори Л. Винара, який називає мене навіть фальсифікатором⁵⁵.

До хору моїх критиків приєднався і відомий, найбільш серйозний з сучасних знавців козащини, Ярослав Дзира. Він пише: «...Останнім часом Голобуцький висунув сумнівне припущення, що Д. Вишневецький і Байда — народний герой — зовсім різні люди. Щоб підтримати свою думку, Голобуцький абсолютизує соціальний момент, всі його аргументи однобічні і непереконливі»⁵⁶. Найбільш важливим у цій сердитій тираді є зви-

---

⁵³ Історія Української РСР. К., 1967. Т. 1. С. 135.

⁵⁴ Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wrocław. 1979. С. 69.

⁵⁵ Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. Мюнхен. 1965. С. 100—101.

⁵⁶ Дзира Ярослав. Хроніка Мартина та Йоахима Бельських про історію козацтва // Україна: наука і культура. 1991. Вип. 25. С. 134 (примітки).

нування мене в абсолютизації соціального моменту. Що ж, певною мірою це так, бо розмова йде про книгу, яка вийшла в 1957 році і не могла бути іншою за тодішніх умов. Та не це мене турбує. Справа в тому, що у процесі подолання залишків марксистського вульгарно-соціологічного методу виникає загроза іншої крайності, яка характеризує нерозуміння чи невірне трактування того ж соціального фактора. Це не стосується самого Я. Дзири, але така тенденція існує і змушує ще раз підкреслити: висловлюючи думку, що князя Дмитра Вишневецького не можна розглядати як засновника Запорозької Січі, я дійсно виходив насамперед із соціальної природи козацтва, яке проіснувало близько трьох століть і було своєрідним революційним, демократичним рухом, в основі своїй антифеодальним і національно-визвольним, а Запорозька Січ — центром і керівником цього руху. Поставивши в основі питання про виникнення козацтва діяльність князя Дмитра Вишневецького і приписавши йому роль засновника Запорозької Січі, ми не тільки не зрозуміємо історії виникнення козацтва, а й не збагнемо і постаті самого Дмитра Вишневецького. Значення його полягає в тому, що він у час, коли турецько-татарська навала загрожувала не тільки Україні, а й усім християнським державам Європи, намагався своєю боротьбою стримати небезпеку, яка насувалася на континент. Дмитро Вишневецький, по суті, намагався створити союз держав проти турецько-татарської агресії. Інша справа, що боротьба, яка невгавала між європейськими державами, стала на перешкоді створення такого союзу. Невірне трактування соціальних умов виникнення запорозького козацтва і ролі Дмитра Вишневецького в історії його призводить до таких, м'яко кажучи, «висновків». Зверніть увагу на безапелятивний тон автора: «Повторюємо (sic!): український князь Дмитро Вишневецький справді належав до панівного класу Польсько-Литовської держави. Але у важку для рідного краю годину він, як свого часу і князь Дмитро Пожарський у Росії, бореться з ворогами.

Дмитро Іванович Вишневецький не лише сам був готовий віддати життя за честь і свободу української землі і не лише очолював козаків у походах під турецькі замки і татарські улуси. *Він узяв на себе місію згуртувати запорозьке козацтво з колишніх утікачів від феодальних утисків* (курсив мій.— В. Г.). У тому якраз і

виявилася його державна і військова далекоглядність»⁵⁷. Коментарі зайві.

Що ж до пісні, то вона була своєрідною подякою Вишневецькому від українського народу, який зазнавав великого лиха від страшних за своїми наслідками турецько-татарських навал. Цю подяку народ і висловив, приєднавши до прізвища Дмитра Вишневецького ім'я улюбленого народного героя Байди.

Можна сказати, що останнє слово про Дмитра Вишневецького поки що належить французькому історичу Шанталу Лемерсьє-Келькеже, який працював в архівах Стамбула і знайшов там цілий ряд до того невідомих документів, де згадуються походи українського князя. Стаття Ш. Лемерсьє-Келькеже має характерну назву: «Литовський кондотьєр XVI століття князь Дмитро Вишневецький і утворення Січі Запорозької за даними Отоманських архівів». Не треба добре знати французької мови, щоб відразу звернути увагу на назву статті. Вишневецького тут названо кондотьєром, тобто начальником найманого війська. В статті робиться спроба простежити на основі турецьких архівів роль Д. Вишневецького в боротьбі з турками і татарами, а також визначити його місце в процесі утворення Запорозької Січі. Французький історик починає свою статтю з питання, наскільки має рацію В. Голобуцький, який заперечує, що Дмитро Вишневецький був засновником Запорозької Січі і проводирем запорозьких козаків. Цитую: «Документи турецьких архівів кидають також світло на проблему походження козаків. Відомо, що турецькі оригінали XVI століття називають кілька категорій козаків: «польські козаки» — це козаки прикордонної зони України, іноді так називають й запорозьких козаків; «московські козаки» — цей термін застосовується загалом до донських козаків, яких Порта так називала для підвищення авторитету московського царя; нарешті «руські козаки» — це слабо визначений термін, який прикладається то до «запорозьких», то до «донських козаків». А в турецьких документах, що торкаються Дмитра (Dimitras), його вояки називаються просто «руськими» (що ймовірно означає московські солдати), або ще «невірними» — ці останні були черкесами. Термін «козаки» побутує рідко, тільки під час воєнних дій в районі Азова». Обміркувавши сказане, Ш. Лемерсьє-Келькеже ро-

⁵⁷ Сергійчук В. Байда-Вишневецький — ратник української землі // Дніпро. 1989. № 2. С. 132.

бити такий остаточний висновок: «Отже, мабуть, Голобуцький справедливо стверджував, що не було, або було мало запорозьких козаків у війську Вишневецького»⁵⁸.

Вважаю, що цю проблему можна розв'язати, враховуючи також саму соціальну природу запорозького козацтва, а не уникати цього, як намагаються це робити деякі мої критики, замінюючи наукову аргументацію звинуваченнями в фальсифікаціях чи інших гріхах. Тому мені так приємно було вислухати ввічливі, виважені й об'єктивні міркування папа Шантала Лемерсьє-Келькеже. Українські історики діаспори тепер більш активно працюють в архівах Стамбула, і від їх праці треба сподіватися результатів, які повніше висвітлять це питання.

За прикладом Дмитра Вишневецького козаки і самі стали втручатися в молдавські справи, тим більше що боротьба проти турецького панування в Молдавії набула в цей час для Оттоманської Порти неабиякої небезпеки. Молдавський господар Івоня (Іван) Лютий, що прагнув вести самостійну внутрішню і зовнішню політику, вирішив виступити проти Туреччини. В пошуках союзників він звернувся до польського короля. Однак останній, не бажаючи ускладнювати стосунки з Портою, відмовив господареві у підтримці.

На допомогу Івоні прийшли українські козаки. Польський сучасник подій Л. Горецький так говорив про це: «В голові війська стояв гетьман Сверчевський із загоном у 200 чоловік кінних, крім того 200 брацлавян і стільки ж барян з м. Бару»⁵⁹. Основу загону становили українські козаки, а також польська шляхта, про що свідчать їхні прізвища: Янчик, Земковський, Лібішовський, Цішовський, Богшицький та ін.⁶⁰ 20 березня 1574 року загін, що вже налічував 1200 вояків, прибув до Сучави, де його урочисто зустрів сам господар.

Невдовзі почались військові дії. Загони Івоні Лютого з допомогою вояків Сверчевського поблизу Фокшан розбили турецько-валасько-угорське військо і вступили в Бухарест. Окремі молдавські і козацькі загони завдали ударів турецьким фортецям Бендерам (Тягіні) і Білгороду. При захопленні Бендер відзначився загін козаків Сверчевського. Після штурму Бендер козацький загін в

---

⁵⁸ Lemerrier — Quelquejay Ch. C. 279.

⁵⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. С. 148.

⁶⁰ Kronika Marcina Bielskiego. T. 3. C. 1346—1347.

600 чоловік під орудою Покотила оволодів Білгородом, взявши великі трофеї⁶¹.

Дальшому успіху завадило загострення протиріч у молдавському таборі. Річ у тім, що молдавська аристократія була незадоволена централізаторською політикою Івоні Лютого та його союзом з козаками. Вона побоювалась можливого об'єднання молдавських селян з козаками і виступу їх уже проти неї. До того ж Івоня Лютий під час вирішальної битви з турецько-татарським військом зазнав поразки, потрапив у полон і був страчений. Молдавський престол зайняв турецький ставленик Петро Мірчич (Кривий) (1574—1591).

Із смертю Івоні Лютого боротьба не закінчилась. Навесні 1577 року в Молдавії почався ще більший за розмахом антитурецький рух, пов'язаний з іменем Івана Підкови. Останній, як писав Іоachim Бельський, «перебував у середовищі запорозьких козаків і був братом (як гадали деякі) небіжчика Івоні-воеводи молдавського. Його називали Підковою тому, що він ламав підкови»⁶². Прибічники Івоні Лютого закликали Підкову до Молдавії, щоб вигнати турецького ставленика Петра Мірчича й зайняти його місце. Іван Підкова з загоном у 330 козаків, «над яким гетьманом був Шах»⁶³, вирушив до Молдавії. Однак цього війська для досягнення поставленої мети було замало і Підкова повернулася на Україну до Немирова.

Польський король Стефан Баторій дуже боявся, що похід Підкови у Молдавію може викликати ворожу акцію з боку Туреччини. Тим більше, з огляду на тяжку війну, яку Річ Посполита вела з Росією, така акція була б зовсім несвоечасною. Стефан Баторій наказав заарештувати Підкову. Однак польний гетьман Синявський не зміг виконати королівського наказу як через те, що місцева шляхта співчувала походу Підкови до Молдавії для боротьби з турками, так і тому, що військо його швидко зростало. Важливу роль у поповненні козацького війська відіграв козацький ватажок Шах, що ходив для збору козаків на низ Дніпра. Він привів Підкові 600 козаків, крім того ще 400 мали надійти пізніше.

Підкова на чолі нового війська вступив до Молдавії.

---

⁶¹ Мохов Н. Очерки истории молдавско-руско-украинских связей. Кишинев, 1978. С. 48—49.

⁶² Kronika Marcina Bielskiego. Т. 19. С. 60.

⁶³ Стороженко А. Стефан Баторій: Днепровские козаки. К., 1904. С. 51.

Коли він прибув у Сороки, пише Іоachim Бельський, «чернь визнала його своїм господарем». Про підтримку Підкови народом Молдавії є відомості й інших сучасників.

Із Сорок Підкова рушив на Ясси, розбив турецький загін, що був відправлений проти нього господарем Петром Мірчичем, і 20 листопада з тріумфом вступив до молдавської столиці. Петро Мірчич утік у Валахію, сподіваючись на підтримку султана і тамтешніх феодалів. Господарем Молдавії було проголошено Івана Підкову. Автор «Кронички козацкой» про це говорить так: шах «за бажанням молдавців возвів на владарювання славного козака свого Підкову»⁶⁴.

Ставши володарем, Іван Підкова змушений був маневрувати між простим народом і молдавськими боярами, що робило його становище дуже нестійким. Нещасливою була і зовнішня політика Підкови. Він марно звертався за підтримкою до польського короля. Відправлений до султана посол (з проханням затвердити Івана Підкову на молдавському престолі) теж отримав відмову. Не мала успіху і спроба досягти дружніх відносин з іншими сусідніми державами.

Над головою Підкови згустилися хмари. Туреччина збрала проти нього великі сили. Першим виступив проти Підкови Петро Мірчич: він з великим військом попрямував до Ясс. Підкова пішов йому назустріч. Суперники зішлись неподалік від столиці. Козацькі загопи вишикувались у голові війська Підкови і вислали вперед чати. Ворог, намагаючись розтоптати козацьку піхоту, пустив на неї биків і коней. Коли злякані тварини наблизилась, козаки засипали їх зливою куль. Стадо повернуло назад і почало топтати військо Петра Мірчича. В цей час Підкова, що займав правий фланг, і Шах, який стояв на лівому фланзі, скориставшись розгубленістю супротивника, дружно вдарили з обох боків. Військо Петра Мірчича не витримало і кинулось врозтіч, сам Мірчич ледве врятувався.

Незважаючи на цей успіх, становище Підкови гіршало: у Валахії зосередились турецькі війська і дружини бояр, вірних Петру Мірчичу. Крім того, їм на підмогу рухалося військо семиградського воєводи, родича польського короля Стефана Баторія. Підкова, не маючи відповідних військових сил, мусив виступити з Молдавії. 1 грудня 1577 року, залишивши Ясси, Підкова пішов на

---

⁶⁴ Белозерский Н. Южнорусские летописи. К., 1856. С. 130.

Сороки, а потім повернувся у Немирів, маючи намір пробитися звідти до запорожців. Але за намовою брацлавського старости Підкова подався до Варшави, його, мабуть, ще не полишила надія домовитися з Стефаном Баторієм про спільний наступ проти турків. Король, що саме тоді готувався до сейму, де мало обговорюватися питання про продовження війни з Росією, наказав заарештувати Підкову і кинути до в'язниці. Проте, зважаючи на популярність антитурецької позиції Підкови серед народу і шляхти, Стефан Баторій не наважився відразу покінчити з ним⁶⁵. Тим часом султан прислав чауша (дипломатичного агента) з вимогою видати Підкову Туреччині або стратити його. Зухвалість турецького тиску на короля викликала гнів у шляхти, яка, за словами Іоахима Бельського, «дуже жаліла цього Підкову, бо він був муж добрий»⁶⁶. Крім того, бундючна вимога султана посягала на політичний престиж Речі Посполитої як суверенної держави. І все ж король, якого султан звинувачував у потуранні козакам і Підкові в поході на Молдавію, пішов на принизливу для Польщі поступку, очевидно не бажаючи ускладнювати відносин з Туреччиною саме в той час, коли йшла мова про війну з Росією. Врешті-решт було вирішено відтяти голову Підкові. Це повинно було статися 18 червня 1578 року у Львові на ринку — через п'ять місяців після його арешту.

Польський уряд, побоюючись можливих спроб з боку шляхти і простого народу звільнити Підкову, наказав у зв'язку з цим пильно охороняти місце страти.

Львівський ринок був заповнений народом. Звернувшись до присутніх, як передає сучасник, Підкова сказав, що він усе своє життя боровся проти турків і діяв завжди в ім'я рідного краю, а страчують його «за вимогою султана», який так «звелів вашому королю як своєму підданому». Польща, продовжував він, «ще зазнає багато нещастя від такої послуги султанові». Багато людей плакало, особливо вояки, що прибули сюди заради нього, але нічого не могли вдіяти через великі приготування, зроблені за наказом уряду»⁶⁷.

Страта Підкови справила страшне враження на народ. Про це сучасник, польський ксьондз Ян Піотровський, писав: «Дивна річ, як вся тутешня чернь жалкує за

---

⁶⁵ Див.: Любович Н. Иван Подкова. Каменец-Подольський. 1878.

⁶⁶ Kronika Marcina Bielskiego. T. 19. S. 74.

⁶⁷ История Украинской ССР. К., 1982. Т. 2. С. 372.

ним: друкують про нього книги, складають пісні. Нама лювали його мертве тіло»⁶⁸.

Ще коли Підкова був у в'язниці, в Молдавії сталися нові події, про що знаходимо в листі султана польському королю в березні 1578 року. В ньому йдеться про те, що якийсь чоловік (як потім стало відомо, Олександр, який називав себе братом Івоні Лютого і Підкови) на чолі більш як 2 тисяч піших і кінних козаків з-під Києва, Канева, Черкас, Брацлава, озброєних вогнепальною зброєю, увірвався до Молдавії. Край знову зазнав пожеж і війни. Козаки обложили Ясси. Петро Мірчич, який знову зайняв молдавський престол, ледве втік (у котрий раз). Олександр зайняв столицю Молдавії. Однак через місяць військо Олександра зазнало поразки, а сам він потрапив у полон. Турки посадили його на кіл, а полонених козаків відправили до Стамбула.

Пам'ять про Підкову зберіг український народ. У споминах нащадків він залишився як могутній керівник українського козацтва в боротьбі проти турецької агресії. Микола Гоголь писав, що народ зберіг пам'ять про молодецькі діла Підкови. Тарас Шевченко один із своїх найкращих творів про боротьбу козаків з турками назвав «Іван Підкова», а Іван Франко вбачав у спільній боротьбі козаків і молдаван «свідоцтво минулого братства по зброї»⁶⁹.

---

⁶⁸ Там само. С. 373.

⁶⁹ Там само.

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА

Польський уряд, побоюючись Туреччини, яка вимагала від нього стримувати запорожців від воєнних дій на підвладній їй території, намагався умовити козаків залишити Запорожжя. 20 листопада 1568 року до запорожців звернувся Сигізмунд Август. Королівський універсал адресовано було так: «Подданым нашим, козакам тим, которые з замков и мест наших Украинных, без росказаня (дозволу.— В. Г.) и ведомости нашею господарское и старост наших Украинных, зъехавши, на низу, на Днепре, в Полю и на иных входах (уходах.— В. Г.) перемешкивают свовольно живучи»¹. Він пропонував їм негайно покинути Запорожжя і прибути до старост прикордонних фортець: «Покою посполитого не нарушаючи, с Поля, з Низу и зо всих уходов, до замков и мест наших вышли»². Аби примусити запорожців зробити це, король обіцяв, що «при замцех наших знайдется вам служба наша, за которую жалованье каждый з вас от нас одержит, кеды тое свовольности поперестанете»³. За невиконання наказу король погрожував суворою карою («караня срокгого не уойдете»). Це звернення було відкинуто запорожцями. Ні король, ні литовські і польські пани, незважаючи на всі свої потуги, не могли припинити поширення козацтва і зміцнення Січі. «Не було їх так багато раніше,— писав Бельський про козаків,— зараз же їх налічується вже кілька тисяч»⁴.

Польський уряд вирішив зробити все, аби підірвати рух опору козацтва і тим самим послабити визвольну боротьбу українського народу. При цьому він мав на думці використати соціальні протиріччя в середовищі козацтва. Ще в 1524 році король Сигізмунд Старий доручив київському наміснику Сеньку Полозовичу і чорнобильському державцю Криштофу Кмитичу наwerbува-

¹ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. № 3. С. 4—5.

² Там само. С. 5.

³ Там само. С. 6.

⁴ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1358.

ти «малий почет» (невеликий загін) з козаків числом в 1—2 тисячі чоловік. Цим козакам мали намір надіслати сукно і кілька сот литовських кіп *. Козаки «малого почету» мали служити на Дніпрі, головним чином на перево-зах, «для обережності і оборони» литовських володінь. Цей проект, проте, не був здійснений через хронічну нестачу коштів у королівській скарбниці. Після Люблінської унії (1569) питання про організацію козацького війська, яке б належало урядові, було поставлено знову. Універсалом від 5 червня 1572 року король Сигізмунд Август доручив воєводі руському Юрію Язловецькому наwerbувати «певний почет» з низових козаків. Тепер уряд вирішив зменшити кількість козаків до 300 чоловік **.

Ці прийняті на державну службу козаки вписувалися до особливого реєстру (списку), через те і одержали назву реєстрівців. Старшим реєстру король призначив шляхтича Яна Бадовського. Йому ж було доручено і судову владу у війську.

Виникнення реєстру мало, крім інших, те значення, що з цього часу офіційно були визнані лише ті козаки, яких вписували до реєстру. Все ж інше козацтво, тобто його переважна більшість, опинилось на становищі невизнаної, або нелегальної, маси і тим самим було поставлене поза законом.

Козацькі загони, як і раніше, утримували на свій кошт також і окремі магнати ***. Ці козаки використовувалися ними як для охорони земельних володінь, так і для закордонних авантур. Загони таких козаків становили надвірне військо. За свою службу вони одержували від магнатів, крім платні, пільги, за якими звільнялися постійно або тимчасово від феодалських повинностей. Реєстр, складений Сигізмундом Августом, не міг відігравати більш-менш серйозну роль вже бодай через свою малу чисельність. Однак у зв'язку з посиленням тиску феодалів на селян, міщан і козацтво, зростало чис-

---

* Литовська копа середини XVI століття дорівнювала 19 золотим (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 31).

** Як видно з книги витрат коронного скарбу, в наwerbованому полку «низових козаків», що одержали платню «за квартал» (по два з половиною золотих і сукно на каптан), налічувалось 300 чоловік (Górski. Historia piechoty. С. 35, 242; його ж: Historia jazdy. С. 323).

*** Такі козаки були, наприклад, у черкаського старости Михайла Вишневецького. В 60-х роках XVI століття вони були послані ним у Лівонію для участі у війні (Pulaski, Książęta Wiszniewiecki w XVI Stoleciu // Przewodnik naukowy literacki. 1877. С. 122).

до втікачів на Запорозжя. Водночас посилювався опір з боку запорозького козацтва. Феодали прагнули за всяку ціну покласти цьому край. У 1576 році при підтримці Зборовських та інших магнатів польським королем було обрано семиградського князя Стефана Баторія. За Стефана Баторія боротьба феодалів з козацтвом стає щодалі жорстокішою. У квітні 1578 року королівська канцелярія видала універсал, що зобов'язував «усіх взагалі і кожного окремо» прикордонних старост Хмельницького, Барського, Брацлавського, Вінницького, Білоцерківського, Черкаського і Канівського староств надати допомогу київському воєводі князю Острозькому, коли той почне «виганяти низовців з Дніпра»⁵. Всіх захоплених запорожців звелено було негайно стратити⁶. Водночас суворо заборонялося перепускати запорожців «на волость», а також продавати їм селітру, порох, олово і навіть харчі⁷.

На всі ці заборони, однак, уряд не покладав великої надії. Він вирішив узгодити свої наміри проти запорожців із Кримом, щоб таким чином завдати Січі двобічного удару. Повідомляючи в тому ж 1578 році хана про всі ці заходи проти запорожців, Стефан Баторій підкреслював, що наступати на Запорозжя з боку Польщі дуже важливо, бо уряд не має фортець за порогами, а також потрібної кількості війська для великих військових акцій. Баторій пропонував ханові напасти на Запорозжя з півдня. При цьому він зазначив, що коли не пощастить знищити запорожців, уряд спробує «запросити їх (вище сказано: «найкращих з них». — В. Г.) на службу, хоч і гадаємо, що частина з них обов'язково перейде за московські кордони»⁸.

Наступ на Січ, проте, не спокусив татар, бо не віщував нічого доброго. І сам київський воєвода князь Острозький після кількох спроб виступити проти запорожців⁹ вирішив на якийсь час припинити військові дії.

Рятуючись від переслідувань, частина запорожців перейшла на Дон¹⁰. «У той час, — писав Бельський, — коли

⁵ Acta St. Bathorei. Док. № 23.

⁶ Там само. (Див. також: Кулиш П. История воссоединения Руси. СПб, 1874. Т. 1. С. 91).

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Бельський повідомляє, що в 1578 році «проти низовців було відправлено любельського воєводу Яна Тарла, а також інших урядників, але успіху не було досягнуто» (Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1441).

¹⁰ Там само.

король Стефан (Баторій.— В. Г.) збирався їх (запорожців.— В. Г.) зовсім знищити, частина їх пішла в Москву (Росію.— В. Г.) до тамошніх козаків». У цьому акті король, за словами Бельського, «вбачав ще більшу небезпеку» і «тому вирішив дати їм спокій»¹¹.

Однак Бельський не називає більш важливі причини, що примусили Стефана Баторія припинити наступ на козаків. В той час, тобто в 1577—1578 роках, польський уряд за активної підтримки Ватикану наполегливо готувався до війни з Росією. Сейм у 1578 році затвердив великі податки на військові потреби. Крім того, для збільшення війська сеймом було прийнято закон про так звані вибранців. На підставі цього закону від кожних 20 ланів, якими користувалися селяни, брали одного жовніра, тобто вибранця. Останній зобов'язувався з'явитися до війська при повному озброєнні і спорядженні — з рушницею, шаблею, сокирою, запасом пороху і свинцю.

Для збільшення війська Баторій вирішив піти на розширення реєстру. Восени 1578 року до реєстрових козаків було послано прибічника короля Янчи Бегера. 15 вересня 1578 року Бегер у супроводі п'яти козаків прибув до Львова, де на той час перебував король. Стефан Баторій наказав видати прибулим козакам по 15 флоринів і сукна на 2 каптани кожному. Після цього їм оголосили королівський універсал, де йшлося про те, що реєстр збільшується за рахунок «кращих козаків» на 600 чоловік, які мешкають у королівських маєтках. На час війни з Росією реєстровцям призначалася збільшена платня — 6 кіп литовських кожному на рік, не рахуючи сукна на каптани. Старшим реєстру, гетьманом (замість померлого Юрія Язловецького), призначався черкаський і канівський староста князь Михайло Вишневецький. Помічником Вишневецького було призначено шляхтича Яна Оришовського, а писарем реєстру — Янчи Бегера. Реєстровці мусили без заперечень виконувати накази своїх керівників.

Засновуючи реєстрове козацьке військо, польський уряд мав на меті використовувати його передусім для боротьби з народними масами України. Щоб припинити «сваволю» на Україні, реєстровці, згідно з універсалом, зобов'язувались «усіх, хто не хотів покоритись, приборкувати, ловити й страчувати як ворогів корони»¹². За

---

¹¹ Там само.

¹² Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. К., 1904. С. 72—73.

вірну державі службу універсал не зовсім чітко обіцяв реєстровцям поводитися з ними, як «з відданими людьми». Королю і Речі Посполитій реєстровці мали присягнути 6 грудня того ж року. Реєстру передавалось у володіння м. Трахтемирів (воно було на правому березі Дніпра, навпроти Переяслава) разом із старовинним Зарубським монастирем. Тут мали розміститися арсенал реєстру і шпиталь для поранених і старих. До того ж, реєстру було дано кілька гармат, королівський прапор і літаври*.

Як видно з пізнішого реєстру (від 1581 року), більша частина козаків була родом з Київщини і Волині. Серед них були також білоруси і росіяни з Полоцька, серби, молдавани, татари та ін. Певна частина реєстру складалась, безперечно, з колишніх старостинських та інших служебників. Серед простих реєстровців були також і шляхтичі¹³.

Реєстрове військо, що призначалося для служби насамперед у південних районах Придніпров'я, стало офіційно називатись урядом «низовим» або «Запорозьким військом». Назва «Запорозьке військо» закріпилась за реєстром головним чином з того часу (кінець XVI століття), коли воно, за наказом уряду, стало відбувати варту службу за дніпровськими порогами, утримуючи тут «залогу». Це призвело до неясності у багатьох авторів. Часто реєстровим козацьким військом, без найменшої на те підстави, називали вільне запорозьке військо у власному значенні цього слова, а реєстровою «залогою» — Січ, і навпаки. Проте ці поняття, як бачимо, треба чітко розрізняти.

Закінчивши військові приготування, Стефан Баторій у 1579 році оголосив Росії війну. Російська держава на той час була відчутно ослаблена двадцятирічною війною за вихід до Балтійського моря, а ще більше — реакційною політикою Івана Грозного. Скориставшись з цього, поляки в перший же рік війни захопили Полоцьк, а 1580 року — Велиж, Усвят і Великі Луки. У військових подіях 1579—1580 років брала участь тільки невелика кількість реєстровців. Основну частину їх Баторій не взяв із собою в Росію, залишивши біля Черкас і на Поділлі. В російські землі на чолі своїх найманих військ вдерлися також магнати Михайло Вишневецький, Костянтин Острозький, Януш Збараський, Лаврин Ратомський та інші.

---

* Реєстр поділявся на десятки і сотні.

¹³ Zródła dziejowe. T. 20. S. 154.

Їхні загони налічували понад 4 тисячі чоловік з двірні, різних найманців, шляхти, надвірних і реєстрових козаків. Ці загони нещадно плюндрували місцевості, через які проходили. Військо Михайла Вишневецького, наприклад, спалило Чернігів, Радогощ, Почіп, Брянськ, Карачів, Орел, Путивль і Рильськ ¹⁴.

Польське військо, послане на Росію, налічувало 60 тисяч чоловік, серед яких були найманці майже з усієї Європи — німці, французи, шотландці та ін. Вони мали велику артилерію і значні інженерні засоби для облоги фортець. 1581 року Баторій кинув усі свої сили на Псков. Проте під мурами міста його чекала несподіванка: Псков учинив нападникам героїчний опір. Серед мужніх захисників його значиться і «500 донських козаків, старшим серед яких був якийсь Мисько, родом з Черкас, раніше королівський підданий» ¹⁵. Мисько поліг під стінами Пскова. Дуже вірогідно, що серед донських козаків, які прийшли на допомогу Пскову, не один тільки Мисько був українцем.

Облога Пскова коштувала Баторію значних втрат і посягла зневіру в перемогу. Намагаючись якнайшвидше поповнити поріділі ряди своєї армії, він вирішив покликати на допомогу запорозьких козаків і з цією метою відрядив на Запорожжя шляхтича Самуїла Зборовського ¹⁶. Останнього під час цієї подорожі супроводжував загін з «70 польських шляхтичів, не рахуючи гайдуків» ¹⁷. Біля Таволжанського урочища, «між порогами», Зборовський несподівано натрапив на козацьку засідку. Побачивши запорозьких козаків, частина шляхтичів, що супроводжувала Зборовського, тут же повернула назад. До Зборовського і його людей козаки приставили варту і відправили їх вниз по Дніпру, на Запорожжя. Біограф Самуїла Зборовського Бартош Папроцький залишив нам цікавий опис цієї подорожі.

---

¹⁴ *Epicedion of jest zalobny wirsz o księżencim Michalle Wiszniewskim, 1585, drukarni Macieja Wizbięta. С. 35—42.*

¹⁵ *Piotrowski J. Dziennik /Wyd. A. Czuczynski. Kraków, 1894. С. 58.* Звістка Піотровського підтверджується Гейденштейном: «Козаки в деякій кількості,— пише він,— прибули туди (у Псков) під проводом Миколи, що народився в королівській області, в м. Черкасах, але давно вже служив у Московського царя» (*Hiedenstein R. Secr. regii de bello Morcoviti co etc. Basileae, 1588. С. 128*).

¹⁶ А. Стороженко вважав, що С. Зборовський вирушив до запорозьких козаків не за наказом короля, а на свій розсуд (*Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. С. 92*).

¹⁷ *Herby gycerstwa polskiego. С. 157.*

Переночувавши у фортеці на Хортиці, Зборовський другого дня «поїхав з ними (запорожцями.— В. Г.) туди, де вони жили»¹⁸. Цим місцем, за словами Папроцького, був «острів Томаківка»¹⁹. Запорожці привітали своїх пострілами з рушниць. Другого дня на Томаківці відбулась козацька рада. Пояснюючи січовикам мету свого прибуття, Зборовський запропонував їм вирушити на Росію з боку Путивля, за що від імені короля обіцяв козакам велику грошову винагороду.

Козаки не прийняли пропозицію Зборовського. Запорожці заявили, що більшу кривду для них чинить не Росія, а «пани польські». «Вночі,— переказував згодом Зборовський,— на острові спалахнуло таке замішання, що я побачив наближення свого кінця». Козаки вимагали стратити Зборовського за своїм звичаєм: міцно підперезавши і насипавши за пазуху піску, кинути у воду». Однак до страти не дійшло.

Під час перебування на Січі, Зборовський мав змогу ознайомитися з організацією козаків. Велике враження на нього, за його словами, справило те, як козаки «стріляють, співають пісні, грають на кобзах» тощо. Він підкреслював, що все це запорожці виконували з такою майстерністю, що «не вистачає слів для опису»²⁰. Не домігшись успіху в своїх планах, Зборовський покинув Січ*.

Стефан Баторій даремно чекав появи запорожців під Псковом. Важкі втрати під час війни змусили його піти на мир із Росією. 15 січня 1582 року в Ямі Запольським між Росією і Польщею було укладено перемир'я на 10 років.

Ще раніше, в 1581 році, реєстровці повернулись на Україну і того ж року було зроблено новий перепис. Він дає можливість краще ознайомитися з організацією реєстрового війська, яке складалося з двох частин: перша становила офіцерську роту з 30 чоловік на чолі з «поручиком козаків низових запорозьких» Яном Оришовським, друга, числом 500 козаків, була поділена на десятки, кожним з яких керував «отаман», що входив у число

---

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. С. 158.

* Повідомлення Бартоша Попроцького про Зборовського складено у дусі того часу: воно сповнене, на зразок західноєвропейських геральдичних оповідань, фантастичними подробицями. Наприклад, як запорожці негайно по прибутті Зборовського на Січ нібито вибрали його своїм «гетьманом».

цієї десятки»²¹. Щодо національної приналежності реєстру, то офіцерський склад — польські й українські шляхтичі — з характерними прізвищами: Садковський, Строжевський, Копицький тощо, а до іншої частини входили вихідці з різних соціальних прошарків і різних етнічних груп. Німецькі дослідники Сусанна Любер і Петер Ростанковські за допомогою ономастичного методу (вивчення власних імен) довели етнічне походження 356 козаків із загального числа 530, що вказані в реєстрі 1581 року. Так, з української території, поміж Дніпром на сході і Прип'яттю на півночі, вели своє походження 45 % реєстрових козаків. З території сучасної Білорусії походило 40 % козаків. Менше 10 % — прийшло з Москви, близько 5 % — з центральної Польщі. Незначна кількість мала прізвища, що свідчили про їх кримський, молдавський, литовський і сербський родоводи²².

Після припинення війни пани знов посилили наступ на український народ. Вони все більше прибирали до рук Лівобережну Україну. В 70-х роках XVI століття на Лівобережжі з'являються Вишневецькі. В 1590 році Олександр Вишневецький, відтиснувши інших претендентів, вже оформив своє «право» на ці землі спеціальним королівським привілеєм. Цей привілей, затверджений того ж року сеймом, віддавав у вічне володіння Олександрові Вишневецькому, його дружині, дітям, нащадкам і спадкоємцям усі землі по річках Сулі, Удою, Солониці, Уходу, Лузолі. Вишневецьким надавалося право будувати на дарованих землях фортеці, засновувати міста і села, будувати млини, копати ставки тощо²³. У привілеї писалося, що для визначення кордонів дарованого буде призначено комісію. Проте, завдяки «передбачливості» Вишневецького, комісію так і не було створено. Кордони володінь, які дістали пізніше у сучасників характерну назву «панства Вишневецьких» або «Вишневецьчини Задніпрянської», визначалися самими господарями.

На Правобережній Україні великі земельні володіння захопили наприкінці XVI століття Острозькі, Потоцькі, Конєцпольські*.

²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. С. 153—154.

²² Luber S., Rostankowski P. С. 389—390.

²³ Николайчик Ф. Материали до истории владений Вишневецьких // Чтения в обществе Нестора Летописца. Том 14—15. Док. № 5. С. 84—92.

* В 1622 році, наприклад, Станіслав Конєцпольський, краківський каштелян і коронний гетьман, заклав на подільському кордоні (ріка Південний Буг) фортецю Конєцполь Новий.

Розширення земельних володінь польських і українських магнатів особливо посилюється під час правління короля Сигізмунда III Вази (1587—1632) — шведського принца, обраного на польський трон після Стефана Баторія. Це розширення відбувалось, як і раніше, головним чином за рахунок селянських і козацьких земель. Пани щодалі то більше домагалися від уряду і сейму дарчих на «безлюдні» українські землі, що насправді були заселені козаками і селянами.

Жертвою панських загарбань ставали, однак, і реєстрові козаки, потреба в яких після закінчення війни зменшилась. Уже 1582 року козаки скаржилися королю, що воеводи і старости «вигадують різні шарварки, коляди і податки, захоплюють майно, що лишилося після смерті козаків», а також «без найменшої причини заарештовують і кидають у в'язницю»²⁴. 1590 року, наприклад, реєстровий старшина Ярош Чаповицький, що їздив у військових справах, був за наказом київського земського судді Йосипа Немирича схоплений в той час, коли проїжджав через маєтності останнього. Немирич не тільки закував у кайдани й кинув до в'язниці Чаповицького, а й відібрав у нього службові листи і «порозпечатавши їх, читав»²⁵.

Посилились утиски міського населення. Магнати і шляхта ухилялися визнавати за містами здобуте ними право на самоврядування, забирали у міщан земельні наділи, дедалі збільшували повинності і податки, обмежували в торгівлі тощо.

В Україні спалахували повстання. Так, 1585 року реєстровими козаками було вбито королівського посланця шляхтича Глубоцького. У відповідь на це уряд закував у кайдани і кинув до київської в'язниці 11 козаків²⁶. 16 березня 1586 року загін у кілька сот кінних і піших козаків, а також «хлопів простих, котрі із сіл се забрали», на чолі з отаманом Лук'яном Чернинським (серед керівників загону значаться також козаки Івановський, Патока і Пергат) напав на м. Кодню (на Уманщині) і сусідні панські маєтки. Козаки захопили майно коднинського намісника та інших шляхтичів²⁷.

Почастішали напади козаків на маєтки подільської шляхти, про що доповідали на сеймі 1587 року²⁸. В серп-

²⁴ Жерела до історії України-Руси. Т. 15. Док. 34. С. 53.

²⁵ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. 10. С. 27.

²⁶ Там само. Док. № 7. С. 15—18.

²⁷ Там само. Док. № 8. С. 18—23.

²⁸ Dyaryusze sejtmowe roku 1587. С. 202.

ні 1588 року селяни села Барки (Волинь), що належало шляхтичу Барановському, спалили маєток свого пана. Під час пожежі загинули сам Барановський і його родина. Пізніше, пояснюючи причини того, що сталося, селяни свідчили: «Те поневолі вчинити мусили, тому його спалили, бо нам ґрунти і маєтності віднімав, діти в неволю брав і нестерпні нам кривди чинив»²⁹. В 1590 році загони козаків під проводом Якова Осовського, Андрія Рогачевського і Федора Поло напали на маєток магната Ходкевича в Биховській волості і забрали кілька тисяч фунтів селітри, сірки, олова, а також інше майно³⁰.

Заворушення охоплювали міста. 1589 року повстало населення Білої Церкви, яке зазнавало утисків з боку магната Острозького. Хоч і був Острозький дуже багатий і сильний, йому пощастило придушити повстання лише завдяки підтримці шляхти, зібраній зі всього Київського воеводства.

Намагаючись придушити опір селянства, козацтва і міщанства, пани на сеймі 1590 року домоглися спеціальної постанови — «Порядку щодо низовців і України». Ця постанова була спрямована насамперед проти запорожців. Коронний гетьман і його заступник мали найближчим часом вирушити з коронним військом за пороги, вигнати звідти козаків і поставити там залогу з реєстровців. Від цього часу реєстрові полковники і сотники мали призначатися тільки з шляхтичів. Крім тих, що вже були в реєстрі, ніхто не мав права бути записаним туди без згоди на це старшого.

Коронний гетьман наділявся найширшими повноваженнями. На допомогу йому сейм призначав двох комісарів (дозорців), кожний з яких мав наглядати за реєстровими і «свавільними» козаками в своїй окрузі і про все негайно доповідати гетьману, старості або володарям маєтків.

З метою придушення «українного свавільства» було вирішено під присягою зобов'язати всіх урядників, аж до сільських отаманів і в'їтів, наглядати за тим, щоб ніхто не тікав на Запорожжя і навіть до степу, не приходив звідти, не маючи на те письмового дозволу від свого сотника.

Усіх же тих, хто приходив із Запорожжя для купівлі провіанту й інших припасів або для продажу чогось, на-

---

²⁹ Жизнь Курбского в Литве и на Воляни. К., 1849. Т. 1. С. 295.

³⁰ Археографический сборник. Т. 1. Док. 61.

лежало негайно заарештовувати і страчувати. Більше того, смертній карі підлягали навіть ті урядники, які у чомусь потурали козакам³¹.

Сейм ухвалив ще й іншу важливу постанову, спрямовану проти козацтва. Він надав королю право роздавати українські землі, щоб вони «не були безлюдними»³².

У зв'язку з тим що передбачуваний наступ проти селян і козаків викличе з їхнього боку, безперечно, опір, король «з дозволу і поради панів-рад коронних» видав універсал про реорганізацію реєстрового війська. Згідно з універсалом (виданий 25 липня 1590 р.), реєстр збільшувався до тисячі чоловік. Для успішного «приборкання українського свавільства», а також для усунення найменшого зв'язку Запорозжя з іншими українськими землями наказано було збудувати в урочищі Кременчук, тобто недалеко від порогів, фортецю. В ній мала чатувати залога, утримувати яку повинні були навколишні селяни. Кожен з них зобов'язувався постачати щороку Кременчуку для залоги певну кількість провіанту. Головним начальником реєстру призначався снятинський староста Микола Язловецький, комісаром при ньому — староста теребовльський Яків Претвич, а безпосереднім керівником реєстровців залишався Яків Оришовський³³.

Було також вжито заходів для нагороди реєстрової старшини. Спираючись на постанову про розподіл так званих «пустель українних», король у тому ж 1590 році подарував старшинам — «особом тром людем козацким» містечка Бориспіль, Володарку і Ракитне³⁴.

Реорганізацією реєстру уряд сподівався послабити силу опору запорожців. Але польський уряд помилився. Ніякими заходами неможливо було вже стримати гнів і обурення вільного козацтва, яке боронило права широких верств українського народу.

---

³¹ Volumina legum. Т. 2. С. 310.

³² Там само. С. 318.

³³ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. № 11. С. 28—31.

³⁴ Записки наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Т. 30—32. Док. № 13. С. 22. Бориспіль одержав реєстровий старшина В. Чаповицький (Археографический сборник. Т. 2. С. 61).

**ПОВСТАННЯ 1591—1593 РОКІВ
ПІД КЕРІВНИЦТВОМ
КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО**

Наприкінці грудня 1591 року запорозькі козаки разом з частиною реєстровців несподівано вчинили напад на білоцерківську фортецю. Ця фортеця, одна з найміцніших у Східній Україні, була резиденцією білоцерківського старости, магната князя Януша Острозького. На чолі повстанців стояв Криштоф Косинський *, невдовзі перед тим вибраний козаками гетьманом. При підтримці місцевого населення козаки на чолі з Косинським швидко заволоділи Білою Церквою і захопили там артилерію, військові припаси та всіляке інше майно. Повстанці спалили старостинський архів, у якому зберігались офіційні папери (в тому числі універсали на володіння землями в Білоцерківському старостві). Садиби старости і підстарости були зруйновані ¹.

Незабаром повстання охопило досить великий район. Повстанці на чолі з Косинським невдовзі після Білої Церкви оволоділи Трипіллям, а потім Переяславом ².

Налякана розмахом руху польська влада вже в січні 1592 року призначила комісарів для розслідування «свавільства» і покарання «свавільників». Цими комісарами були магнати: старости теребовльський — Яків Претвич, черкаський — Олександр Вишневецький, брацлавський — Яків Струсь і барський — Станіслав Гульський. Зібравши свої команди і загони шляхти, старости разом

* Докладна біографія Косинського, на жаль, невідома. Існують, проте, відомості, які дають підставу припускати, що Косинський досить довгий час проживав на Запорозжжі. Ще 22 травня 1586 року Богдан Мікошинський, якого в документах називали гетьманом війська запорозького, повідомив старшину Подвисоцького про недавно отриману звістку «від Криштофа з Низу від Тавані і від городків». У цьому повідомленні Криштоф (мова йде, безперечно, про Косинського) попереджав про намір кримського хана переправитися з ордою через Дніпро. Косинський був ймовірно одним із козацьких старшин. Під час свого перебування на Запорозжжі він, як і багато інших, набув чималого військового досвіду (Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584—1620). Kraków, 1868. Док. 18. С. 34).

¹ Архів ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. № 12. С. 31—32.

² Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. № 43, 48.

із старшим реестру князем Язловецьким швидким маршем рушили до Трипілля³. На шляху біля Фастова панське військо зайняло тимчасові позиції. Не сподіваючись на успіх у відкритому бою, комісари вирішили послабити сили повстанців, відокремивши реєстрових козаків від головної маси козацтва. 10 березня 1592 року пани звернулися від імені Язловецького до реєстровців, що перебували у Трипіллі, з посланням. Добираючи підкреслено чемні слова, називаючи реєстровців «панамі молодцями запорозькими», комісари пропонували негайно видати Косинського («бо через одного лотра ви не захочете зазнати кари») і скласти зброю. При незгоді вони погрожували повстанцям кривавою помстою⁴.

Керівники повстання вирішили прийняти послання комісарів, бо розпочинати бій з панамі, коли повстання ще не набрало сили, було б помилкою, яка могла звести нанівець усе. Щоб виграти час і домогтися розпуску панських військ, повстанці почали переговори з комісарами. Удаючи, що «Косинського вже відсторонено від керівництва повстанням», вони обіцяли панам бути надалі «покірними». Повстанці погодились також визнати нового гетьмана, поставленого комісарами на місце Косинського. Після укладення договору пани відвели свої війська з-під Фастова і, задовольнившись «примиренням», роз'їхались по своїх староствах.

Повстанцям, отже, пощастило домогтися свого. Після відходу панських військ повстання почало швидко наростати, чисельність козацького війська збільшувалась. У червні 1592 року повстанці, підтримувані міщанами, почали облогу київського замку⁵. За словами київського воєводи князя Костянтина Острозького (батька Януша Острозького), «низові козаки підступили до міста і фортеці, захопили кращі гармати, порох і всяку стрільбу»⁶.

Восени 1592 року і взимку 1592—1593 років повстання розширилося вже на Волинське і Брацлавське воєводства. Шляхта Луцького повіту, звертаючись 11 січня 1593 року за допомогою до панів сусідніх повітів, повідомляла, що низові козаки, «вторгнувши (сь) у панства коронні, у воєводства Київське і Волинське... замки і міста так його королевські милості, як і шляхетські посіда-

³ Там само. Док. № 48.

⁴ Listy St. Zolkiewskiego. Док. 12. С. 21—22.

⁵ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1681.

⁶ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. № 14. С. 36—37. Промова Костянтина Острозького на варшавському вальному (генеральному) сеймі 18 жовтня 1592 року.

ють (займають.— В. Г.). Шляхтою Волинського воєводства керував Костянтин Острозький, найбільший волинський магнат, в залежності від якого була чимала частина Волині. За наказом Костянтина Острозького, шляхта, що збиралась на початку 1593 року на повітові сеймики, негайно їх припинила і заходилась готуватися до походу проти козаків. У резолюції, яку ухвалила шляхта під час володимирського сеймика, говорилося «про велику небезпечність панства короля його милості від свавіленства українного, від козаків», які захопили «немало замків, міст і сіл українних... братії нашої, шляхтичів цих країв». Далі повідомлялося, що тепер козаки «з немалим військом з арматою, способом неприятельським уже до воєводства Волинського притягнули, замисливши далі панства короля його милості пустошити»⁷.

Чим пояснити поширення повстання? Насамперед тим, що повсталі, виганяючи панів і оголошуючи себе козаками, запроваджували козацький устрій, збирались на раду, обирали отаманів і суддів, розподіляли повинності тощо. Масове покозачення сільського і міського населення в добу панування феодалізму мало глибокий соціальний зміст: воно було виявом прагнення пригноблених верств народу стати вільними людьми.

Повстання набувало дедалі більших розмірів. За словами О. Вишневецького, повсталі намагалися «зруйнувати все доценту і нас винищити»⁸.

Ще під час вересневого сейму 1592 року українські магнати на чолі з Костянтином Острозьким вимагали послати коронне військо для придушення повстання. Магнатів підтримувала їх креатура — послі із Східної України. Проте вимога магнатів натрапила на опір з боку послів польських провінцій. Польська шляхта побоювалась, що вихід коронного війська на Україну позбавить її військової сили в разі повстання селян у самій Польщі. Шляхта не мала сумніву, що повстання на Україні вплине на польських селян. До того ж протиріччя між королівською владою, яка намагалась укріпити і централізувати державу, та магнатами, що прагнули зберегти свої привілеї і захопити великі володіння на Україні, на цей час ще більше загострилися. Королівська влада, хоч і була зацікавлена в найшвидшому придушенні повстання на Україні, водночас не бажала посилення своїх супротивників — східноукраїнських магнатів. У питанні про

⁷ Там само. Док. 18. С. 49—50.

⁸ Listy St. Zolkiewskiego. Док. 17. С. 27.

придушення повстання король дотримувався тактики, розрахованої на протиставлення реєстру основній масі козацтва. Шляхом незначних поступок реєстровцям король сподівався створити з реєстру підпору в боротьбі не тільки з визвольним рухом українського народу, а й, що здавалось абсолютно необхідним, з магнатами.

Усі ці обставини призвели до того, що домагання магнатів стосовно переведення коронного війська на Україну було відхилене сеймом. Те саме сталося з пропозицією магнатів знищити реєстр і конфіскувати козацькі землі⁹.

Єдиною «поступкою» магнатам з боку короля і його помічника канцлера Яна Замойського було видання універсалу, який зобов'язував шляхту Волинського, Київського і Брацлавського воєводств виступати в посполите рушення під проводом князя Костянтина Острозького для придушення повстання на Україні. Таке рішення не могло влаштувати магнатів. Вони могли скликати й без королівського універсалу посполите рушення місцевої шляхти, яка залежала значною мірою від них.

Повернемось до повстання на Україні. У відповідь на заклик Костянтина Острозького шляхта заходилась об'єднуватися в загони, «кінно» і «оружно» поспішала до м. Костянтинова, де було призначено збір рушення. Туди ж прямували із своїми надвірними командами магнати Вишневецький, Претвич, Гульський та інші. Януш Острозький збирав шляхетські загони в Галичині і вербував вояків в Угорщині.

Рушення, що зібралось під проводом Костянтина Острозького, складалося головним чином із шляхетської кінноти і загонів найманої піхоти. Розрахунки Костянтина Острозького ґрунтувались на тому, що в умовах суворої зими погано озброєне козацьке військо, якому бракувало також одягу і харчів і яке до того ж складалося переважно з селян і міщан, не може протистояти панам. Основній масі козацького війська — піхоті, міркував Острозький, не вдасться окопатися в замерзлій землі і, таким чином, вона стане беззахисною перед шляхетською кіннотою. Справді, повстанці опинилися в скрутному становищі. Суворі морози і нестача харчів у таборі під Острополем, де розташовувалось тоді козацьке військо, примусило багатьох повстанців розійтись по домівках.

---

⁹ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 68.

Тим часом панське військо перейшло у наступ. Відступаючи перед переважаючими силами ворога, Косинський відвів козаків на зручніші позиції. 2 лютого 1593 року між повстанцями і шляхетським рушенням біля м. Пятки (на Волині) відбулася перша кривава битва. Бої біля Пятки не вгавали цілий тиждень. Козаки, хоч і терпіли великі втрати, виявляли виняткову стійкість і мужність. Шляхетське рушення також зазнало значних втрат. Це й змусило Костянтина Острозького розпочати переговори з козаками.

Внаслідок переговорів 10 лютого супротивники — від шляхетського рушення Костянтин Острозький «з приятелями їх милості», від повстанців реєстр на чолі з гетьманом Косинським та військовим писарем — підписали угоду. Козаки зобов'язувались відсторонити Косинського від посади гетьмана, утримувати на Запорозжжі постійну залого, повернути в замки всю захоплену там зброю, крім трахтемирівської. До того ж і ця умова панамі вважалась головною, козаки зобов'язувались не мешкати в панських маєтках і не чинити жодної кривди («кривд жадних») «в державах княжат (Острозьких)... і маєтностях приятель їх... княжати Олександра Вишневецького і державах слуг їх милості», тобто в маєтках магнатів і шляхти. Реєстровці обіцяли також вилучити із війська всіх, хто вступив у козаки під час повстання¹⁰.

Договір був компромісом. Магнати почували себе не досить сильними для того, щоб покінчити з козаками. Цим пояснюються поступки, зроблені ними: в договорі обійдено, по суті, такі важливі питання, як кількість реєстру, характер взаємин із Запорозькою Січчю тощо. Заслуговує на увагу також і те, що поляки мусили вести переговори з керівником повстанців гетьманом Косинським (голови якого вони наполегливо домагались ще рік тому) і допустити його до укладання договору. Повстанці, з свого боку, пішли на укладення договору через скрутні умови, в яких вони опинились. Косинський сподівався на те, що, досягнувши припинення воєнних дій, йому пощастить відійти з основними силами на Запорозжжя і підготуватись там до продовження боротьби. Повстанці були впевнені у тому, що поки Січ перебуває в руках запорозького козацтва, вона буде служити плацдармом для подальшої боротьби.

---

¹⁰ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. 19. С. 53—57.

Повернувшись на Запорожжя, повстанці з Косинським на чолі спробували забезпечити собі підтримку в сусідніх держав. Як повідомляв староста Олександр Вишневецький, Косинський разом з усім козацьким військом нібито прохав російського царя прийняти українські землі під владу Росії¹¹. Однак російський уряд не хотів погіршення відносин з Польщею. Проте він не залишив без уваги це звернення Косинського. До Січі, за словами того ж Вишневецького, з Москви були надіслані гроші і харчі, в яких козаки мали велику потребу¹². Косинський почав також переговори з кримським ханом, маючи на меті отримати від нього допомогу кіннотою. Але ці переговори не мали успіху.

Влітку 1593 року, закінчивши приготування до повстання, двотисячне козацьке військо на чолі з Косинським вирушило з Січі вгору вздовж Дніпра. Розділившись на два загони, з яких один плив по Дніпру на човнах, козаки невдовзі підступили до Черкас і розпочали облогу міста. Староста Олександр Вишневецький разом зі своїм військом і шляхтою, яка втекла до міста, опинився в оточеному козаками замку. Козаки почали обстрілювати замок одночасно з берега і з Дніпра.

З появою запорожців під Черкасами повстання стало швидко поширюватися на околиці. Обміркувавши всі обставини, пани вирішили відновити переговори з козаками, розраховуючи при цьому підступно вбити Косинського і цим викликати безладдя серед козацтва. На запрошення Вишневецького Косинський у супроводі загону козаків (150 чоловік) прибув до Черкас на переговори. Під час переговорів Косинського було зрадницьки вбито. Йоахим Бельський писав що вбивцями Косинського були слуги кн. Олександра Вишневецького»¹³. За іншими відомостями, схожими на легенду, пани схопили Косинського і замурували його у кам'яний стовп в одному з католицьких кляшторів¹⁴.

Незважаючи на вбивство Косинського, панам було ще далеко до перемоги над повстанцями, які й надалі тримали в облозі Черкаси. Сподівання Вишневецького

---

¹¹ Listy St. Zolkiewskiego. Док. 17. С. 27. «Косинський присягав зі всім своїм військом великому князю московському і віддав було вже під його владу прикордонні землі більш ніж на сто миль».

¹² Там само.

¹³ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1691.

¹⁴ Історія русів. С. 72.

на швидкий прихід коронного війська не справились *. Тому в серпні 1593 року він мусив підписати договір, який давав право козакам вільно відійти на Запорожжя і на волості. Староста зобов'язувався також повернути козакам відібрані у них човни, коней тощо. Майно, що залишалось по смерті козаків, мало передаватися родичам померлих, а не старостам, як то було раніше. Козаки здобували право подавати скарги Київському воєводі на утиски з боку старостинської влади ¹⁵.

Особливо важливим для козаків пунктом договору було право вільних зносин із Січчю. Звичайно, пани не думали додержуватись умов договору. Як пояснював у своєму листі від 29 серпня 1593 року канцлеру Яну Замоїському київський біскуп Верещинський, «згода з ними (козаками) була вимушена». Там же він з жалем писав: «Краще, звичайно, щоб їх (козаків.— В. Г.) зовсім не було на Україні, але зараз не час мовити про це, до того ж і моці (у нас.— В. Г.) для цього бракує ¹⁶.

Восени того ж 1593 року Подніпров'я було знов охоплене полум'ям повстання. Це було відповіддю на знущання панів, які брутально порушили умови договору. Київський воєвода Костянтин Острозький, наприклад, схопив козацьких послів, які прибули подати скаргу на черкаського старосту О. Вишневецького, і кинув їх до в'язниці, звелівши віддати на тортури, від яких один посол сконав.

На Київ «доходити справедливості на провинниках» вирушило із низин Дніпра козацьке війська. Козаки везли з собою гармати. Згодом за рахунок селян та міщан, що приєднались у волості, козацьке війська збільшилось до чотирьох тисяч чоловік. Козаками рухало почуття безмежної ненависті до віроломних панів. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський писав з цієї нагоди: «Повстанці охоплені таким завзяттям і свавіллям, що не зважають ні на бога, ні на короля, ні на що інше, і щоб це не призвело до найважчих наслідків, краще б, гадаю, у якийсь

---

* Сейм у травні 1593 року у відповідь на вимогу магнатів ухвалив відправити на Придніпров'я тільки частину коронного війська.

¹⁵ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. К., 1904. Док. I. С. 306—309.

¹⁶ Там само. С. 308—309.

вигідний спосіб уникнути цього»¹⁷. Рух козаків страшенно налякав шляхту, що зібралась у Києві на чергову судову сесію («на рочки»). Вона негайно відправила до козаків послів — біскупа Верещинського і князя Ружинського. Посли зустріли козацьке військо на Дніпрі за півтори милі від Києва в урочищі Либідь¹⁸. Козаки відкинули пропозицію панів про переговори і далі просувалися до міста. Довідавшись про це, шляхта почала тікати з Києва, «не бажаючи,— за висловом біскупа Верещинського,— покуштувати з київською владою того пива, якого вона наварила»¹⁹.

Козаки оточили Київ і почали облогу²⁰. Проте облога міста тривала недовго, бо було одержано звістку про напад татар на Січ. Східноукраїнські магнати і польський уряд уже давно намовляли хана учинити напад на Запорозжя. Хан і сам завжди шукав привід для цього, бо в Запорозжі вбачав зятятого і разом з тим могутнього ворога. Скориставшись походом козаків до Києва, кримський хан на чолі свого війська вдерся на Запорозжя і підступив до Січі. Однак зустрів тут мужню відсіч козацької залоги. Лише брак харчів змусив козаків покинути Січ. Темної ночі вони подалися з Січі на човнах угору по Дніпру. Вступивши у спорожнілу Січ, татари зруйнували всі її укріплення²¹.

Услід за цим, тієї ж зими, татари ще кілька разів нападали на Січ, завдаючи козакам тяжких збитків. За словами Богдана Мікошинського, вони загарбали понад 2000 коней і ще багато всілякого майна²².

Звістка про зруйнування Січі змусила козаків зняти облогу Києва і вирушити на Запорозжя. Невдовзі перед цим вони уклали угоду з київським воєводою. Той обіцяв дати викуп у розмірі 12 злотих на кожного козака і погодився на збільшення артилерії реестру до 24 гармат²³.

Під впливом повстання, що охопило Київщину 1593 року, з новою силою став поширюватись антифео-

---

¹⁷ Listy St. Zolkiewskiego. Док. 22. С. 39.

¹⁸ Там само. Док. 18. С. 29.

¹⁹ Там само.

²⁰ Архів ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. 21. С. 64. Козаки «до столиці, воєводства Київського, з арматою, війною втягнули: згромозаті, і там осісти хочуть».

²¹ Listy St. Zolkiewskiego. Док. 18. С. 32—33.

²² Жовтень. 1984. № 10. С. 103.

²³ Listy St. Zolkiewskiego. Док. 18. С. 32.

дальний рух на Брацлавщині. Утиск народу після відходу козацького війська з-під Пятки посилювався. Знищення панів призвели до того, що терпіння люду увірвалося. Про розміри нового народного руху ми довідуємось із слів Станіслава Жолкевського, який просив восени 1593 року в канцлера Яна Замойського «протекції, поради і захисту, бо через затятість і обурення хлопів,— писав він,— не можу виконати своїх обов'язків для поновлення святої справедливості»²⁴.

Повстання 1591—1593 років показало, що поневолені маси України мають в запорозькому козацтві могутнього захисника.

---

²⁴ Там само. Док. 22. С. 39. Лист від 23 листопада 1593 року.

**СІЧ НА БАЗАВЛУЦІ.
ОРГАНІЗАЦІЯ І ПОБУТ КОЗАЦТВА.
ВІЙСЬКОВА СПРАВА**

Зруйнування в 1593 році Січі на Томаківці переконало запорожців у потребі перенести військові укріплення в інше місце. В тому ж році вони заснували нову Січ на Базавлуці.

Острів Базавлук лежав приблизно в 20—30 км на південний захід від Томаківки, в тому місці, де у Дніпро впадають три його притоки — річки Чортомлик, Підпільна і Скарбна. Острів нагадував прямокутний трикутник завдовжки 2 км. Він був ближче до правого берега Дніпра.

Запорожці швидко насипали на острові земляні вали і збудували дерев'яні палісади. Ці укріплення були згодом обкопані глибоким ровом. Щоб зробити острів неприступним і взимку, козаки, як розповідав італієць Гамберіні (1584 р.), за словами козацького отамана, прорубали ополонки на річці. Коли ополонки вкривалися тонкою кригою, їх засипали снігом. Ворога, який намагався підійти по льоду до острова, чекала тут неминуча загибель.

Вали і палісади з'єднувались вартовими межами, утворюючи власне Січ (фортецю), із бійниць якої визирали жерла гармат і дула козацьких самопалів. Посередині фортеці був майдан, що відігравав важливу роль у житті Січі. На майдані відбувалися козацькі ради, де вирішувались військові справи, обирали старшину тощо. Навколо майдану містилися військові установи — канцелярія, пушкарня, склади, будинки старшини і т. ін. Там же були кузні й інші майстерні, де лагодили й виготовляли зброю, робили порох. На майдані стояли військові литаври * і стовп, біля якого карали провинних. Нарешті, січовий майдан півколом обступали довгасті низькі будинки — курені, зроблені з обмазаного глиною тину і вкриті очеретом **. У куренях жили козаки січової залози, а також новоприбулі на Січ втікачі.

* Литаври — ударний інструмент, що складався з металевої, найчастіше мідної, півкулі й обруча з натягнутою на нього шкірою.

** Пізніше курені будувалися з колод.

Підступи до Січі охоронялись вартовими вежами, виставленими далеко в степу. Козак, стоячи на вежі, уважно вдивлявся у далечінь. Помітивши ворога, він запалював купу сухої трави або хмизу ***, припасених раніше на вежі, плигав на коня, що стояв внизу під сідлом, і гнав до найближчого спостережного пункту ****. Полу-м'я і стовп диму, що здіймався до неба, сповіщали про наближення небезпеки. Цей сигнал передавався від вежі до вежі, і швидко всі мешканці довідувались про появу ворога.

На південний захід від Базавлука русло Дніпра помітно ширшало (до 7 км). В цьому місці Дніпро був усяяний величезною кількістю переважно багнистих великих та малих острівків, зарослих очеретом. Численні звивисті проходи між ними являли собою справжній лабіринт, небезпечний для всякого ворога. Тут, у схованках, на ворога чекали гармати, там же снували на човнах козацькі чатові. Увесь цей комплекс островів разом з побудованими на них укріпленнями дістав назву Військової Скарбниці. В ній же стояла козацька флотилія. За переказами, тут запорожці ховали військовий скарб та інші коштовності. Доступ до Скарбниці стороннім заборонявся. Надзвичайно цікаві відомості про побут запорожців знаходимо у Боплана: «Коли вони вирішують іти війною на татар або помститися їм за грабежі і наскоки, то вибирають осінню пору. Для цього відправляють на Запорожжя усе необхідне для бойових дій і походу, для спорудження човнів і взагалі все, що, на їхню думку, може у поході знадобитись»¹.

Наприкінці XVI століття господарство Запорожжя значно розширилося. Збільшилась кількість зимівників, а також рибних та інших промислів. Пожвавлення господарської діяльності призвело до посилення нерівності серед козаків. Заможні козаки, що міцно осіли в своїх зимівниках і на промислах, широко використовували працю втікачів, які шукали на Запорожжі порятунку. Маса простого люду, що скупчувалася за порогами, була відома австрійському послу Лясоті під принизливою назвою «чернь». Лясота, хоч і не довго пробув на Запорожжі, помітив, що є серед них (козаків.— В. Г.) багато бід-

---

*** Пізніше замість трави чи хмизу запалювали кухви з живицею.

**** Такі пости у XVIII столітті мали назву бекетів (пікетів).

¹ Боплан Гійом Левассер де. Опис України. С. 70.

няків². Ця біднота — «сіромахи», як їх називали на Запорозжжі, шукала заробітку у власників зимівників, промислів, суден, тобто у тих, кому, за словами Лясоти, «там добре живеться»³. Ось як малює стародавня народна дума про козака Ганжу Андибера зовнішність сіромахи:

На козаку, бідному нетязі,
Три сиром'язі,
Опанчина * рогозová,
Поясина хмельová.
На козаку, бідному нетязі, сап'янці —
Видно п'яти й пальці,
Де ступить — босої ноги слід пише.
А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бірка —
Зверху дірка,
Хутро голе, околиці біг має —
Вона дощем покрита,
А вітром на славу козацьку підбита...

Про бідність запорозької голоти говорять також численні народні приказки і прислів'я, наприклад: «Козак — душа правдивая — сорочки не має», «Сидить козак на стерні та й штани латає, стерня його в спину коле, а він штани лає», «Прокляту матір ма — ні сорочки, ні штанів — одна клята сірома» та інші. Але не треба думати, що сіромаха приречений був на таке жалюгідне існування. Під час успішного походу на його долю випадала різна здобич, та вона не довго затримувалась у його руках. Не були сіромахи і безправними. Про це оповідає той же Лясота, згадуючи поведінку козацької черні під час обговорення пропозиції цесаря про вступ до нього на службу⁴. Підкреслимо, що саме ця сірома була найбільш активною у військових справах не тільки під час повстань, а й укрилася славою в походах проти татар і турків, та навіть в рядах найманих військ під час Тридцятилітньої війни.

Статечне козацтво вважало за краще займатися господарчою діяльністю, а пізніше стало наймати сірому замість себе у військові походи.

Заможні козаки вбиралися в дорогі каптани або жупани з червоного і синього едвабу чи сукна, що застібались до самого підборіддя, в сукняні кунтуші з відкри-

---

² Жовтень. 1984. № 10. С. 105.

³ Там само.

* Опанчина — верхній одяг.

⁴ Жовтень. 1984. № 10. С. 104.

тими рукавами, оздоблені золотим або срібним позументом і гудзиками, в широкі шаровари червоного або синього кольору. Жупан підперізувався довгим шовковим паском, що кілька разів обмотувався навколо стану. На голові носили сукняну шапку з довгим звислим верхом із китицею на кінці, пообшивану дорогим хутром, або смушкову шапку, сукняний верх якої був прикрашений золотим або срібним позументом. Взувались заможні козаки в червоні сап'янці, часто підбиті срібними підковами. Щоб домалювати вигляд запорозького козака, слід додати, що всі козаки голили, за звичаєм, бороду і голову, залишаючи довгі звислі вуса й оселедець, що спускався з маківки голови на лівий бік і часто намотувався на вухо.

Зброя козаків складалася з самопалів (рушниць) різного калібру і виду, з кремневим замком, а також з пістолів, які застромлювали за черес⁵. З холодної зброї обов'язковою супутницею козака була широко відома козацька шабля. Вона прив'язувалась до череса з лівого боку двома вузькими пасками. Цю свою неодмінну зброю козаки ласкаво звали «шаблею-сестрицею», «ненькою рідненькою» тощо. Поширені були також бойові ножі, запоясники (кинжалі), келепи (рід бойового молота) або чекани, довгі списи з металевими наконечниками, ощепи (списи з гаками для стягування вершника з коня) та ін. Списи мали ще й інше призначення у запорожців — ними користувалися при переході через багно: в цьому випадку одні списи клали на землю в два ряди вздовж, а інші в кілька рядів поперек у вигляді ґрат; на таких ґратах робили примостку з того, що було поблизу. Такими бойовими обладунками, як шолом, панцир, лати, що були поширені у війську того часу, козаки майже не користувалися. Порох і кулі запорожці носили у ладунках (шкіряна торбина) або в чересах (патронташ), які вішали навхрест через груди.

Запорозьким козаком вважався кожен, хто по прибутті до Січі вписувався у військовий список. Деякі історики зазначали, що стати козаком було нелегко. Д. Яворницький, наприклад, писав, що для цього треба було відповідати п'яти умовам: бути вільним, не мати сім'ї, тобто бути одинаком, знати українську мову, бути православ-

---

⁵ Гамберіні, наприклад, писав про козаків: «Зброя їх — шаблі і рушниці, стріляють вони без похибки».

ним і пройти на Запорозжжі підготовку з військової справи не менше як за сім років⁶.

Не з усім цим можна погодитись. До запорозького «товариства» найчастіше приймався кожен прибулий до Січі, якщо мав бажання стати козаком, за винятком, зрозуміло, тих, хто з якихось причин викликав підозру у січовиків. Що ж до приналежності до православ'я, то ця умова справді існувала. Відомо, що серед запорожців зустрічались також представники інших національностей. Польський посланець Пясочинський, наприклад, даючи пояснення в 1601 році турецькому урядові, говорив, що серед запорожців є «і поляки, і московитяни, і волохи, і турки, і татари, і євреї і взагалі люди всякої мови». Однак усі вони, крім, звичайно, православних (московитян і волохів), перебуваючи на Запорозжжі, приймали православ'я.

Разом з тим запорожці, хоч і виступали захисниками православ'я, були відомі своїм вільнодумством. Звернемось до популярної на Запорозжжі пісні:

Славні хлопці-запорозжці
Вік звікували — попа не видали;
Як забачили тай у полі цапа,
Отаман: «Оце, братці,— піп, піп!»
Осаул каже: «Ще я й пригощався!»
Славні хлопці-запорозжці
Вік звікували — попа не видали;
Як забачили тай у полі скирту,
Отаман і каже: «Ото, братці,— церква».
Осаул каже: «Я в ній сповідався».

У цій же пісні в жартівливому тоні говориться про так звану безшлюбність запорожців:

Славні хлопці-запорозжці
Вік звікували — дівки не видали;
Як забачили на болоті чаплю,
Отаман каже: «Ото, братці,— дівка!»
Осаул каже: «Ще я й женихався!»
А кошовий каже: «Ще я й повінчався!»

Справді, безшлюбність була частим явищем на Запорозжжі. Сірома, що становила помітну частину козацтва, не могла мати родини через своє становище. До того ж треба додати повне щоденної небезпеки життя на Запорозжжі в безпосередньому сусідстві з ворогами. Через це жінкам, за звичаєм, входити в Січ було заборонено. За-

⁶ Эварницкий Д. История запорожских казаков. СПб. 1892. Т. 1. С. 184—185.

можні козаки, проте, а пізніше й бідні, часто мали родини. Вони мешкали в запорозьких слободах і на волості.

Кожен прийнятий у козаки приписувався до певного куреня. Число куренів збільшувалося разом із збільшенням запорозького козацтва. У XVIII столітті куренів було вже тридцять вісім *. Назви деяких куренів дають підставу припустити, що вони спочатку об'єднували людей з певної місцевості — земляків. Так, мабуть, виникли назви куренів Канівського, Корсунського тощо. Куренем звалось не тільки приміщення, в якому мешкали січові козаки. Курені були водночас і військовими одиницями, з яких складалось запорозьке «товариство». Усі обов'язки, пов'язані з військовою справою, виконувалися відповідно з належністю козака до певного куреня і за наказом курінного отамана. Всіма курінними справами видав курінний отаман.

Будучи членом запорозького товариства, козак зобов'язувався відбувати «по черзі» військову службу. Головним місцем відбування служби була Січ. Козак мав з'явитися сюди за першим наказом курінного отамана. Одна частина козаків відбувала службу в січовій залозі, інша — виконувала вартові обов'язки в степу, на службі у військовій флотилії, артилерії тощо. До служби козак мав прибути із власною зброєю, обладунками, одягом і харчами.

Іноді траплялося, що козаки посилали на службу замість себе наймитів. Про це можемо довідатись із народної пісні:

Та чую загадано та заповідано
Усім козаченькам та в військо йти:
У кого є сини, то висилати,
А в кого нема,— то наймати ⁷.

Головна влада на Запорожжі належала військовій раді. Вона скликалась для вирішення найважливіших питань, зокрема про участь війська у війні, обсяг і характер повинностей, обрання кошової (військової) старшини. Право участі у раді мали всі без винятку козаки.

Скликаючи козаків на раду, довбиші били у військовій литаври. На раду скликали також пострілами із січових гармат. Зібравшись на майдані, козаки ставали в коло. Ті, кому бракувало місця, вилізали на дахи куренів, на

---

* Канівський, Корсунський, Уманський, Брюховецький, Леушківський, Пластунівський, Дядьківський, Платніровський, Ведмедівський, Пашківський, Кушівський, Кисляківський та ін.

⁷ Исторические песни малорусского народа. С. 314.

вали⁸. Військовий осавул виносив військові клейноди — прапор і бунчук* і ставив їх посеред кола. Після цього у святковому вбранні на майдан виходила військова старшина. Кошовий отаман тримав у руці булаву, суддя — військову печатку, писар — великий срібний каламар. Старшина ставала під бунчуком, знімала шапки і вклонялася «товариству» на всі чотири сторони. Кошовий оголошував справу, яку треба було вирішити, і рада починалась. Ось як переказував А. Рігельман вибори старшини (друга половина XVIII століття). Ставши під прапором і бунчуком, кошовий отаман звертався до козаків зі словами: «Панове молодці! Чи не будете сього року, по старих ваших звичаях, інших нових старшин обирати, а старих скидати?»⁹. Якщо рада вимагала переобрання, старшини клали на землю свої шапки і позначки влади та, дякуючи за виявлене раніше довір'я, покидали коло. Ті, кого обирали, за звичаєм двічі відмовлялися від позначок влади і приймали їх тільки після третього запрошення. При цьому новообраному кошовому отаману козаки тут же клали на голову землю, яку жменями брали просто з-під ніг, «хоч би й багнюка на той час трапилась»¹⁰. Так обиралася вища, тобто військова старшина — кошовий отаман, що був головою війська, суддя, писар і осавули, помічники отамана у військових справах. Курінні отамани обиралися не на військових, а на курінних радах. Військова рада часто не відігравала вирішальної ролі у житті козаків.

Велике значення мала і старшинська рада, в якій, крім військової старшини, завжди брали участь курінні отамани і «вельможні», «кращі», або «старі» козаки, тобто впливові козаки, частина з яких вже раніше виконувала старшинські обов'язки. Бувало, що постанови, схвалені на неофіційній раді, старшина проводила на військовій раді навіть тоді, коли вони відверто суперечили інтересам основної маси козацтва. Постанови на раді приймалися голосними вигуками присутніх. Коли пропозицію схвалювали, козаки підкидали вгору шапки. Спроби старшини нав'язати свою волю основній масі ко-

---

⁸ Источники для истории запорожских козаков / Изд. Д. И. Эварницкий. Владимир. 1903. Т. 2. С. 1780.

* Бунчук — довгий держак, зверху якого сяяла мідна, а іноді й золота куля із звисаючим пучком волосся у вигляді кінського хвоста.

⁹ Летописное повествование о Малой России Ч. 4. С. 75.

¹⁰ Там само. С. 75. Цей звичай мав символічне значення. Вибраний мав пам'ятати, що він ніщо перед «товариством».

зацтва викликали обурення і навіть повстання. Тоді козаки скликали раду, де й вирішували свої справи, обираючи своїх старшин. З приводу обрання старшини ксьондз С. Окольський писав: «Придивившись до цієї старшини, треба визнати, що обираються туди не звичайні люди і не перший-ліпший, особливо в тих випадках, коли вони (козаки) піднімають руку на... короля, його гетьманів і жовнірів»¹¹.

Таким чином, суспільно-політичній організації козацтва були притаманні значні риси демократизму. Демократизм цей виявлявся у визнанні рівних прав за всіма козаками на користування землею, при участі в радах, виборі старшини і т. д. Козацьке самоврядування принципово відрізнялося в цьому розумінні від тих порядків, які панували там, де політична влада цілком належала феодалам.

Тяжкі умови життя, постійна військова небезпека виробили у запорожців високі моральні і фізичні риси: прагнення свободи, мужність, стійкість, хоробрість, витривалість, спритність, винахідливість. Той же ксьондз Окольський писав: «Хоч серед козаків немає ні князів, ні сенаторів, ні воєвод, проте є такі люди, що якби не було законів проти плебеїв, то серед них знайшлись би гідні називатись рівними по хоробрості Цінціннату чи Фемистоклу»¹². Інший сучасник Боплан писав: «Вони кмітливі і проникливі, дотепні і надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя». Козаки, продовжує він, «усі високі, відзначаються надзвичайною силою і здоров'ям», «вони дуже рідко вмирають від хвороби, хіба у глибокій старості, більшість кінчає життя на полі битви»¹³.

Козаки легко терпіли голод і спрагу, спеку і холод. Вони могли тривалий час перебувати під водою, тримаючи у роті очеретину, тощо. Під час походів козаки споживали тільки сухарі і соломаху (вариво з борошна або пшона). Вживання спиртних напоїв під час походу вважалось неабияким злочином. «Козаки відзначаються тверезістю під час походів і на війні», «а коли знайдеться між ними в поході якийсь пияка, отаман одразу ж наказує викинути його в море. Їм забороняється брати в

---

¹¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 243—244.

¹² Там само. С. 302—303.

¹³ Боплан Гійом Левассер де. Опис України. С. 26.

морський похід чи на бойові операції горілку і вони до-тримуються цього дуже строго»¹⁴,— писав Боплан.

Відвага і сміливість запорозьких козаків викликали подив сучасників, у тому числі ворогів. Турецький літописець Наіма (XVII століття) так висловлювався про запорожців: «Треба впевнено сказати, що неможливо знайти на землі більш хоробрих людей, які б так мало піклувалися про своє власне життя і так мало боялися б смерті»¹⁵.

У постійній боротьбі з ворогами запорожці створили самобутнє військове мистецтво. Вони були витривалими піхотинцями, влучними стрільцями, моторними вершниками, вправними гармашами, сміливими мореплавцями. Запорожці, піхотинці переважно, відзначалися великою майстерністю при будівництві польових укріплень. Для цього вони, крім зброї, брали на війну, за словами Собеського, сокири, лопати, мотузки тощо. Звичайним укріпленням на війні були шанці з високими земляними валами. Коли умови не дозволяли копати шанців, козаки ставили табір з возів. У цьому разі вони перекидали догори вози, тісно їх зв'язували або сковували ланцюгами, повернувши голоблями в бік ворога «подібно до рогатин,— писав С. Окольський,— для того, щоб не пустити ворога до самих возів»¹⁶. При тривалій облозі вози засипали землею. Засівши за «валом», козаки відбивались від ворога. Такий табір був для нападника страшним укріпленням. Боплан писав, що, як він сам бачив, у такому таборі сотня козаків могла відбити цілу тисячу поляків і ще більше татар¹⁷. За Бопланом: якби козаки мали таку ж кінноту, як і піхоту *, їх взагалі не можна було б подолати»¹⁸.

У військовій справі запорожці були надзвичайно винахідливими, вдаючись до різних воєнних «хитрощів». Інсценувавши, наприклад, втечу з табору, вони чекали, поки ворог кинеться грабувати покинуте майно, а тоді раптово нападали на нього. Дуже часто навколо табору робили різні схованки, зокрема «вовчі ями», на дно яких вкопували кілки з піднятими гострими кінцями догори.

---

¹⁴ Там само. С. 69.

¹⁵ Collectanea. Т. 1. С. 181.

¹⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 230.

¹⁷ Там само. С. 303.

* В XVI—на початку XVII століття запорожці воювали здебільшого пішими рядами.

¹⁸ Боплан Гійом Левассер де. Опис України. С. 71.

Щоб дезорієнтувати ворога, козаки часом переодягалися в його одяг тощо. С. Окольський писав, що шляхтичі, оглядаючи козацький табір під Солоницею 1638 року (після підписання перемир'я), не могли надивуватися тому, як талановито там зроблені «воєнні хитрощі, схожанки, засідки, пастки»¹⁹.

Значний військовий досвід запорожців став для українців джерелом, з якого вони черпали високі зразки військової майстерності. Запорозькі козаки зробили цінний внесок не тільки у військову справу, а й в інші сфери культури України. Ними створено видатні твори художнього слова, зокрема думи і пісні. Багато дум присвячено тяжкій долі невільників, що страждали на чужині. Ці твори виховували почуття ненависті до поневолювачів, зокрема до турецько-татарських завойовників, а також любов до батьківщини і народу. В одній із дум розповідається про те, як нещасні невільники у страшних муках

Угору руки підіймали,
Кайданами забрязчали...
Кайдани залізом ноги повривали,
Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацьке проїдала...

Поневолювачів не можуть зворушити ніякі страждання і зойки полонених. Турецький паша наказує яничарам ще дужче зв'язати їх, а непокірних стратити. Яничари виконують цей наказ паші:

Із ряду до ряду захожали...
По тричі в одному місці бідного
невольника затинали,

Тіло козацьке коло жовтої кості оббивали,
Кров християнську неповинну проливали.

Чимало дум оспівують героїчну боротьбу козаків з турками. Ось дума про славного отамана Самійла Кішку. Визволення невільників дума зображує як найблагородніший подвиг. Побачивши на морі турецьку галеру, Кішка наказав козакам розпочати бій, знищити турків і визволити невільників. Звертаючись до козаків, він каже:

Хоть по дві гармати набивайте,
Тую галеру з грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте:
Як турки-яничари, то у пень рубайте,
Як бідний невільник, то помочі дайте.

---

¹⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2, С. 268.

Виявили себе запорожці й талановитими дипломатами. Вже у другій половині XVI століття запорожці втручаються в справи сусідніх держав. «Школою «міжнародної» політики козащини,— як влучно зауважив Дмитро Дорошенко,— послужили до певної міри молдавські справи»²⁰. Наприкінці XVI століття деякі держави почали визнавати значення козацтва як військової і політичної організації. В 1593 році на Січ прибув Хлопицький, якого пізніше козаки обрали полковником²¹, з дорученням від австрійського імператора Рудольфа II. На цей час слава про воєнні звитяги запорожців поширилась далеко за межі України. Особливу зацікавленість до запорозького козацтва виявляли ті європейські держави, яким безпосередньо загрожувала небезпека з боку все ще могутньої Оттоманської імперії*. Австрійський імператор, намагаючись завдати удару Туреччині в той час, коли вона була знесилена війною з Персією, наполегливо шукав спільників. Хлопицький обіцяв імператорові при допомозі старшини кинути проти турків (або їх вассалів-татар) 8—10 тисяч козаків*. Однак козацького війська Хлопицький на Січі не застав. Ще до його прибуття козаки «приблизно за два тижні до Великодня вирушили, ризикуючи тілом і життям, у море», щоб напасти на Білгород (Аккерман), де зібралось «багато люду, вершників і піших яничарів»²², а також турків з Білгорода.

Напавши на Білгород, козаки під проводом гетьмана Лободи, розгромили яничар, зруйнували і спалили місто²³. Козаки, як бачимо, ще до місії Хлопицького подали важливу допомогу австрійському царю.

Наступного року австрійський уряд відрядив до запорожців Еріха Лясоту, якого супроводжували Яків Генкель** і відомий вже нам Станіслав Хлопицький. По

---

²⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. Варшава, 1932. Т. 1. С. 186.

²¹ Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. 1984. № 10. С. 107. Станіслав Хлопицький — шляхтич з Перемишльської землі, вступив у переговори з австрійським урядом про залучення козаків на службу до царя.

* На кінець XVI століття при Селимі II (1566—1574) турки завоювали Аравію, виграли трьохлітню війну з своєю суперницею в торгівлі на Середземному морі — Венецією (1570—1573), віднявши у неї острів Кіпр, 1574 року оволоділи Тунісом.

* Війна Австрії з Туреччиною почалася в 1593 році.

²² Жовтень. 1984. № 10. С. 107.

²³ Там само.

** Яків Генкель фон Донкерсмарк вважався в Австрії знавцем польсько-українських відносин.

дорозі до них приєднався російський посланець Василь Никифорович з загоном козаків.

9 червня вони прибули, як пише Лясота, «до острова, званого Базавлук, що в рукаві Дніпра біля Чортомлика, або як вони кажуть, при Чортомлицькому Дніприщі, приблизно 2 милі. В той час на ньому був козацький табір»²⁴. Назустріч посланцям було вислано кількох найбільш знатних козаків, які від імені всього товариства привітали їх. Наблизившись до острова, посланці почули вибухи гармат. Так їх зустрічали запорожці.

У зв'язку з тим, що «31 травня гетьман Богдан Мікошинський * на 50 галерах (чайках.— В. Г.) з 1300 козаками подався у море», переговори було перенесено до його повернення. Лясоту, Никифоровича та їхніх супроводжувачів відвели в помешкання, які «називають кошами», зробленими з хмизу і накритими від дощу кінськими шкурами.

18 червня нарешті повернувся з козаками Мікошинський. Його похід був невдалим, бо козаки натрапили на значну армаду турків — «8 галер, 15 каравел і близько 150 сандалів»²⁵. Козаки змушені були відступити.

Наступного дня, 19 червня, відбулась офіційна зустріч Василя Никифоровича з козацькою радою. Російський посланець оголосив запорожцям царську грамоту і передав подарунки. Хитрий дипломат Мікошинський хотів довідатись про плани австрійців раніше зі слів московського посла. Старшина і гетьман, за словами Лясоти, «знали, що московський посол у своїй промові буде згадувати про його цісарську величність, й тому вважали корисним вислухати його першим»²⁶.

Другого дня, 20 червня, на козацьку раду було запрошено Еріха Лясоту, що передав письмове імператорське «доручення вербувати військо»²⁷. Пропозицію австрійського імператора запорожці обговорювали без Лясоти, попросивши його покинути раду. Рудольф II пропонував козакам вирушити до Молдавії, переправитись через Дунай і виступити проти турків. При цьому, однак, імператор не брав на себе ніяких конкретних зобов'язань щодо

---

²⁴ Жовтень. 1984. № 10. С. 103.

* Так його називає Лясота.

²⁵ Жовтень. 1984. № 10. С. 104.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

запорожців. Гетьман прочитав імператорську грамоту і «сказав, щоб кожен, добре поміркувавши, висловив свою думку»²⁸. Далі гетьман двічі спитав козаків, яка їхня думка з цього приводу. Тоді, читаємо у Лясоти, «вони розділились (як завжди, коли обговорюють щось важливе) на два Кола. В одному була старшина, у другому — прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною аclamation (одностайне прийняття пропозиції без голосування.— В. Г.) податися на службу його величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського Кола і погрожуючи, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася, бо не хотіла противитися черні (яка сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень), лише хотіла обговорити з нами (тобто з посольством Лясоти.— В. Г.) умови»²⁹.

Як бачимо, просте козацтво рвалось у бій з турками, тоді як старшина обережніше ставилась до такої відповідальної справи. Не будемо зупинятись на всіх перипетіях переговорів, які були досить складними. В решті-решт запорожці, отримавши від цісарського посла Лясоти 8000 дукатів, тулумбаси і хоругви, зобов'язалися виступити на боці Австрії проти турків. У листі Війська Запорозького до цісаря повідомлялося про готовність до походу, «який вирішили зробити морем на човнах із божою поміччю іменем і на службі вашої цісарської величності...»³⁰. Не бажаючи ускладнень з польським урядом, запорожці просили цісаря, щоб він гарантував кожному козакові після походу «вільний і безпечний проїзд і повернення на батьківщину»³¹. Тут же йшлося про те, що Військо Запорозьке «може виставити близько шести тисяч досвідчених добірних козаків, крім мешканців прикордонних сіл»³².

Вірні своєму слову запорожці двічі — наприкінці 1594 і навесні 1595 років — робили походи проти турків у Молдавію. На чолі війська стояли Грицько Лобода і Северин Наливайко. Більшої допомоги вони не могли надати Австрії у зв'язку з початком нового селянсько-козаць-

---

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 108.

³¹ Там само.

³² Там само.

кого повстання на Україні 1594—1596 років: «Цісарство раніш, ніж Річ Посполита,— влучно зауважує В. Серчик,— знайшло в козаках такого партнера, який міг допомагати як у війні, так і в справах суто політичних»³³.

Запорозька Січ, маючи в своїх рядах не лише видатних вояків, а й талановитих політиків, заявляла себе вільною державою і вступала в рівноправні відносини навіть з такою визнаною на той час країною, як Габсбургська Австрія.

---

³³ Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wrocław, 1979. С. 72.

**ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО
ПІД ЧАС ПОВСТАННЯ 1594—1596 РОКІВ**

Утиски українського селянства, міщанства і козацтва після придушення повстання 1591—1593 років значно посилились і призвели до нових заворушень — повстання народу на Київщині і Брацлавщині восени 1593 року. Та й після цього становище, особливо на Брацлавщині, лишалось вкрай напруженим. До селянських заворушень додалася ще й зовнішня загроза.

Навесні чекали великого нападу татар, які рухались за наказом султана через Поділля в Молдавію для з'єднання з турецькою армією. Це загрожувало Україні страшним лихом.

На кордоні бракувало війська, і швидко зібрати його було, як вважали, неможливо. В цю лиху годину сотник Костянтин Острозького Северин Наливайко* запропонував йому «зібрати якомога більше товариства (з козаків, селян і міщан.— В. Г.) й вирушити з ним туди, де в ньому є найбільша потреба»¹. План Наливайка полягав, проте, не тільки в тому, щоб заступити шлях татарам в Україну. Зібране військо він сподівався використати головним чином проти гнобителів українського народу.

Князь Острозький, один з наймогутніших володарів в Україні, охоче погодився з пропозицією Наливайка скористатися допомогою козаків*. Збір війська відбувався,

* Северин Наливайко народився в родині кушніра в Кам'янці-Подільському. Брат Северина Дем'ян був священником в Острозі — місті, що вважалося на той час центром освіти в Україні. Родина Наливайків належала, ймовірно, до заможних міщан. Тяжкий гніт, який терпів український народ, викликав у Северина ненависть до гнобителів. На нього сильне враження справило народне повстання 1591—1593 років. Наливайко був свідком поразки козаків під П'яткою і бачив криваву розправу панів над беззахисним населенням.

¹ Listy St. Zolkiewskiego. Док. № 41. С. 64.

* Острозький був впевнений у тому, що Наливайко збирає військо для походу. Як доказ — його лист від 5 лютого 1594 року до Радзивілла, в якому йшлося про те, що козаки «вирушають у Молдавію на допомогу молдаванам і мултянам супроти турків» (П. Кулиш. История воссоединения Руси. СПб, 1874. Т. 2. Док. № 4. С. 443).

всупереч сподіванням магнатів, досить успішно. 19 березня 1594 року коронний гетьман Ст. Жолкевський з почуттям задоволення писав з Хмельника канцлеру Яну Замойському, що «в подніпровських містечках і селах козаки спішно озброюються, готують списи». Як і Острозький, Жолкевський не мав сумніву, що єдиною метою Наливайка і козаків є наступ проти турків **.

Вже у квітні 1594 року Наливайко повідомив Острозькому, що «з ласки Божої товариство зібралось вже чимало, при цьому таких людей, які ладні поступитися не тільки своїм часом, а й життям»². Козаків (2—2,5 тисячі чоловік) Наливайко розташував у маєтках брацлавської шляхти. Шляхті це, зрозуміло, було не до вподоби. Але небезпека з боку турків змушувала її погодитися з цим.

Турки, між тим, не забарились. На початку літа 1594 року вони з'явилися на Поділлі, але, зустрівши козаків Наливайка, поспіхом повернули до Молдавії. Козаки погналися за ворогом углиб Молдавії. Під час цього переслідування вони знищили велику кількість їх і захопили близько 4 тисяч коней³. Натхненний перемогою козаків, народ Молдавії і Волощини піднявся в листопаді 1594 року на боротьбу проти турецького панування. Боротьба розпочалася повстанням міщан у Бухаресті і Яссах, під час якого було знищено багато турків. Під тиском повстанців і війська волоського воеводи Михайла Хороброго (1593—1601) турки залишали фортеці в Молдавії й Волощині.

Повернувшись на Брацлавщину, Наливайко відрядив своїх посланців до запорозьких козаків, які й прибули до Січі 1 липня 1594 року.

В цей час, як ми вже знаємо, запорожці вели переговори з Лясотою щодо походу в Молдавію. Приїзд посланців Наливайка був своєчасним, тим більше що вони пригнали з собою 1,5 тисячі коней, захоплених у турків в Молдавії.

Запорозькі козаки з радістю прийняли пропозицію посланців Наливайка спільно вирушити в Молдавію. Вони готувалися йти туди й у зв'язку з обіцянкою австрійському цісарю. Гетьманом загону запорожців призначили Грицька Лободу, представника козацької реєстро-

---

** Козаки, писав Жолкевський «безперечно готуються вирушати на турецькі фортеці». (Listy St. Żółkiewskiego. Док. № 25. С. 45).

² Listy St. Żółkiewskiego. Док. № 41. С. 65.

³ Жовтень. 1984. № 10. С. 108.

вої старшини. У недавніх козацьких походах Лобода виявив неабиякі військові здібності.

Тим часом у Брацлаві в ніч на 16 жовтня козаки Наливайка разом з міщанами напали на польську шляхту, що зібралася на «судові рочкі»⁴ і знищила її. Повстання, по суті, вже почалося.

Однак з приходом Лободи основна увага зосередилась на турках. З'єднане військо Наливайка й Лободи, що налічувало близько 12 тисяч чоловік під 40 корогвами, серед яких були також дві корогви цісаря Рудольфа II, вирушило у Молдавію⁵.

Козаки розбили військо господаря Арона, захопили його столицю Ясси і примусили відмовитися від підданства турецькому султанові. Козацький сотник Демкович прийняв у молдавського господаря присягу на вірність цісарю Рудольфу II. Після цього козацьке військо повернулось на Поділля. А вже в 20 числах листопада 1594 року кременецький каштелян Я. Претвич скаржився, що козаки Наливайка захопили м. Бар, центр староства. Частина козаків розташувалася в самому місті. Наливайко з кількома сотнями кінноти став у Черемиському містечку, Лобода з запоріжцями — в фортеці, а інша частина повстанців (близько 2 тисяч — в Руському містечку)⁶. Скликана повстанцями рада вирішила поставити навколо міста надійну варту, щоб ніхто не вступив і не міг його покинути без їхнього відома. Підступи до міста і його околиць надійно охоронялися кінними козацькими загонами. Рада ухвалила також звернутися до всього українського народу з універсалом, закликаючи до повстання проти польських панів і просячи допомоги в забезпеченні повстанців харчами та іншими необхідними для війни припасами⁷. Український народ жваво відгукнувся на заклики повстанців. Незабаром повстання поширилось не тільки на околиці Бара, а й у Вінниці. Я. Претвич писав 25 листопада 1594 року Я. Замойському з Шаравців: «Який там (у Вінниці.— В. Г.) жах, як люди (польська шляхта.— В. Г.) тікають із своїх господ, того й описати неможливо»⁸. Претвич прохав у Замойського дозволу виїхати з Теробовля. Однак увага польських магнатів зараз приділялася молдавським справам: вони намагалися посадити на трон Ієремію Могилу, сво-

⁴ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. 22. С. 66—68.

⁵ Дорошенко Д. Нариси історії України. Т. 1. С. 191.

⁶ Listy St. Zolkiewskiego. Док. № 37. С. 59.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

го ставленика *. З цією метою збиралося шляхетське військо.

Тими ж молдавськими справами була зайнята на початку 1595 року й козацька армія. Тоді ж відбувся ще один похід на Молдавію. Козаки обложили турецькі фортеці Білгород і Кілію. Проте фортець не здобули і, спустошивши їх околиці, повернулись в Україну. Молдавські справи їх більше не турбували. Усі сили козаків тепер зосередились на повстанні проти польських феодалів.

У серпні 1595 року, зібравши військо, пани переправилися через Дністер і вступили в Молдавію. Польське військо рухалось трьома колонами: ліворуч — коронний гетьман Ст. Жолкевський, в центрі — канцлер Я. Замойський, а праворуч — староста каменецький — Потоцький⁹. За ними на чолі шляхетського рушення і надвірних загонів прямували магнати Стефан і Андрій Потоцькі, князь Корецький, Ян Зебжидовський, Тарло та інші.

Повстання народних мас, коли польські війська залишили Україну, стало розгортатися з новою силою. Наприкінці 1595 — на початку 1596 років полум'я повстання охопило всю Брацлавщину й перекинулося за її межі. Селяни та міщани оголошували себе козаками, скликали ради, обирали отаманів, вступали до козацького війська. Невдовзі повстання охопило Подніпров'я. Селяни і міщани нападали на панів, руйнували їхні маєтки і запроваджували козацькі звичаї¹⁰. В цей час, ймовірно, повстанці здобули Черкаси і Канів. Після Брацлавщини і Подніпров'я повстання охопило Волинь. Ще наприкінці 1594 року повстанці на чолі з Наливайком захопили Луцьк¹¹. Антифеодальна боротьба в західній частині України відзначалася надзвичайною гостротою. Ст. Жолкевський писав незабаром королю, що повсталі «помишляли про Краків... про знищення, викорення шляхетського стану».

На Волині повстанське військо навесні 1595 року розділилося на дві частини: одна — під проводом Наливайка — рушила на північний схід у Білорусію, інша — на

---

* Ієремія Могила був тісно пов'язаний з польськими й українськими магнатами. Одна його дочка була за князем Вишневецьким, друга — за князем Корецьким, третя — за Ст. Жолкевським. Опікуном племінника Ієремії — Петра Могили (майбутнього Київського митрополита) був коронний гетьман Ст. Жолкевський, у маєтках якого Петро Могила мешкав довгий час.

⁹ Kronika Marcina Bielskiego. T. 3. S. 1726—1730.

¹⁰ Listy St. Żółkiewskiego. Док. № 60. С. 89.

¹¹ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. № 23. С. 69—70.

чолі з Лободою — на південний схід, до Черкас. Влітку 1595 року козаки Наливайка дійшли до Петриковичів на Поліссі. 6 листопада вони заволоділи Слуцьком, де захопили 12 гармат, 80 гаківниць і 5 тисяч литовських грошей (тут же козаки взяли у полон синів віленського каштеляна Ієроніма Ходкевича). Згодом козаки вступили в Бобруйськ.

Повстання в Білорусії швидко поширювалось. До козацького війська, за словами Й. Бельського, «звідусіль прибували люди»¹². За якийсь час повсталі на чолі з Наливайком заволоділи одним з найбільших міст Білорусії — Могильовом на Дніпрі¹³.

Зовсім не так розвивалися події на Подніпров'ї. Лобода діяв дуже повільно. Князь Острозький повідомляв пізніше, що його володіння не дуже потерпіли, бо «пан Лобода їх жалів»¹⁴. Тоді від війська відокремився загін козаків на чолі з отаманом Матвієм Шаулою. Захопивши запорозькі гармати, цей загін рушив вгору по Дніпру на з'єднання з Наливайком, але дійшов тільки до Прописька¹⁵ (на річці Сожі).

Тим часом польські пани, що вирушили восени 1595 року до Молдавії, наприкінці року розбили під Ясами Розвана — ставленика семиградського воеводи Сигізмунда Баторія. Розвана стратили, і на молдавський престол посадили Ієремію Могилу (1595—1606). Успішне завершення молдавської кампанії ускладнило становище українських повстанців. Магнати мали тепер можливість вирушити на повстанців, що вони й зробили. На Україну пішли не тільки магнатські війська, а й ті частини коронного війська, що брали участь у молдавській кампанії. Довідавшись про це, Наливайко, що був тоді у Могильові, наказав спалити замок і на чолі війська (з 20 гарматами) швидко рушив назустріч панам. На цей час козацьке військо вже значно зменшилось. Частина козаків через нестатки і морози розійшлася по домівках.

Повернення панського війська з Молдавії утруднило становище Наливайка. Воно ще більше погіршилось, тому що литовські феодали, оговтавшись від першого замішання, стали під проводом воеводи Радзівілла стягувати великі сили до Мінська. За таких умов Наливайко вирішив йти назустріч головному ворожому війську на

¹² Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1744.

¹³ Там само.

¹⁴ Кулиш П. История воссоединения Руси. Т. 2. Док. № 6. С. 435.

¹⁵ Listy St. Zolkiewskiego. Док. № 45. С. 70.

чолі з Жолкевським, і рушив на Поділля. 25 лютого 1596 року Жолкевський повідомив Замойському, що Наливайко вже наближається до Костянтинова.

Вночі 28 лютого 1596 року, швидко здолавши перехід з-під Кременця в напрямку Костянтинова, військо Жолкевського напало на козацькі форпости в с. Мацієвичі (між Костянтиновом і Остроподем). Там стояли дві козацькі сотні під орудою сотників Марка і Татаринця. Почався запеклий бій. Козаки, незважаючи на нерівні сили, мужньо оборонялись, і жовнірам довелося з боєм брати кожну вулицю, кожну хату.

Польські пани запропонували козакам скласти зброю. Проте вони навіть не відповіли їм. Тоді жовніри спалили село. Охоплені полум'ям козаки віддали перевагу славної смерті зі зброєю в руках, а не життю, зганьбленому полонем ¹⁶.

У цей час Наливайко з головними силами перебував у Чарнаві. У нього було не більше 1300 козаків. Розпочати вирішальний бій з Жолкевським (він мав понад 3000 добірного війська й артилерію) в таких нерівних умовах означало б піти на очевидний ризик. І Наливайко рушив до Подніпров'я на з'єднання з Лободою. Щоб уникнути ворожого переслідування козацького війська, Наливайко пішов найтяжчим шляхом, зате найкоротшим — через так зване Дике поле. Козацьке військо вийшло з Чарнави через Остропіль до Пикова. Жолкевський із своєю кіннотою кинувся за козаками і під Прилуками наздогнав їх. Проте Наливайко, вміло використовуючи решту гармат, затримав Жолкевського і тим самим дав можливість головним своїм силам продовжити відступ. Невдовзі козаки перейшли Сині Води і вступили у Дике Поле ¹⁷.

Жолкевський не наслідився далі переслідувати козаків. Повернувши своє військо від Прилук, він почав розправу над населенням за допомогу повстанцям. Розлючена польська шляхта жорстоко мстила мешканцям українських сіл і містечок. Так, у містечку Брацлаві «для прикладу» були страчені в'їт і кілька міщан ¹⁸. В с. Коростятині князь П. Вороницький і пан А. Гулевич відрізали в одинадцяти селян вуха, жорстоко катували й усіх інших ¹⁹.

---

¹⁶ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1750; див. ще: Ку-
л и ш П. История воссоединения Руси. Т. 2. Док. № 9. С. 437—438.

¹⁷ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1750.

¹⁸ Listy St. Żółkiewskiego. Док. № 46. С. 74.

¹⁹ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. № 30. С. 93—94.

Однак, розуміючи, що до придушення повстання ще далеко (хоч козацьке військо й відступило), Жолкевський звернувся 9 березня 1596 року з листом до Замойського. Він прохав грошей на платню жовнірам, які продовжували службу в коронному війську. Жолкевський повідомляв також, що він має надію послабити, а потім вщент розгромити козаків, сіючи розбрат в їхніх рядах, але при цьому висловлював думку, що краще все ж таки покладатись на свою зброю. До того ж він просив дозволу скликати посполите рушення брацлавської, кременецької і луцької шляхти. Та не дочекавшись відповіді канцлера, Жолкевський самостійно видав відповідні універсали ²⁰.

На цей час повстанці, розділені на три частини (на чолі з Наливайком, Лободою і Шаулою), перебували на значній відстані одна від одної. Військо Лободи стояло коло Білої Церкви. Разом з двома іншими козацькими загонами отаманів Стецька і Шостака воно налічувало більш ніж 3 тисячі чоловік. Військо Шаули зимувало в Пропойську. Наливайко рухався в напрямі до Білої Церкви на з'єднання з Лободою. Та Лобода не мав наміру об'єднуватися з Наливайком. Ще на початку березня 1596 року, зібравши великі сили і виступивши в напрямі Білої Церкви, Жолкевський послав до Лободи свою людину, щоб запропонувати йому відійти від повстанців. Довідавшись про появу посланця Жолкевського, козаки мали намір стратити його, однак Лобода відпустив посланця.

В цей час, наприкінці березня 1596 року, до Трипілля підійшов зі своїм військом Шаула, який прямував з Білорусії через Київ на з'єднання з Наливайком. Після об'єднання з Шаулою козаки, невдоволені діями Лободи, відмовилися від його керівництва і обрали своїм гетьманом Шаулу, який поспішав до Білої Церкви для з'єднання з Наливайком, поки туди ще не встиг прибути Жолкевський. Глибокими заметами снігу нелегко було просуватися, але козаки Шаули невтомно пробивалися вперед. А Жолкевський мав намір не допустити об'єднання військ повстанців. З цією метою з Пикова, де зосередилися його загоны, він вирядив до Білої Церкви кілька сотень кінноти, а також піші роти під проводом князя Ружинського. Той вступив до Білої Церкви саме напередодні приходу туди Наливайка і замкнувся у замок.

---

²⁰ Listy St. Zolkiewskiego. Док. № 45. С. 69.

Услід за Наливайком до міста підійшов Шаула. Козаки стали табором під Білою Церквою. Отже, Жолкевському не вдалося перешкодити Наливайку з'єднатися з Шаулою. Наливайко і Шаула вирішили завдати удару Ружинському до того, поки Жолкевський встигне прийти йому на допомогу. 2 квітня вночі козаки на очах у Ружинського вивели з козацького табору більшу частину війська, удаючи, що йдуть назустріч Жолкевському. Тоді Ружинський серед ночі вийшов із замку і повів свої загони на козацький табір. Козаки, яких Наливайко залишив у таборі, не вступили до бою. Імітуючи втечу, вони стали спішно відходити у степ. Ружинський кинувся їх переслідувати. В цей час Наливайко і Шаула підійшли з другого боку до Білої Церкви, вступили до фортеці, спалили її, знищивши всю залишену там залого. Міркуючи, що при поверненні Ружинський зайде до покинутого козацького табору для грабунку залишеного там майна, Наливайко з Шаулою вийшли з міста і непомітно знову зайняли свій табір. Ружинський так і зробив. Козаки зненацька кинулись на військо Ружинського і розгромили його вщент.

Та найважче було ще попереду. До міста підходив Жолкевський. Його військо набагато переважало козацьке. Наливайко і Шаула вирішили йти в напрямі до Києва, де влада була ще в руках повстанців. Ледве козацьке військо виступило з Білої Церкви і підійшло до Гострого Каменя, як його наздогнав Жолкевський із своєю кіннотою. Козаки швидко заклали табір з возів у п'ять рядів. Через кілька годин до Жолкевського підійшла підмога. Почався жорстокий бій, що не вгавав до пізньої ночі. Польське військо зазнало величезних втрат. За словами Бельського, поляки втратили вбитими і пораненими більше 300 жовнірів і 60 шляхтичів²¹.

4 квітня Жолкевський писав Замойському: «Було чимало шансів розірвати їхній табір, але Бог не змилювався»²². Значними були і втрати козаків. Було вбито отамана Саська, Шаулі ядром відірвало руку; поранено було й Наливайка.

Тієї ж ночі козаки вирушили до Трипілля. Замість Шаули гетьманом було обрано Наливайка. Зазнавши таких великих втрат, Жолкевський повернув до Білої Церкви. Невдовзі до нього прибув із військом литовський підканцлер Карл Ходкевич. Жолкевський вирішив захопити Канів, де стояла козацька флотилія, і тим ро-

²¹ Kronika Marcina Bielskiego. T. 3. С. 1752.

²² Listy St. Zolkiewskiego. Док. № 52. С. 80.

зірвати зв'язок Запорожжя з волостю по Дніпру. На Канів вирушили Ходкевич, Ружинський, Вишневецький та інші пани зі своїми військами. Ходкевич напав на Канів у Великодній день. Місто охоронялось невеликою кількістю козаків на чолі з полковником Кремпським. Збагнувши марність опору, Кремпський зі своїми козаками і частиною міщан рушив на човнах вгору по Дніпру. Пани вступили у Канів без бою. Незважаючи на це, вони жорстоко помстились на мешканцях. Було закатовано близько 400 людей²³.

Жолкевський із Білої Церкви просив у канцлера Замойського прислати йому нове поповнення. Він прохав нагадати шляхті, що з'їхалась на сейм до Варшави: «Чого вона може чекати для себе, якщо повстання (на Україні.— В. Г.) не буде придушене». Жолкевський прохав не баритись із допомогою, бо, як підкреслював він, вже «вся Україна покозачилась (розрядка моя.— В. Г.)²⁴. Сейм дав згоду надати йому допомогу й ухвалив зібрати потрібні кошти, взявши податки з населення. Податки збиралися не з шляхетських маєтків, а з єврейського люду Кракова й усієї Литви «по злотому з душі»²⁵.

Через кілька днів після бою біля Гострого Каменя Жолкевський вирушив до Києва. По дорозі, а саме у Василькові, до нього приєднався каменецький староста Потоцький зі своїм військом. Підійшовши до Києва, Жолкевський зупинився за півмилі від міста. Козаки, що покинули напередодні Київ, міцно утримували свої позиції на лівому березі Дніпра.

Вночі з табору Жолкевського до козаків перебігло двоє слуг. Вони повідомили повстанцям про те, що на Україну йде литовське військо, а до Переяслава вирушив Потоцький. Одержавши ці тривожні вісті, козаки вирішили покинути свої позиції і добратися до Переяслава раніше за Потоцького. Для захисту відступу в таборі була залишена сотня кінних козаків. Щоб затримати Жолкевського в Києві і виграти час, повстанці розпочали переговори, які було доручено вести Лободі, що знову став гетьманом. Останній зустрівся з презентантом Жолкевського — брацлавським старостою Юрієм Струсем. Однак ці переговори не дали результату²⁶. На початку

---

²³ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1752.

²⁴ Listy St. Zolkiewskiego. Док. № 52. С. 80.

²⁵ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1760.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7. С. 226.

ночі Лобода і Наливайко вирушили до Переяслава. На світанку, дізнавшись про це, Жолкевський почав переправлятися на лівий берег. А тим часом біля Києва запорозькі судна під орудою Підвисоцького несподівано напали на ворога. Бій тривав цілих три дні. Козаки не пускали жовнірів Жолкевського переправитись на лівий берег.

З прибуттям козаків у Переяславі зібралося 10—12 тисяч чоловік, переважно це були поранені, жінки, діти і старі (десь так 7—8 тисяч). Боездатних було не більше 3 тисяч. Козаки і їхні родини бідували, особливо їм бракувало харчів. Тому вони вирішили порадитись, як діяти далі. На раді частина козаків бажала залишитись і оборонятися до останнього. Дехто пропонував перейти до Росії, інші ладні були здатись на ласку панів. Зрештою взяли гору ті, що пропонували йти в Росію. Забравши родини і майно, козаки рушили з Переяслава на Лубни, до російського кордону. Жолкевський кинувся навздогін. Біля Переяслава з ним поєдналось литовське військо під проводом Огинського. Вперед до Лубнів, щоб відрізати козакам переправу через річку Сулу, Жолкевський послав полк кінноти (500 чоловік) під проводом Белецького²⁷. Однак йому не вдалося цілком виконати доручене. Тоді, коли він прибув до Лубен, козаки вже переправились на протилежний берег Сули і встигли закласти табір в урочищі Солониця. Сили противників були нерівні, проте Жолкевський не наважився йти на штурм козацького табору, бо, як писав він, його війську доводилось мати справу «з людьми відважними, які в своєму розпачливому стані вирішили боротися на смерть»²⁸. Він вирішив виснажити козаків безперевними нападами. Незважаючи на те що козаки успішно відбивали наскоки ворога, їхнє становище було загрозливим. Настала спека. У переповненому людьми таборі бракувало не тільки їжі, а й води. Через нестачу харчів і фуражу почались повальні пошесті на людей і худобу. Лобода знову почав перервані під Києвом переговори з Жолкевським. Схильніші до угоди з поляками козаки Лободи погоджувалися припинити боротьбу, та козаки Наливайка, в більшості своїй покозачені селяни, були іншої думки. Між прибічниками Наливайка і Лободи дійшло до кривавих сутичок, одна з яких закінчилася смертю Лободи²⁹. Не останню роль в цьому розбраті

²⁷ Кроніка Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1761.

²⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. № 64. С. 91.

²⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7. С. 228.

відіграли інтриги Жолкевського. З цього приводу він писав: «Нарешті дозріло насіння розбрату, посіяне (мною) між Лободою з одного боку, і Наливайком з його прихильниками, з другого»³⁰. Після смерті Лободи гетьманську булаву взяв до своїх рук Кремпський. Козаки продовжували відчайдушно оборонятися. Вилазки тепер відбувались, за словами Й. Бельського, «ледве не кожну годину, до того ж не тільки вдень, а й вночі». Ворог повинен був тримати в стані повної боєздатності дві третини свого війська. Козаки вдалися до нових способів ведення бою. Вони непомітно підкрадались до ворожих позицій і, виривши поблизу їх невеликі шанці, обстрілювали ворога з рушниць. У такий спосіб було вбито житомирського старосту Димишка, шляхтича Полубинського і багато інших начальників і жовнірів панського війська. Козаки прагнули виснажити сили ворога, сподіваючись на прихід під Солоницю інших повстанських загонів³¹.

Сподівання козаків не були марними. В тилу Жолкевського в цей час активізували свої дії запорожці під проводом Підвисоцького. Вони зробили спробу прорватись до Лубен на своїх човнах. Однак це не мало успіху. Тоді козаки і місцеві люди почали палити шляхетські маєтки в Подніпров'ї, вважаючи, що це відтягне частину сил Жолкевського від Солониці³². Побоюючись нового спалаху повстання і не покладаючись на своє військо, в якому наростало невдоволення*, Жолкевський поспішав із штурмом козацького табору. Він послав до Києва за облоговими гарматами. Їх було доставлено Жолкевському підляським воєводою князем Заславським, який привів із собою також 300 вершників. Пани посилено готувалися до штурму. В польському таборі будували рухливі тури**. Вони призначалися для захисту жовнірів під час штурму козацьких позицій.

4 червня Жолкевський розпочав обстріл козацького табору. Облогові гармати і польова артилерія протягом двох діб обстрілювали табір перехресним вогнем. Штурм призначався на світанок 7 червня. Для цього багатьох

³⁰ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. № 64. С. 91.

³¹ Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1763.

³² Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 64. С. 94.

* Випадки переходу жовнірів на бік козаків були досить частими. Ще в березні 1596 року, наприклад, Жолкевський писав Замойському про перехід двох його рот на бік Наливайка (Listy St. Zolkiewskiego. Док. № 46. С. 73).

** Тури — великі циліндричні коші з кілків, обплетених хмисом. Тури наповнювалися землею, іноді їх ставили ще й на колеса.

вершників було переведено в піхоту, а артилерію поставлено біля самого козацького табору³³.

Дводенний артилерійський обстріл табору завдавав козакам чималих втрат. 200 козаків було убито, а ще більше поранено. Козаки вже не мали змоги виходити з табору по воду і дрова. Тут, у таборі, вони почали копати криниці, але вода в них була непридатна для вжитку. Для багаття козаки рубали вози.

В цей тяжкий час знову почалися переговори з поляками. Умови, висунуті Жолкевським, були вбивчими. Він вимагав видати проводирів повстання: Наливайка, Шаулу і Шостака, а також гармати і припаси. Окремим пунктом стояла вимога видати корогви і литаври, які запорожці отримали від цесаря Рудольфа II. За все це повстанцям було обіцяно можливість вільно вийти з табору.

Хоч як повстанці шукали порятунку для своїх славних ватажків, але змушені були скоритись лихій долі. В ніч з 6 на 7 червня Наливайка та його найближчих однодумців Шаулу, Шостака та інших в кайданах було видано Жолкевському³⁴.

Поляки не дотримались угоди. Під час капітуляції табору вони зненацька напали на козаків і ті не встигли навіть взятися за зброю³⁵. Почалася страхітлива різанина. Й. Бельський писав: «Протягом милі чи більше труп лежав на трупі, бо всього у таборі з черню і жінками їх було до десяти тисяч». Пани, однак, не змогли винищити всіх повстанців. Козакам, яких лишилося десь півтори тисячі, на чолі з Кремпським, все таки пощастило пробити собі дорогу і податись на Запорожжя, «де,— як пише далі той же Й. Бельський,— залишилось на Коші до п'ятисот чоловік»³⁶.

У козацькому таборі Жолкевський захопив 24 гармати та інші трофеї. Наливайка Жолкевський відправив до Варшави. Побратимів Наливайка було страчено у Львові. Страту самого Наливайка було відкладено до сейму³⁷.

---

³³ Kronika Marcina Bielskiego. T. 3. С. 1764; Жерела... Т. 8. Док. № 64. С. 91.

³⁴ Kronika Marcina Bielskiego. T. 3. С. 1764. За словами Пясецького, Наливайка було видано з чотирма іншими керівниками (Kronika Pawł Piaseckiego. С. 131). За літописом краківського костьола єзуїтів, було видано, крім Наливайка, 12 козаків (Scriptores rerum Polonorum. Kraków, 1881. Т. 7. С. 215).

³⁵ Kronika Marcina Bielskiego. T. 3. С. 1765.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

Сейм подякував Жолкевському за те, що він «проти лотровства козацького котрих се до кильканадцяти тисяч людей свавільних народів rozmaїтих (йдеться про білорусів і поляків, які брали участь у повстанні.— В. Г.)... згромаджено було», «панства наші українні вольні й безпечні від них вчинив і заспокоїв»³⁸. У нагороду за це сейм ухвалив дарувати Жолкевському («для його великих славних і дуже важливих заслуг») урочища Бориспіль, Горошин, Сліпород на Сулі, а також усі землі біля «границі татарської та до рубежу московського прилеглі»³⁹.

Великі маетки одержали й інші польські пани. Водночас сейм, оголосивши козаків «зрадниками і ворогами вітчизни», ухвалив конфіскувати козацькі землі і надати коронному гетьману необмежене право «викоренити до кінця тих свавільників»⁴⁰. 1 вересня було видано королівський універсал, який стверджував ухвали сейму, спрямовані проти українського народу. Цей універсал наказував шляхті й урядникам Київського, Брацлавського та Волинського воєводств винищити тих козаків, котрі ще й зараз «при замках, містах і містечках... господарських і шляхетських туляться... і погрози пускають». Він же закликав шляхту не дозволяти підданам збиратись гуртами навіть по 5—6 чоловік. Шляхта мала покласти край усяким спробам своїх підданих тікати в «дикі поля і на запороги». З іншого боку, запорожцям заборонялося з'являтиись у старостах, тобто на волості; при появі їх шляхта та урядники мали негайно виступити «супроти їх, яко неприятелем коронним, кінно та оружно»⁴¹.

Польські пани майже три місяці тримали Наливайка в ув'язненні, піддаючи тортурам, щоб вивідати у нього відомості про повстання та його учасників. Твердість і непохитність Наливайка викликала у ворогів ненависть і водночас повагу до нього. Й. Бельський писав про Наливайка: «Був він людиною гарної вдачі і рідких здібностей... до того ж знаменитий гармаш»⁴². За словами Гейденштейна, своєю відвагою Наливайко завоював любов і славу серед народу.

---

³⁸ Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х р.р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Т. 31. Док. № 13. С. 23.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Volumina Legum. Т. 3. С. 364.

⁴¹ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. № 38. С. 131—132.

⁴² Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1765.

Наливайко був відданий на страшну кару. Як повідомляє Бельський, йому спочатку відрубали голову, а потім четвертували. Частини тіла Наливайка підвісили на площі на острах люду⁴³. За свідченням іншого польського сучасника, Янчинського, Наливайка посадили на розпеченого металевого коня; на голову йому наділи такий же залізний обруч. А згідно з народною легендою, Наливайка було спалено панами на повільному вогні в спеціально зробленому для цього мідному бику.

Цією страхітливою стратою гнобителі сподівалися залякати український народ. Але, навпаки, образ Наливайка і його страчених побратимів став символом незламної боротьби українського народу за волю.

Повстання 1594—1596 років зазнало поразки. Проте ніколи раніше масове покаяння українського народу, що виявилось в прагненні звільнитися від національного і кріпосницького гноблення, не досягало таких великих масштабів, як цього разу.

---

⁴³ Там само.

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ
Й ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ XVI — НА ПОЧАТКУ
XVII СТОЛІТТЯ**

У другій половині XVI століття посилювався тиск феодалів на селянство України. В цей час в основному закінчився процес покріпачення. Пани не тільки позбавили селян можливості переходу, а й на свій розсуд почали розпоряджатися їхнім майном і навіть життям. Польський письменник Фрич-Моджевський писав з цього приводу: «Шляхта вважає селян і всіх плебеїв собаками». За словами іншого сучасника, пани «мають над ним (селянином) право життя і смерті... часто велять їх ні за що немилосердно мордувати, іноді навіть вішають, без жодної причини убивають, не несучи за це ніякої кари». Познанський воєвода Христофор Опалінський в сатиричному творі (1650 р.) писав уже після початку Хмельниччини, що шляхта своїми утисками «викликала виступи Павлюків, Мух і Наливайок» і що «бог карає Польщу понад усе за селян та й далі буде карати, якщо ти, поляче, не схаменешся»¹.

Послідовно ведучи політику закріпачення мас, уряди Польщі і Литви з неймовірною жорстокістю ставилися до тих, хто виступав проти кріпацтва, передусім до вільного козацтва, яке виробило свою оригінальну соціально-політичну й військову організацію. Козацтво стало такою соціальною силою, яка революціонізувала поневолений люд, показуючи йому шлях до визволення. Цим і пояснюється величезна популярність козацтва і масові втечі «в козаки». В козацьких місцевостях зароджувалися буржуазні відносини, що мало неабияке значення і для всіх інших регіонів.

Нові відносини поступово з'являлися в сільських ремеслах. Особливо це простежувалося в Руському воєводстві й на Волині.

Серед ремесел, поширених на селі, помітне місце посідало ткацтво: виробництво полотна, простих селянських сукон, плахт, килимів, ковдр, хусток, рушників,

¹ Хрестоматія по історії середніх віків. М. 1950. Т. 3. С. 281.

ряден. Те ж саме можна сказати й про гончарство. Сільські ремісники — ткачі, шевці, кравці, гончарі, колісники, бондарі, чинбарі, гарбарі, лимарі — виготовляли продукцію як на замовника, так і на ринок. Отже, сільські ремісники, ще зв'язані з сільським господарством, уже почали виступати як дрібні товаровиробники.

У сільських місцевостях, а також у передмістях і містах існували промислові підприємства для переробки зерна на борошно, крупи, горілку, пиво. Магнати і шляхта багато будували млинів, оскільки млинарство стало джерелом доходу. 1569 року в старостах Руського воеводства діяло 2 тисячі млинів.

Тоді ж почали з'являтися й великі водяні млини — ці своєрідні підприємства-комбінати. Млин під Саноком в 1565 році давав змогу молоти зерно на борошно, виробляти сукно (валюші), різати колоди на дошки (тартак). У такому млині вже існував, хоч і нечітко окреслений, технічний поділ праці.

Це свідчить про те, що в Україні вже у XVI столітті зароджувалося виробництво мануфактурного типу. Проте великі млини були ще рідким явищем. Почали з'являтися в той час і вітряні млини — вітряки. Будівництво водяних і вітряних млинів поступово витісняло з ужитку ручні жорна.

З сільським господарством певною мірою була пов'язана і залізообробна промисловість — «рудницька справа». Виникнення рудні — значне явище у тодішній економіці. Коли саме з'явилася рудня в Україні можна сказати лише приблизно. Принаймні згадки про рудню є вже в офіційних документах XVI століття. Характерною рисою рудні є застосування водяного млина. Офіційні документи XVI століття (поборові універсали) свідчать, що в залізообробному виробництві було два типи підприємств: на одних застосовувалася тільки ручна праця, на інших вона була механізована за допомогою водяного колеса. Типова рудня цього і пізнішого періоду мала вже млин з трьома водяними колесами.

Рудня, як кожне виробництво, що формується в умовах феодального ладу, ще зберігала багато середньовічних рис (частина продукції її не виходила за межі маєтку; на ній використовувалась, крім найманої, праця феодально-залежних селян; її робітники поєднували працю на рудні з працею в сільському господарстві тощо). Рудня — перехідна форма в залізообробному виробництві від дрібної промисловості, ремесла до великої промисловості, мануфактури або початкова форма в роз-

виту залізообробної мануфактури в Україні. Зародження мануфактури позначилось також на виробництві поташу і селітри, солеварній промисловості тощо.

У XVI — першій половині XVII століть в Україні зростають старі і виникають нові міста. Наприкінці XVI століття тільки на Поділлі налічувалось 37, а в Волинському воєводстві — 68 міст і містечок. У 40-х роках XVII століття в Україні, за деякими даними, було близько 1000 міст і містечок. Містечка були порівняно невеликими поселеннями. Половина містечок Київщини, наприклад, мала по сто і менше дворів. Значна частина містечок, особливо у Східній Україні, була заснована поблизу замків і перебувала під їх захистом. Жителі таких містечок сплачували власникам замків чинш, різні побори і брали участь в обороні замків. А власники надавали їм деякі пільги, зокрема право, хоч і обмежене, на самоврядування. Більшість міщан займалася землеробством і відрзнялася від селян тільки тим, що, за статутами міст, не повинна була відробляти панщини. За сприятливих умов містечка переростали в міста.

Зростали і великі на той час міста: Чернігів і Переяслав на Лівобережній Україні, Луцьк на Волині, Львів, Перемишль, Ярослав у Західній Україні, Кам'янець-Подільський та інші. Від 1552 до 1622 року, тобто за 70 років, число жителів Києва збільшилося в 3,6 рази, Житомира — у 2,5 рази. Зросла питома вага ремісників навіть у середніх і малих містах. У Білій Церкві в 1641 році було 277 ремісників різних професій. Вони становили понад 30 процентів усього населення міста.

В цілому зростання міст свідчило про підвищення їхньої ролі в економічному житті країни, про зміцнення зв'язку міста з селом. Королівські ревізори, що вивчали в той час стан хлібного ринку в західноукраїнських землях, писали: «Хліб, хоч і сплавляють його звідси до Гданська, і тут, в цім краї, знаходить щороку добрий збут, бо міст багато, людей в них досить, і купці приїздять звідусіль».

З другої половини XVI століття в українських містах посилювались національний гніт і переслідування православ'я. Польський уряд підтримував польських і німецьких купців та ремісників, допомагав католицькій верхівці утискувати «схизматиків» — українське міщанство. Це виявлялося в тому, що до окремих цехів загалом не приймали українців або ж не давали їм звання майстрів, а учням забороняли ставати підмайстрами, чинили різні перепони в торгівлі. Їх не допускали до посад

у магістратах, примушували проживати в окремих кварталах тощо. «Обтяжені ми, народ руський,— скаржилися на початку XVII століття львівські міщани,— од народу польського ярмом тяжче за єгипетську неволю», «так нас лиш без меча, але гірше ніж мечем з потомств вигублюють, заборонивши нам пожитки і ремесла, обіходів усяких, чим би тільки чоловік не міг би живим бути, того не вільний русин на врожденній землі своїй руській уживати в тім то руськім Львові!» Після Люблінської унії, коли польська шляхта й католицька церква потяглися на Східну Україну, національно-релігійний гніт посилювався й тут.

Важливу роль в економічному житті міст відігравали цехи. Цехові статuti регламентували усі сторони виробництва й збуту продукції: кількість підмайстрів і учнів у кожній майстерні, кількість і якість виготовленої продукції, тривалість робочого дня, розмір платні підмайстрів і учнів, строки учнівства і т. д. Правилами статутів утруднювався вступ до цехів нових членів. З цією метою збільшувалися строки учнівства, а від учнів вимагали «чистоти походження». Здобути звання майстра було надзвичайно важко: кандидати мали бути давати великий внесок, володіти в місті нерухомим майном тощо. Майстрами, як правило, ставали тільки сини майстрів або їхні родичі. Нарешті, і це найголовніше, увага цехових статутів спрямовувалась на безумовну заборону позацехового ремесла. Виготовлення і збут виробів проголошувались монопольним правом цехових ремісників. Отже, цехові майстри прагнули перетворити цехи в замкнуті спадкові корпорації.

Водночас поглиблення суспільного поділу праці призводило до збільшення кількості позацехових ремісників — так званих партачів. Кількість їх дедалі зростала за рахунок як сільських ремісників, що приходили до міста, так і підмайстрів, які тепер уже не мали можливості стати цеховими майстрами. На початку XVII століття позацехові ремісники у Львові, наприклад, становили 40 відсотків загальної кількості ремісників. Партачі, які оселялися переважно у передмістях, належали здебільшого до пригноблених у Польщі національностей (українці та ін.).

Цехи вперто боролися з партачами за свою монополію. Водночас точилася гостра боротьба між ремісниками всередині цехів. Як відомо, серед цехових майстрів завжди існувала майнова нерівність. Згодом ця нерівність стала ще більшою. Заможні майстри старалися,

всупереч цеховим правилам, якомога збільшити запаси сировини з метою розширення виробництва. Майже в усіх цехах, особливо в тих, що працювали на широкого споживача, з'являвся поділ на «чорних» майстрів, що виконують просту роботу, і на привілейованих. А цехи або окремі ремісники, що стояли ближче до споживача (за місцем у виробничому процесі), прагнули підпорядкувати собі ремісників тих професій, які перебували в менш сприятливих умовах щодо ринку.

Цехові ремісники старалися поставити партачів поза законом. Для цього вони добивалися від магістрату або старост офіційної заборони діяльності партачів, нападали, іноді навіть зі зброєю в руках, на житла партачів, забирали їхні вироби, нівечили верстати та інші знаряддя праці, били й виганяли за місто своїх «ворогів». Це ставило партачів у надзвичайно скрутні умови. Позбавлені (через цехові заборони) можливості продавати свої вироби у місті, а також через брак коштів відправляти їх на далекі ринки вони змушені були звертатися до посередників. Ними ставали насамперед скупники-купці, знайомі з ринком і його потребами.

Такий ступінь в організації ремесла, коли скупник виробів починає платити «кустареві» потрібною йому сировиною, свідчить про певний крок у розвитку капіталістичних відносин. Отже, цехове ремесло під впливом розвитку ринкових зв'язків починало в окремих українських містах виявляти ознаки розкладу. Заможні цехові майстри, а частіше купці, починали поступово перетворюватися в капіталістів, а позацехові ремісники і частково підмайстри — в найманих робітників.

Зародки централізованої, органічної мануфактури треба вбачати і в таких галузях промисловості, як виробництво гармат, відоме в різних містах України. В середині XVI століття, наприклад, львівський майстер Л. Гиря відливав гармати для Львова, Житомира й Кам'янця. Він же відливав дзвони великої ваги.

Про розвиток гарматної справи і взагалі виробництва вогнепальної зброї та боеприпасів в Україні свідчить, зокрема, велика кількість гармат, гаківниць, ядер, що були на озброєнні як окремих магнатів, так і козаків. У 1621 році в одному із замків на Волині налічувалось 320 гаківниць, 90 залізних і 678 олов'яних ядер до гармат. Гармати в Україні відливали з міді, заліза, чавуну. Вони були різними за калібром і призначенням: гаубиці, мортири, кулеврини, фальконети, «органки» тощо.

Тодішня технологія виготовлення гармат була дуже

складною і потребувала вже не ремісничої майстерні в її типовому середньовічному вигляді, а порівняно великого підприємства з обов'язковим поділом праці. Так, підприємство для відливання гармат складалося з ряду відділів: у центральному стояла піч для плавлення металу з відповідними пристроями, звідки метал надходив спеціальними каналами в другий відділ — у форми і т. д. Отже, технологія виготовлення гармати включала в себе ряд окремих складних виробничих операцій, які виконувались відповідними спеціалістами.

Наявність у ряді галузей української промисловості великих підприємств з тільки початковим або вже виразним поділом праці, застосування найманої робочої сили поряд з працею кріпаків свідчить про народження мануфактури, про появу капіталістичних відносин. Інша річ, що мануфактур було значно менше порівняно з передовими західноєвропейськими країнами, а ринок для виробів набагато вужчий. В Україні, як і на Заході, кадри робітників поповнювалися розореними ремісниками і селянами.

Поява різних видів мануфактурного виробництва в Україні (XVI століття) свідчить про початок кризи дрібної середньовічної промисловості — ремесла, яке неспроможне було задовольнити зростаючі потреби ринку.

Мануфактурне виробництво було засноване на ручній ремісничій техніці. В міру подальшого його розвитку ручна техніка поступалася місцем різним технічним пристроям, а також найпростішим машинам, наприклад водяним млинам.

У цей час в Україні цілком виразно виявилися ознаки територіального поділу праці, а отже, поживавився процес економічного спілкування між окремими частинами країни. Чітко визначилися, наприклад, райони виробництва зерна. Ними були передусім Галичина й Волинь, а також суміжна з Волинню частина Київщини. Звідси хліб поступав у інші райони України, зокрема в пониззя Дніпра й за кордон. Він використовувався не тільки для безпосереднього споживання, а й для переробки на горілку й пиво.

Районами найбільш розвиненого скотарства були Поділля й Київщина, а також Галичина, Волинь і Південне Лівобережжя. Звідси худоба (особливо воли, яких спеціально ставили на відгодівлю), продукти скотарства — шкури, смухи, лій — відправлялись на близькі й далекі ринки.

У тих місцевостях, де було багато хутряного звіра

(Полісся волинське й київське, Чернігівщина, Переяславщина і пониззя Дніпра), велике економічне значення зберігало мисливство як спеціальний промисел.

Районом виробництва високоякісної солі було Прикарпаття. Рибу, що посідала таке важливе місце в харчуванні населення тих часів, ловили переважно на Київщині, Черкащині, у лівих притоках Дніпра — річках Сулі, Пслі, Ворсклі, Орелі, Самарі, на Запорозжжі і в басейні Прип'яті (Полісся).

Чітко визначилися й райони окремих галузей промисловості. Волинь, Північна Київщина (Полісся), Чернігівщина, де були багаті родовища болотної руди, стали районами залізоробної і значною мірою залізообробної промисловості. На Волині рудні зосереджувалися, зокрема, біля Луцька й Житомира, на Київському Поліссі — біля Овруча, а також Радомишля, Ракитного, Чорнобиля. Українське Полісся було також районом широкорозвинутих лісових промислів. Звідси в різні райони України, а також в сусідні країни у величезних розмірах вивозили лісові матеріали: колоди, дошки, клепки, бочки, а також смолу, живицю, дьоготь. На Поліссі значні масиви лісу спалювали на попіл, виробляли шмальцюгу й поташ.

Степова Київщина й частина Лівобережжя (Миргородщина) уславилися виробництвом селітри, Карпати — гірським вівчарством, виробництвом смухів, ковдр, килимів тощо.

Важливу роль у територіальному поділі праці відігравали великі міста, передусім Львів, Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Перемишль, кожне з яких мало своє, так би мовити, професійне обличчя.

Отже, на рубежі XVI—XVII століть, незважаючи на несприятливі умови — посилення феодално-кріпосницького гноблення, чужоземне панування, відсутність національної держави — почалося формування українського національного ринку.

Природним наслідком розвитку продуктивних сил, поглиблення суспільного й географічного поділу праці було помітне розширення внутрішньої торгівлі. З'являлися нові торжки, торги, ярмарки. Деякі з них мали значення й для цілої України (наприклад, ярмарки у Львові). На такі багатолюдні ярмарки приїздили купці з українських земель, Польщі, Литви, Росії, Молдавії, Волощини, Угорщини, Туреччини, Греції, західноєвропейських країн. Із східних районів України до Львова приганяли великі гурти волів, привозили шкури, хутро,

віск, мед, рибу, різні промислові вироби; із східних країн — шовк, шовкові тканини, прянощі тощо; у Львові купували сукна, полотно, олово, серпи, залізо, казани для виробництва горілки, зброю й багато інших виробів.

Добре відомими сучасникам були ярмарки в Ярославі, центрі торгівлі худобою, яку звідти гонили на захід — у Шльонськ (Сілезія) й далі. Волинські ярмарки славилися хлібом, худобою, салом, шкурами, хмелем, а також продуктами місцевих промислів: хутром, медом, воском, залізом, залізними та дерев'яними виробами, смолою, саморобними сукнами, полотном, свитами, кожухами.

На київських ярмарках торгували хлібом, худобою, хутром, рибою, сіллю, різними промисловими виробами і східними товарами. Приблизно те ж саме можна сказати про ярмарки в Кам'янці-Подільському.

Поряд з торгами і ярмарками розвивалася міська повсякденна торгівля. У всіх містах були крамниці, часто спеціалізовані. Так, у 1564 році в Кам'янці-Подільському було: торговців — 29, суконників-торговців дорогими сукнами — 9, суконників-торговців простими сукнами — 14, шевців — 22, м'ясних крамниць — 9, пекарів — 56. Це далеко не повна картина. Тут не враховано дуже розвинуту за тих часів торгівлю горілкою, медом, пивом. У середині XVI століття, наприклад, у Києві торгували різними напоями в 58 корчмах, а в Луцьку — у 68 шинках.

Розвиток сільського господарства й промисловості зміцнив економічні зв'язки України із зовнішнім світом — Західною Європою і Сходом. Особливо тривкими були торговельні зв'язки України з Росією, незважаючи на серйозні перешкоди воєнного й політичного характеру. Багато шкоди українсько-російській торгівлі того періоду завдали російсько-литовські війни, що відбувалися в першій чверті XVI століття, Лівонська війна 1558—1583 років, польські походи в Росію на початку XVII століття та ін. Під час цих воєн торгівля з Росією або зовсім занепадала, або різко скорочувалася. Другою перешкодою для українсько-російської торгівлі були татарські напади. Татари, за словами сучасника, «щороку нападають, спустошують і плюндрують Росію, Литву, Волощину, Польщу».

З Росії в Україну завозилися головним чином промислові вироби. Російські міста, зазначає сучасник, виготовляли і щедро насичували ринки українських міст

і містечок різними виробами з дерева і металу, привозили також сідла, шаблі, кінську зброю й різного виду зброю. До цього треба додати передусім відоме всьому Заходу й Сходу російське хутро, а також шуби, ножі, коштовні речі тощо. Головним пунктом, куди прибували російські купці, був Київ. Тут, на Подолі, була й російська купецька колонія. З Києва купці роз'їжджалися по українських містах, продаючи свої товари й купуючи місцеві. На російських ринках мали добрий попит українські товари. З України до Росії вивозили шкури (волові, ялові, козячі), худобу, овець, коней, вовну, селітру, поташ, шмальцюгу, рибу, хміль, галицьку сіль, жито, житнє борошно, пшоно, горілку, гончарні вироби. Ці товари продавали переважно на ярмарках Курська, Вязьми, Москви, Ярославля, Нижнього Новгорода, Твері.

Значно розширилися торговельні зв'язки Польщі, Литви, а отже, й України з такими країнами Заходу, як Англія, Голландія, що внаслідок швидкого розвитку капіталістичних відносин і зростання міст стали величезним ринком збуту сільськогосподарських продуктів, сировини, деяких напівфабрикатів і хімікалій. Східноєвропейські країни були для Заходу ринком збуту передусім виробів мануфактурної промисловості. В торгівлі України із Заходом основну роль відігравав найбільший на Балтійському морі польський порт Гданськ. Значення Гданська в експортній торгівлі Польщі й Литви почало зростати вже з кінця XV століття, коли турки замкнули фортецями дніпровське гирло й у такий спосіб помітно послабили роль Дніпра як торгової артерії. Відтоді польський уряд став дбати про шлях, який сполучив би Дніпро з Балтійським морем. Коли Сигізмунд III під час польсько-литовського походу в Росію захопив Смоленськ, здавалося, що до цієї мети вже зовсім близько (верхні притоки Дніпра підходять до верхів'я Двіни). Але втрата в 1621 році Риги (внаслідок війни з Швецією) примусила подумати про інший шлях. Тоді виник проект спорудження каналу, який сполучив би Дніпро з Німаном через Березину і Вілію. Однак проект не було здійснено.

У польському експорті через Гданськ на першому місці було зерно, передусім житнє. Вивіз зерна з Польщі в окремі роки XV століття перевищував 10 тисяч лаштів (лашт=2 т); у першій половині XVI століття він дорівнював 7 тис. лаштів, в другій — іноді досягав 45 тис. лаштів, а в першій половині XVII століття —

100 тис. лаштів. Проте в польському експорті зерна не виділена його українська частка. Отже, не можна певно сказати, яке саме місце в експорті через Гданськ займав український хліб, але можна припустити, що частка його була велика.

Головними експортерами зерна були шляхта й міщани. Шляхта вивозила зерно не тільки з власного господарства, а й те, що забирала у селян як данину або скуповувала в них.

Багато вивозилося через Гданськ лісових матеріалів і продуктів лісових промислів: бруси, дошки, клепки, барила, щогли, попіл, шмальцюга, поташ тощо. За деякими даними, вже в 1490 році було вивезено понад 7 млн штук колод. Помітне місце в експорті займала й селітра. Суходільними шляхами з України на Захід гнали численні гурти волів, везли селітру, хутро, шкури.

Морськими шляхами (через Гданськ) з Заходу ввозили вина, колоніальні товари, сукно, вичинену шкіру, а суходільними — тканини (шовк, едwab), різні прикраси, порцеляну, металеві вироби (серпи, коси, замки, дріт), папір, мило, скляні вироби.

Польща, як і країни Західної Європи, пережила в XVI столітті «революцію цін» — тобто значне підвищення цін, зумовлене впливом з Америки в Європу благородних металів, переважно срібла. Періодом найбільшого підвищення цін була друга половина XVI століття. На початку XVII століття цей процес припинився. Ціни підвищилися переважно на продукти харчування. З такого становища скористалася шляхта. Польський уряд став на шлях фіксації цін: знижувалися ціни на товари, що вироблялися в містах або привозилися купцями; ціни ж на продукти сільського господарства не тільки не регламентувались, а їх навіть брали за основу при визначенні вартості предметів міської промисловості. Це негативно позначалося на життєвому рівні ремісників та інших категорій трудящого люду міст, але підвищувало доходи шляхетства. Отже, економічна політика польського уряду, що проводилася в корисливих інтересах шляхти (передусім необмежений імпорт дешевих іноземних товарів), завдавала великої шкоди розвитку вітчизняної промисловості, затримувала загальний економічний прогрес.

Усе це свідчило про те, що вільному економічному розвитку України заважали не тільки феодальні пута, а й передусім відсутність власної держави, яка була б спроможна охороняти національні економічні інтереси.

Отже, створення держави ставало найголовнішою передумовою подальшого існування українського народу. Всі інші проблеми, у тому числі й церковна, залежали від вирішення основної.

На рубежі XVI—XVII століть становище українського народу значно ускладнилось. Причин тут кілька. По-перше, посилювався тиск польської держави й феодалів, які дивилися на Україну як на свою колонію, а на народ — як на потенціальних кріпаків. До того ж з другої половини XVI століття помітно посилювався релігійний гніт. Це пояснювалося тим, що католицизм в Польщі знову набрав сили. Справа в тому, що у XV — першій половині XVI століття католицька церква в Польщі переживала занепад. Це призвело до поширення протестантизму. Впливу протестантизму зазнала й Україна. Результатом цього стало, наприклад, допущення народної мови в церквах, проти чого виступали консерватори, в тому числі такий відомий проповідник, як Іван Вишенський, який застерігав: «Евангеліє і Апостола в церкві на Літургії простою мовою не перевертайте; по Літургії ж для вирозуміння людського просто тлумачте і викладайте; книги церковні всі і устави по-словенськи (церковнослов'янською.— В. Г.) друкуйте»². Мабуть, уже «людська», тобто українська, мова поширена була як в церковній службі, так і в проповідях. Іван Вишенський, як бачимо, з нехиттю допускав вживання в церкві української мови, але тільки не в літургії. Отже, реформація принесла в Україну певні зміни в церковному житті, більше того, нове ставлення до живої української мови логічно вело до перетворення її в літературну.

Проте реформація в Польщі вже з середини XVI століття уповільнилась. Контрреформація та запрошення єзуїтів поклали край поширенню реформаційного руху. Люблінська унія 1569 року дала можливість перенести діяльність єзуїтів і в Україну. Невдовзі єзуїти з'явилися майже в усіх значних українських містах. Вони поширювали вплив католицизму через школи, церковні проповіді й літературну полеміку. Єзуїтські школи, до речі, дуже гарно поставлені із суто педагогічної сторони, були засновані у Львові, Кам'янці, Луцьку, Вінниці, Фастові, Острозі, Новгород-Сіверському, в інших містах. У цих школах українська молодь, особливо з аристократії та шляхетства, полонізувалась і окатоличувалась.

1610 року відомий український письменник-полеміст,

---

² Архів ЮЗР, Т. 2. С. 220.

вчений і церковний діяч М. Смотрицький, який, до речі, й сам під тиском католицизму перейшов згодом в унію, в «Треносі» або «Плачі Східної церкви» уболіває про занепад православної церкви, від якої відвернулись такі «славні доми руських князів... княжата Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторійські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини й інші незчисленні, які довго було б вичисляти окремо». Де тепер, запитує він, «родовиті, славні, великомисленні й давні дома по всім світі голосною доброю славою, могутністю і відвагою народа руського (українського.— В. Г.) — Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паці, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії й інші»³.

Православна церква в Україні того часу не могла реально протистояти католицизмові, який мав добру підтримку польської держави. Крім того, будучи послабленою ще протестантизмом, вона не могла опертися на допомогу константинопольського патріархату, що теж перебував у стані повного занепаду під владою турків; до того ж, в самій церкві спостерігався розклад, викликаний підлеглистю світській владі, падінням чернечого життя, малокультурністю духівництва тощо. «Представники книжності, літературності,— писав М. С. Грушевський,— почувши, як жите обминає їх, безнадійно опустили руки, навіть не стараючися приноровитися самим і приноровити свою книжність, літературу до тих нових потреб і вимог життя, і в почуттю своєї безсильності й непридатності для суспільності замикалися в свої келії й церкви»⁴.

Що ж могло вберегти православну церкву як духовного пастиря українського народу? До вирішення цього історичного питання вело два шляхи. Перший — зберегти зв'язок з Константинопольським патріархатом й водночас шукати ті сили, які могли б підтримати православну церкву в її скрутний момент. Таку опору право-

---

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1907. Т. 6. С. 598.

⁴ Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. К., 1919. С. 32.

славна церква могла знайти в українській шляхті і міщанстві. Однак шляхта побоювалася такої ролі, бо її економічне і політичне становище так чи інакше прив'язувалось до польської держави, а це вело до втрати своєї релігії і, ясна річ, національності.

Українське міщанство було в кращому, порівняно з шляхетством, становищі. Воно знайшло в собі сили для організації національно-культурного і релігійного руху, репрезентованого братствами. «Братська організація, з львівським братством на чолі,— писав з цього приводу М. С. Грушевський,— стає контрольним органом церкви і суспільства, трибуналом — на перший погляд — в справах релігії і моральності тільки, але в основі своїй трибуналом взагалі, певного рода національним українським правительством»⁵. Гуртуючись навколо православної церкви, як національної української інституції в межах Речі Посполитої, братства від суто церковних справ швидко переходять до опіки всієї української національної справи. Вони беруть у свої руки школи, друкарні, літературу, мистецтво, науку тощо. Настав, отже, період національного відродження на основі українського православ'я.

Культурно-національні й релігійні інтереси вимагали твердої політичної та військової підпори. Таку підпору братства і православна церква знайшли в козацтві, яке наприкінці XVI — на початку XVII століть виступало як цілком сформована сила, що поступово доходила до ідеї національно-державного будівництва.

Однак, залишаючись під владою константинопольського патріарха, який фактично був агентом Москви, українська православна церква дедалі більше підпадала під контроль московської, що помітно посилилась, ставши 1589 року самостійною патріархією. Московська церква почала привласнювати собі функції константинопольського патріархату щодо української православної церкви. Цьому сприяла формула «Москва — третій Рим» (перший — власне Рим, другий — Константинополь, третій — Москва), що поширювалася з часу падіння Візантійської імперії, спадкоємцями якої вважали себе московські володарі. «Оскільки «другий Рим» — Константинополь,— влучно зауважує львівський автор Іван Паславський,— з яким традиційно була пов'язана українська церква ще з часів Святого Володимира, упав, а йо-

---

⁵ Там само. С. 113.

го патріархи, потураючи турецьким інтригам та заграваючи з Москвою, вели явну антиукраїнську політику, то перед українськими церковними діячами постала дилема: або знову Схід в особі нового «третього Риму» (Москва), або Захід в особі «першого Риму» як праісторичного центру Вселенської християнської церкви»⁶.

Другий шлях вів до такого вирішення проблеми: українська церква мала б злучитися із західним християнством, а значить, з передовою західною культурою; чим вона спинила б тиск польських католицьких кіл, які намагалися силоміць окатоличити й ополячити український народ. Берестейська унія 1596 року, яку прийняла більша частина ієрархів української церкви, не означала відмови від пишного православного обряду, православної церковної служби, східної літургії, церковнослов'янської мови у богослужінні й народної української — в церковній проповіді. Зберігався також юліанський календар, священникам не заборонялося одружуватись тощо. Нічого страшного для української церкви не було б при визнанні зверхності папи Римського.

Слід погодитись і з аргументом на користь унії І. П. Крип'якевича. «За унію,— пише він,— промовляло також те, що польська держава мусила б змінити своє ставлення до української церкви»⁷.

Що ж до історичної перспективи, то греко-католицька церква витримала тяжкі випробування і стада, по суті, єдиною силою, що захистила від ополячення і зберегла національну свідомість західних українців.

Українська ж православна церква, навпаки, підпавши під вплив московської церкви і відродивши в 1620 році з допомогою козацтва і Сагайдачного ієрархію, швидко втратила свою окремішність, а в 1686 році взагалі прийняла повну зверхність московського патріархату. Процес втрати нею національних особливостей було завершено в кінці XVIII століття, коли Катерина II заборонила все те, що відрізняло українську церкву від московської.

Зауважимо, що все це виявилось в історичній перспективі, а на рубежі XVI—XVII століть розділення української церкви на два ворожих табори — уніатів і

---

⁶ Паславський І. Між Сходом і Заходом: греко-католицька церква як феномен української національної культури // Дзвін. 1990. № 10. С. 104.

⁷ Крип'якевич І. Історія України // Дзвін. 1990. № 9. С. 99.

православних — ще більше послаблювало національний опір бездержавного народу, покинутого до того ж своєю аристократією. Виняток становив князь К. К. Острозький (1526—1608), який багато зробив для освіти народу. Він заснував чимало шкіл і підтримував тогочасну українську інтелігенцію. З його ім'ям пов'язана славнозвісна Острозька академія, довколо якої гуртувався цвіт української науки. Хоч боротьба між уніатами і православними (цього не слід забувати) «оживила на короткий час культурний, освітній та письменницький рух по обох сторонах,— як вірно зазначив М. Чубатий,— але загалом тяжкими для України були результати боротьби «Русі проти Русі»⁸. Протистояння стало більш жорстоким, коли до нього пристали козаки. Ця боротьба неминуче послаблювала як уніатів, так і православних, роблячи обидві сторони «податним ґрунтом для експансії обох історичних сусідів»⁹.

З другої половини XVI століття в Україні починає відроджуватись ідея державності. Вона була актуальною для тих соціальних угруповань, які підтримували князя Костянтина Острозького, голови магнатсько-князівської, аристократичної опозиції. Хоч остання й дотримувалась поміркованих, консервативних соціально-політичних поглядів і відкрито не виступала проти влади Польщі в Україні (більше того, вона була прихильницею державного устрою Польщі), однак прагнула до розширення адміністративної і культурно-релігійної автономії України у складі Речі Посполитої, домагаючись цього лише легальними засобами: поданням петицій королю, сейму, сенату, літературною і видавничою діяльністю.

Заслугує на увагу й те, що магнатсько-князівська опозиція на чолі з князем Острозьким прагнула створити таку федерацію удільних українських, польських і російських князівств, де, з одного боку, влада належала б аристократії, а з другого — переважали б православні князівства. Острозький, як відомо, підтримував тісні зв'язки з князем А. Курбським та іншими представниками російської боярсько-князівської опозиції Івану Грозному. Однак соціально-політична програма аристократичної опозиції вже не відповідала новій добі, ставала анахронізмом. Усе це також спонукало її до

---

⁸ Чубатий М. Католицька церква // Українська загальна енциклопедія: В 3 т. Львів; Станіслав; Коломия. Т. 3. С. 905.

⁹ Там само.

угоди з польськими магнатами і врешті-решт до зради національних інтересів.

Надалі серед вищого українського панства все менше знаходимо діячів подібних до К. Острозького, місце борців за віру й народність посідають фігури більш скромні, такі як київський воевода Адам Кисіль, про якого козаки говорили, що «у нього хоч і руські (українські) кості, але обросли польським м'ясом».

Кращі представники середньої і дрібної української шляхти теж протестували проти національно-релігійного гніту. Частина шляхти дедалі більше зближувалася з козацькою старшиною, формуючи єдину шляхетсько-старшинську опозицію польській владі. Представники шляхетсько-старшинської опозиції не відкидали легальних, сеймових форм опору, проте, не задовольняючись цим, шукали можливості стати на чолі визвольного руху. Саме ці кола повинні були внести у національно-визвольну боротьбу ідею побудови держави. Серед них було ще чимало таких, що вважали можливим здійснити свої плани бодай частково, не пориваючи остаточно з Польщею. Однак реальна дійсність руйнувала ці надії, і кількість прихильників такої програми зменшувалась. Натомість зростало, і досить швидко, число тих, хто звільнення з-під влади Польщі пов'язував з Російською централізованою державою. 3 серпня 1574 року в зв'язку з виборами короля в Польщі папський нунцій Лаурео повідомляв Ватикан: «Тепер вважають, що за винятком вельмож, які ... ніколи не захочуть в королі такого могутнього сусіда (Івана Грозного.— В. Г.), більша частина народу легко погодиться на обрання московського царя». Лаурео пояснив і причину цього: «Московського царя бажає вся нижча шляхта як польська, так і литовська (українська і білоруська.— В. Г.), вона, прагнучи визволитися од залежності від магнатів, усіма засобами піклується про обрання його»¹⁰. Ці настрої шляхти в цілому мусила враховувати шляхетсько-старшинська опозиція в своїх політичних планах. Отже, українським політикам, які ще не могли ставити питання про повну державну незалежність, потрібно було вибрати одне з двох: або домагатися автономії в межах Речі Посполитої, або взяти курс на Москву, до чого, власне, підштовхувала православна церква.

На початку XVII століття Польща вже не мала сум-

---

¹⁰ Журнал Міністерства народного просвещения. 1862. Т. 222. С. 214.

ніву щодо сили козацтва. Цьому сприяла участь козаків на боці Польщі у війні з Швецією та Росією. В цих умовах польський уряд починає застосовувати щодо козацтва більш гнучку політику, намагаючись відірвати старшині нобілітацію, а козакам збільшення реєстру та різні привілеї. Що ж до основної маси вільного козацтва, то тут польська влада не тільки не давала ніяких обіцянок, а, навпаки, прагнула будь-що знищити цих «свавільників».

Така політика польської влади яскраво проявилася після придушення повстання 1594—1596 років. Становище, що склалося потому в Україні, надзвичайно утруднило можливість відкритих виступів. Коронне військо, що стояло в Східній Україні, значно збільшилося. Зросла також чисельність надвірних команд магнатів. Польські урядники робили все для того, щоб «упорядкувати» козацький реєстр, поповнюючи його за рахунок більш заможних, тобто надійніших, на їх погляд, елементів.

Селяни і міщани все частіше втікали на Запорожжя, хоч зробити це було нелегко. Біля острова Хортиці стояла залога реєстрових козаків. Правда, серед реєстровців теж було чимало невдоволених польською владою, вони співчували втікачам і часто-густо тікали разом з ними на Запорожжя. Польська влада стурбовано дивилася на збільшення вільного запорозького козацтва, яке до того ж ускладнювало її відносини з турками.

Влітку 1598 року частина запорожців, обравши собі отаманом Полоуса, одного з керівників повстання 1594—1596 років, з'явилась біля Хортиці. Залoga тамтешніх реєстровців поставила вимогу перед своїм старшиною Тихоном Байбузою приєднатись до запорожців. Байбуза після деякого вагання погодився*. Запорожці разом з реєстровцями під проводом Полоуса рушили на волость, руйнуючи на своєму шляху шляхетські маєтки. Дійшовши до Дністра, вони повернулись на Запорожжя. Окремі нечисленні загони запорожців досягли Полісся¹¹. Поява запорожців на волостях не викликала цього разу повстання: далась взнаки страшна втома народу, який зазнав так багато лиха під час повстань 1591—1593 і 1594—1596 років.

Якщо в зносинах із запорожцями польський уряд

---

* Тихон Байбуза належав до заможних козаків. Він володів грунтами біля річки Псьол (Tomkiewicz Wł. Wiśniowiecki. С. 58).

¹¹ Archiwum Radziwiłłów. С. 138.

додержувався послідовної політики, тобто намагався їх знищити, то по відношенню до реєстровців його політика не була однозначною. З одного боку, він дивився на реєстровців як на дуже важливу силу в своїй міжнародній політиці, а з другого — завжди їх підозрював (і не без підстав) у симпатіях до народного руху.

Наприкінці XVI століття і пізніше польські пани прагнули утримувати реєстр у визначеному сеймом числі (1 тисяча). До цього уряд видавав універсали, але нерідко порушував свої власні інструкції. За браком коштів для найму регулярного війська він не один раз мусив погоджуватись і навіть наполягати на збільшенні реєстрових козаків іноді до кількох тисяч. У таких випадках уряд і польські пани були щедрими на обіцянки, завіряючи, що всі ті, хто вступає до війська, завжди будуть визнаватись реєстровцями. Вони дивилися крізь пальці навіть на тих, кого переслідував суд і на підданих приватних маєтків. Так було, наприклад, у 1600 році, коли, стурбований спробами муляньського воеводи Михайла скинути з молдавського престолу польського ставленика Ієремію Могилу, польський уряд послав до Молдавії коронне військо на чолі з Жолкевським. Разом з Жолкевським до Молдавії вирушили магнати Сенявський, Збаразький, Вишневецький, Ходкевич, Даниловичі, Потоцький та інші з своїми надвірними командами (всього близько 4 тисяч чоловік)¹². Але через те, що цього війська було замало, король, Я. Замойський та Ст. Жолкевський доручили героєві найкращої з козацьких дум, Самійлові Кішці, набрати, крім реєстровців, якомога більше «охочих» козаків і йти з ними до Молдавії. Скориставшись цим, реєстрова старшина подала уряду ряд вимог в інтересах козацтва: скасувати заборони, встановлені для реєстровців після повстання 1596 року, забезпечити їм право володіти ґрунтами і майном, якими вони користувались до повстання, вивести реєстр з-під юрисдикції королівських урядників, видати війську затриману платню тощо. Уряд обіцяв задовольнити ці вимоги.

Особливу зацікавленість у збільшенні реєстру виявив польський уряд в період Лівонського походу, в якому козацький гетьман Самійло Кішка загинув (1602), а також під час підготовки до походу на Росію. Зупинимось більш докладно на цьому періоді російської істо-

---

¹² Kronika Pawła Piaseckiego. С. 161.

рії, в якому значну роль судилося відіграти запорозькому козацтву.

Складне соціально-політичне становище, в якому опинилася Росія наприкінці XVI — на початку XVII століття, нездатність царя Бориса Годунова придушити політичну опозицію, а також те потрясіння, якого зазнала країна в зв'язку із страшенним голодом, привернули пильну увагу політичних кіл Речі Посполитої.

У 1601 році в Україні з'явилася загадкова особа. Через два роки, згідно з версією, ця особа, на той час слуга Адама Вишневецького, зятя сандомирського воєводи Юрія Мнішека, на сповіді стверджувала, що є царевичем Дмитром, який нібито врятувався від убивць, котрих, як казали, послав до нього в Углич (в цьому місті в 1591 році помер справжній царевич Дмитро, молодший син Івана Грозного) Борис Годунов. На цьому магнати Адам і його брат Костянтин Вишневецькі з допомогою Юрія Мнішка почали будувати великі політичні плани. По-перше, вони познайомили так званого царевича Дмитра з панським нунцієм у Польщі і ввели його в урядові кола Речі Посполитої. План Дмитра (будемо так його далі називати, обходячись без приставки «лже», яку надала йому офіційна російська історіографія *) підтримали, крім Вишневецьких і Мнішка, краківський біскуп Маційовський та ін. Цей план передбачав почати війну проти Росії, скинути царя Бориса Годунова і заволодіти російським престолом. Але такий план не зустрів одностайної підтримки. Канцлер і великий коронний гетьман Ян Замойський не вважав за можливе починати війну без дозволу сейму. Крім того, Польща, на його думку, не була готова до такої війни.

---

* Відомий російський історик С. Ф. Платонов, що подав нове для його часу трактування історії Росії початку XVII ст., названої «Смутою», влучно писав з цього приводу: «Для нашої мети немає найменшої потреби зупинятися на питанні про особу першого самозванця. Ким би ми його не називали — справжнім царевичем, Григорієм Отрепьевим, чи якоюсь третьою особою, — наш погляд на характер народного руху, що було піднято на його користь, не може змінитись: цей рух ясний сам по собі» (Платонов С. Ф. Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI—XVII вв. СПб, 1899. С. 251). Як бачимо, С. Ф. Платонов, хоч і називає Дмитра самозванцем, однак для нього не це головне, а передусім те, що Дмитро — особа, яка була прапором народного руху. Вперше в історичній літературі від образливої приставки «лже» до імені цієї історичної постаті відмовився М. І. Костомаров, іменуючи його «названим Дмитром». Останнє прийняв і М. Н. Покровський. У сталінські часи історики знов повернулися до найменувань старої російської історіографії — самозванець і Лже-Дмитрій.

Король Сигізмунд III Ваза (1587—1632), який мав свої плани щодо московського походу, запропонував, в обхід сейму, компромісне рішення: надати походу Дмитра характер приватної справи, за яку Річ Посполита не може відповідати. Це й було прийнято.

23 квітня 1604 року Дмитра прийняв король, визнавши його царевичем, пообіцяв надавати йому по 40 тисяч злотих на рік з правом набирати шляхетське військо. Водночас Сигізмунд III зв'язав претендента на російський трон низкою важливих обов'язків: Дмитро повинен був, зайнявши престол, передати Речі Посполитій Смоленську і Сіверську землі та сприяти входженню Росії в унію з Річчю Посполитою. Це був план створення величезної федерації слов'янських держав, продовження Кревської і Люблінської уній. Сприймався б він як історично прогресивна подія, якби в основі її не лежало прагнення польського короля накинути свою зверхність на Росію. Цікаво, що в Росії знайшлися сили, які підтримували цей план.

Останнє пояснюється тим, що з часів Івана IV в Московському царстві укріпилося самодержавство в його найбільш жорсткій формі. Цьому відповідала крайня централізація країни, яка душила всі форми самоуправління і взагалі найменший прояв особистої свободи людей. Саме Іваном Грозним створено механізм, за допомогою якого «можна було керувати величезною країною, не підтримуючи, а навпаки, знищуючи паростки демократії»¹³. Таким механізмом стала запроваджена Грозним опричнина. Вона, як пише Д. Н. Альшиц, нерозривно пов'язана з самодержавством. Більше того, продовжує він, важко знайти в усій подальшій історії самодержавства періоди, коли б не виявлялося те чи інше з методів управління, що було при опричнині. З допомогою його не тільки укріплювалось кріпосництво, а й придушувались всілякі види децентралізації¹⁴. «Не взагалі з боярами бився цар Іван IV,— не можу відмовити собі в приємності ще раз процитувати слова покійного вже видатного історика Н. Ейдельмана,— а з тими боярами, дворянами, духовними особами, «простолюдинами», хто так чи інакше відстоював старовинні права, стародавньоруські, або, можна сказати, «європейські»¹⁵.

¹³ Эйдельман Н. «Революция сверху» в России // Наука и жизнь. 1988. № 10. С. 102.

¹⁴ Альшиц Д. Н. Начало самодержавия в России. М., 1988. С. 242.

¹⁵ Эйдельман Н. «Революция сверху» в России. С. 102.

Іноземний сучасник, німецький вчений і мандрівник Адам Олеарій, дав абсолютно точну характеристику Івану IV: «Цар дбає,— цілком зрозуміло,— про свою велич і стежить за правами величності, як роблять це інші монархи та абсолютні володарі. А саме: він не підлягає законам і може, коли йому заманеться, видавати й установлювати закони й накази. Всі оці закони й накази, нехай би які вони були, приймаються й виконуються без заперечень, ба навіть з тим же послухом, як коли б їх дав сам Бог. Росіяне гадають... що великий князь виконує все з Божої волі. Щоб означати непомильну правду й справедливість у вчинках великого князя, вони мають приказку: «Божих та великого князя слів не можна переінакшувати, але треба виконувати неопусно». Великий князь не тільки признає й скидає начальство, ба навіть проганяє їх геть і карає їх, коли схоче. Отже, у них точнісінько такі звичаї, що, як каже пророк Данило, були за царя Навуходносора: він забивав кого хтів, бив кого хтів, підвищував кого хтів, принижував кого хтів»¹⁶.

Репресії, які проводив Іван Грозний, може, й не дуже здивують нашого сучасника, знайомого хоч би з часами сталінського терору, вже не кажучи про інші, якими так багата наша епоха. Проте були вони справді страхотливі. Опричники, загони яких налічували 1000, а потім і 6000 осіб, вбивали, піддавали тортурам, тероризували усіх, хто підозрювався у крамолі. Опричник одягався у все чорне, їздив на вороному коні з чорною зброєю. Чорний колір означав те, що опричник, як чернець, зрікся світу і присвятив своє життя боротьбі з ворогами свого володаря — царя. Це останнє символізували прив'язані до сідла мітла й собача голова: опричник повинен вимітати зраду та висліджувати і загризати як собака ворогів.

За свідченням іноземців, опричниками було знищено 10 тисяч людей. Поминальники Івана Грозного, що розсилалися ним по монастирях і в яких були записані імена страчених, дають менше число — 4 тисячі. Тут зазначені дворяни, бояри, піддяді, дворові люди, ченці і черниці та «інші християни мужського, жіночого й дитячого чину, імена яких ти сам, Господи, знаєш»¹⁷.

Хоч за Бориса Годунова політичний режим у чомусь

---

¹⁶ Цит. за кн.: Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. К., 1929. С. 150.

¹⁷ Там само. С. 155.

і пом'якшав, проте в основі своїй зберігав жорстокість, неповагу до особи, повне підкорення її самодержавній владі.

Річ Посполита, на відміну від Росії, не дійшла до такого деспотизму. Як не намагалися перші два польські королі з династії Ваза (Стефан Баторій і Сигізмунд III) спрямувати країну в бік абсолютизму, та їх спроби не мали успіху. Річ Посполита вже у XVI столітті становила таку державу, яку називають іноді «моделлю шляхетської демократії»¹⁸. Ця демократія охоплювала ледве 10 відсотків населення й не поширювалась на міщан і селян, проте вона була привабливою для російського дворянства. Польська шляхта всіляко підкреслювала, що обмежена принципом виборності влада короля, дає їй гарантію особистої свободи і їй не треба братися за зброю, щоб захистити себе від несправедливих зазіхань на права шляхти з боку короля. Виступаючи 1605 року в сеймі, Я. Замойський говорив з гордістю про поляків: «Ми не чули і не читали, щоб вони так королів своїх, як інші, ножами заколювали, кожний польський король помер у своєму ліжку»¹⁹. Не треба думати, що польський король був маріонеткою в руках шляхти, його владу суттєво обмежував лише сейм, але королівській владі у Польщі далеко було до тої, якою була влада московського самодержця. Принципи королівської влади в Польщі, як вірно зауважує польський автор Ю. Геровський, становлять одну з раних концепцій, на ґрунті яких пізніше виросла конституційна монархія²⁰. Незважаючи, однак, на досить передову державну форму Речі Посполитої, вади цієї шляхетської держави були не менш значні — вона існувала за рахунок необмеженої феодальної сваволі шляхти щодо селянства, а також на гальмуванні розвитку міщанства²¹.

Та як би там не було, а деякі московські бояри і служиле дворянство із заздрістю дивилися на вольності польського шляхетства і мріяли про подібний лад у Росії. Отже, поляки і названий царевич Дмитро йшли в Росію, розраховуючи на значну підтримку місцевого боярства і дворянства. Інші кола населення Росії теж,

---

¹⁸ Геровский Ю. А. Польша среди европейских государств (XVI—XVIII вв.) // Вопр. истории. 1977. № 12. С. 136.

¹⁹ Чаплинский В. Органы государственной власти в Польше XVI—XVII веков // Вопр. истории. 1977. № 12. С. 170.

²⁰ Геровский Ю. А. Польша среди европейских государств. С. 137.

²¹ Там само.

як побачимо, сподівалися, що Дмитро полегшить їхнє тяжке становище.

Крім обов'язків перед Сигізмундом III, Дмитро мав ще договір з Юрієм Мнішеком, за яким зобов'язувався одружитися на його дочці Марині, віддати їй Новгород і Псков, а самому Юрію Мнішеку заплатити 1 млн злотих. При посередництві папського нунція Рангані Дмитро зв'язався з Ватиканом, таємно прийняв католицтво і зобов'язався сприяти пропаганді останнього в Росії.

Минуло двадцять років від часу закінчення Лівонської війни, в ході якої Річ Посполита намагалась утвердитися на берегах Балтики і продовжити боротьбу з Росією за втрачені землі на Сході. Ватикан підтримував Річ Посполиту, прагнучи поширити з її допомогою католицтво в Росії. Лівонська війна, яка завершилась підписаним у 1583 році перемир'ям, не принесла Польщі бажаних результатів. Через це вона вирішила скористатися внутрішньою боротьбою, що почалася в Росії після смерті Івана Грозного. У 1600 році до Москви був відправлений Лев Сапіга з метою розвідати, чи прийме Годунов унію Польщі з Росією. З унією нічого не вийшло, і ось тепер Річ Посполита знову поверталася до ідеї унії, використовуючи свій козир — «царевича Дмитра». Проекти, що їх висували поляки, пропонували об'єднання обох держав за зразком польсько-литовської унії, або унії на основі обрання на московський трон чи самого Сигізмунда III, чи його сина — Владислава. Останнє поки що було відкладено, і головна роль у планах Речі Посполитої тепер призначалася Дмитрові.

Повернувшись із Кракова, де проходили переговори з Сигізмундом III, до Самбора — резиденції Юрія Мнішека, Дмитро став готуватися до походу в Росію. Збір війська призначено було в Глинянах. У війська Дмитра стала вливатися, шукаючи пригод, шляхта, прибув до нього й загін московських дворян, які раніше втекли до Речі Посполитої і отримали тут маєтки. Відправили посланців на Дон із закликом приєднатися до царевича Дмитра. Із зібраним військом, номінальним головою якого був Юрій Мнішек, Дмитро вирушив на Київ. Неподаляк від Дніпра до нього приєдналися, за деякими даними, 2 тисячі запорозьких козаків.

На початку жовтня 1604 року військо Дмитра наблизилось до Києва. З великою затримкою (можливо, через те що К. Острозький, противник походу на Москву, наказав відвести всі паромі через Дніпро) військо змогло переправитись на лівий берег в районі Вишгоро-

да й вступити на територію Московської держави — Сіверську Україну. Тут Дмитро звернувся до населення з грамотами, які до нас не дійшли, але про їх зміст можна довідатися з пізніших грамот. У грамоті, яку було видано в кінці походу на Москву, Дмитро, наприклад, писав: «Все православне християнство у тиші і спокої і в благоденственному житті учинити хочемо»²². В іншій грамоті, про яку повідомляє автор повісті «Како восхитити неправдою на Москве царский престол Борис Годунов», Дмитро, звертаючись до «всіх людей, що живуть у містах і селах», обіцяв «велику свою милість і в усіх провинах, що проти нього стояли, пощаду й милосердя, і від темниць звільнення, і від уз позбавлення». Далі він проголошував свій намір «воїнському чину помістя і вотчини дарувати і золотом та сріблом вдовольнити, а гостям і торговим і всяким тяглим людям велику пільгу давати»²³. Як бачимо, Дмитро давав обіцянки найширшим колам жителів Росії.

Населення Сіверської України, як і сусідніх південних околиць російської держави — селяни, міські низи, дрібний служивий люд, — було охоплене невдоволенням, яке ще більш загострилося в останні роки правління царя Бориса Годунова. Люди вимагали перемін. Поява «царевича Дмитра», що закликав до повалення Годунова, була поштовхом, який привів від існуючої напруги до повстання. Нагадаємо, що невдовзі після смерті (травень 1591 року) царевича Дмитра на південних околицях, в тому числі й у Сіверській Україні, ходили чутки про вбивство царевича Годуновим. Уряд Годунова жорстоко карав тих, хто ті чутки поширював. «По всій Україні... множество людей від тортур померло, а декого страчено і язика відрізано, а деякі по темницях умирали»²⁴. Зрозуміло, що такі жорстокі карі за поширення чуток про вбивство царевича Годуновим спричинились до того, що населення південних околиць з радістю прийняло звістку про його «чудесне спасіння» і появу з військом у Сіверській Україні.

Першим містом на шляху війська Дмитра був Моравськ. Його жителі, які отримали перед тим грамоту від Дмитра, пов'язали воевод і відкрили фортецю.

---

²² Цит. за кн.: Маковський Д. П. Первая крестьянская война в России. Смоленск, 1967. С. 282.

²³ Русская историческая библиотека. СПб, 1891. Т. 13. С. 158.

²⁴ Зимин А. А. Смерть царевича Дмитрия и Борис Годунов // Вопр. историн. 1978. № 9. С. 110.

З Моравська Дмитро звернувся з грамотами до місцевого населення. Сюди ж стали прибувати загони, в які входили також і ті учасники повстання Хлопка, хто врятувався під час погрому його військами Годунова.

Після Моравська військо Дмитра підступило до Чернігова. Тут також великого опору не було. Дмитро з метою прихилити до себе прибічників Годунова проствив воеводу Татєва, якого населення Чернігова видало йому, і прийняв від нього присягу на вірність.

Невдовзі Дмитро підійшов до Новгород-Сіверського. І тут його становище ускладнилось. Воеводою у Новгороді-Сіверському був Петро Басманов, енергійний і здібний воєначальник. Гарнізон складався як з місцевих служивих людей, так і з прибулих із інших міст, в тому числі московських стрільців, приведених самим Басмановим. Заклики здати місто не мали успіху, а спроби захопити його штурмом були відбиті. Дмитро опинився перед неминучою тривалою облогою міста, що не входило до його планів. Однак в цей час почався масовий перехід до Дмитра повсталих проти Годунова міст і сіл. Як переказується в одному з джерел «був бунт у всіх сіверських краях і містах»²⁵. За якийсь місяць на бік «царевича Дмитра» перейшли Путивль, Рильськ, Севськ, Курськ, Кроми.

Тим часом до Новгорода-Сіверського вже підходило відправлене Годуновим військо на чолі з князем Ф. Мстиславським. Але чим ближче воно підходило до супротивника, тим більше виявлялись наслідки агітації на користь Дмитра. До Новгорода-Сіверського військо підійшло вже малобоездатним. У бою, що відбувся в середині грудня 1604 року, урядове військо зазнало великих втрат (поранено було самого Мстиславського) й почало відступати. Однак Дмитро не зміг розвинути успіх. В його різношерстому війську почався розлад. Найбільш боездатні частини, що були завербовані у Польщі, не бажали рушати далі. З одного боку, найманцям, які в більшості своїй склалися з шляхтичів, було не по дорозі з повсталими українськими і російськими селянами та міщанами, що приєдналися до війська і ставили перед собою чужі їм соціальні цілі. З іншого — шляхта розчарувалась у можливості багатой здобичі. Між тим, задовольнити шляхту і найманців у Дмитра не було грошей. Після довгих суперечок щодо платні

---

²⁵ Чтение в Обществе истории и древностей российских при Моск. ун-те. 1847. № 9. С. 13—14.

більша частина шляхетського війська покинула Дмитра. З військом пішов і Юрій Мнішек.

Після їх відходу до Дмитра прибув загін з 12 тис. запорожців. Одержавши таку значну підмогу, Дмитро зняв облогу Новгород-Сіверського і пішов до Севська — центру Комарицької волості *, через який пролягав шлях на Москву. Слідом за Дмитром рухалось царське урядове військо, яке вже передихнуло після поразки під Новгородом-Сіверським. Одним з воєначальників війська, що нараховувало 60—70 тисяч чоловік, було призначено В. І. Шуйського, противника Годунова.

21 січня 1605 року біля с. Добриничі, поблизу Севська, царське військо розгромило сили претендента на престол. Було знищено значну частину його війська. Запорожці в цьому бою не брали участі. Дмитро з уцілілими вояками втік до Путивля.

Військо Годунова тим часом чинило розправу над населенням Комарицької волості. Відоме джерело «Иное сказание» так описує зlodіяння царських карателів: «...А цар Борис гніву і люті сповнився на жителів Комарицької волості, і повелів великим полоном полонити і до кінця опустошити, що розстризі (Дмитру) піддалися і служать, і всіх православних християн шмагати від малого до великого, а декотрих всякими різними муками мучити, також і бити»²⁶.

Підувавши духом, Дмитро вже ладен був тікати з Путивля до Польщі, але путивляни затримали його. Вони умовляли Дмитра залишитися, боючись, що їм загрожує доля Комарицької волості. Путивляни вимагали від «царевича» продовжувати боротьбу, погрожуючи, що в разі відмови, вони видадуть його Годунову. Оправдуючись, Дмитро скаржився на те, що «війська нині не маю; бачите: все розбито, ледве сам утік, а казна вся моя спорожніла». Свій намір повернутися до Польщі він пояснював потребою найняти нове військо. Путивляни обіцяли зібрати Дмитрові грошей на військо, що й виконали: «І несли йому, скільки хто мав срібла: хто тисячу рублів, хто сто, хто більше, хто менше»²⁷.

---

* Комарицька вологодь, що межувала з Сіверською Україною, належала до двірських володінь і була заселена переважно біглими селянами та іншим людом, засланим сюди владою. З неї і з Сіверською Україною на користь Годунова збирались великі податки. Незадовго до появи Дмитра тут спалахнуло селянське повстання, жорстко придушене урядом.

²⁶ Так называемое Иное сказание. СПб, 1907. С. 34.

²⁷ Там само. С. 35—36.

Дмитро залишився у Путивлі, що став центром формування нового війська. В Путивлі створювалась нова армія, основу якої становила вже не польська шляхта і найманці, а повсталий служивий люд південних околиць, посадське населення, українські і донські козаки, селяни.

Царське військо після придушення повстання в Комарицькій волості, повернуло до Кром, які вже перейшли на бік Дмитра.

Хоч і було царське військо великим, але воно надовго затрималося біля стін цієї фортеці, що стояла на горі, оточена болотом, і яку неможливо було захопити. Деморалізоване, послаблене сутичками з повстанцями військо Годунова невпинно розпадалося. Частина його розійшлась по домівках, частина перейшла до Дмитра. Залишились, однак, ще значні сили, які продовжували облогу фортеці.

13 квітня 1605 року в умовах повного занепаду своєї влади помер цар Борис Годунов. На трон, що був позбавлений реальної соціальної бази, вступив його син, 16-річний Федір. Доля династії Годунових була вирішена. Заворушення охопили центральні райони країни. 7 травня 1605 року урядове військо перейшло на бік Дмитра. Служиві люди Рязані, Тули, Кашири, а також представники столичного дворянства визнали його царевичем. Підтримка була навіть від таких знатних людей, як П. Басманов, Богдан Бельський, князі Голіцини та ін. Почався останній етап походу Дмитра на Москву. Фактично вже ніхто йому не чинив опору. Його агенти вбили у Москві Федора Годунова. Шлях до престолу було відкрито. Простий люд Москви, за словами сучасника-іноземця, «почав бунтувати, бажати удачі Дмитру, який наближався до міста».

Тепер, на останній стадії боротьби за владу, боярсько-князівське угруповання капітулювало перед Дмитром й вислало йому назустріч посланців з виявом покорі. 20 червня 1605 року він увійшов до Москви і невдовзі вступив на трон під іменем Дмитра І.

Отже, Дмитро І прийшов до влади на хвилі складного за своїм соціальним змістом руху. Як ми знаємо, його підтримували широкі прошарки служивого дворянства, були серед його прибічників і представники боярсько-князівської опозиції, проте основну силу «царевича» становили селяни, міщани, козаки, що вбачали в Годунові уособлення кріпосницьких порядків. Зрозуміло, що такий союз довго тривати не міг.

Сам Дмитро I, ставши царем, відмовився бути простим зняряддям у руках польських панів. Не міг він вести й зовнішню політику в інтересах чужої держави. Через те він фактично відмовився від зобов'язань, які дав Сигізмунду III та Ватікану. Що ж стосується внутрішньої політики Дмитра I, то вона була ще більш складною. Це чітко простежується у його ставленні до боярсько-князівського угруповання. Він розумів, що воно не довго залишиться лояльним до нього. Пізніше, на допиті, його польські прибічники Бужинські повідомили про розмову, яку вони мали з Дмитром I. За їхніми словами, Дмитро запевняв, що коли не знищить боярство, то «мені самому бути ними вбитим; і тільки якщо поб'ю бояр, і тоді що хочу, те чиню»²⁸.

Політика Дмитра I була для Росії незвичною. Він поспішив закріпити симпатії до себе поміщиків південних околиць, що підтримали його в критичні моменти, й разом з тим намагався поліпшити становище селян. Про це свідчить постанова Боярської думи від 1 лютого 1606 року, яка забороняла розшукувати й повертати селян, що втекли від своїх панів у голодні роки. Цей закон, з одного боку, легалізував становище біглих селян, а з другого — задовольняв інтереси поміщиків південних околиць, які дуже потребували робочої сили й зазивали селян на свої землі.

Дмитро I намагався пом'якшити становище холопів. Постанова думи від 7 січня 1606 року обмежувала можливість повернення бідних людей до кабальних умов. Згідно з цим законом значна частина таких людей отримала волю. За деякими даними закон торкнувся майже чверті всіх кабальних людей. Крім того, Дмитро I в нагороду за допомогу звільнив населення південних околиць від податків.

Збереглися також документи на підтвердження того, що Дмитро I складав проект зведеного суддебника, в якому передбачалося відновити селянський вихід. Хоч цього проекту Дмитро I не встиг здійснити, проте чутки про нього, треба думати, дійшли до народу й підсилили віру в Дмитра, як «добраго царя». Не цим хіба пояснюється та жагуча ненависть кріпосників до Дмитра I?

Його внутрішня політика, без сумніву, не подобалась передусім московським боярам. Про це свідчать записки С. Жолкевського, який писав, що бояри (князі Шуйські,

---

²⁸ Памятники истории смутного времени. М., 1909. С. 24.

Голіцини та ін.) були Дмитром I невдоволені й бажали бачити на російському троні королевича Владислава ²⁹. Такі самі настрої були у московського боярства і під час правління Шуйського ³⁰.

Викликав Дмитро I незадоволення й у польського короля, відносини між ними загострилися. Король побачив, що Дмитро I не поспішає виконувати свої зобов'язання перед ним.

Політика Дмитра I в цілому залишилась незрозумілою й для призначеного до тиранії простого московського люду, якого підбурювали його вороги — бояри. Провокаційну роль зіграла й польська шляхта, загонами якої трималися в Москві як завойовники.

17 травня 1606 року в Москві спалахнуло повстання, під час якого Дмитра I багатьох з його оточення було вбито. Боярство, що захопило під час повстання владу, оголосило царем свого ставленика — князя Василя Шуйського.

Правління Шуйського викликало гострий протест з боку селянства, міських низів та козацтва. Незадоволеною боярським правлінням була й значна частина російського дворянства.

Ще під час правління Дмитра I на південних околицях Російської держави, а саме в Сіверській Україні, відбувались народні заворушення. Про це свідчить «Иное сказание»: «Сіверяни і всі бунтівники, котрі під час влади розстриги (Дмитра I) ковтнули крові християнської» ³¹. Звістка про вбивство Дмитра I і перехід трону до Шуйського викликали на півдні країни велике збудження. Почали поширюватися чутки, що «цар Дмитрій живий». Народний рух посилювався. Про це свідчить багато джерел. Так у грамоті патріархів Гермогена та Іова від 1607 року сказано: «...Зібралися тієї ж раніш загиблої Сіверської України севрюки та інших рязанських і українських міст стрільці і козаки, розбійники, злодії, бігли холопи, звабили раніш затьмарену безумством Сіверську Україну, і від тієї України багато й інших міст спокусилося і кров православних християн, як вода,

---

²⁹ Записки гетьмана Жолкевского о Московской войне. СПб, 1871. С. 9—10.

³⁰ Назаров В. Д., Флоря Б. И. Крестьянское восстание под предводительством И. Болотникова и Речь Посполитая // Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков. Проблемы, поиски, решения. М., 1974. С. 343.

³¹ Так называемое Иное сказание. С. 98.

проливається, називають мертвого лиходія розстригу живим...»³².

Подібні звістки про події на південних околицях знаходимо в «розрядних книгах»: «Після розтриги сів на державу цар Василій, і в Українних і в Сіверських містах люди забунтували і до розбою вдалися, хреста царю Василю не цілували, воевод почали і ратних людей побивати і добро їхне грабувати»³³. Сучасник, іноземець Геркман, теж говорить, що воцаріння Василя Шуйського «викликало сильне невдоволення простого народу багатьох міст, особливо в Сіверській області».

В цей час московське дворянство знову повертається до ідеї запрошення на російський престол польського короля. У повідомленні польського посла Олесницького читаємо: «Москва сама говорить, що поляки сплять, пара би їм уже й прокинутися, швидко б ми з ними під одним королем були. Коли прокотилася чутка, що польські люди (про що часто казали) під Смоленськ прийшли і що їм багато піддалось прикордонних замків, багатьом це було приємно слухати, вони чекали повідомлень, чи правда це, бажаючи приєднатись до війська і піддатися польському королю, до чого дуже прагнули, оскільки їм до смаку польські вольності»³⁴.

Подібні настрої могли виходити лише, міркують В. Назаров і Б. Флоря, від кіл московського боярства та столичного дворянства, і роблять такий висновок: «Як бачимо, частина самої верхівки панівного класу Росії, деякі представники найбільш значного купецтва протягом 1606—1607 рр. почали виявляти прокоролівську позицію, що доходила навіть до рекомендації негайно розпочати відверту інтервенцію»³⁵.

У таких складних політичних обставинах повстання дедалі поширювалось. Центром руху знову став Путивль, про що писав сучасник, голландець І. Масса: «Путивль — голова і призвідник усіх бунтівних міст». Засланий сюди В. Шуйським на посаду воеводи князь Г. Шаховський збирав навколо себе всі опозиційні елементи. Соціальні прошарки, що зараз виступили проти Шуйського, були переважно ті ж самі, що й рік тому,

---

³² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 4, т. 7—8. М., 1960. С. 474.

³³ Маковский Д. П. Первая крестьянская война в России. Смоленск, 1967. С. 307.

³⁴ Назаров В. Д., Флоря Б. Н. Крестьянское восстание... С. 344.

³⁵ Там само.

коли Дмитро I вирушив з того ж Путивля на Москву. Спочатку керівництво рухом було в руках князя Шаховського і дворян. Та коли рух став набирати антифеодалного характеру, керівництво перейшло до «великого воеводи царя Дмитрія» — І. Болотникова. В його особі повстанці мали досвідченого й талановитого воєначальника. І. Болотников був військовим слугою князя Телятєвського. Ще молодим він утік до козаків і в одній із сутичок з татарами потрапив у полон. Проданий у Туреччину на галеру, Болотников, за деякими даними, був звільнений німецькими моряками й опинився згодом у Венеції. Влітку 1606 року повертався із Західної Європи на батьківщину через Сіверську Україну. За словами сучасників, І. Болотников прийшов до Путивля на чолі 10 тисяч запорозьких і донських козаків.

У липні 1606 року з Путивля повстанці вирушили на Москву. Війна досягла найвищого ступеня. Селяни палили боярські та поміщицькі садиби, вбивали їхніх володарів. Міські низи те ж саме робили з представниками царської влади — воеводами, дяками тощо. Виганяючи гнобителів, селяни і міщани оголошували себе вільними козаками і запроваджували козацькі порядки. Підкреслюючи розміри покозачення населення в той час, один із сучасників писав: «Во всех городах паки казаков из холопей и крестьян намножилось и в каждом городе поделали своих атаманов»³⁶.

Так звана Смута в Росії була ранньою формою буржуазної революції і коренилася в певному розвитку капіталістичних відносин у країні. Це, зокрема, зародження мануфактури в промисловості, заміна натурального оброку грошовою рентою в сільському господарстві, використання найманої праці тощо³⁷. Цей процес пригальмувався реакційною політикою Івана Грозного. І хоч на початку XVII століття феодально-самодержавна система зазнала стихійноповстанських струсів, однак вони, на жаль, не призвели до змін. Росія не зійшла з проторованого Іваном Грозним шляху, що фатально позначилось на подальшій історії країни. В XVII столітті, пише Д. П. Маковський, «ми бачимо не тільки різкий занепад порівняно з XVI століттям товарно-грошових

---

³⁶ Смирнов Н. И. Восстание Болотникова. 1606—1607. М., 1951. С. 124.

³⁷ Маковский Д. П. Развитие товарно-денежных отношений в сельском хозяйстве русского государства в XVI веке. Смоленск, 1963.

відносин, торгівлі, а й велике скорочення вільного найму і швидке зростання примусових форм праці³⁸.

Складність визначення народного руху під час «смути» пов'язана з тим, що тут зіткнулись інтереси різних суспільних сил — міщан, селян, купців, дворян, козаків тощо. Останнє не дає права все це називати селянською війною³⁹. Однією з активних сил цього руху, як ми знаємо, було козацтво, у тому числі запорозьке, «що за своїм становищем і прагненням було близьким основній масі повстанців»⁴⁰. Воно певною мірою замінило буржуазію, яка щойно почала зароджуватися в Росії і ще не стала справжньою керівною силою, такою, якою вона була в західноєвропейських революціях XVI—XVIII століть. Феодалізм в Росії, підкріплений механізмом жорстокої самодержавної влади, виявився сильнішим порівняно з слабкими паростками буржуазних відносин. Країна пішла шляхом дальшого розвитку кріпосницьких порядків.

Поряд з елементами буржуазної революції в Росії водночас проглядалися події, що характеризували спробу частини панівного класу — боярства і дворянства — скинути із себе тягар крайнього самодержавства та при збереженні кріпосництва перетворити Росію на країну «шляхетської демократії» за польським зразком. Але «шляхетська демократія» через відмінність у суспільному розвитку країн не стала для російського дворянства таким магнітом, як свого часу для литовців. «Коли ж до цього приєднались,— пише Ю. А. Геровський,— релігійні та культурно-політичні протиріччя, треба було зректись мрій про унію»⁴¹.

«Смута», хоч і не остаточно, припинилася з початком царювання династії Романових. Виступ Мініна і Пожарського призвів до консервації феодалізму в Росії. Народ, що підтримав їх, за влучним висловом Н. Ейдельмана, «сприяв власному закабалінню». Втручання в російські справи принесло мало доброго й Польщі. Хоч 4 лютого 1610 року, після повалення В. Шуйського, пред-

---

³⁸ Там само. С. 308.

³⁹ Про це говорить і новіший дослідник цього періоду О. Л. Станіславський. Уява про «Смуту» «як про селянську війну потребує, очевидно, рішучого перегляду». (Станіславський А. Л. Гражданская война в России XVII в. М., 1990. С. 247).

⁴⁰ Назаров В. Д., Флоря Б. Н. Крестьянское восстание... С. 346.

⁴¹ Геровский Ю. А. Польша среди европейских государств. С. 143.

ставники російського боярства і дворянства уклали з Сигізмундом III договір про передачу російського трону королеви Владиславу на умовах обмеження царської влади на їх користь, проте королеви не судилося стати московським царем. Поляки були вигнані з Москви. Ці події, як і пізніший похід Владислава на Москву в 1618 році, надзвичайно загострили відносини між Річчю Посполитою і Росією, що посилювалось анексіями, зробленими поляками в ході війни. «Над Річчю Посполитою,— пише Ю. А. Геровський,— нависла загроза відплати, реальність якої зростала з ростом могутності Російської держави і одночасним послабленням Польщі протягом XVII століття»⁴².

В цей час в Україні теж було неспокійно. Події в Росії сприяли піднесенню нової хвилі визвольного руху і тут. Видатна роль у боротьбі народу, як і раніше, належала Запорозжю. Вже під час сейму 1605 року князь Януш Острозький заявив про те, що запорожці розсилають універсали по Україні, закликаючи народ до повстання і збору коштів для купівлі зброї. Острозький наполягав, щоб сейм зобов'язав усіх українських старост об'єднатись і виступити проти запорозьких козаків. «Треба їх відразу придушити,— говорив він,— бо вони швидко беруть гору»⁴³.

В 1607 році покаяння українського народу знову активізувалося. Населення сіл і міст відмовляється визнавати над собою владу панів і старост, відбувати повинності на їхню користь; обиралися отамани, впроваджувався свій суд тощо. Тоді ж король повідомив сейм про те, що «свавілля брацлавських і корсунських міщан», які «ні до комісії, ні до декретів наших королівських не мають ніякої поваги».

У Корсуні, наприклад, за словами старости Я. Даниловича, були «бунты rozmaite, ростерки и рознення», які перетворились врешті-решт у досить значну «ребелію» (повстання). Коли староста спробував знайти серед корсунців селян-втікачів, щоб повернути їх панам, народ взявся за зброю. Корсунці оголосили, що битимуться до останнього, але втікачів не повернуть. У тих міщан, які відмовлялися визнати себе козаками і взяти участь у повстанні, корсунці відбирали майно і виганяли їх з міста»⁴⁴. У зв'язку з тим що покаяння охопило

⁴² Там само. С. 144.

⁴³ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 82. С. 110.

⁴⁴ Volumina legum. Т. 2. С. 443.

1607 року значну частину Східної України, сейм запровадив нові репресії. Була ухвалена спеціальна постанова «Про свавілля україн». Вона наказувала всім старостам покінчити з непокою підданих, застосувавши військову силу. Гетьмани коронного війська мали допомагати в цьому старостам. Крім того, сейм ухвалив наказ, спрямований безпосередньо проти запорожців. Він підтверджував усі попередні постанови (1580, 1590 і 1601 років) і накази проти козаків⁴⁵. Але у панів бракувало часу і коштів на здійснення усіх своїх постанов. 1606 року в Польщі загострилися протиріччя між магнатами і королівською владою, наслідком чого був рокош (збройний виступ магнатів і залежної від них шляхти проти короля). Рокош на якийсь час відвернув увагу польського короля і від Росії. Але вже влітку 1607 року, коли рокошани почали терпіти поразку, польські війська знову вирушили до Росії. Замість загиблого Дмитра І вони висунули нову кандидатуру.

Між тим в Україні визвольна боротьба не вщухала. В січні 1609 року сейм ухвалив новий наказ «Про запорозьких козаків». Він призначив комісарів, зобов'язаних з допомогою коронного війська і реєстровців розбити запорожців і покінчити із заворушеннями в Україні. Проте і на цей раз в уряді не знайшлося коштів для рішучих дій. В листі від 6 вересня 1609 року з Острога князь Януш Острозький писав Сигізмунду III, що шляхта впала у розпач, бо на неї безперервно нападають піддані. Острозький додавав, що був би радий «придушити козацьке свавілля, яке розлилось на Україні», але і він і всі інші цього не зможуть здійснити⁴⁶.

Придушені коронним військом і магнатськими командами в одному місці, заворушення спалахували в іншому. Не слід забувати, що в цей час багато козаків повернулось із московського походу і почало енергійно брати участь в українських справах. Сейм видавав щораз нові постанови проти повсталих селян і козаків, оголошував їх поза законом. «Через те що ці люди,— зазначалося, наприклад, в сеймовій ухвалі 1613 року,— не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, вибравши собі старших і суддів, і не хочуть підлягати ніяким судам, крім своїх отаманських, ми касуємо їх юрисдикцію, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підлягати владі за місцем

⁴⁵ Там само. С. 443, 447.

⁴⁶ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 92. С. 121.

проживання». Щоб підкріпити цю ухвалу реальною силою, було вирішено розташувати у Східній Україні нові коронні залоги. Начальниками їх сейм призначив місцевих магнатів: С. Жолкевського, який після смерті в 1608 році К. Острозького став київським воєводою, Я. Острозького, В. Калиновського та ін. Восени 1614 року ці начальники вирушили з військом з-під Житомира на Подніпров'я і поставили залоги «від Києва до самих Черкас».

Лише таким способом вдалося повернути деяку частину повсталого селянства під владу панів, проте ненадовго. Наприкінці 1615 року частину жовнірів було виведено з України у зв'язку з походом магнатів у Валахія, де вони хотіли повернути трон своєму ставленикові воєводі Костянтину*.

В цей час (1615—1616) визвольний рух знову охопив значну частину Східної України. Король в інструкції сеймикам від 10 січня 1616 року зазначав: «Над Річчю Посполитою знову нависла велика небезпека від козацької сваволі». Число покозачених селян сягало 40 тис. чоловік. На сеймі у вересні 1616 року було оповіщено, що під владою козаків опинилася значна частина Східної України і що повстанці не визнають польської влади, а «самі обирають урядників та керівників і ніби створюють у великій Речі Посполитій другу республіку». Сеймові послы говорили: «Одного ще не проголосили поки що козаки — Цезаревого «*Divide et impera*» («розділяй і владарюй»). Але скоро дійде і до цього, якщо не доберемо способу своєчасно покінчити з ними». Найкращим способом, на думку послів, мала бути смертна кара з конфіскацією майна для всіх, хто самовільно оголосить себе козаком. Разом з тим Польща мала потребу в козацькій силі, оскільки починалася нова війна з Росією.

1616 року московський уряд послав військо звільнити захоплений поляками Смоленськ. Правлячі кола Польщі вирішили скористатися цим для відновлення воєнних дій. Сейм ухвалив набрати велике військо й вирушити його з королевичем Владиславом на Москву. Організацію походу на Росію утруднювало пожвавлення народного руху в Східній Україні, а також війна з турками. Та все ж у квітні 1617 року одна частина війська на чолі з Владиславом рушила на Москву, а друга, яку

---

* Це був виступ проти Туреччини, яка підтримувала Томшу, Костянтинівського суперника.

очолив Жолкевський,— на Брацлавщину. Вже у дорозі Жолкевського сповістили, що до Поділля наближається турецьке військо на чолі з Іскандером-пашою. Жолкевський змінив маршрут і пішов до Дністра. 23 вересня під Яругою з Іскандером-пашою було укладено договір, що полегшило завдання Жолкевського, і він повернув на Білу Церкву. До нього приєдналися надвірні команди Острозького, Збараського і Даниловича. Під Павлоччю і Трилісами збиралися загони шляхти Київського воеводства. Та Жолкевський не дуже-то поспішав розбити повстанців. Виходячи з того що до них приєдналася значна частина реєстровців (осередком повстання був головним чином район Канева і Черкас), він намагався внести розлад у козацьке середовище і використати суперечності між верхівкою реєстру й козацькими низами. «Я,— хвалися він перед королем,— вже посіяв між ними зерна розбрату: старші у незгоді з черню, бо вони з радістю завели б інші порядки». Жолкевський виношував думку вбити зразу двох зайців — зацікавити козаків війною з Москвою і у такий спосіб вивести їх з України, поклавши край народному рухові і бодай хоч на якийсь час відвернути увагу козаків від походів на турків, що завжди ускладнювало польсько-турецькі відносини ⁴⁷.

Від Білої Церкви Жолкевський пішов уздовж річки Росі. Повстанці рушили йому назустріч. Але невдовзі у козацькому таборі сталися переміни. Під тиском реєстрової старшини і заможного козацтва гетьманом реєстру замість Дмитра Барабаша, представника козаків, які займали радикальні позиції щодо польського уряду, було знову обрано Петра Конашевича-Сагайдачного, усунутого перед тим повстанцями з цієї посади. Сагайдачний, відомий як вмілий дипломат почав переговори з Жолкевським. 28 жовтня 1617 року в урочищі Суха Ольшанка, що під Білою Церквою, реєстрова старшина прийняла поставлені Жолкевським умови і підписала відповідну декларацію, за якою зобов'язувалася розігнати всіх, хто, не належачи до реєстру, називає себе козаком. Повстанці мали повернутися під владу своїх панів. Реєстровці, як і раніше, мушили тримати залогу біля дніпровських порогів і наглядати, щоб до запорожців не довозили припасів ні по Дніпру, ні суходолом.

---

⁴⁷ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach Moskiewskich Zygmunta III (1605—1618). W-wa, 1935. С. 28.

Усі «свавільники», які не визнавали цих умов, підлягали смертній карі. Разом з тим старшина діставала право звертатися, на випадок потреби, до сейму з проханням про збільшення реєстру тощо. Результатом досягнутого компромісу був похід Сагайдачного літом наступного року в Росію на допомогу королевіччу Владиславу, який на той час перебував у скрутному становищі.

Першим містом, яким заволоділо двадцятитисячне козацьке військо, стали Лівни. Воевода Микита Черкаський потрапив у полон, а його помічник Петро Данилов загинув. Довідавшись про те, що Владислав з В'язьми вирушив до російської столиці, Сагайдачний теж пішов на Москву. По дорозі козаки захопили, після кількадечної облоги, добре укріплене місто Єлець. Звідси Сагайдачний з боями пішов на Рязанщину, здобуваючи міста Лебедян, Данков, Скопін. Біля міста Михайлова козаки зустріли сильний опір і після двотижневої облоги мусили відступити. Невдалою була також атака Зарайська, проте військові дії козаків на Рязанщині в цілому дуже допомогли польському війську, затримавши мобілізацію сил цього багатого краю, потрібних для оборони Москви.

З Рязанщини Сагайдачний вирушив до Коломни. Йому назустріч було послане військо, яке очолювали князі Д. Пожарський та Г. Волконський. Невдовзі князь Пожарський захворів і за наказом царя повернувся до Москви⁴⁸. Волконський спробував протидіяти козакам під час переправи їх через річку Оку, проте козаки, вдало здійснивши переправу, розбили російські загони і рушили каширською дорогою до Москви. Коли їхні загони з'явилися біля Донського монастиря, з Москви проти козаків вийшли московські ратники, але «грех ради наших — говорить літописець — ужась их взял, и они бою не поставиша»⁴⁹. Сагайдачному нічого не заважало йти на з'єднання з Владиславом, який після невдалої облоги Можайська був уже поблизу Москви.

8 жовтня під Тушином Сагайдачний зустрівся з королевічем Владиславом. З'єднані армії пішли на Москву, однак взяти її штурмом не змогли. В той час із Польщі надійшли повідомлення про затримку військової платні. Це значно погіршило ситуацію. Королевіч і Сагайдачний вирішили примусити Москву до миру. З цією метою

---

⁴⁸ Максимович М. А. Собр. соч. М., 1876. Т. 1. С. 361.

⁴⁹ Там само. С. 362.

козацькі загони та відділи лісовчиків* здійснювали напади на російські міста. Козаки Сагайдачного, наприклад, захопили Серпухов, потім Калугу. Під Калугою Сагайдачний став головними силами й звідси надсилав загони навіть під Дмитрів, що примусило Москву прискорити укладення перемир'я. Польський історик XVIII століття А. Нарушевич, посилаючись на тогочасні літописи, зазначав, що мир було укладено, «оскільки москалі не здатні були витримати козацьких нападів і, боячись за життя, рятувалися в столиці, чим викликали у місті незадоволення. Михайло (російський цар.— В. Г.), який не міг з'явитися поміж людей без загального нарікання й погроз, мимоволі пішов на згоду»⁵⁰. Похід на Москву Владислава викликав побоювання у російського уряду щодо можливості об'єднання внутрішньої опозиції з поляками. Документи свідчать про перехід на бік Владислава цілих міст. Так, у Дорогобужі посадські люди і козаки «государя зрадили, місто Дорогобуж здали королевичу», а дорогобужський воєвода І. Адодуров цілував хрест Владиславу як російському царю. Прибічниками польського королевича були навіть такі люди, як тобольський воєвода князь І. Куракін⁵¹.

1 грудня 1618 року в с. Деуліно між Москвою й Річчю Посполитою було укладено перемир'я на чотирнадцять з половиною років. Річ Посполита, за угодою, утримувала захоплені під час інтервенції Смоленську й Чернігово-Сіверську землі.

Московська «смута» сприяла не тільки зміцненню престижу козацтва в очах Польської держави, а й показала Російському царству, що козаків краще мати за своїх союзників, ніж за ворогів. Тому Москва стала шукати шляхи привернення їх на свій бік. Покладалася надія передусім на православну церкву, яка на той час дуже занепала в Україні.

Слушна нагода склалася для цього під час перебу-

---

* Назва загонів польської легкої кінноти, яку організував і очолив шляхтич О. Лісовський. З цим загоном він чинив наїзди на московські землі під час «смуги» з 1608 по 1616 рік. Після смерті Лісовського в 1616 році його загони перейшли під оруду С. Чаплинського, а з 1618 року — В. Роговського. Цього ж року, повернувшись до Польщі, лісовчики наймалися на службу до різних європейських дворів. Зіграли певну роль під час Тридцятилітньої війни. Серед лісовчиків було багато українців, у тому числі козаків.

⁵⁰ Tyszkowski K. Kozaczyzna... С. 49.

⁵¹ Станиславский А. Л. Гражданская война в России XVII в. С. 171.

вання в Москві єрусалимського патріарха Феофана, що прибув сюди «за милостенію» і 24 квітня 1619 року взяв учать в обранні московським патріархом Філарета, батька царя Михайла Романова.

Мабуть, не випадково саме на Феофана було покладено місію відновити в Україні православну ієрархію. А зв'язок цієї події з бажанням московського царя наблизити до себе українське козацтво видно хоча б з того, що коли на початку 1620 року Сагайдачний відрядив до Москви посланців на чолі з отаманом Петром Одинцем, то вони були дуже ласкаво прийняті урядом. У Посольському наказі посланці заявили, що «прислали їх все запорозьке військо, гетьман Сагайдачний з товаришами, бити чолом государю, служити головами, як і раніше вони служили попереднім великим російським государям, і в їхніх государських повеліннях були, і на недругів їхніх ходили, і кримські улуси громили...»⁵². Закриваючи очі на нещодавній похід козаків на «первопрестольну», а не на кримські улуси, посланців обдарували грішми, дорогими тканинами і шапками, а війську послали «легке жалування» — 300 крб. У наказі думським дякам говорилося, щоб козаки не ображалися «що вони його царської величності очей не бачили, тому що вони прийшли до Москви перед постом, а в піст у великого государя нашого ніякі послы та іноземці не бувають; а нині царська величність їздить молитися по святих місцях». Така незвична для російського уряду чемність виказувала явну зацікавленість його в козацькій приязні. Це підтверджує також грамота П. Сагайдачному і війську від 21 квітня 1620 року, в якій цар писав: «А наперед вас у нашому жалуванні забутих не вчинили, зважаючи по вашій службі. Й ти б, гетьмане Петро, і все Запорозьке військо наше жалування прийняли»⁵³.

Ці документи не дають можливості з певністю відповісти на запитання: хто був ініціатором переговорів. Однак без Феофана тут не обійшлося.

Із одного документа довідуємось, що єрусалимський патріарх при зустрічі з козаками лаяв їх за похід на Москву «кажучи, що на них лежить за це прокляття, бо Москва — християне»⁵⁴. Густинський літопис теж свідчить:

⁵² Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы. М., 1953. Т. 1. 1620—1647. С. 3.

⁵³ Там само. С. 7.

⁵⁴ Цит. за. кн.: Смолій В. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина // Вітчизна. 1990. № 1. С. 192.

прощаючись з Сагайдачним і козаками, що його супроводжували до м. Буша, Феофан ще раз зупинився на козацько-московських взаєминах «умовляючи їх (козаків — В. Г.), щоб від того часу не ходили на Москву, народ християнський, бранню»⁵⁵.

Аби ще більше закріпити зв'язок козаків з православною Москвою, Феофан взявся за відновлення православної ієрархії в Україні. Йому сприяло те, що польський уряд, зацікавлений в козацькій допомозі у зв'язку з наближенням війни з турками, активно не заважав цьому.

Навесні 1620 року Сагайдачний зустрів з почесним козацьким ескортом ерусалимського патріарха Феофана й всіляко сприяв його намірам, які імпонували Сагайдачному як випускникові відомої Острозької школи. На початку жовтня 1620 року Феофан висвятив у Києві Іова Борецького на київського митрополита, а на перемишльського єпископа — Ісайю Копинського. Згодом було висвячено ще чотирьох єпископів на українські й білоруські єпархії, серед них на луцьку — Ісаакія Борисковича. Характерно, що як Іов Борецький, так само й Ісайя Копинський та Ісаакій Борискович не тільки виступали як запеклі вороги уніатства, а й були прибічниками зближення з Москвою. Відновлення православної ієрархії стало для свого часу значною подією. Православна церква знайшла собі в козацтві надійного захисника. Тепер можна було сподіватись, що цей союз посилить надію українського народу на визволення. Але це не виправдалося логікою подальших історичних подій. Як влучно зауважив відомий вже нам Іван Паславський, «українське православ'я спромоглося бути українським усього лише якихось 66 років (1620—1686 рр.) і стало жертвою своєї власної політики безоглядної орієнтації на «єдиновірну православну» Москву, політики, яка в кінцевому підсумку звела нанівець результати кровопролитних визвольних битв середини XVII ст. і спричинила на Україні велику руїну»⁵⁶.

Польська влада неприязно дивилася на відновлення православної ієрархії, але активно втручатися в ті справи не могла хоча б тому, що 7 жовтня 1620 року поляки під Цецорою були вщент розбиті турецьким військом і це, ясна річ, змусило польський уряд самому шукати поради в козаків.

Приблизно в той же час відбулася й друга важлива

⁵⁵ Максимович М. А. Соб. соч. Т. 1. С. 368.

⁵⁶ Паславський І. Між сходом і заходом. С. 106.

подія. Гетьман Сагайдачний разом з усім реєстровим військом вступив у Київське братство. Таким чином, Сагайдачний зміцнив союз з православною церквою, а також з міщанством, репрезентованим братствами. Тепер міщанство, духовенство й козацтво сформували єдиний фронт⁵⁷, що внесло новий стимул у визвольну боротьбу. «Козацький стяг,— писав Яків Шульгин,— таким робом, став стягом усього південноруського (українського.— В. Г.) народу, і боротьба, що велась козаками з Річчю Посполитою, помалу стала боротьбою не за інтереси самого козацького стану, але за всю Русь (Україну.— В. Г.), за віру і народність»⁵⁸.

Разом із загальнонаціональним в Україні тривав й антифеодальний рух, що характеризувався боротьбою за козацькі права селян, яких підтримували рядові реєстрові козаки. Верхівка реєстру, навпаки, противилася масовому покозаченню пригнобленого люду, хоч і виступала проти порушень привілеїв реєстру, а також проти національного і релігійного гніту.

Влітку 1619 року в районі Білої Церкви зібралося понад 10 тис. «свавільних» козаків. Проти них на початку осені вирушили Жолкевський з коронним військом і призначені королем комісари із своїми командами. Вони зустрілися з повстанцями на річці Узені, однак, не зважившись розпочати бій, пішли на переговори. Щоправда, одразу виникла незгода: повстанці вимагали вести переговори на раді, відкрито, а пани — лише з козацькою депутацією. Зрештою, у переговори вступив Сагайдачний із старшиною. В результаті лише деякі з вимог повсталих були прийняті. Жолкевський і комісари згодилися збільшити реєстр до 3 тис. козаків з платнею в 40 тис. злотих у рік, проте із застереженням, що цей пункт набере чинності тільки після затвердження його сеймом. У питанні, де саме мають право проживати козаки, дійшли згоди, що вони можуть жити лише в королівщинах, а не в приватних володіннях. На жаль, старшина також погодилася, щоб усі селяни й козаки, яких не впишуть у новий реєстр, повернулися в підданство до своїх панів. Умови договору до такої міри суперечили прагненням селян і нереєстрових козаків, що оголосити їх було небезпечно. Тому пани й старшина вирішили оповістити про поширення козацьких прав на всіх повстанців з тим,

---

⁵⁷ Крип'якевич І. П. Історія України. С. 115.

⁵⁸ Шульгин Я. Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і близьких років. Львів. 1898. С. 3.

щоб, коли ті розійдуться по домівках, скласти 3-тисячний козацький реєстр. Договір цей, підписаний 7 жовтня 1619 року, викликав масове невдоволення. Розповідаючи про це, літописець зауважує: «Конашевич (Сагайдачний) завжди з панами у згоді жив, за те козакам (реєстровим) і добре було, тільки поспільство дуже терпіло»⁵⁹. Наприкінці 1619 року, коли Сагайдачний з більшою частиною реєстрових козаків вирушив на Крим, в Україні вибухнуло повстання невключених у реєстр селян і міщан. Повстанці оголосили Сагайдачного усунутим з посади й обрали гетьманом Яцька Неродича Бородавку, «самого незнатного і найбільш бунтівливого серед них», як висловився Жолкевський. До повстанців приєдналися реєстрова залога на Запорожжі й запорозькі козаки. Прихильники Сагайдачного утримували Трахтемирів з округою, Бородавка — південну частину Східної України із Запорожжям. Утворилися два ворогуючі табори. Один, очолений верхівкою реєстру і визнаний польським урядом, стояв за Сагайдачного, другий, з яким, однак, уряд теж мусив рахуватися з огляду на небезпеку війни з Туреччиною, — за Бородавку. Як би ми не хотіли, а соціальне розшарування в середовищі козацтва не можна ігнорувати, бо воно так чи інакше вносило свої корективи в історичні події. Саме в цьому і криється причина ворожнечі між Сагайдачним і Бородавкою, які очолили два протилежних табори з різним розумінням шляхів і методів політичної боротьби.

В цей час надзвичайно ускладнилось міжнародне становище. У Європі тривала Тридцятилітня війна, початок якій поклав вибух національно-визвольної боротьби чеського народу проти австрійських Габсбургів у 1618 році. Поступово майже всі європейські держави включилися у війну. Чехам і їх союзникові семиградському князеві Бетлену Габору загрожувала небезпека як з боку Польщі, так і з боку її ставленика, молдавського воєводи Граціана. Щоб нейтралізувати останнього, Бетлен Габор звернувся до свого сюзерена, турецького султана, по допомогу. Туреччина, не бажаючи посилення впливу Польщі в Молдавії, прагнула замінити Граціана своїм ставлеником Радулом. Таким чином, події, викликані Тридцятилітньою війною, прискорювали воєнний конфлікт між Туреччиною і Річчю Посполитою.

---

⁵⁹ Русский Вестник. 1859. Т. 3, кн. 1. Сент. С. 183.

**БОРОТЬБА ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА
З ТУРЕЦЬКИМИ І ТАТАРСЬКИМИ
ЗАГАРБНИКАМИ.
ГЕТЬМАН САГАЙДАЧНИЙ
І ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 РОКУ**

Від часу підкорення Кримського ханства Оттоманською Портою турки прагнули використовувати Крим як форпост для завоювання України та інших слов'янських земель. Не минуло і року без того, щоб татари або турки, чи ті й інші разом, не посягали на Україну. Вони палили села і містечка, вбивали і забирали людей у полон. Народні думи зберегли пам'ять про криваві набіги турків і татар. Ось хвилюючі рядки однієї з цих дум:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
і по ногах ланцюг б'ється¹.

Польський уряд мало що міг зробити для захисту краю від нападів.

У серпні 1589 року велике татарське військо вдерлось на Поділля і дійшло до самого Львова. Ще з-під Тернополя хан розіслав загани у всі кінці Поділля і Волині. Татари захопили у полон величезну кількість чоловіків, жінок і дітей. Воеводи київський князь К. Острозький і брацлавський А. Калиновський, як повідомляє Бельський, мали великі і боедатні війська, але ворогували між собою*, не бажали об'єднуватись і піти на ворога, щоб звільнити полонених. Те, чого не хотіли пани, виконали

¹ Исторические песни малорусского народа. К. 1874. Т. 1. С. 75.

* Один із них підтримував короля Сигізмунда, другий— австрійського герцога Максиміліана. У 1588 році між двома претендентами на польський престол відбулася битва. Перемога в ній залишилася за Сигізмундом, але вороже йому угруповання не складало зброї і не розпусало зібраних військ.

козаки, вирушивши назустріч татарам під Баворів. «Коли вони (татари.— *В. Г.*),— пише Бельський,— повернули назад, низові козаки напали на них і вони, як розповідають, вбили кілька тисяч (татар), серед яких і царевича... Козаки билися з татарами цілу ніч, розбили вщент і визволили всіх полонених².

1616 року татари з'явились на Поділлі, «умиваючись,— як писав сучасник,— по лікоть у нашій крові і спустошуючи все огнем і мечем». Після цього нападу хан звернувся до польського короля з листом, у якому з іронією писав, що його орда знищила на оцей раз 200 сіл і містечок і що кожний татарин захопив семеро й більше невільників, а про кількість захопленої худоби ніхто й не знає. «Завойовувати держави,— писав хан,— це наш талан, переданий нам у спадок нашими батьками, а хіба вам судилось воювати? Це не ваше діло»³. Весь тягар захисту України від татарських і турецьких загарбників лягав на плечі українського народу, головним чином козаків.

Говорячи про заслуги українських козаків у справі захисту не тільки України, а й Польщі, шляхтич Б. Папроцький писав: «Не маючи від вас (польських панів.— *В. Г.*) ніякої допомоги, вони (козаки) забезпечують вам такий спокій, як годованим волам, а ви вважаючи себе вищими за них, випрошуєте собі у цих (українських) краях маетки». Султанська Туреччина, писав далі Папроцький, як хижий звір роззявила на Польщу свою пащу, але козаки сміливо кладуть туди руку. Козаки кидаються у прірву війни, нехтуючи небезпекою, «і коли здійснюють щось корисне,— закінчує Папроцький,— усім вам додається слави»⁴.

Козаки, у свою чергу, здійснювали суходільні і морські походи на Туреччину і Крим, під час яких руйнували узбережні турецькі укріплення, спустошували маетки турецьких і татарських феодалів, визволяли з полону невільників.

Вже ранньої весни у Військовій скарбниці, поблизу Січі, де, за словами Боплана, стояла суднобудівна корабельня запорожців, напружено працювали козаки. Вони рубали високі верби і липи, стругали дошки і щогли, робили корпуси чайок, курили живицю і конопатили чов-

---

² Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1620—1621.

³ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 115. С. 163.

⁴ Див.: Первольф И. Славяне, их взаимные отношения и связи. Варшава, 1888. Т. 2. С. 170.

ни, ладнали вітрила. Над виготовленням кожного човна працювало 60 козаків. Передусім корабельні майстри виготовляли дно чайки (довжина близько 16 м), потім облавки. Дно і облавки робили з дошок. Така чайка мала приблизно 20 м довжини, близько 4 м ширини і стільки ж глибини. Корми у чайок не було. Її заміняли два керма — по одному в обох кінцях. У кожній чайці було 10—15 весел. На озброєнні вона мала 4—6 фальконетів*. Вміщала чайка від 50 до 70 козаків. Кожен з них мав дві рушниці, шаблю, п'ять-сім фунтів пороху, свинець тощо. Були у козаків навіть компаси⁵. Перед виходом чайки завантажували порохом, ядрами, кухвами з пшоном, сухарями, сушеною рибою і водою.

Завантажені чайки вервечкою спускались по Дніпру. В передній плив отаман. Інші чайки пливли за першою, майже торкаючись одна одної. У гирлі Дніпра козаків часто підстерігали турецькі галери. Щоб уникнути їх, ті вдавались до різних хитрощів — тягли чайки до певного місця по суходолу, а потім непомітно спускали їх на воду. Коли турки довідувались про появу запорожців на морі, сполох поширювався по всьому краю до самого Константинополя⁶. Гінці мчали вздовж узбережжя, попереджаючи правителів краю і феодалів про небезпеку.

За гарної погоди чайки йшли під вітрилами, а під час шторму або при зустрічі з ворогом — на веслах. Чорне море більшу частину року неспокійне. Та запорожці були відважними і вправними моряками. Людей, які бачили боротьбу козаків з буремним морем, вражала їхня сміливість і майстерність мореплавців. «Справжнє диво,— писав сучасник,— як можна протидіяти на такому маленькому судні, обплетеному хмизом, розлюченому морю... Вітер здіймає пінливі хвилі, здається ось-ось розтрощить судна, але вони утримуються на поверхні... Бачив на власні очі, як буря і сильний вітер підняли і розвіяли їх... Однак вони тут же знову вишикувалися в лави і рухались далі в такому ж, як і раніше, порядку»⁷.

Запорозькі чайки були значно швидкохіднішими, ніж важкі турецькі галери. Вони ніби злітали над хвилями і, як писав Боплан, за якихось дві доби досягали берегів Анатолії*.

* Фальконет — дрібнокаліберна гармата.

⁵ Боплан Гійом Левассер де. Опис України. С. 63.

⁶ Там само. С. 64.

⁷ Рамієтнікі. Т. 1. С. 289.

* Від Дніпровського гирла до анатолійського узбережжя приблизно 600 км.

Турецький флот вважався на той час одним з кращих у світі. Зустрітись у відкритому морі з галерами було вкрай небезпечно. Вони мали міцний корпус, сильну артилерію і численний екіпаж. Тому запорожці уникали зустрічі з галерами вдень. Та коли бій ставав неминучим, козаки, за словами Боплана, «були непохитними». Ніхто не залишав свого місця: одні набивали рушницю, інші стріляли, та так, що стрілянина, дуже влучна, не вщухала ні на мить. Галери, у свою чергу, обстрілювали козаків з гармат.

Звичайно, запорожці, чайки яких виднілися над водою лише на метр чи два, виявляли ворога набагато раніше, ніж він їх. У такому разі козаки негайно спускали вітрила, брались за весла і відходили від турецької галери настільки, щоб не загубити з поля зору. Опівночі, непомітно наблизившись до ворога, половина козаків починала гребти щосили, тоді як друга — стояла вже наготові з рушницями. Тихо підпливши до галери, козаки брали її на абордаж, винищували екіпаж, забирали гармати і топили галеру.

Навесні 1538 року запорожці напали на турецьку фортецю Очаків** і завдали їй чималої шкоди⁸. Через три роки вони повторили військову операцію, вбили санджака (начальника) очаківської фортеці, двох його помічників, багато вартових, зруйнували частину замку і порту⁹. 19 вересня 1545 року козаки на 32 чайках захопили в полон багато турків¹⁰. 1589 року запорожці напали на Газлеві (Євпаторія) — одне з найбільших турецьких торговельних міст у Криму¹¹.

Особливо відчутного удару завдали козаки туркам у 1606 році. Козацької помсти зазнало одразу троє міст, у тому числі одна з найміцніших турецьких фортець на західному узбережжі Чорного моря — Варна. Здобуття запорожцями Варни справило велике враження на сучасників, адже ця фортеця вважалась неприступною (під стінами Варни 1444 року знайшов свою смерть король Владислав III, який облягав її з великим військом). На честь бойового подвигу козаків український народ склав чудову пісню:

** Очаків, або Кара-Кермен, тобто Чорне місто збудовано 1492 року в період правління хана Менглі-Гірея. За турків Очаків став сторожовим пунктом їхніх володінь на північному узбережжі Чорного моря.

⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 3. С. 4.

⁹ Там само. Док. 9. С. 12.

¹⁰ Там само. Док. 13. С. 21.

¹¹ Там само. Док. 39. С. 60.

А в неділю пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки.
Стали ради радувати,
Відкіль Варни діставати:
Ой, чи з поля, ой, чи з моря.
А чи з річки невелички?
Біжать, плинуть човенцями,
Поблискуючи весельцями.
Ударили з самопалів,
З семип'яденних запалів,
Півсоткою із гармати.
Стали її добувати,
Стали турки нарікати.
Стали Варни діставати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
«Бодай річка висихала,
Щоб нас, турків, в себе взяла».
Була Варна здавна славна.
Славнійшії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

Султан зажадав від польського уряду суворо покарати козаків¹². Але поляки відповіли, що карати козаків вони неспроможні, бо ті їм не підвладні. «Якщо ви їх знищите,— відповів польський уряд,— з нашого боку не матимете жодних заперечень»¹³.

Щоб замкнути козакам вихід у море, султан наказав перегородити Дніпро біля острова Тавані залізним ланцюгом. Його протягнули від фортеці Кізи-Кермена до острова Тавані і від острова до фортеці Аслан-Кермен. Серед Дніпра залишили «браму», на яку з кріпосних веж навели гармати. Турки були впевнені, що обійти цю перешкоду не зможе ніяка чайка. Та запорожці і тут знайшли вихід. Підпливши вночі до Тавані, вони пускали по Дніпру поперед себе дерева, до яких прив'язували ланцюги й інші металеві предмети. Ці дерева з грюком ударялись об ланцюги. Турки починали в темряві відчайдушну стрілянину, яка тривала доти, поки у них були боєприпаси. Коли все нарешті вщухало, запорожці миттю розривали ланцюг і швидко проходили крізь «браму» у відкрите море. Іноді запорожці обирали інший, менш не-

¹² Там само. Док. 87. С. 114.

¹³ Там само. Док. 90. С. 119; Док. 114. С. 160.

безпечний, зате довший шлях: вони підіймались по Дніпру до Кодака, входили в річку Самару, а з неї — у Вовчі Води. Від Вовчих Вод до річки Калміуса (25 км) або до річки Міуса (близько 60 км) вони тягнули чайки волоком, а потім виходили в Азовське і, нарешті, (крізь Керченську протоку) у Чорне море. Цією ж дорогою козаки повертались у Запорожжя, особливо тоді, коли їх переслідували турецькі галери¹⁴.

Так чи інакше, але ніякі застережливі заходи не могли захистити турецьких феодалів від помсти козаків. 1608 року запорожці, за свідченням сучасника, «дивовижною хитрістю захопили, зруйнували і спалили» Перекоп, а 1609 року напали на придунайські фортеці турків Ізмаїл, Кілію, Білгород та інші¹⁵. 1614 року запорожці з'явилися під Трапезундом, до якого, як писали сучасники, жоден ворог не підступав відтоді, як турки захопили Малу Азію. Того ж року вони здобули Синоп. Там козаки винищили залогу, спустошили місто, спалили арсенал і всі кораблі в гавані¹⁶. Довідавшись про це, розлючений султан звелів повісити великого візира Насуха-пашу. Турки вирядили погоню за козаками, наздогнали їх біля Очакова і завдали їм великої шкоди. З цього приводу коронний гетьман Жолкевський поспішив поздоровити султана¹⁷.

Навесні наступного року (1615) запорожці на 80 чайках з'явилися під самою турецькою столицею. Це вважалось нечуваним зухвальством. В столиці, крім моряків, завжди перебувало 24 тис. яничарів і 6 тис. сипахів*. Козаки спалили портові споруди Константинополя і повернулися назад. Султан, що розважався в цей час риболовлею, сам бачив стовпи диму і вогню. В погоню за чайками було послано цілий турецький флот. Помітивши переслідувачів поблизу Очакова, запорожці напали на них. Взявши на абордаж кілька галер, у тому числі і ту, де плив старший експедиції, козаки швидко знищили екіпаж, а судна спалили на очах очаківського гарнізону¹⁸. Решта галер поспіхом повернула назад.

Та найбільшою на той час експедицією був, очевидно,

---

¹⁴ Мышецкий С. История о козаках запорожских. 1847. С. 11—18; Дневник Тяпкина и Зотова // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 2. С. 645; Т. 7. С. 178.

¹⁵ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 93. С. 122.

¹⁶ Там само. Док. 106. С. 142—143.

¹⁷ Там само. Док. 109. С. 150.

* Сипахи — шляхетська кіннота турецьких султанів.

¹⁸ Pisma Zolkiewskiego. С. 503.

морський похід на Кафу (великий невільницький ринок у Криму) в 1616 році, коли козацький флот під проводом гетьмана Сагайдачного здобув цю турецьку твердиню — символ панування Османської Порти на північному узбережжі Чорного моря — і визволив з полону кілька тисяч бранців.

Характеризуючи військовий хист і сміливість запорожців, що набули розголосу в світі, італієць д'Асколі, який довгий час жив у Криму, писав: «Козаки такі хоробрі, що не тільки при однакових силах, але й 20 чайок не злякаються 30 галер падишаха, як це і буває щороку на ділі»¹⁹.

Польський історик Пясецький писав у зв'язку з цим: «Можна було б без кінця перелічувати перевагу... (козацької.— В. Г.) міці, яка підриває силу турків і набагато перевищує будь-яке із європейських військ. За словами самих турків, нікого вони не бояться більше, ніж козаків»²⁰.

Не менш цікаві слова турецького хроніста Наіми з приводу морських походів запорожців. «Можна впевнено сказати,— пише він,— що не знайти в усьому світі людей більш відважних, які б так мало піклувалися про життя або так мало боялися смерті. Як розповідають обізнані у військовій справі люди, ця голота своїм хистом і хоробрістю в морських битвах перевершує всі інші народи»²¹.

Ненависть турецьких феодалів до запорожців, породжена страхом перед ними, не мала меж. Султан Мурад III (1546—1595), дорікаючи польським послам у Константинополі за те, що уряд не може стримати запорожців від нападів на турецькі володіння, кричав: «Чи в своєму ви розумі? Хто коли міг стояти мені на перешкоді?.. Бойться мене Персія, тремтять венеційці, просять помилування іспанці, німці віддають мені те, що я хочу... Весь світ тремтить передо мною»²².

Ворог Туреччини, перський шах, за словами Пієтра делла Валле, казав наближеним особам про силу козаків: «Ви не знаєте, що це за народ, ви не знаєте, які хоробрі ці люди і як добре треба з ними обходитися. Вони — ті, що домінують на Чорному морі». Далі шах, міркуючи про можливий союз із козаками, говорив:

¹⁹ Надинский П. Очерки по истории Крыма. Симферополь. 1951. С. 81.

²⁰ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 46.

²¹ Collectanea. Т. 1. С. 181.

²² Kronika Marcina Bielskiego. Т. 3. С. 1630.

«Вони можуть для нас зробити ще багато більше при-
слуг»²³.

Як відомо, з цього союзу нічого не вийшло, але ще в 1618 році нунцій Ф. Діоталеві писав до Риму з Польщі, що туди прибув посланець від шаха, який передав польському королю побажання перського володаря, щоб Польща напала на Туреччину і, «крім того, просить (шах.— В. Г.) 10 тис. козаків і обіцяє відвести їм добрі позиції та будувати для них замки, аби тільки вони не лишали ворога у спокої». В іншому листі нунцій підтверджує правдивість перського посольства в Польщі й переказує: «Шах ніяк не хоче укласти миру з турками, а намовляє Його Величність (польського короля) також виступити війною проти них. Крім того, просить від нього 10 чи 12 тис. козаків, щоб розташувати їх на добрих місцях і тримати ними, як треба, постійно напоготові все Чорне море»²⁴. Польський король не міг погодитися з пропонованими шахом умовами, бо боявся Туреччини, хоч остання, в свою чергу, побоювалась козаків і за обіцянку стримати запорожців від морських походів ладна була навіть відмовитись від своїх претензій щодо Польщі.

Всі договори, що були укладені між Оттаманською Портою і Річчю Посполитою, завжди мали питання про запорожців, але козаки мало рахувалися як з Польщею, так і з Туреччиною, загострюючи своїми походами взаємини між ними. 1620 року, після поразки, якої завдали турки польському війську під Цецорою²⁵, Оттоманська Порта вирішила, що настав слухний час завдати Польщі вирішального удару і разом з тим покарати запорожців. У Туреччині почалися великі військові приготування. Перед султанським палацом у Стамбулі було піднято бунчук — це означало, що військо буде під проводом самого султана.

У Варшаві звістка про поразку польського війська під Цецорою і смерть коронного гетьмана викликала паніку. І не дивно. Для опору ворогові уряд не мав відповідних збройних сил. За таких умов на початку листопада

---

²³ Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. С. 25.

²⁴ Там само. С. 50.

²⁵ Цікаво підкреслити, що під час катастрофи під Цецорою магнати і їхні війська показали себе якнайгірше. Одним з перших втік Корецький, його втеча стала гаслом для інших. З Жолкевським залишилось кілька сот козаків і челяді (Suwaga Fr. Przyczyny i skutki kląski cecorskiej. Kraków. 1930. С. 107).

1620 року у Варшаві було поспіхом скликано сейм, на якому мали вирішити єдине питання: про оборону Речі Посполитої від турецької навали. Сеймові послі звинуватили уряд і магнатів у тяжкій провині, дорікаючи вже мертвому Жолкевському, що він, засліплений пихою і ненавистю до козаків, не закликав їх до походу в Молдавію. Цим, казали вони, гетьман прирік на загибель польське військо. Не бажаючи ділити лаври майбутньої перемоги з козаками, Жолкевський, за словами сеймових послів, казав: «Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свині пасти»²⁶.

Незважаючи на серйозну загрозу, що нависла над Польщею, шляхта не хотіла йти ні на які жертви. Відмовлялась вона і сплачувати нові податки, потрібні для збору війська. Особливо упертою, треба думати, була великопольська шляхта, завжди зацікавлена в тім, щоб уряд замість найманого війська, або скликання посполитого рушення, збільшував козацький реєстр за рахунок «охочих». Останні ж, як відомо, набиралися з магнатських підданих і мешканців «королівщин» Східної України. Це звільняло шляхту Центральної Польщі від витрат на найняття війська і, що більш важливо, від особистої участі у війні. Козаків, говорили на сеймі, можна легко набрати тисяч двадцять. А головне — «ім'я їх (у турків і татар.— В. Г.) користується славою і повагою»²⁷. Для заохочення козаків до служби пропонувалось відрядити на Україну «не коморника і не дворянина», а особу більш значну, «яка б могла викликати довір'я», — сенатора. Останній мав від імені короля обіцяти старшині, що їй будуть пожалувані староства і «держави», а козакам буде збільшено платню. Крім того, сенатор був зобов'язаний повідомити про готовність Речі Посполитої зробити поступки православним у релігійному питанні. Це у зв'язку з тим, що в Києві у цей час перебував, повернувшись із Москви, єрусалимський патріарх Феофан, якого, до речі, польська влада раніше збиралась заарештувати. Сеймовому посланцю належало просити у нього допомоги в справі набору козацького війська²⁸.

Сейм ухвалив постанову про збільшення коронного війська, а також про набір 20 тисяч козаків, призначивши їм 100 тисяч злотих на рік (цієї суми ледве виста-

²⁶ Русский исторический сборник. Т. III. С. 237.

²⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 142. С. 221.

²⁸ Там само.

чило б на набір однієї тисячі жовнірів). Булаву коронного гетьмана у зв'язку зі смертю Жолкевського було передано віленському воеводі Карлу Ходкевичу²⁹. До реєстрових козаків з королівською грамотою тут же відправили шляхтича Бартоша Обалковського.

В Україні на той час, як відомо, тривала боротьба між Сагайдачним і Яцьком Бородавкою, обраним козацтвом гетьманом. Небезпека турецької навали, яка загрожувала страшною бідою насамперед Україні, наближалась. Це спонукало обидві сторони піти на згоду. Певним стимулом до об'єднання козаків могла бути ухвала сейму 1620 року про збільшення реєстрового війська до 20 тисяч. Об'єднання, певно, відбулось навесні 1621 року, коли передні частини турків підійшли вже до Білгорода (у гирлі Дністра). Найближчим часом очікували прибуття головних турецьких сил під орудою самого султана Османа II. 15 червня обидва козацьких війська (одне на чолі з Сагайдачним, а друге — з Бородавкою) зійшлися на раду в урочищі Суха Діброва*.

Тут зібрались, за словами сучасника, ксьондза Оборницького, приблизно 40 тисяч козаків. На раду прибули також митрополит Іов Борецький з численним духовенством і королівські посланці. Останні оголосили козакам ухвалу сейму і, мабуть, за своїм звичаєм були щедрими на обіцянки. На раді виступив гетьман Бородавка, який нагадав козакам про те, що вони є могутня сила. «Перед військом запорозьким,— сказав він,— тремтить земля польська, турецька і цілий (ворожий) світ»³⁰. Величезна кількість озброєних козаків і бурхлива обстановка, в якій відбувалася рада, справили сильне враження на ксьондза Оборницького. «Треба побоюватись,— писав він,— аби не дійшло до повстання, до селянської війни. Дуже вони розійшлися тут, побачивши себе в такому зборі і силі... Борони, боже, тутешніх католиків... їм нікуди буде тікати... Все живе піднялося в козацтво»³¹.

Рада схвалила пропозицію сейму виступити проти турків і відрядити своїх представників до короля. Ними були Сагайдачний, володимирський єпископ Курцевич та дві інші особи, імена яких невідомі. Козацьке військо на чолі з Бородавкою вирушило на Молдавію назустріч

²⁹ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 290.

* Суха або Черняхова Діброва між Ржищевом і Білою Церквою.

³⁰ Lukaszewicz I. Dzieje Kościołow wyznania helweckiego w Litwie. 1841. Т. 1. С. 165.

³¹ Там само.

Осману II, а козацькі представники — до Варшави, куди й прибули в липні 1621 року у дні роботи чергового сейму. Між 20 і 31 липня Сагайдачного зі старшиною кілька разів прийняв король. Про що була їх бесіда? Наскільки можна судити на підставі подальших подій, йшлося, без сумніву, про майбутню війну з турками і про усунення з гетьманства Бородавки. Під час переговорів козацькі посланці не добились від короля ніяких конкретних обіцянок щодо збільшення реєстру, забезпечення козацьких прав тощо.

У той час, як польські і литовські пани з'їжджалися на сейм (липень 1621), а польське військо ще тільки збиралось, головна турецька армія на чолі з Османом II підійшла до Білгорода. Турецьких сил, не рахуючи татар, як писав польський сучасник Юрій Вороцький, було 162 тисячі (75 тисяч турків, 30 тисяч арабів, 47 тисяч балканських християн і 10 тисяч гвардії — яничар) при 260 гарматах. Для залякування «невірних» Осман II вів із собою 4 бойових слони³².

Незважаючи на наближення турків до кордонів Речі Посполитої, збір війська проходив украй повільно. Уряд змушений був проти «спільних ворогів християнства» турків шукати допомоги у своїх союзників — папи Павла V і австрійського імператора Фердинанда II, але одержав відмову. Папа обмежився тим, що «висловив тільки співчуття благочестивому завзяттю Сигізмунда в справі захисту християнства»³³. Австрійський цісар, від якого, за словами Пясецького, польський уряд над усе чекав допомоги, не дозволив навіть вербувати у своїй державі вояків до польського війська³⁴.

Папа у відповідь писав, що він неспроможний дати для боротьби з турками жодного гроша, бо йому забагато коштують сутички (австрійського) імператора Фердинанда з повсталими еретиками (тобто з чехами і угорцями.— В. Г.)³⁵. Не краще йшли справи і в самій Польщі. Жовніри нізащо не бажали кидати «теплі» квартири. Начальники скаржились: якщо одних жовнірів «не тільки королівським універсалом, а й києм з дому не виженеш, (то) інші... просто розбігаються з-під корогв»³⁶. Під владою коронного гетьмана Ходкевича у Львові на-

³² Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 144. С. 225.

³³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 51.

³⁴ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 292.

³⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 51.

³⁶ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 143. С. 224.

віть у квітні не було ніяких реальних сил. Він з тривогою писав литовському канцлеру Л. Сапезі, що, незважаючи на близькість ворога, війська не підходять, а про артилерію не тільки нічого не чути, а й невідомо навіть, до кого треба звертатися щодо цього: «Якщо такі справи сьогодні,— песимістично писав Ходкевич,— то чого ж чекати завтра?»³⁷.

Нарешті військо у Польщі зібрали і в середині серпня послали до Дністра. Власне військо, що налічувало приблизно 40 тис. чоловік при 38 гарматах³⁸, Ходкевич розташував на лівому березі річки, проти Хотина, біля села Браги.

Серед турецьких військових не було згоди щодо плану кампанії. Одні пропонували переправитися на лівий берег Дністра і, підійшовши до армії Ходкевича з тилу, відрізати їй шлях до відступу. План був принагідний, проте виконати його навряд чи було можливо. Знаючи, що козаки ще не прибули до польського війська, турецькі військові начальники побоювались опинитися між двох вогнів. Тому було вирішено спішно вирушити до Хотина і не вступати в бій з поляками доти, поки не з'являться козаки.

Однак з козаками турки зустрілися набагато раніше, ніж передбачали. 40-тисячне козацьке військо під орудою гетьмана Бородавки, маючи на озброєнні 20 мідних і 3 залізних гармати, переправилось через Дністер, зруйнувало фортецю Сороки, вступило до Молдавії і рушило назустріч туркам. Наляканий несподіваною появою козаків, молдавський володар Томша, ставленник турків, покинув свою столицю Ясси і втік до султана.

Невдовзі козаки розпочали бій з головними загонами турецької армії. Незважаючи на очевидну нерівність сил, вони, за словами Я. Собеського, «щасливо і з славою билися з турками»³⁹. За свідченням іншого сучасника, вірменського хроніста Ованеса Каменецького, зустрівшись у Молдавії з турками і татарами, козаки «вісім днів вели кривавий бій проти них — доти, поки не вбили сілі-

---

³⁷ Там само.

³⁸ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 292. До того ж магнати ухилились від участі у війні. З їх числа до табору Ходкевича прибули лише Д. Заславський з 600 вояками і белзький воевода Р. Лещинський зі своєю надвірною сотнею (Мемуари... Вып. 2. С. 53). Артилерія Ходкевича, треба підкреслити, була небоєздатною: гармати старі, бракувало пороху і ядер.

³⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 61.

стрійського пашу, якого звали Гусейн, і багатьох інших⁴⁰.

У боротьбі з ворогом козаки виявляли чудеса героїства. Одного разу, наприклад, невеликий козацький загін, відірвавшись від головних сил, був оточений турками. Козакам, що сховалися в печері між скелями, турки пропонували здатись, обіцяючи за це зберегти їм життя. Діставши відмову, вони заходились обстрілювати печеру з гармат і, нарешті, вирішили викурити козаків димом. Тоді ті вийшли зі схованки і сміливо кинулись на турків. Майже всі вони загинули в нерівному бою. Але на кожного з них, за переказом турецького літописця Наїми, припадало сім убитих турків⁴¹. Полонених козаків султан наказав спочатку поставити на муки, а потім убити. Осман II, писав Собеський, «сам пускав... стріли в прив'язаних до дерев козаків»⁴². А тим часом військо Бородавки повільно, в безперервних боях з ворогом, наближалось до Хотина. Ті ж запорожці, що залишилися в Січі, теж взяли безпосередню участь у війні з турками. На початку червня 1621 року, коли султан з військом вирушив із Константинополя, запорозькі козаки напали на турецькі кораблі, що перевозили до Білгорода «облогові гармати, порох, ядра і провіант», і захопили все це. Рухаючись далі, запорожці з'явилися біля турецької столиці, зруйнували один з її фортів і вступили до Галати, після чого повернули назад. Турки кинулися в погоню, але марно. Їм вдалося захопити лише двох козаків. Полонених зараз же відправили до султана (під Андріанополь). За наказом султана козаків було посаджено на палі⁴³. Чутки про напад запорожців на Константинополь і про те, що вони «палять узбережні міста і селища», викликали занепокоєння у турецькому війську. Візири радили султанові повернутися назад до столиці⁴⁴.

Запорожці не обмежились нападом на Константинополь. Коли турецька армія перейшла Дунай, вони розді-

---

⁴⁰ Ана с я н А. Отголоски битв при Хотине (1621 г.) в армянских источниках // Великая дружба: Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией. С. 229. Ованес Каменецкий (середина XVII ст.) довгий час мешкав у Кам'янці-Подільському. Він є автором дуже цінного твору «Історія Хотинської війни».

⁴¹ Tretiak I. Historia wojny Chocimskiej (1621). С. 123.

⁴² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 63. За деякими свідченнями, козаків у печері було 260—290 і навіть 460 (I. Tretiak. Historia wojny Chocimskiej (1621). С. 121).

⁴³ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 144. С. 225.

⁴⁴ Там само. Док. 148. С. 231.

лили на дві частини: перша з них рушила на Трапезунд⁴⁵, друга — на білгородських татар. Рятуючись від козаків, татари з родинами тікали до Ізмаїла під захист турків.

Проти козацьких чайок було послано турецькі галери під орудою Галіла-паші, які стояли біля гирла Дунаю, охороняючи міст. Козаки на 18 чайках напали на галери, потопили їх, знявши перед тим з них 15 великих гармат: з числа моряків Галіла-паші, за словами турецького самовидця, мало хто повернувся⁴⁶.

У той час, коли козаки самовіддано билися з турками і татарами на суходолі і на морі, польське командування, хоч і мало досить великі військові сили, що були в його розпорядженні, ніяк не наважувалося перейти Дністер. Воно вирішило чекати підходу козаків Бородавки. Проте гетьман Бородавка відмовився приєднатись до коронного війська аж поки воно не вступить у Молдавію. Козаки, мабуть, побоювались, аби пани, за своїм звичаєм, не уклали мир з турецьким султаном і не навалилися на них спільними силами⁴⁷.

За таких умов коронне військо переправилось, нарешті (приблизно 15 серпня), по мосту* на правий берег і стало під фортецею Хотином, що охоронялась невеликою польською залогою⁴⁸. Табір Ходкевича був повернутий на південь. Своїми флангами він упирався в скелясті береги Дністра. В його тилу залишалась Хотинська фортеця. Щоб не дати ворогові довідатись про кількість свого війська, Ходкевич хотів поставити під хоругви обозну челядь, але пихата шляхта категорично заперечила. За кілька днів до Хотина з 16-тисячною армією прибув королевич Владислав⁴⁹.

Та обставина, що козаки досі не з'єдналися з коронним військом, дуже непокоїла польських панів, бо, за словами самовидця, «кожен і найменший знав, як нам потрібні козаки». «Пройшла чутка,— писав Собеський,— ніби-то запорожці зовсім не придуть. Відчай був на обличчях жовнірів і старшин: голови опустились, чути було

---

⁴⁵ Там само. Док. 145. С. 227.

⁴⁶ Там само. Док. 146. С. 228.

⁴⁷ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 55.

* Міст через Дністер, за словами Собеського, збудовано під наглядом тамтешнього мешканця, людини простої і бідної.

⁴⁸ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 292.

⁴⁹ Там само. С. 293.

тихе ремствування, коли (ця) журлива вістка пробігала по наметах»⁵⁰.

Невдовзі з Варшави прибув Сагайдачний. По дорозі до козацького табору він наразився на турків, був тяжко поранений в руку і ледве не потрапив у полон. Прибувши до табору, Сагайдачний зустрів невдоволення козацтва Бородавкою, якого звинувачували в тому, що він посилав у бій малі козацькі загони, через що вони ставали легкою здобиччю турків. За наказом Сагайдачного Бородавка був схоплений, закутий в кайдани, звинувачений «у багатьох злочинах» і страчений⁵¹. Арешт, а потім і страта Бородавки позбавили козацькі низи мужнього й відданого їм ватажка. Отже, прозвучав останній акорд боротьби лідерів двох різних угруповань в козацтві. До крайніх засобів, треба гадати, крім усього іншого, Сагайдачного спонукала військова потреба. В такий відповідальний час у таборі не могло бути двох вождів. Але сумління совісті, мабуть, не покидало гетьмана до останніх днів життя. На смертному одрі він наказав записати у поминальник «Якова»⁵², тобто, як гадають, Бородавку.

1 вересня козацьке військо, тепер вже на чолі з Сагайдачним, стало на відведене йому місце з лівого крила польського табору⁵³. У польському таборі під Хотином, як свідчать одні джерела, було також 200⁵⁴, за іншими — 700 донських козаків⁵⁵.

⁵⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 63.

⁵¹ Там само. С. 64.

⁵² Максимович М. А. Соб. соч. Т. 1. С. 350. І. Каманін, який перевіряв запис у поминальнику, знайшов, що Максимович його подав не повністю: «Останні імена читаються так: «Якова гетьмана»; тією ж рукою і тим самим чорним на полях проти імені Якова є припис «Неродич Бородавка» (І. Каманін. Очерк гетьманства Петра Сагайдачного. К., 1901. С. 25—26 (прим.)).

⁵³ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 148. С. 232. В одному з офіційних реєстрів значиться, що під Хотином було 41 520 козаків. Військо ділилось на 3 кінних полки: полк Петра Сагайдачного — 3000 козаків, Івана Зискаря — 2320, Богдана Куроша — 1600 (всього кінноти було 8920). Було і 10 піших полків: Тимоша Федоровича — 4000, Мойсея Писарка — 2500, Федора Білгородка — 3200, Данила Дорокола — 3000, Адама Підгірського — 3700, Сидора Семаковича — 3500, Василя Луцкевича — 4100, Яцька Горденка — 2700, Цецюри Семрока — 3200 та Івана Гаржея — 2000 (всього піших налічувалось 26 900 чоловік). Військо мало 20 мідних, 3 залізних гармати і хуру. Крім провіанту, фуражу, балагул для поранених, було 12 возів з ядрами, порохом. В артилерії і обозі налічувалось 7700 чоловік (Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 151. С. 250).

⁵⁴ Там само. С. 248.

⁵⁵ Донские дела. СПб, 1898. Кн. 1, т. 18. Док. 24. С. 339—341.

Наступного дня, 2 вересня, до Хотина підійшли турки і татари. Турки розташувались табором на горі. Татари зупинилися поблизу. На великій відстані вздовж Дністра стояли турецькі намети, вози, хури тощо. Рядові вояки прилаштувались просто неба поміж коней і верблюдів. Посеред табору стояли пишно оздоблені намети начальників. Понад ними виблискували золочені кулі, майоріли строкаті прапорці, сіріли опудала орлів з розпущеними крилами (орел у турків — символ могутності й вельможності). Коло наметів під охороною вартових стояли встромлені в землю бунчуки. Вночі біля наметів засвічувалися ліхтарі. На високому горбі була ставка Османа. Своїм розміром і розкішшю вона більше нагадувала, за словами самовидця, «палаці збудовані кількома монархами в мирні і квітучі часи, ніж військове помешкання одного султана». Вони мали, за словами того ж самовидця, широкі «вітальні і сходи, таємничі алькови, чудові зали». Стіни були обіпнуті золотим едвабом⁵⁶. Ставка султана охоронялась численною вартою яничарів. Навколо табору, що не мав польових укріплень, стояли гармати, яких, за одним свідченням, було 200⁵⁷, а за другим — 500⁵⁸. Крім польових, у турків були облогові гармати, ядра яких важили до 55 кг. При стрільбі вони страшенно гриміли⁵⁹.

Головну масу турецького війська становили піші. Найкращою частиною війська були яничари. Вони розташовувались у центрі табору, навколо ставки Османа і наметів першого візиря (головнокомандуючого) Гусейнапаші, муфтія (голови мусульманського духовенства), й інших близьких до султана осіб.

Піші яничари були озброєні ятаганами (криві запоясники, гострі з одного боку) і рушницями. Зброя яничар-вершників (їх було 8 тис.) — криві шаблі. Найчисленнішу частину турецького війська становили сипахи. До зброї сипаха належали лук, розсоха (різновид списа з довгим ратищем) і дротик (короткий маленький спис). Вогнепальної зброї у сипахів найчастіше не було. Кінноту турків під Хотином становили переважно білгородські, ногайські і кримські татари. Їх було близько 30 тис.⁶⁰

⁵⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 67, 109—110, 119.

⁵⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 148. С. 232.

⁵⁸ Там само. С. 230.

⁵⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 68.

⁶⁰ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 148. С. 231; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 68. та ін.

Коронний гетьман Ходкевич завжди віддавав перевагу, особливо коли мова йшла про придушення повстань, навальному нападові, проте у теперішній війні з турками він мав намір віддати перевагу тактиці оборони. Девіз Ходкевича, за словами Собеського,— «за будь-яку ціну дотримуватися оборони і обережно чекати військового щастя»⁶¹. Великі надії Ходкевич покладав на свої шанці, «з яких він розраховував,— за словами того ж Собеського,— обстрілювати ворога... і стримувати їхній (турків) наступ»⁶².

З вересня, відразу по прибутті під Хотин, не давши своєму війську відпочити, султан повів його на польський табір. Він упевнено оголосив, що буде обідати неодмінно в польському стані. Всю силу удару турки спрямували на козаків, вважаючи їх за найбільш боездатну частину польського війська і бажаючи швидко розтрити спочатку їх, а потім вже покінчити з поляками. Захоплені в полон поляками турки переказували, що султан більше рахується з козаками, ніж з усім коронним військом⁶³. Почалася запекла січа. Козаки, як повідомляв Пясецький, мужньо відбивали атаки турків. Зазнавши великих втрат, султан мусив відвести своє військо⁶⁴. Козаки почали переслідувати турків.

Між тим, навальна атака величезного турецького війська викликала велике занепокоєння серед польської шляхти. До того ж королевич Владислав, прибувши напередодні з Варшави, «тяжко заслаб на хворобу» і через це не міг нічим допомогти.

5 вересня на світанку, перешикувавши своє військо, султан напав на польський табір водночас з кількох боків. Тепер турки змінили свою тактику. Головний удар було спрямовано на шляхтичів. Деякі з них від самого початку військових дій прагнули всіляко ухилитись від бою. «Багато шляхтичів,— писав ображений їхньою поведінкою Я. Собеський,— що належали до вельможних родин, ховалися на балагулах (возах) між провіантом; їх силоміць витягали з цих схованок»⁶⁵.

Коли шляхта під натиском турків кинулась навтікача, або, як делікатно висловився Собеський, вдалася до відступу, дорогу ворогові заступила обозна челядь. Та,

⁶¹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 74.

⁶² Там само. С. 74—75.

⁶³ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 148. С. 235.

⁶⁴ Там само. Док. 150. С. 249.

⁶⁵ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 85.

на яку пани дивилися з презирством. Вона не тільки відтіснила турків, а й, з'єднавшись з козаками, погнала за ними і увірвалась у ворожий табір. Козаки і челядь рубали ворога, перекидали намети, брали полонених, зброю, коней. «Запорозькі козаки,— писав самовидець,— відбили кілька турецьких гармат, та не маючи можливості забрати їх (гармати були скуті ланцюгами), порубали під ними колеса». Ходкевич писав, що крім багатьох турецьких вояків (50 тис.) було вбито трьох пашів, двох взято в полон, знищено 16 наметів і захоплено понад 10 гармат⁶⁶.

Успіх козаків і челяді трохи підбадьорив польське військо і послабив страх перед ворогом. Я. Собеський з почуттям гіркоти за шляхту писав: «Натовп черні... а не зброя могутнього лицарства розхитав грізну турецьку силу»⁶⁷.

Увечері 9 вересня несподівано для ворога козаки разом з польською обозною челяддю, а також кількома гусарськими корогвами, знявши попередньо турецьких вартових, вдерлися у табір Османа. Тепер вже серед турків почалася страшна паніка. Султан з двома хурами утік з табору за три милі. За султаном побігли й інші. Втративши кілька тисяч людей⁶⁸, а також багато гармат, турки покинули свій табір⁶⁹, «Ходкевич, верхи на коні,— писав Я. Собеський,— стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги»⁷⁰. Замість того, щоб надати козакам допомогу і цілковито розгромити турків, Ходкевич, посилаючись на пізній час (наближалась ніч), наказав припинити бій. Таким чином, польський провід не дав можливості козакам одержати повну перемогу. Козаки, захопивши частину гармат й інші трофеї, повернулись на свої позиції⁷¹.

Події 9 вересня справили на турків сильне враження. «Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа,— повідомляв Собеський,— турків охопила паніка:

⁶⁶ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 149. С. 248.

⁶⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 74.

⁶⁸ За перебільшеними відомостями, що їх подав холмський воевода Вейгер, було вбито 160 тис. турків (Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 150. С. 250).

⁶⁹ Там само. Док. 150. С. 250.

⁷⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 76.

⁷¹ Там само; Жерела... Т. 8. Док. 150. С. 250.

люди всіх станів були в невимовній тривозі і сам Осман, який ще так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю непевність свого становища»⁷². Султан оголосив, що не буде ні їсти, ні пити, поки не покінчить з козаками. В безсилій люті він проклинав своїх воєначальників і навіть свою долю, кажучи: «Ті, які присягалися мені битись, мов леви, самі ганебно втікали з жаху»⁷³. За кожную козацьку голову Осман II обіцяв нагороду в 50 злотих⁷⁴.

У той час, коли козаки билися з лютим ворогом, у польському війську почалося мародерство. Жовніри, особливо з найманих іноземних корогв, вважали за краще грабувати і вбивати мирних молдавських жителів, які шукали порятунку від турків поблизу польського табору, ніж ризикувати своїм життям у воєнних сутичках. Виганяючи з убогих халуп молдаван, жовніри, як писав Собеський, скидали з високих скель зовсім невинних людей, «не милуючи ні статі, ані віку». «Старі чоловіки і жінки,— додає він,— гинули в безодні річки, коли їх кидали з Хотинського мосту; кидали у воду і немовлят, відірваних від грудей матерів, і дітей, вихоплених з батьківських рук, а дівчат на очах у батьків віддавали на ганьбу. Стогін цих беззахисних людей, який долинав до самого неба, не пом'якшував жорстоких душ катів...»⁷⁵. У відповідь на свавілля жовнірів Ходкевича в Молдавії почали з'являтися загони народних месників, які робили засідки, нападали на розрізнені польські загони і громили їх. Проти молдавських селян Ходкевич спорядив справжню експедицію. Керувати нею було доручено польському шляхтичу Копачовському і молдавському дворянину Бичеку⁷⁶.

Турки невдовзі остаточно впевнились у тому, що поляки ухиляються від наступу. Доказом цього було ганебне поведження Ходкевича з козаками 9 вересня. Тому султан вирішив перейти до довгочасної облоги польського війська, позбавивши його всякої можливості одержати підмогу. Тим часом татарські орди, що вирушили на Україну, грабували і спустошували Поділля, Буковину, Брацлавщину, Волинь і дійшли до Галичини. За словами Собеського, татарські мурзи заходились приганяти під

⁷² Там само. С. 77.

⁷³ Collectanea. Т. 1. С. 160.

⁷⁴ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 299.

⁷⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 78.

⁷⁶ Там само. С. 57—58.

Хотин ясир, захоплений в українських містах і селах, «так що стогін полонених сповнював турецький табір»⁷⁷.

Свавілля татар на Україні і злочинна бездіяльність польського проводу викликали обурення в козацькому таборі. «Ремство і невдоволення,— говорить Собеський,— з кожним днем зростали серед козаків: щодня приходили вони зі скаргами до Петра Конашевича (Сагайдачного)».

Невдоволення швидко набуло відкритого характеру. Сагайдачний «повідомив,— пише Окольський,— Ходкевича і комісарів * про підготовку в його війську заколоту, прохаючи заздалегідь покласти цьому край»⁷⁸. До козаків було послано представників Ходкевича, які умовляли запорожців, закликаючи іменем королевича Владислава, воювати далі і давали звичні для польського уряду обіцянки⁷⁹.

Після 9 вересня протягом майже трьох тижнів між суперниками відбувались порівняно невеликі сутички. Під час однієї з них, вночі, козаки знов увірвалися в турецький табір. Сам Гусейн-паша⁸⁰, захоплений зненацька, ледве спромігся вирватись з рук козака, що схопив його; під час втечі він загубив свій розкішний одяг, зброю, чалму і черес. Гусейн-паша цілу ніч блукав у лісі, знайшовши нарешті якусь схованку, де перебував до ранку⁸¹.

Невдовзі до турецького табору прибуло 20-тисячне військо Каракаш-паші. Здобувши таку важливу підмогу, султан поновив 28 вересня штурм польського табору. Це був останній значний виступ турків. Того дня впав перший сніг. Околиці Хотина вкрила сніжна імла.

З ранку до самого вечора польський табір обстрілювався польовими і облоговими гарматами. На козацькі і польські позиції безперервною лавою насувались ворожі

---

⁷⁷ Там само. С. 126; Жерела до історії України-Руси. Вып. 2. Т. 8. С. 240.

* Сейм 1621 року призначив дев'ять комісарів радниками при коронному гетьмані під час війни.

⁷⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 92.

⁷⁹ Там само. С. 93; Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 152. С. 251—252.

⁸⁰ На той час Гусейн-пашу вже було звільнено з посади і призначено другим візирем: він командував турецькими військами на лівому березі Дніпра. Першим візирем було призначено Делавера-пашу, правителя Месопотамії (Алекберлі М. З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії на початку XVII ст. Львів, 1954. С. 89).

⁸¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 99—100.

полки. Втрати турків були значні, але пробитися в польський табір їм не вдалося. І на цей раз, як повідомлялось у польському рапорті, «особливо багато (ворогів) вивели з ладу запорозькі козаки»⁸².

Незважаючи на те що атаки турків захлиналися, становище поляків весь час погіршувалось. Бракувало харчів, свинцю для куль і ядер. Непридатною виявилась частина пороху. Гроші на придбання його клали собі в кишеню польські інтенданти, купуючи для війська мокрий порох⁸³.

Серед вояків лютувала дизентерія. Військові лави швидко ріділи, а про посполите рушення, яке король збирав у Польщі, не було ні слуху, ні духу⁸⁴.

Усе це змушувало польських військових начальників якнайшвидше укласти мирну угоду. До того ж саме в цей час помер гетьман Карл Ходкевич. Командування військом було доручено польному гетьману Станіславу Любомирському. 29 вересня той послав у турецький табір своїх представників з пропозицією укласти мир. За словами Пясецького, першими почали переговори турки, відрядивши з цією метою від імені молдавського воеводи в польський табір якогось Вавелі Кретенчика⁸⁵. Турки, зазнавши під час військових дій великих втрат*, також прагнули миру. Проте військові дії не припинялися ще майже два тижні. Нарешті 9 жовтня було укладено мирний договір. Першим пунктом, на виконанні якого султан особливо наполягав, було зобов'язання Польщі заборонити надалі козакам нападати на турецькі володіння і карати їх за це. Польський король зобов'язувався також сплачувати кримському ханові «упоминки» тощо. Султана ж договір зобов'язував садовити на молдавський престол осіб, які дружньо ставляться до Польщі⁸⁶.

Першими Хотин залишили козаки. А 14 жовтня по мосту через Дністер почало переправлятися польське військо. Переправа відбулася в страшній метушні. Жовніри і шляхта, що опинились тепер віч на віч з турками

---

⁸² Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 148. С. 241.

⁸³ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 298.

⁸⁴ Лише 18 вересня король вирушив з Варшави до Львова, де почало збиратись посполите рушення. Але сюди до нього прибула шляхта тільки з чотирьох воеводств (Kronika Pawła Piaseckiego. С. 300—302).

⁸⁵ Там само. С. 296.

* За словами турецького автора Ахмеда Расима, турки втрапили понад 60 тис. чоловік (М. Алекберлі. Цит. вид. С. 92). Про це говорить і Пясецький (Kronika Pawła Piaseckiego. С. 302).

⁸⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 123.

і татарами, боялися нападу. В безладді вони квапилися потрапити на міст, затримуючи і штовхаючи один одного. У воду почали падати люди, коні, вози, гармати. Скориставшись ситуацією, татари віднімали у поляків зброю, майно, а деяких забирали в полон.

Майже одночасно з польським військом з-під Хотина пішли і турки⁸⁷.

Перемога в Хотинській війні, без сумніву, була за Польщею. Головної мети, яку переслідували турки — загарбання польських і українських земель, — не було досягнуто. Польща врятувалася від чужоземного нашестя.

Постає питання, завдяки кому здобуто цю перемогу? Деякі польські історики приписують її польській шляхті. Однак вигадка легко спростовується словами самих польських самовидців. Я. Собеський, наприклад, писав: «Якщо боягузтво нечисленних може зганьбити цілий народ, то тіні наших предків справедливо мусять соромитися своїх нащадків, бо у цій війні багато було таких, котрі кидали свої корогви, тікали як удень, так і вночі, вважаючи за краще загинути в річкових хвилях, аніж зі славою відбивати навислу над батьківщиною небезпеку»⁸⁸. Польські військові начальники, за словами Собеського, заборонили навіть відбудувати потрібний для війська міст через Дністер, щоб у такий спосіб «покласти край ганебній втечі»⁸⁹. Зразок стійкості і сміливості в польському таборі показали ті, до кого шляхта ставилась з неприхованим презирством, — тобто козаки і обозна челядь. Не можна також забувати хоробрих польських гусарів та інших жовнірів. Хотинська війна, крім того, не була, як це думає дехто, тільки битвою під Хотином. Тут розгорнулись найбільш вирішальні бої, але сама війна почалася ще в Молдавії і на Чорному морі. На цьому першому етапі війни з турками і татарами билась, до того ж віч на віч, тільки запорозькі козаки. Нагадаємо і про участь, яку брали у війні місцеві українські і молдавські жителі. В околицях Кам'янця-Подільського, в інших містах селяни і міщани нападали на окремі татарські загони і знищували їх. Нехтуючи безпеку, вони здалеку привозили до табору під Хотином харчі, які так потрібні були козакам і польським воякам. Уночі через ліси гуртами в 100 і 200 чоловік вони пробивалися до Жванця або Кам'янця, а там — і до Хотина.

---

⁸⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 148. С. 243.

⁸⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 84.

⁸⁹ Там само. С. 85.

Авксент Каменський писав: «Ми раділи тому, що з Каменця приходили... селяни і приносили (нам) хліб і горілку»⁹⁰.

Нема сумніву в тому, що перемога в Хотинській війні належить передусім українським козакам і їх гетьману Сагайдачному.

Сам гетьман не довго прожив після перемоги. 10 квітня 1622 року він помер від тяжкого поранення. Кіями урочисто проводжали козацького героя в останню путь. Його було поховано у братській церкві на Подолі. Студенти Богоявленської братської школи читали над його могилою «Вірші» свого ректора Касіяна Саковича:

Йдеш од нас, гетьмане милий,
Короні тій дуже зичливий.
Кров'ю обляний, пострілом турським,
Кінчиш життя вироком бозьким,
Сміло ойчизну боронячи.
Однак потомним віком слава
Вічная по тобі зостала,
Котроїсь набув своїм мужством
З славним запорозьким лицарством,
Котрого гідний був славним,
Неприятелям ойчизни страшним...

Особливе місце у «Віршах» займає опис заслуг гетьмана на ниві культури, науки, освіти і віри:

«Маєтність свою роздав, єдину на шпиталі. Другу також на церкви, школи, монастирі. І так все спорядивши, життя доконав.

При церкві братської чесно в Києві похован,
В котрее ся братство зо всім військом вписан
І на нього даровизну значну відказав...
Видів він і львівськеє братство, хоч далеко,
Церкву їхню в місті наділив неледаяко,
Суму значную грошей до брацтва надав,
Щоби науки там були пильно жадав.

З гетьманом Сагайдачним пов'язана дуже важлива сторінка української історії. Будучи не тільки талановитим полководцем, а й видатним політиком, він прагнув завоювати для українського народу гідне місце в Речі Посполитій. Для цього піклувався, з одного боку, про посилення козацтва і надання йому необхідних прав, а з другого, його постійною турботою була українська церква, яку він всіляко підтримував, вбачаючи в ній важливого чинника національної політики. З його іменем по-

---

⁹⁰ Анасян А. Отголоски битв при Хотине... С. 234.

в'язаний цілий етап історії України, який характеризується виходом козацтва на новий ступінь історичного розвитку, коли воно стало спроможним вирішувати державні проблеми. І донині деякі автори роблять йому докір в нібито угодовській політиці щодо Польщі й не можуть йому вибачити похід на Москву⁹¹. Його політику можна вважати угодовською лише в тому разі, якщо весь сенс історії України зводити до задоволення інтересів Росії, або, як завуальовано це зветься — до «ідеї російсько-української єдності»⁹². Однак, як ми знаємо, це був лише один з епізодів його діяльності. Історичні факти свідчать про те, що Сагайдачний був політичним діячем, який виходив з реалій польсько-українських відносин, постійно працюючи над закладанням фундаменту майбутньої української держави. Його так звана пропольська орієнтація обумовлювалась ідеєю, яка полягала в тому, що Україна, маючи велику і боездатну козацьку армію, вправі зайняти гідне місце в Речі Посполитій. Остання, як ми знаємо, являла собою дуалістичну державу (унію Польщі та Литви), і Сагайдачний, активний учасник московської смути, знавець політики Польщі в її намаганнях укласти унію з Москвою, не міг не бажати перетворення Речі Посполитої в триалістичну державу, де б Україна стала врівень з Польщею та Литвою. Але Річ Посполита, забезпечуючи свободу і привілеї лише для польсько-литовської шляхти, залишала українській і білоруській шляхті єдиний вихід — отримати відповідні свободи і привілеї за рахунок відмови від свого народу і віри. Часткового компромісу було досягнуто створенням уніатської церкви, проте шляхетсько-старшинський провід визвольного українського руху на чолі з Сагайдачним міцно тримався православ'я — що використовувала вже у своїх власних цілях Москва.

Уперта польська політика в релігійному питанні й небажання Сагайдачного йти в цьому на компроміс стояли на заваді перетворенню Речі Посполитої в триалістичну державу.

Отже, Сагайдачний, який так багато зробив для Польщі в московській кампанії і в Хотинській війні, мав повне право чекати від Польщі гарантій щодо створення української держави в межах Речі Посполитої. Тим більше, що було сформовано ідею відновлення національно-

---

⁹¹ З новіших авторів це найбільш виразно проводить В. С мол і й у статті «Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина» // Вітчизна. 1990. № 1.

⁹² Там само. С. 191.

історичної традиції, яка ототожнювала козаків з давньоруським лицарством, підносячи їх як нащадків давньоруської держави. В «протестації» української ієрархії і всього духовенства (1620—1621), адресованій сеймові та всій Речі Посполитій з приводу утисків православної віри, читаємо: «Що ж до козаків, то знаємо про цих лицарських людей, що вони наш рід, наші браття і правовірні християне... Це ж бо те плем'я славного руського роду, з Яфетового насіння, котре воювало грецьке царство на Чорному морі і на суходолі. Це з того покоління військо, котре за руського монарха Олега в своїх моносілах по морю і по землі (приробивши до човнів колеса) плавало й Царгород штурмувало. Це ж вони за святого руського монарха Володимира Великого воювали Грецію, Македонію й Ілірію. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестилися та приймали християнську віру від царгородської церкви, і по сей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть. А живуть вони не як погане, але як християне: мають священників, учаться письма, знають Бога і свій закон... То певне, що по Богу ніхто по цілому світі не чинить знедоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупамі, еспанський король своїм потужним флотом, а запорозькі козаки своєю сміливістю й перемогою. Що інші народи виборюють словами й дискурсами, то доказують козаки своїм ділом»⁹³. Ясно, що народ, маючи таку традицію, не міг залишатись бездержавним.

За часів Сагайдачного Польща ще могла реалізувати таку модель держави, в якій знайшлося би місце і для українського народу. Але тоді вона втратила свій історичний шанс. Недарма казали, що Сагайдачний помер, розчарований у можливості співпраці з Польщею⁹⁴. Через 30—40 років Польща повернеться до ідеї триалістичної держави (маємо на увазі частково Зборівський і Гадяцький договори), але тоді вже буде запізно.

Наступні події показали всю безперспективність польської політики щодо визвольного руху в Україні. Козаки не тільки постійно повставали, а й загрожували розірвати з Польщею всілякі зв'язки.

Подальша історія довела, що Польща, не бажаючи розмовляти з українською стороною на рівних, сама собі готувала фатальну розв'язку, яка не обійшла осторонь

---

⁹³ Цит. за: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. С. 17.

⁹⁴ Крип'якевич І. П. Історія України. С. 115.

й Україну. У фразі з відомої поеми великого Кобзаря «Польща впала та й вас роздавила!» ніби сконденсовано трагізм історичної долі двох народів.

Хотинська війна мала важливі наслідки для Оттоманської імперії. Ознаки занепаду виразно позначились ще на початку XVII століття. Вони виявлялися в повстаннях народних мас як у самій Туреччині, так і в підвладних країнах, в боротьбі феодальних угруповань, що прагнули оволодіти султанським тронем, у заколотах яничар тощо. Невдовзі після повернення Османа II з походу в його столиці почались заворушення. Приводом до них став намір султана вирушити зі своєю гвардією (24 тис. яничар і 6 тис. сипахів постійно, як уже було сказано, перебували в столиці) на богомілля в далеку Мекку. Першими виступили яничари і сипахи, звинувачуючи Османа і його оточення в поразці Хотинської кампанії. До них приєдналися міські низи, які виступили проти непосильних податків і утисків, що особливо посилилися під час війни. Яничари обложили султанський палац. Осман II наказав застосувати проти повсталих зброю, та було вже надто пізно. 19 травня 1622 року натовпи повсталих увірвалися в палац, вбили великого візира Делавера-пашу, начальника варти палацу й багато інших сановників. Самого Османа II з мотузкою на шії натовп водив вулицями Константинополя, а потім вбив⁹⁵.

Смертю Османа II скористалося вороже йому феодальне угруповання, посадивши на трон недоумкуватого Мустафу I. Заворушення в Константинополі, що тривали до 24 травня, знайшли відгук у різних частинах країни, посиливши боротьбу за незалежність турецьких васалів — Молдавії, Валахії, Кримського ханства і т. д. 1623 року поновилась виснажлива війна Туреччини з Персією, а це ще більше підривало її сили.

Своїми походами запорозькі козаки, до яких приєднувались донці, теж сприяли дальшому послабленню Туреччини. 1622 року 500 чоловік донців і 70 запорожців на 30 човнах з'явилися біля Трапезунда. Як читаємо в тогочасному документі, козаки «турецького царя города Трапизана мало не взяли, а посади випалили і висікли, і живота всякого, і кораблі, і наряд (гармати.— В. Г.), і гостей турецького царя поймали»⁹⁶.

⁹⁵ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 306—307.

⁹⁶ Воссоединение Украины с Россией: Сб. док. Т. 1. Док. 18. С. 42.

21 липня 1624 року запорожці й донці з'явилися біля Константинополя. За словами сучасника, козаки плили «на 150 довгих чайках, які швидко йшли під вітрилами і під веслами, з 10 веслами на кожному боці, по два гребці на весло». У кожній чайці було по 50 вояків, озброєних рушницями і шаблями. Козаки спалили кілька узбережних укріплень. Коли турки одержали звістку про наближення козаків, з константинопольської гавані назустріч їм вийшло 500 галер та інші судна. «Великий ланцюг,— розповідав сучасник,— який зберігався з часів завоювання Константинополя... був відправлений слюсарям Босфора, щоб ті замкнули їм гавань». Десять тисяч озброєних вояків охороняли узбережжя Босфора. Незважаючи на це, козаки спалили у гавані маяк та інші будівлі. «Після цього вони повернулись до своїх берегів із здобиччю і були горді з того, що потурбували Оттоманське царство в самій його столиці»⁹⁷.

Історія зберегла пам'ять не тільки про героїчні походи запорожців на морі, а й про те, яка тяжка доля чекала на тих, хто потрапляв до турецького полону. На Сіцилії в м. Палермо і досі зберігається напис, вирізьблений на двох дошках в каплиці Св. Розалії на горі Сан-Паллегріно латинською та італійською мовами.

Звернімось насамперед до латинського тексту (переклад мій): «Русини (українці.— В. Г.), які в неволі у турків перебували, під проводом Марка Сакмовського підготували дуже умілу втечу, коли їхня військова трирядна галера з Александрії відбилась від інших; звільнившись, вони прибули 7 грудня 1627 року до Палермо; на честь перемоги над турками і на пошану Святої Дівиці (Розалії *.— В. Г.) поставили галеру як пам'ятник на скелю; добровільно залишившись тут працювати, вони частину військової здобичі пожертвували на побудову каплиці заступниці Сіцилії».

Італійський текст має лише одну розбіжність з латинським: прибуття галери до Палермо датовано тут 7 грудня 1622 року. Зважаючи на те, що латинський текст старіший від італійського і враховуючи інші свідчення, будемо додержуватись дати 7 грудня 1627 року.

Перед нами, отже, цікава історична пам'ятка і мимоволі хочеться знати про неї більше. Почнемо з дослі-

⁹⁷ Hammer Geschichte des Ottomanischen Reiches. T. 5. S. 43—45.

* Святу Розалію мають за заступницю Палермо і всієї Сіцилії. Вона була небогою сіцилійського короля Вільгельма Доброго (XII століття). Як оповідають, Розалія самотньо жила у печері на горі Пеллегріно.

дження: чи є інші історичні відомості про цю подію і про Марка Сакмовського — організатора героїчного повстання невольників на турецькій галері?

У книзі історичних документів, укладеній польським істориком ХІХ століття Амбросієм Грабовським, згадується випущене у Кракові 1628 року видання (на зразок сучасної газети) під назвою «Короткий опис здобуття в порту Мітіліні головної александрійської галери і визволення 220 християн-в'язнів завдяки мужності та відвазі капітана Марка Якимовського, що був в'язнем на тій-таки галері. З італійської на польський перекладений». Ось український переклад «Короткого опису...» з деякими скороченнями: «Могутність турецької держави помітно підупала, водночас відновилося християнське життя і побожність в людях завдяки постановам Тридентського собору **, саме так і морський флот (який, мабуть, є головною обороною кожної (турецької.— В. Г.) провінції) значно слабне, і це тому, що погані (турки.— В. Г.) використовують взятих у полон християн і тих, кого поневолили в молодшому віці ***. Через те галери їхні, які були колись повні християнськими в'язнями усяких народів й панували на пострах усім на цілому морі, тепер так охляли, що тримаються лише за рахунок татар, які постійно нападають на руські та московські краї, захоплюючи людей для турецького флоту; ясно, що турецька монархія, хоч і дуже велика, стала б безпорадна на морі (без татарської допомоги.— В. Г.) і через те зручний доступ був би для кожного, хто хотів би скористатися з такого становища і вдертися в ці, здебільшого оточені морем, провінції. На їхніх галерах взагалі вже не видно в'язнів, які належали б до інших народів, окрім згаданого; останніх (в'язнів.— В. Г.) турки дістають (у татар.— В. Г.) за гроші і панують над ними, б'ючи і гноблячи їх як власних невольників». Далі анонімний автор переходить до суті справи: «Так, Касим-бек, турок з Александрії, губернатор Даміату і Россету (Дом'етта і Розетта — міста у Нижньому Нилі.— В. Г.), великого маєтку в Єгипті; він зі своїм братом Махметом гендлює різним крамом у тих краях; кілька років тому став капітаном чотирьох галер, що стережуть порт і наглядають за александрійською навігацією. Його головна галера була наповнена 220 християнськими в'язнями, серед яких було троє греків, двоє англійців, один італієць, інші або

** Постанови Тридентського собору (середина ХVІ століття) стали основою контрреформації.

*** Йдеться про християнських дітей, яких обертали в яничар.

з Русі (України.— В. Г.), або з Москви (Росії.— В. Г. Курсив мій.— В. Г.)».

Становище галерників було жахливе. Галера, відома на давній Україні під назвою «каторга», являла собою велике, як на той час, судно завдовжки близько 50 і завширшки понад 6 метрів. Веслярі сиділи на ній у два ряди вздовж бортів по 5—6 осіб за кожним веслом. На одній галері було до 300 веслярів, а всього, разом з екіпажем та охороною,— до 450 чоловік. Прикуті залізними ланцюгами до лав, веслярі ритмічно піднімали й опускали весла під глухі звуки тулумбасу (різновид бубна.— В. Г.). Найвища швидкість становила вісім вузлів (близько 14 кілометрів на годину). Коли галера готувалась до бою, кожний галерник вкладав у рот дерев'яну грушу, що завжди висіла в нього на шиї. Це для того, щоб у разі поранення він не міг подати голосу і цим заважати іншим гребти. Коли галера тонула, веслярі не мали ніякої надії на порятунок. Весляр середньої сили і фізично здоровий витримував найвищу швидкість галери не більш як годину, але часто-густо доводилось веслувати в такому темпі значно довше. Через те веслярі на галерах швидко виснажувались. Щоб примусити галерника працювати далі, йому вкладали до рота шматок намоченого у вині хліба. Коли ж і це не допомагало, наглядачі шмагали знесиленого нагаями доти, поки він або ж знову брався до роботи, або, забитий на смерть, падав. Тоді вже мертвого розковували і кидали у море.

Повернімось тепер до тексту: «Подія, що відбулась, показала ласку Господа Бога і його покровительство християнам у справі перемоги над потворою поганською, котрої усі так бояться: цей Касим-бек спочатку перебував разом з іншою турецькою армадою у гирлі Дністра, де будували замок⁹⁸ (за наказом султана) від нападів козаків — людей дуже страшних для всіх турків, а потім,

---

⁹⁸ Автор «Короткого опису...», очевидно, помилився. Фортецю будували не в гирлі Дністра. Запорожці виходили у Чорне море Дніпровським лиманом. Саме тут, за словами турецького мандрівника і дипломата XVII століття Евлії Челебі, 1626 року почали укріплювати Очаківську фортецю і зводити нову твердиню. «1036 (1626—1627) року,— пише Евлія Челебі,— капудан Хасан-Паша Челебі, прибувши з падишахською ескадрою, збудував цю фортецю на березі Дніпра (Дніпровського лиману.— В. Г.) і з'єднав з фортецею Піале-Паша (також збудована 1036 року за мусульманським календарем, як про це свідчить той самий Евлія Челебі.— В. Г.), щоб створити неприступну систему укріплень у вигляді чотирикутника».

на початку минулої зими *, повертаючись додому, взяв на галеру в Константинополі Юсуфа-каді, призначеного суддею від Порти до Александрії, з дружиною і челяддю. По дорозі туди вони прибули до острова Мітіліні (інакше Лесбос.— *В. Г.*) в Егейському морі. Там, взявши усе потрібне для дальшої дороги, на початку листопада багато разів намагалися вийти з порту, але через велику зливу і шторм щоразу мусили повертатися. З цією галерою були три інші, котрі після останньої спроби вийти в море стали окремо від головної, однак недалеко, приблизно за третину милі. Ці три галери стали в порту, який зветься Широкий, а також в порту Карамусціалі, а сам капітан Касим-бек став в порту, що зветься Стретто, або Вузкий. Дня 12 листопада він, щоб трохи відпочити, зійшов на берег, взявши з собою 70 турків. Усіх же жовнірів й урядників, які були з ним на галері, налічувалось півтораста. Отже, на судні лишилося тільки вісімдесят турків.

Був на галері між в'язнями християнськими Марко Якимовський, родом з Бару, краю Подільського: цей (Марко) замолоду звиклий був до справ лицарських, він служив у війську (польському.— *В. Г.*) і під Цецорою (біля Ясс, тепер Румунія) потрапив у полон (до турків.— *В. Г.*).

Побачивши, що капітан зійшов на берег з чималою частиною турків, Марко віддав себе під покровительство Бога і почав думати, як би себе і товариство своє з неволі визволити. Він тоді сказав про свій задум двом іншим, Степанові Сатановському й Іванові з Тульчина, котрі обидва, як і він, неприкуті були, а ходили удень вільно по галері для різних послуг. Ці двоє застерігали Марка від поспішних дій, але він відповідав: щоб здійснити такий сміливий задум і оборонити своє життя і честь, треба мати велику надію на пана Бога і на свою міцну руку, а не на те, що підказує думка за звичайних умов. Отже, Якимовський, готовий на все що в його силах, схопив, не маючи під рукою іншої зброї, три оцупки, які кухар заготовив для вогню. Коли ж кухар став на перешкоді, він вдарив його по голові так, що той упав мертвий. Віддавши інші два оцупки своїм товаришам (Сатановському та Іванові з Тульчина), Марко побіг до корми, де турки завжди тримали зброю. Він ще не встиг добігти туди, як дорогу йому заступив жовнір, потуречений

---

* Тобто 1627 року. Ця дата дуже важлива, бо вона збігається з латинським (давнішим за віком) написом у Палермо.

грек, з оголеною шаблею. Якимовський, схопивши жердину з вогню, почав з ним битися. І хоч був уже двічі поранений в лівий бік голови і в лопатку, переміг ворога. Добігши до корми, він швидко роздав зброю своїм товаришам-галерникам, які вже билися з ворогами усім, що потрапляло під руки,— киями, веслами, барилами, котлами. Далі Якимовський кинувся на ніс галери, де був Мустафа, родом неаполітанець. Той ще не зрозумів, що сталося, бо галера була накрита (парусиною.— *В. Г.*). Він думав, що між в'язнями спалахнула сварка, явище звичайне на галерах. Однак побачивши, що до нього біжать Марко з товариством, Мустафа збагнув ситуацію. Схопивши дві шаблі, він заходився битися, але Якимовський завдав йому смертельного удару між ребра і викинув у море. Тим часом турки підрубали линви, на яких трималося накриття, аби тим утруднити дії в'язнів. За наказом Марка Якимовського повстанці швидко згорнули полотно і, маючи вже вдосталь зброї, мужньо билися з турками, вбиваючи і кидаючи їх у море.

Нарешті, відрубавши якір і линви, якими галера була пришвартована до берега, повстанці, переслідуювані безперервною стріляниною з гармат як з міста, так і з портів фортець, вийшли з порту в море. Капітан Касимбек, вибігши на берег, в розпачі кинувся у воду, рвав на собі бороду, кричав, вмовляючи повстанців, щоб повернули.

За втікачами-християнами, які вивели галеру в море, навздогін послали три галери, що залишилися у Касимбека. Переслідування тривало з вечора аж до ранку наступного дня і ще кілька годин. Воно не припинилося б і далі, якби не почалася (не без Божого втручання) страшна буря з вихрем, дощем і громом; ворожі галери мусили повернути до Мітіліні. Повстанці, незважаючи на бурю, долали морський шлях далі. Невдовзі вітер, змінивши напрям, став дути втікачам у спину (це був ще один вияв Божої допомоги). Зайшовши по свіжу воду на острів, що здавна зветься Страфадес (на Іонійському морі.— *В. Г.*), неподалік Занте, і подавши там милостиню в 200 реалів ченцям монастиря грецької віри, щасливо дісталися до Калабрії. Потім, поминувши Реджію, через якихось п'ятнадцять днів приплили до Мессіни, відкіля приблизно в цьому ж місяці (тобто за даними напису в Палермо 7 грудня 1627 року.— *В. Г.*) за наказом віцекороля неаполітанського прийшли до Палермо. Тут, не бажаючи торгувати людьми, хоч би й поганської віри, пам'ятаючи, що й самі визволилися, не втративши жод-

ної людини, розкували і випустили на волю 22-х турків, засуджених, за звичаєм, відбувати покарання на галерах. Відпустили також на волю і Рахмат, жінку кадія Юсуфа, який лишився у Мітіліні, хоча могли б одержати за неї чималі гроші; тих чотирьох невільників-християнок, що прислужували їй (Рахмат) кілька років,— Ганну, Катерину та двох Маргарит — взяли заміж старші члени товариства, а панянку, теж Катерину, відіслану в Александрію на продаж, взяв собі за жінку Марко**, обраний вже капітаном.

Потім, залишивши галеру віце-королю і не взявши за неї запропонованої (віце-королем.— *В. Г.*) півтори тисячі реалів, вирушили над двох отриманих (від віце-короля.— *В. Г.*) суднах — баргантині (бригантина.— *В. Г.*) та таррані (невелике однопалубне судно.— *В. Г.*) до Неаполя, а звідти — до Рима, куди й прибули на таррані 16 лютого (1628 року.— *В. Г.*) в числі 30 чоловік старшого товариства і п'ятьох згаданих жінок».

Скорочуємо деякі подробиці про відвідування Якимовським з товариством римських церков та монастирів, прийняття його папою Урбаном VIII та численною папською родиною Барберіні. Під час прийому папа нагородив Якимовського званням кавалера та різними подарунками. Подарунки одержало також і старше товариство.

Папа Урбан VIII (Маффео Барберіні), що зажив сумної слави прокляттям системи Галілея, був обраний на папський престол 6 серпня 1623 року. Відомий він також своїм непотизмом, тобто роздачею високих і вигідних посад своїм родичам, з якими, до речі, і зустрічався Якимовський. Наприклад, з кардиналом Карлом Барберіні та князем Таддео Барберіні. Усе це підтверджує, що згадувані події мали місце після 1622-го року, тобто в 1627—1628 роках.

«Короткий опис...» закінчується тим, що 8 травня Якимовський з товариством прибув до Кракова. Відомостей про їхню подальшу долю нема.

Дошки, що зберігаються в Палермо, та «Короткий опис...» італійського сучасника у відомому нам польському перекладі засвідчують один і той же факт — здобуття українцями та росіянами разом з представниками інших народів (на галері, як відомо, були, крім них, «трое греків, двоє англійців, один італієць») великої турецької

** За словами польського історика Єжи Пертека, італійський художник Долабелла намалював картину, що зображувала весілля Якимовського.

галери. В таких точних даних про національну приналежність усіх галерників немає жодного слова про поляків.

Більшість галерників, що визволилися з турецького полону, були православні. Це підтверджує факт відвідин монастиря «грецької віри» і пожертвування монастиреві чималої суми — 200 реалів.

Ще одним доказом національного походження колишніх турецьких бранців є й те, що тільки тридцять з них відвідали Рим, резиденцію глави католицької церкви. На нашу думку, це певно теж були не поляки, хоч, ймовірно, деякі з них належали до уніатів, тобто греко-католиків. Вони були підданими польської держави, але українцями за походженням і опинилися в турецькому полоні за різних обставин. Можливо, як і Марко Якимовський, деякі з них стали бранцями внаслідок нещасливої для Польщі битви при Цецорі (1620 р.), коли, до речі, така ж доля спіткала й майбутнього гетьмана України Богдана Хмельницького. Він, за власними словами, в Туреччині «лютої неволі два роки зазнав...». Цікаво, що Хмельницький, як свідчить турецький літописець Наїма Челебі, був невільником одного з старшин султанського флоту і перебував в Константинополі у кварталі Касимпаші.

Сам Марко Якимовський належав до околицької барської шляхти, яка в більшості своїй була українською. Його товариші — Сатановський (від м. Сатанів на Поділлі) та Іван з Тульчина — теж українці. Прізвище Сатановський було з відомих на Україні XVII століття. Арсеній Сатановський, наприклад, український православний діяч, вчений і перекладач, прибув 1649 року разом зі знаменитим Єпіфанієм Славинецьким до Москви, де перекладав богословську і світську літературу. Іван з Тульчина був, мабуть, міщанином.

Автор «Короткого опису...» підкреслює побожне ставлення до католицьких святих Якимовського з товариством під час їхніх відвідин Рима, що на перший погляд може бути аргументом на користь їхньої відданості католицькому. Напевно, ця підкреслена побожність була насправді виявом пропагандистської фантазії самого автора «Короткого опису...». Не треба забувати, що римська курія в цей час разом з польським урядом активізували свою давнішню політику окатоличення та ополячення українського народу. Крім того, переважна більшість галерників, що визволилися з неволі, взагалі відмовилась повертатися на батьківщину через католицький Рим і за-

лишилася на Сіцилії, щоб тут «добровільно працювати» (палермський напис). Останнє ще раз підтверджує наше припущення, що вони були запорозькими козаками, які, мабуть, потрапили в полон під час морських походів.

В історії турецько-польських взаємин майже не було випадку, коли б Порта не вимагала від Польщі винищити або суворо покарати козаків.

Одним з найважливіших пунктів договору, укладеного між Польщею і Туреччиною після Хотинської війни 1621 року, було, як ми вже знаємо, зобов'язання польського уряду заборонити козакам нападати на турецькі володіння. Отже, козакам, колишнім турецьким бранцям, небезпечно було потрапляти до рук польської влади. Тому вони й залишались на Сіцилії.

І нарешті, останнє. Чому ж все-таки на дошках в Палермо викарбувано прізвище Сакмовський, а не Якимовський? Це можна пояснити лише помилкою різьбаря. Викарбовуючи прізвище «Якимовський» у латинізованій формі Jakimowski він замість латинської літери J вирізав літеру S, а літера «і» випала. Таким чином, Які перетворилося на Sak. Помилка чекала виправлення 360 років.

Напади запорожців і донців на узбережні турецькі і татарські фортеці відбувались майже щорічно. 1630 року супроти «черкас і донських козаків, які ходять по морю і кораблі і каторги топлять», турецький уряд спорядив велику експедицію: у море вирушила ескадра з 15 галер, з 5 тис. яничарів. Поблизу Константинополя біля православного монастиря Сизебола ескадра зустрілась з 6 чайками. Запорозьких і донських козаків було приблизно 300 чоловік. Козаки пристали до берега і з боєм почали пробиратися до монастиря. Монахи відчинили перед ними браму. Яничари протягом 8 днів тримали монастир в облозі, де перебувало тільки 150 козаків. Невдовзі, однак, у морі з'явилося 80 козацьких чайок. Побачивши їх, турки зняли облогу Сизебола і кинулись до галер. Та козакам уже вдалося захопити дві галери. Інші «каторги турецьких яничар відійшли від них з боєм і прийшли в Царгород Константинополь»⁹⁹. Після цього султан вже в котрий раз поставив вимогу перед польським урядом знищити Запорозьку Січ («черкас из Запорог свесть»).

Важливою подією було здобуття запорожцями разом з донцями Азова в 1637 році. Фортеця Азов, що замикала донцям вихід із Дону в Азовське море, була водночас

---

⁹⁹ Воссоединение Украины с Россией: Сб. док. Т. 1. Док. 54. С. 95.

форпостом, звідки турки вели наступ на російські землі. Азов був також відомим невільницьким ринком. Після здобуття Азова (1471 р.) турки сильно укріпили його. Вони оточили Азов трьома лавами кам'яних стін, створивши таким чином чотирикутник з 11 бастіонами по кутах. Спираючись на Азов, турецькі і татарські феодали часто нападали на російські землі і, як з жалем писали сучасники, «невинну кров проливали, великий полон за море продавали, не звертаючи уваги на зойки і плач нещасних»¹⁰⁰. 21 квітня запорожці і донці раптово з'явились під Азовом і обложили його. Зробивши підкопи, козаки після 9-тижневої облоги висадили в повітря частину стіни. Крізь цей пролом вони проникли до міста і взяли всю турецьку залого.

Азов перейшов до рук козаків. Негайно було визволено близько 2 тис. полонених. Найнявши у місцевого населення човни і забезпечивши вчорашніх невільників харчами, козаки відправили їх додому. Здобуття Азова козаками викликало тривогу в турецьких містах Причорномор'я. Скориставшись з паніки і розгубленості турків, звідти почали поодинокі і гуртом втікати полонені.

Сміливі морські походи запорожців на Туреччину і Крим справляли велике враження на європейські країни. Досить сказати, що за якихось 40 років в Італії, Німеччині, Франції і Англії з'явилось понад 10 творів, присвячених військовому мистецтву запорожців. Ці твори з захопленням читали сучасники.

Суходільні і морські походи запорозьких козаків викликали страх у турецьких феодалів. Султан, розуміючи своє безсилля, за словами українського літописця, гнівно промовляв: «Коли навколишні пани (держави) на мене повстають, я на обидва вуха сплю, а про козаків мушу одним вухом слухати»¹⁰¹.

---

¹⁰⁰ Смирнов Н. Россия и Турция в XVI—XVII вв. М., 1946. Т. 2. С. 49, 74, 77.

¹⁰¹ Летопись Григория Грабянки. К. 1854. С. 20.

**ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО
ПІД ЧАС ПОВСТАНЬ 1625, 1630—1631 РОКІВ.
ЗДОБУТТЯ КОДАКА ЗАПОРОЖЦЯМИ
В 1635 РОЦІ.
УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ
В ТРИДЦЯТИЛІТНІЙ ВІЙНІ**

Перед тим як повернутись з-під Хотина на Запорожжя, козаки вирядили до короля своїх посланців. Вони поставили ряд вимог, найголовнішими серед яких були: за всіма не вписаними в реєстр козаками-учасниками війни визнати права на козацькі вольності; дозволити їм мешкати не тільки в королівських, а й в приватних маєтках; надати козакам освоювати нові угіддя. Крім того, посланці вимагали збільшення платні, передачі війську під притулок для поранених і калік м. Бориспіль, заборони розміщати жовнірів на території Київського воеводства¹.

Козаки сподівалися, що уряд врахує їхні видатні заслуги в боротьбі з турками, зважить на жертви, принесені ними, і задовольнить, якщо не всі, то бодай головні їхні вимоги. Проте пам'ять у польських панів у таких випадках була дуже короткою. Вже 18 (28) жовтня 1621 року, тобто всього через два тижні після закінчення війни, польський уряд створив комісію для «упорядкування» реєстру.

Комісарам доручалось: переглянути реєстр і зменшити його до 3 тис. козаків; негайно повернути всіх «виписчиків» під владу панів і старост; оголосити про неможливість збільшення платні реєстру понад затверджені 40 тис. злотих на рік, а також про відмову передати м. Бориспіль, тому що останній є власністю Жолкевських. Реєстровці мусили і надалі утримувати залогу на Запорожжі. Водночас уряд передбачав жорстокі заходи з метою розірвати зв'язок центру України із Запорожжям. За втечу до запорозьких козаків і переправу їм зброї, пороху і свинцю призначалась смертна кара². Комісари мали «без розголосу зійтись із Сагайдачним та військовою старшиною» і, обіцяючи їм королівську милість та «особливі дарунки», домогтись, щоб ті на якийсь час збе-

¹ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 152. С. 251—252.

² Там само. Док. 153. С. 252—255.

рігали у повній таємниці постанову комісії про козаків³.

Однак увести в дію цю постанову комісари не могли, бо в їхніх руках не було потрібної в таких випадках реальної сили. Поки що вона була у козаків. Значна частина козацтва, яка брала участь у війні, розташувалась «на постій» у маєтках шляхти Київського воєводства. Ті козаки, що раніше були селянами, і слухати не хотіли про повернення до своїх панів. Вони зберігали військовий лад — сотні, полки і т. д. До них стали приєднуватися польські піддані, також оголошуючи себе козаками. У відповідь на численні нарікання шляхти уряд неодноразово звертався до козацької старшини з вимогою вийти з шляхетських маєтків і розпустити свої загони. Такий наказ, наприклад, було послано 5 січня 1622 року козацькому полковнику Русинському⁴. Та урядові накази і розпорядження не діяли. Козаки не тільки не розходились, а й зростали чисельно.

Після смерті Сагайдачного гетьманом було обрано близьку до нього людину Олифера Євстафовича Голуба. Той хоч і належав до заможного козацтва, однак зберігав зв'язки з козацькими низами. «Перемогла, як бачимо,— писав король київському біскупу,— сильна чернь, що не погодилась ні з волею нашою, ні з намірами Речі Посполитої, які спиралися на колишні постанови про козаків»⁵.

Наявність великого козацького війська, яке складалося в значній своїй частині з колишніх кріпаків, становило значну небезпеку пануванню польської шляхти у Східній Україні. Жителі багатьох сіл і міст оголошували себе козаками, пани ніяк не могли повернути їх «у послушення» — надто притягальним було козацьке військо, яке тут стояло. На сеймі 1623 року магнати Східної України з незадоволенням і люттю говорили про все це і вимагали негайної збройної розправи з козаками. Сенатор Ю. Збараський оголосив: «Не втихомирювати треба це лихо, а спекатися від нього»⁶.

Сейм в ультимативній формі запропонував козакам скоротити свою чисельність до 5 тис. чоловік, а іншим повернутися до своїх панів. Водночас було вирішено набрати і розквартирувати у Східній Україні нові частини

---

³ Там само. С. 255.

⁴ Там само. Док. 154. С. 255—256.

⁵ Там само. Док. 159. С. 261; Док. 167. С. 267.

⁶ Listy ks J. Zbarazkiego. С. 77—79.

кварцяного війська (гусар, піхоти і так званих вибранців — усього 3500 чоловік) ⁷.

Проте здійснити це сейм аж ніяк не міг — у державній казні не було, як звичайно, коштів для набору кварцяного війська, а магнати Східної України не наважувались виступити проти козаків лише з надвірними командами. В одному зі своїх пізніших послань князь Ю. Збаразький писав, що сила козаків не тільки в їхньому війську, а й в тім, що їх «відверто і потай підтримує майже вся Київська земля і Біла Русь» ⁸.

Показачення охоплювало дедалі нові місцевості. Чисельність козацького війська безперервно зростала. У королівській інструкції сеймикам, виданої наприкінці 1625 року перед скликанням нового сейму, говорилось, що козаки на Україні, «за всіма відомостями, забувши відданість і підданство своє, засновують собі удільну Річ Посполиту, заміряються на життя і маєтки невинних людей (шляхти). Вся Україна під їхньою владою, шляхтич у домі своїм не вільний, в містах і містечках його королівської милості вся управа їх, вони привласнили собі усю владу і видають свої закони... Не один шляхетський дім зганьблено, знеславлено, скривавлено власними підданими, що називають себе козаками» ⁹. На доказ того, що козаки створюють собі на Україні «окрему державу», інструкція посилилась на те, що вони мають зносини «з Московою через послів» (мається на увазі реєстровий полковник Іван Гиря, відправлений козаками до Москви у лютому 1625 року) ¹⁰ і «оголошують війну і мир на власний розсуд» ¹¹.

Влітку 1625 року уряд спромігся зібрати проти козаків досить значні сили. 15 вересня на чолі коронного війська на Україну зі своєї ставки в м. Барі (Поділля) вирушив з військом новий коронний гетьман Станіслав Конецпольський *. Йому було також підпорядковане посполите рушення українських воеводств (близько 30 тисяч чоловік) ¹².

⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 175. С. 282—283.

⁸ Там само. Док. 179. С. 287—288.

⁹ Воссоєдинение Украины с Россией: Сб. док. Т. 1. Док. 32. С. 63; Жерела... Т. 8. Док. 178. С. 285.

¹⁰ Воссоєдинение Украины с Россией... Т. 1. Док. 24. С. 50—51.

¹¹ Там само. Док. 32. С. 63.

* Станіслав Конецпольський невдовзі перед тим був викуплений з турецького полону.

¹² Воссоєдинение Украины с Россией. Т. 1. Док. 27. С. 56; Док. 30. С. 61.

Таким чином, сили Конєцпольського не поступались тим, які свого часу були у поляків під Хотиним¹³. Невдовзі до Конєцпольського приєдналися зі своїми загонами східноукраїнські магнати, багато з яких виступали як королівські комісари — князь К. Вишневецький, Х. Замойський, князь Ю. Заславський, С. Потоцький, А. Калиновський, Ян Данилович, М. Казановський, В. Тишкевич¹⁴. Комісарам, «вельможним особам тамтешніх країв», доручалось разом з коронним гетьманом «використати будь-які засоби, які могли б бути здатними для придушення свавілля»¹⁵. Князь Ю. Збараський, позбавлений можливості негайно приєднатися до Конєцпольського, відрядив до нього князя Четвертинського. «Сам добре знаєш, ваша мость,— писав Збараський Конєцпольському,— що тобі доведеться не словами і не трактатами... а зброєю чинити справедливість». Разом з тим він прохав Конєцпольського взяти під свою опіку його маєтки у Східній Україні¹⁶.

У 20-х числах жовтня польське військо переправилось на лівий берег Південного Бугу і через Паволоч рушило на Білу Церкву. Район Білої Церкви, Канєва, Корсуня, Черкас і Чигирина був головним місцем зосередження козацтва. Однак перед появою коронного війська на річці Росі козаки ще не були об'єднані. Цьому заважали спеціальні протиріччя в їхньому середовищі та різні політичні цілі, які ставили перед собою окремі групи. Особливо це відчувалось на Запорозжжі. Прихильників поміркованої позиції щодо польських панів очолював тут славнозвісний реєстровий полковник Михайло Дорошенко, який в минулому був у щирих стосунках із Сагайдачним, а останній, як ми знаємо, був мудрим дипломатом і вважав, що рано ще підіймати зброю на Польщу.

Супротивників такої тактики репрезентував запорожець Марко Жмайло. Під час боротьби гору брала то одна, то друга сторона, що виявлялось, зокрема, в постійній зміні гетьманів. По-первах гетьманом був обраний Дорошенко, а пізніше, з часу появи коронних військ, ним

---

¹³ За деякими відомостями, всього під проводом Конєцпольського було 50 тис. чоловік. Див. повідомлення севських воевод до Москви від 6 липня 1625 року (Воссоединение Украины с Россией. Сб. док. Т. 1. Док. 26. С. 55).

¹⁴ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 130, 132, 134.

¹⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 32. С. 63.

¹⁶ Державна публічна бібліотека України (Рукописний відділ). Фонд 4. Док. 241. Арк. 605.

став Жмайло. Загалом козаків на Запорозжжі після об'єднання реєстровців із запорожцями налічувалось близько 6 тис. чоловік. Запорозжці закликали до себе на підмогу донських козаків. У разі поразки в майбутній війні з панами вони мали намір перейти в Росію на вільні землі. Севські воеводи, зі слів українських втікачів, повідомляли Москву в липні 1625 року: «Запорозькі ж, государю, черкаси... з Дону твоїх государевих козаків до себе на підмогу покликали... А тільки-но у запорозьких черкас сили не стане битися з ляхами, то запорозькі, государю, черкаси всі хочуть переїхати на твоє государеве цареве... ім'я»¹⁷.

11 жовтня коронне військо підійшло до Канева. У місті було всього десь до 3 тисяч козаків. Не бажаючи підкоритися панам, вони вийшли з міста і попрямували до Черкас, куди сходилися козаки з інших міст. З Черкас вони вирушили далі на південь, до Запорозжжя. У гирлі річки Цибульника, правої притоки Дніпра, в с. Таборище козаки зустрілися із запорожцями під проводом Жмайла, що йшли їм на підмогу. Жмайло віз із Запорозжжя артилерію. У с. Таборище, за милю від містечка Крилова, козаки заклали табір¹⁸. Загалом тут зібралось близько 20 тис. повстанців¹⁹.

Коронне військо поспішало до Таборища. По дорозі воно без жалю вбивало людей і спустошувало села і містечка. Путивльські воеводи повідомляли в Москву: «В литовських містах козаків поляки багатьох побили і міста їхні козацькі розорили»²⁰. 24 жовтня Конєцпольський підійшов з військом до Крилова, звідки відрядив комісарів до козаків з вимогою визнати постанову сейму про скорочення реєстру до 5 тис. і про повернення всіх інших під владу панів. Увечері до Конєцпольського з відповіддю з'явилось 13 козацьких старшин. Вони заявили, що козаки не бажають виконувати жодного пункту з сеймових умов. Розлючений такою відповіддю, Конєцпольський затримав старшин в польському таборі і, вихваляючись, заявив: «Ви невдовзі випробуєте силу наших шабель на своїх головах»²¹. Конєцпольський, затримуючи

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 26. С. 55.

¹⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 133. Залишки земляного валу в с. Тобурище (сучасна назва) зберігаються і донині.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 31. С. 62.

²⁰ Там само.

²¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 133.

старшин, прагнув раптово напасти на козацький табір. На світанку 25 жовтня він кинув свої сили на козаків. Широкий степ, розповідав сучасник, весь укрився військами²². Всередині рухались коронне військо з Конецпольським і загони посполитого рушення на чолі зі Збаразьким. Правим крилом командував київський воевода Хома Замойський, лівим — галицький каштелян Мартин Казановський. Наблизившись до козацького табору, польське військо навалилось на нього всіма своїми силами. Артилерія почала шалено обстрілювати козаків. Але козаки не тільки витримали натиск ворога, а й завдали йому удару у відповідь. Великої шкоди заподіяла полякам козацька кіннота, що була схована в яру. Розгорнувшись у лаву, вона несподівано атакувала правий фланг ворога.

Лютий бій ішов на лівому крилі ворожого війська. Помітивши, що кут козацького війська погано захищений, Казановський кинув туди свої частини. Увірватись до табору, проте, йому не вдалось. «Козаки,— переказував самовидець,— відбивали кожен новий приступ рясними залпами»²³.

Бій тривав цілий день. Увечері, коли настала темрява, Конецпольський відвів своє військо на старі позиції.

Протягом всього наступного дня поляки готувалися до нового штурму. Жовніри плели туруси з хмизу, припасали порох і кулі. Вночі до козаків перебіг один польський жовнір, який повідомив про підготовку поляками штурму²⁴. Тієї ж ночі козацьке військо потай покинуло табір біля Крилова і вирушило на схід, до озера Россохватого. Переправившись у двох місцях через це довге і вузьке озеро, військо зупинилось коло наступного — Курукового озера*. Біля першої переправи для захисту козаки залишили 1500, а біля другої — 2000 чоловік кінних і піших. Поставивши свої вози уздовж берега Курукового озера у вигляді півмісяця, вони стали шукати місце для табору. Найбільш вигідним виявився простір між озером і залишками старого городища. До цього місця підходило болото, покрите рясною травою, воно могло стати пасткою для ворога.

Часу для влаштування табору лишалось обмаль. Конецпольський тієї ж ночі, з 30 на 31 жовтня, довідавшись

---

²² Там само. С. 134.

²³ Там само. С. 135.

²⁴ Там само.

* Курукове озеро було на правому березі Дніпра, проти Кременчука. (Мемуары ... С. 136).

про вихід козаків з-під Крилова, послав за ними в погоню кінноту під орудою С. Потоцького. Біля першої ж переправи Потоцький наштотхнувся на засідку. Козаки, підпустивши близько польську кінноту, зустріли її шаленою стріляниною. Однак Потоцький заволодів переправою. Другу переправу він не спромігся подолати і став чекати допомоги. Коли ж ця допомога надійшла, він разом з нею завзято кинувся на козаків. Ті змушені були відступити. Але біля самого козацького табору піхота і кіннота поляків потрапили в багно, до того ж козаки відкрили по ворогу вогонь. «Від козацьких самопалів,— писав Пясецький,— полягло чимало польської кінноти, а особливо іноземної піхоти»²⁵.

Через кілька днів випав перший сніг. Наближення зими і чималі втрати змусили Конецпольського розпочати з козаками переговори. 1 листопада в козацький табір прибули польські посланці. Під час переговорів 5 листопада в козацькому таборі зчинився переворот: від Жмайла було відібрано булаву (подальша його доля невідома). Гетьманом обрали Михайла Дорошенка. Наступного дня Дорошенко з старшиною прибув до Конецпольського. Підписана тут угода, відома в літературі як Куруківський договір, передбачала такі пункти: реєстр збільшувався до 6 тис. чоловік (це було поступкою козацтву). Формування реєстру мало закінчитись не пізніше 18 грудня 1625 року, тобто за шість тижнів; реєстр при цьому треба було подати до коронного скарбу, а копії — старостам. Формування реєстру, як зазначалось у договорі, потрібно було для того, щоб польська влада мала «можливість заохотити більш здатних до успішної служби Речі Посполитій»²⁶. Аби уникнути ускладнень, добір козаків для реєстру треба було здійснити не на місці, а лише тоді, коли вони розійдуться по домівках. Платня реєстру призначалась у розмірі 60 тис. злотих на рік, тобто по 10 злотих на козака. Старшинам, щоб вони краще виконували свої обов'язки «на службі його королевській милості і Речі Посполитій», платня, порівняно з козаками, була набагато підвищена*. Старшини зобов'язувались не потурати козакам («не допускати са-

---

²⁵ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 321.

²⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 144.

* Договір призначав старшині таку платню: старшому реєстру — 500 злотих на рік, військовому судді — 100, обозному — 100, шістьом полковникам — по 50, шістдесяти сотникам — по 50.

мовільних рад і не скликати виписаних з реєстру козаків») і негайно придушувати «усяке свавілля і непослух»²⁷. Реєстровці, що мешкали в приватновласницьких маєтках, повинні були виїхати звідти протягом 12 тижнів. Залишитись там вони могли тільки за умови послуху власникам і згоди останніх. Всім учасникам повстання договір оголошував амністію.

Інші пункти угоди стосувались Запорозжя. Реєстрові зобов'язувались тримати на Запорозжжі («на Низу, за порогами») залого в 1000 або й більше козаків «у зв'язку з обставинами»*. Обов'язок наглядати за виконанням служби залогою покладался на старшого реєстру. Старшина також була зобов'язана спалити човни на Запорозжжі і забороняти всілякі зв'язки по Дніпру між волостями і Запорозжжям²⁸. Для того щоб забезпечити укладення реєстру в призначеному договором розмірі, Конецпольський залишив у Придніпров'ї під орудою Казановського 15-тисячне військо. Воно мало розміститися у Києві, Василькові, Трипіллі, Ржищеві, Стайках, Фастові і стояти доти, поки «козаки розберуться в 6 тис.»²⁹.

Незабаром після Курукова старшини заходилися складати реєстр. Разом з польськими комісарами і жовнірами вони їздили по селах і містах і вибирали людей для реєстру. До нього потрапляли тільки «ліпші люди», тобто ті, хто мав певне майно, необхідне для належного відбування військової служби³⁰.

Формування реєстру було складною справою. Заворушення у Східній Україні не вщухали. Якась частина козаків, що не мала ніяких надій потрапити до реєстру, сподівалася на допомогу з боку російського уряду. Посланець київського митрополита Іова Борецького священник Филип, що їхав до Москви наприкінці 1625 року, говорив царським воеводам: «А котрих ото... людей від козацтва відставляють, і ті козаки всі мислять посилати бити чолом тобі, государю... щоб ти, государю, пожалував їх, велів їм допомогу вчинити своїми государевими

---

²⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 143.

* Інші реєстровці, які не потрапили до залого, повинні були виступити по першому наказу коронних гетьманів «на допомогу регулярному війську або туди, куди буде потрібно» (Мемуары ... С. 145).

²⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 143—147; Акты ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. 78. С. 285—291.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 31. С. 62 (Повідомлення Путивльського воеводи).

³⁰ Там само.

людьми на поляків. І вони ото, козаки, стануть служити тобі, государю, і міста литовські стануть очищати в твоє государеве ім'я»³¹.

Реєстр було укладено в зазначений договором час і передано польським комісарам в Києві. Приблизно тоді ж на Україні було засновано шість реєстрових полків: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський. Полки мали назву міста, де перебувала управа полку і жила старшина на чолі з полковником. Полк поділявся на сотні на чолі з сотником. Артилерія реєстру зі всією обслугою і ремісниками (гармаші, фурмани, ковалі, столяри, лимарі і т. д.), а також військова музика — сурмачі, барабанщики тощо розташовувались у Каневі³².

Навесні 1626 року гетьман Михайло Дорошенко з реєстровими козаками, набраними з різних полків, вирушив на Запорозжя. Він повинен був у присутності представників коронного гетьмана виконати умову Куруківського договору щодо запорожців. Але Дорошенко не поспішав це робити. На Запорозжжі реєстровці спалили лише частину човнів, головним чином призначених для рибальства. Незабаром, під тиском запорожців, вони відступили до Хортиці. Залишивши тут залог у 1000 чоловік, «людей, вибраних» на чолі з полковником Іваном Кулагою, Дорошенко з рештою реєстровців повернувся на волость³³. В листі турецькому каймакану (начальнику турецьких військ у Криму) він з явним перебільшенням писав, що реєстровці нібито «тамошніх свавільників (запорожців) одних побили, других взяли в полон і спалили всі човни»³⁴.

Після укладення Куруківського договору ще більше посилювався тиск польської влади на український народ. Польські пани збільшували податки залежного від них населення. Багато козаків було покріпачено, а їхнє майно і ґрунти відібрані на користь шляхти. Різні кривди і насильства посилювались бешкетами польських жовнірів, розташованих в містах і містечках України. Львівський літописець писав, що жовніри в цей час на Украї-

---

³¹ Там само.

³² Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 185. С. 296 та Док. 188. С. 301.

³³ Там само. Док. 184. С. 293—294. Лист М. Дорошенка Ст. Конєцпольському (весна 1626 р.).

³⁴ Там само. Док. 186. С. 298. Лист від 5 травня 1626 р.

ні «кривди нестерпні чинили, людей без подання причини забиваючи»³⁵.

Утисків, обмежень і свавілля не уникнули і реєстровці. Коронний гетьман Конецпольський, наприклад, використовував реєстрових козаків для оборони своїх маєтків від татар тощо. У проханні до сейму реєстровці в 1627 році скаржились «на велику кривду» з боку місцевих панів, які відбирають майно, б'ють і мордують козаків. Реєстровці нарікали на те, що не можуть знайти захисту від цих насильств. Старшина з свого боку додавала, що місцева шляхта не дозволяє їй торгувати, закладати промисли і мати шинки³⁶. Вона заявляла, що військо не виконуватиме свої обов'язки, поки не буде покладено край утискам. Старшина наполягала на тому, що для підтримання боєздатності реєстрового війська треба обов'язково дозволити замість померлих козаків вписувати в реєстр «придатних і заслужених виписчиків»³⁷. Однак тут же вона зауважувала, що знайти таких виписчиків буде нелегко, бо вони «вже так пограбовані і сплюндровані своїми панамі, що лишилися тільки хіба що з душею»³⁸. Тоді ж старшина прохала уряд видати війську порох і свинець, збільшити платню і т. д.³⁹

Пограбовані і переслідуювані польськими магнатами селяни, міщани і козаки втікали на Запорожжя і в Росію. В травні 1629 року урядовий комісар реєстру Хмелецький писав королю: «На Запорожжі зібралось козаків майже стільки, скільки їх було під Хотиним, або навіть більше»⁴⁰.

До запорожців приєднувались і реєстрові козаки.

У 1628 році під час походу в Крим на допомогу хану Шагін-Гірею помер гетьман реєстровців Михайло Дорошенко. На його місце старшина висунула Григорія Чорного. Кандидатура Чорного була найбільш придатною для уряду, і він поспішив затвердити його⁴¹. Чорний придушував усякий вияв невдоволення з боку козаків. Наприкінці 1629 року на територію Східної України, головним чином у Київське воеводство, знов було введено частини кварцяного війська, які щойно повернулися з

³⁵ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 68. С. 86.

³⁶ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 188. С. 302.

³⁷ Там само. Док. 187. С. 299.

³⁸ Там само. Т. 8. Док. 190. С. 304.

³⁹ Там само. Док. 185. С. 295—296.

⁴⁰ *Ukrainne sprawy*. С. 86.

⁴¹ *Kronika Pawła Piaseckiego*. С. 346.

шведського походу *. Повернення жовнірів означало не тільки відновлення свавілля і бешкетів. Кварцяне військо було водночас тією каральною силою, яка негайно приходила на підмогу польським панам для придушення всяких виступів українського народу.

Розквартирування кварцяного війська посилило протест народу України. Множились напади на загони жовнірів.

Як завжди на допомогу народу прийшло запорозьке козацтво. Ще 1629 року частина тих реєстровців, що приєднались до запорожців, оголосила гетьмана Чорного позбавленим булави і обрала на його місце Левка Івановича ⁴². Тоді Чорний оповістив про виключення з війська всіх тих реєстровців, що втекли до запорожців, прийняв унію і дав клятву вести смертельну боротьбу з вільним козацтвом *.

Перед самою появою кварцяного війська на Україні Левка Івановича; як людину нерішучу, було звільнено козаками від гетьманства. На його місце обрали енергійного і талановитого Тараса Федоровича (Трясило) **.

---

* Кварцяне військо було виведене з України в Прибалтику 1626 року у зв'язку з поновленням польсько-шведської війни.

⁴² Українне справу. С. 184.

* На сеймі, по смерті Чорного, Конєцпольський так висловився про нього: «Хотів, бідолаха, так виконувати свої обов'язки гетьмана, щоб сеймові постанови були ретельно виконані., сподіваючись у такий спосіб заслужити королівську милість собі і всьому (реєстровому) війську».

** Сучасні українські історики діаспори О. Баран і Г. Гаєцький вперше дослідили походження цього славного ватажка запорозького козацтва. Спираючись на деякі польські відомості, а саме на документи королівського суду від 1647 року, де його називають татариним з Криму Усаном або Хасаном, вищезгадані історики наводять ще й такі відомості про його походження: під час московської кампанії (1618 р.) Хасан стає козаком і приймає православ'я під ім'ям Тараса. Він швидко здобуває славу серед козацтва, і вже 10 червня 1620 року папський нунцій писав: «5000 козаків прийшли з Чорного моря, перейшовши кордон Угорщини, і вступили на службу до імператора на чолі з відомим капітаном Гасаном Тарасом». Тарас став відомим воєначальником найманих австрійським цісарем козацьких загонів, що брали активну участь в Тридцятилітній війні. Досвід, який він здобув під час цієї війни, дуже прислужився у визвольних змаганнях в Україні. О. Баран і Г. Гаєцький вважають, що під час гетьманства Тараса Трясила в козацьких військах з'являється козацька кавалерія, яка разом з пішими військами починає відігравати важливу роль. Змінилася навіть офіційна назва війська Трясила. Тепер воно зветься «козацька кавалерія і інфантерія» (Вагап А., Гаєцьку Г. The cossacks in the thirty years war. С. 73—74; Також: Гаєцьку Г. Origins of Taras Trysielo // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 5/6. С. 354—357).

У квітні 1630 року козаки на чолі з Трясилом вирушили з Січі на волость. Їхнє військо налічувало близько 10 тис. козаків піших та кінних і везло з собою гармати. Трясило звернувся до українського народу з універсалом, закликаючи його повстати проти поневолювачів і вигнати жовнірів. До запорозького війська, що рушило в напрямку Черкас, стали приєднуватися селяни, міщани і козаки з різних міст Східної України. Севські воеводи доповідали в Москву: «А в яких... містечках запорозькі козаки жили по домівках, і нині... ті всі козаки із тих містечок ідуть в схід до гетьмана до Тараса і до козаків у місто Черкаси»⁴³.

В середині березня запорожці підступили до Черкас. Зупинившись за кілька верст від міста, вони послали туди розвідників. Ті оточили вночі будинок Чорного, захопили його у ліжку і доставили в козацький табір. За вчинені злочини козаки засудили Чорного до страти.

Довідавшись про арешт Чорного і про наближення запорозького війська, черкаська реєстрова старшина втекла з міста до Корсуня під захист жовнірів. Туди ж почали тікати з різних міст й інші старшини з загонами реєстрових козаків. Невдовзі в Корсуні зібралося близько 3 тис. реєстровців.

4 квітня запорожці вступили в Корсунь. У місті спалахнуло повстання. Міщани почали стріляти в жовнірів з вікон і горищ своїх будинків. Реєстрові козаки перейшли на бік повстанців. Вірна урядові старшина разом з частиною жовнірів втекла до Бара, в головну квартиру коронного гетьмана Конєцпольського і доповіла йому про події на Придніпров'ї, прохаючи «захистити їх як вірних його королівської милості вояків від свавільників». Конєцпольський, однак, не наважився негайно вирушити проти козаків. Він скликав до Бара магнатів і шляхту українських воеводств. У зверненні до них 7 квітня 1630 року, оповіщаючи про повстання, коронний гетьман писав: «Прошу вас, моїх милостивих панів, до яких найближче ця пожежа і які вже раніше довідались, що таке хлопське свавілля, добровільно прибути в військо його королівської милості, щоб погасити цю пожежу хлопською кров'ю»⁴⁴. Шляхта і жовніри почали збиратись у Бар до Конєцпольського. По дорозі вони погро-

---

⁴³ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 63. С. 110.

⁴⁴ Там само. Док. 44. С. 80.

жували жителям: «Коли повернемося, всіх вас в п'ясті м'яти будемо (потовчемо в ступі)»⁴⁵.

Тим часом повстання швидко розросталося. Після Корсуня козаки оволоділи Каневом, а потім Переяславом. Бентежні вісті про те, що полум'я повстання поширюється все далі і далі, одна за одною летіли до Бара. Це змусило коронного гетьмана поквартитися з походом. Попереду було відправлено з загонами шляхти відомого своїми кривавими бешкетами коронного стражника Самуїла Лаща.

Банда Лаща заливала руки кров'ю невинних людей. Лащівці вирізали населення цілих містечок, таких, наприклад, як Лисянка, Димер, незважаючи ні на стать, ні на вік. «Пан Лащ, до Києва йдучи,— писав львівський літописець,— Лисянку-містечко на самий день Великодний, всіх покарав як мужів, так і жон, так і дітей в церкві будучих, і попа з ними, по дорозі людей невинних, аби тільки Русин був (українець.— В. Г.) забивали»⁴⁶. До Лаща приєдналась купка реєстровців. Услід за Лащом на Переяслав вирушив Конецпольський. Виступові коронного війська намагались надати вигляду хрестового походу на козаків. До Бара на проводи коронного гетьмана зібралася вся довколишня польська шляхта. Під час урочистого богослужіння домініканці обнесли навколо костьолу і потім освятили меч Конецпольського, благославляючи його «русь (українців.— В. Г.)... викоренити»⁴⁷.

За повідомленнями, які мали російські воєводи, військо Конецпольського налічувало 12 тис. чоловік⁴⁸.

Конецпольський ішов у Придніпров'я «з великою люттю на козаків і на всю Русь» з тим «інтендом (наміром), щоб,— як писав львівський літописець,— спочатку козаків, а потім і в усій Україні Русь вистинати (викоренити) аж до Москви»⁴⁹.

Підійшовши до Києва з півдня, Конецпольський почав переправлятися через Дніпро. Вночі, коли значна частина війська була вже на лівому березі, на штаб Конецпольського напала сотня кінної розвідки. У штабі зчинився переполюх, під час якого козаки схопили ні-

---

⁴⁵ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 68. С. 88.

⁴⁶ Там само. С. 86.

⁴⁷ Там само. С. 89.

⁴⁸ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 63. С. 109.

⁴⁹ Історія України в документах і матеріалах Т. 3. Док. 68. С. 86.

мецького капітана «і самого пана гетьмана мало не спіймали»⁵⁰. Конецпольський швидко повернувся до Києва, щоб дочекатися тут загонів, що відстали. Аж через кілька днів коронне військо переправилось через Дніпро і вирушило на Переяслав. Через якийсь час воно зайняло позиції під містом.

Незважаючи на те що коронне військо було набагато краще озброєне, ніж козацьке і мало більшу за числом кінноту та сильнішу артилерію, Конецпольський не наважувався наступати на Переяслав. Очікуючи нових загонів, він намагався водночас не допускати підмоги козакам в Переяслав. Одного разу Лащ доповів Конецпольському, що до міста наближається загін повстанців числом в 200 чи 500 чоловік. Взявши з собою «жовніра доброго» в дві тисячі, Конецпольський кинувся наздоганяти цей загін. Повстанці вступили в нерівний бій. Оточені з усіх боків ворогом, вони зайняли шопу, що самітньо стояла у полі, і «боронилися так, що жодного живцем (жовніри) не піймали»; полякам пощастило захопити лише одного сотника, але і то тяжко пораненого. В цей час з польського війська до козаків у Переяслав перебігло двоє слуг. Вони повідомили козакам про бій Конецпольського з загном повстанців у полі. Тоді Тарас Трясило вдарив по табору коронного війська, що залишилось під орудою польного гетьмана Миколи Потоцького. Почалась люта січа. На допомогу Потоцькому до табору повернувся Конецпольський, і бій став ще жорстокішим. Близько шостої години пополудні почалась страшенна злива. Козаки, захопивши три гармати, дві гаківниці й іншу зброю, відійшли до Переяслава. Кожна з сторін втратила до двох тисяч чоловік. Козаки вбили ротмістра Ганібала, дорадника Конецпольського, «по якому сам пан гетьман як по батьку плакав», і інших визначних шляхтичів, або, як їх іронічно називав львівський літописець, панів Красновойського, Красносельського, Красноставського⁵¹. Приблизно в середині травня, вночі, невеликий загін козаків непомітно підкрався до тієї частини табору, де розташувався штаб Конецпольського, який охороняла добірна шляхетська короґва — Золота рота. В останній було 150 шляхтичів, що належали до вельможних родин. Захоплена зненацька козаками, Золота рота після короткого бою була цілком знищена. Героїчній боротьбі козаків під Переяславом Та-

---

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. С. 86—87.

рас Шевченко присвятив свій відомий твір «Тарасова ніч». Події гої незабутньої ночі, яка закінчилась знищенням Золотої роти, так зображені поетом:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали...
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі —
Тії ночі кривавої,
Що славою стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала*.

У боротьбі козаків з польськими панами під Переяславом брав участь, можна думати, майбутній керманч визвольної війни Богдан Хмельницький, якого сучасник, польський історик В. Коховський, називав «споборником Тараса»⁵².

Напади козаків на польський табір тривали і в наступні дні. Коронне військо швидко тануло. 18 травня Конєцпольський звернувся до шляхти українських воєводств із закликом поспішити до нього на допомогу, бо його становище з кожним днем гіршає⁵³. В тилу коронного війська діяли окремі невеликі повстанські загони. У Києві, наприклад, вони спалили 50 великих човнів (байдаків), не рахуючи малих, на яких можна було послати Конєцпольському допомогу. Між Борисполем і Буржанами повстанці розбили загін жовнірів, який йшов на допомогу Конєцпольському. З усього цього загону лишилося в живих тільки 25 жовнірів. Нападів зазнава-

---

* Епізод винищення Золотої роти деякі історики, наприклад Д. Дорошенко, вважають поетичною вигадкою, що веде своє походження з «Історії Русів», за якою пішов і Т. Шевченко в «Тарасовій ночі» (Д. Дорошенко. Нарис історії України. Т. 1. С. 219).

⁵² Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К., 1954. С. 72.

⁵³ Архив ЮЗР. Ч. 3, т. 1. Док. 84. С. 309—310.

ли також і інші польські загони, наприклад, жовніри, котрі стояли в Копачеві, Димері і Білгородці⁵⁴.

На початку червня відбувся бій, який вирішив долю кампанії. Натхненні бажанням покінчити з ворогом, козаки навально кинулись на польський табір. Ворог зазнав тяжкого удару. Крім багатьох вбитих він втратив майже всю артилерію. Намагаючись відрізати Конецьпольському шлях до відступу, козаки зруйнували парми та інші способи переправи на Дніпрі*.

Становище польського війська було вельми скрутне. За словами Пясецького, під Переяславом полягло жовнірів і шляхти набагато більше, «ніж за всю останню (польсько-шведську) війну». Лише панства загинуло близько 300 чоловік⁵⁵. Всього ж коронне військо втратило близько 10 тисяч⁵⁶. Жовніри нарікали на коронного гетьмана і погрожували заколотом за те, що «їх так багато загинуло і гине»⁵⁷. Невдовзі до Конецьпольського надійшла підмога, але останній, переконавшись у тому, що з козаками йому не впоратись, «хоч би його військо було і в десять раз більше»⁵⁸, вирішив піти на мирову.

Під Переяславом козаки завдали відчутної поразки коронному війську. Проте вони не закріпили своєї перемоги. Цьому стала на перешкоді, як і в багатьох інших повстаннях, боротьба в самому козацькому таборі. Частина старшини і колишніх реєстровців, що побоювалися розгортання повстання, наполягала на укладенні угоди з панами. Тарас Федорович з 10 тис. козаків, що вимагали продовжити повстання, подався на Запорожжя.

8 червня між козацькою старшиною, що залишилась, і Конецьпольським було укладено угоду. Польські пани погоджувались збільшити реєстр до 8 тис. козаків. Реєстровці, зі свого боку, зобов'язувались утримувати на Запорожжі залогу в 2 тис., негайно віддати гармати, за-

---

⁵⁴ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 68. С. 87—88.

* Як повідомляли путивльські воеводи, «на останньому бою черкаси у гетьмана Конецьпольського в обозі наряд взяли і багатьох поляків в обозі побили і перевози по Дніпру відняли і парми по перевозах попалили» (Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 69. С. 89).

⁵⁵ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 346.

⁵⁶ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 68. С. 88. «Так повідають,— зазначає львівський літописець,— що триста вельми значних панів..., (а) всього війська до десяти тисяч загинуло».

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

хоплені у коронного війська, і повернути полонених, а також вирушати за першою вимогою короля на оборону Речі Посполитої⁵⁹. Гетьманом реєстру призначався Тимофій Орендаренко⁶⁰.

Рядове козацтво з обуренням і гнівом зустріло угоду з польськими панами. Воно і чути не хотіло про такий реєстр, до якого зараховували лише заможних людей. Путивльські воеводи, відзначаючи суперечності серед козацтва, писали: «Черкаси-бо кращі люди хочуть розписуватися, а дрібні-бо черкаси ж розписуватися не хочуть»⁶¹.

До того ж Конецпольський порушив умови угоди. Повернувшись до Бара, він оголосив, що Переяславський договір недійсний і що козаки мають виконувати умови, ухвалені біля Куруківського озера, згідно з якими реєстр обумовлювався в 6 тис. козаків. На початку 1631 року Конецпольський під тим приводом, що жовніри мають потребу в зимових квартирах, вирядив частини кварцяного війська до Києва, Ніжина, Бикова, Березані, Носівки, Дивиці та ін.⁶².

Зрада польських панів посилила протест українського народу. Міщани Ніжина і прибулі сюди жителі навколишніх сіл відмовились впустити до міста два полки жовнірів (2 тис. чоловік). Жовніри тричі намагались силоміць заволодіти містом, проте його захисники під проводом полковника Івана Балиловця дали відсіч усім нападам і примусили ворога відступити. Повстання спалахнуло також в Канівському і Черкаському старостах.

До повсталих, як повідомляли путивльські воеводи, звернувся «із Запорог гетьман черкаський Тарас», закликаючи їх, щоб вони «проти поляків стояли всі, а на шість тисяч не виписувались»⁶³. Услід за тим Тарас Трясило із запорожцями знов рушив на допомогу повстанцям. На початку червня 1631 року севські воеводи повідомляли в Москву, що «козаки... запорозькі і черкаси зішлись... і стали в Черкасах, та в Переяславі, та в Каневі... а гетьман... у козаків Тарас»⁶⁴. Козаки прагнули вигнати жовнірів і визволити Україну від польської шляхти.

⁵⁹ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Док. 217. С. 349. Док. 218. С. 349—350.

⁶⁰ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 69. С. 89.

⁶¹ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 62. С. 108.

⁶² Там само. Док. 39. С. 102. Док. 69. С. 120.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. Док. 63. С. 109.

На випадок невдачі вони гадали повернутись на Запорожжя, а потім, можливо, прохати російський уряд прийняти їх під свою владу: «А буде так, государю,— писали севські воеводи,— їх сила не візьме проти ляхів стояти за віру і за те, щоб їм із козаків не виписуватися, і козаки, ото, государю, хотять, побравши наряд і всякі запаси, йти в Запороги, а із Запорог прийти на Дон і з Дону посилати до Москви бити чолом... щоб ти, государю, пожалував їх, велів їм бути під своєю государською державою»⁶⁵.

Проте на цей раз похід козаків не мав такого успіху, як минулого року. Старшині вдалося стримати частину реєстровців від участі у повстанні. До Тараса Трясила і запорожців звернулися ніжинці з проханням «оборонити їх від ляхів». Але він відповів, що допомогти їм не має змоги, «тому що між ними (козаками реєстровими і нерєєстровими) стала ворожнеча»⁶⁶. В зв'язку зі зміною обставин запорожці мусили повернутися на Січ. Разом з ними пішов на Запорожжя також полковник Дацько Білоцерковець з частиною реєстровців.

Польський уряд, незадоволений реєстровим гетьманом Орендаренком, який не зміг «вгамувати козаків», влітку 1631 року призначив на його місце Івана Кулагу-Петражицького. Останній, одержавши гетьманську булаву, заходився наводити «порядок» у реєстрі.

Наприкінці 1631 року поблизу Києва реєстрові козаки затримали московського і шведського послів, що їхали на Запорожжя до Тараса Трясила. В цей час готувалась нова війна між Росією і Польщею. Прагнучи повернути землі, захоплені раніше Польщею, Росія намагалася забезпечити собі допомогу з боку запорозького козацтва. Послу, який віз запорожцям царську грамоту, уряд наказав доїхати до Запорожжя у такий спосіб, щоб не потрапити до рук реєстрових козаків. Але послам не поталанило. Затримані реєстровцями, вони були негайно доставлені до гетьмана Кулаги. Той наказав кинути їх до в'язниці, забрати у них всі папери. Але прочитати їх він, за звичаєм, мав право тільки на раді. Тому в Києві, що був на той час місцем перебування реєстрового гетьмана, й було скликано раду. Довідавшись із грамоти, що російський уряд пропонує запорожцям виступити разом

---

⁶⁵ Там само. С. 110.

⁶⁶ Державна публічна бібліотека України (Рукописний відділ). Док. 104. Арк. 315.

з Росією проти Польщі, реєстровці погодилися з цим. Однак старшина і «кращі люди, що прилучилися до поляків», почали умовляти козаків відмовитись від свого наміру⁶⁷. Під тиском старшини рада розійшлась, не прийнявши ніякої угоди. Скориставшись з цього, Кулага залишив у себе папери, а послів відправив до Конецпольського. За наказом останнього, російського посла було страчено, а шведського кинуту до в'язниці⁶⁸.

Навесні 1632 року Кулага з 4 тис. реєстровців вирушив на Запорожжя⁶⁹. За деякими відомостями, Кулага захопив Хортицю і витіснив звідти козаків Білоцерківця, спалив частину човнів і навіть захопив у полон Тараса Трясила⁷⁰. На цьому, мабуть, і закінчились успіхи Кулаги. Для продовження боротьби із запорожцями Кулага відновив реєстрову залогу біля о. Хортиці, залишивши там 1500 козаків під орудою полковників К्लішка і Коленка (він же Калинник)⁷¹. На сеймі 1632 року король похвалив Кулагу і старшину за їхні заходи проти запорожців. Однак, ледве Кулага повернувся до Канева, як одержав тривожну звістку Калинника, який доповідав, що запорожці збудували нові човни і збираються в морський похід на Туреччину, а йому, Калиннику, загрожують, «зв'язавши, взяти із собою на море»⁷².

У відповідь на це Кулага збирався відрядити Коленку і Клішку на підмогу по сотні козаків від кожного полку. Проте виконати це Кулага не встиг — його стратили свої ж козаки, коли довідалися про його нерішучу позицію на сеймі в справі захисту православної церкви⁷³.

У квітні 1632 року помер король Сигізмунд III і в Польщі почалася звична для подібного випадку боротьба за кандидатуру нового короля. Російський уряд вирішив скористатися з цього, щоб повернути відібрані Польщею землі. Влітку того ж року російське військо вирушило на Смоленськ (під орудою воевод Шеїна і Ізмайлова) та Чернігів (під орудою Бутурліна). Ці дії Москви викликали переполох серед магнатів і шляхти, які встигли вже привласнити значну частину Смоленщи-

---

⁶⁷ Акты Московского государства. СПб., 1890. Т. 1. Док. 328. С. 346.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. Док. 333. С. 350. Док. 336. С. 351.

⁷¹ Там само. Док. 336. С. 351.

⁷² Там само.

⁷³ Дорошенко Д. Нариси Історії України. Т. 1. С. 220.

ни і прагнули оволодіти новими московськими землями. Вони вимагали від уряду швидше провести вибори короля і негайно вирушити на Москву.

27 вересня у Варшаві було скликано елекційний (для виборів) сейм⁷⁴. Цього разу сейм завершив свою роботу дуже швидко. Новим польським королем було обрано сина Сигізмунда III Владислава IV. Водночас сейм ухвалив зібрати надзвичайний податок (по два злотих з диму)⁷⁵, збільшити кварцяне військо і негайно вирушити на чолі з Владиславом IV на Смоленськ. Друге військо під орудою кам'янецького каштеляна Олександра Пясочинського (креатура Станіслава Конєцпольського і Яреми Вишневецького) мало вирушити на Путивль. Це військо планували сформувати з магнатських надвірних частин, реєстровців, а головним чином — з «охочих» козаків.

На цьому сеймі і на наступних (1635 і 1647) було досягнуто компромісу і в церковній справі: за православними визнано свободу віри, їм не заборонялось займати міські уряди, поверталось право засновувати школи, друкарні, шпиталі, братства. Київський митрополит знову дістав кафедру Св. Софії й Печерський монастир; крім київської митрополії православні одержували ще єпископські кафедри в Луцьку, Львові й Перемишлі. Від уніатів відбирався ряд церков і монастирів. Однак значна кількість єпископських кафедр, як і раніше, лишалась за ними. Це стосувалось єпископств у Холмі, Володимирі на Волині, Пінську і Полоцьку^{75а}. Як бачимо, перемога православних була значна, але цим не вирішувалась церковна проблема. Унія лишалась в опозиції до православ'я, це вело до ворожнечі між українцями за

---

⁷⁴ Ще раніше козаки прибули із своїми справами до польсько-го сенату. Як передає в своїх «Споминах» польсько-литовський магнат і державний діяч Альбрехт Радзівілл (3 липня 1632 р.), «...на сенаті розглядалися пункти, отримані від козаків, де вони заявляли, що, будучи частиною Речі Посполитої, вони вимагають свободи грецької релігії, а також просили збільшити військо і плату, забезпечити їх порохом тощо». Польський уряд глузливо відповів: «Козаки дійсно є частиною Речі Посполитої, як самі себе іменують, але такою частиною як волосся або нігті на тілі людини, які, коли виростають великими, то волосся обтяжує голову, а нігті гостро колють, через те їх треба обрізувати; от так і козаки, коли їх мало, вони можуть допомагати в боротьбі Речі Посполитій, але коли вони розмножаться, то королівству треба пильнувати, щоб від хлопства руського реbelie (повстання.— В. Г.) проти панів не сталося» (Radziwill Albrecht Stanislaw. Pamiętnik. Poznań, 1835. Т. 1. С. 24).

⁷⁵ Акты Московского государства. Т. 1. Док. 338. С. 352.

^{75а} Дорощенко Д. Нарис історії України. Т. 1. С. 220.

релігійною ознакою і продовжувало значно послаблювати їхні сили перед спільним ворогом.

Толерантна, порівняно з попередньою, церковна політика пояснювалась бажанням польського уряду в зв'язку з наближенням війни з Росією уникнути зіткнень зі своїми українськими підданими і більше того — якомога вигідніше використати їх в цій війні. Владислав IV зажадав допомоги навіть з боку таких своїх підданих, з якими польський уряд ще вчора вів криваву боротьбу: селянам, котрих силою повертали під владу панів, сьогодні пропонується стати козаками і взяти участь у війні з Росією. Щоб залучити на службу якомога більше «охочих», Владислав IV негайно посилає реєстровому війську платню грошима⁷⁶. Рильський воевода писав у травні 1633 року, що польська влада в Україні «охочих людей... накликає, щоб всякі охочі люди писалися знову в козаки, а котрі там старі козаки були залишені (виписані), і тим... велено бути як раніше (козаками), і гроші і сукна тим новоприбулим і ... старим козакам велено ж давати»⁷⁷.

Козаки брали участь в московській кампанії. Так, 1634 року козацьке військо числом в 20 тис. під орудою гетьмана Орендаренка прийшло на допомогу невеликій (9 тис.) армії короля, інші частини козаків діяли поблизу Вязми, Ржева, Калуги. Були козаки й у війську Я. Вишневецького та Л. Жолкевського в Комаринській волості при облозі Севська. Однак особливого бажання воювати в команді магнатів козаки не виявляли. У двадцятих числах квітня 1634 року рильський воевода повідомляв у Москву, що «у Жолкевського і у Вишневецького... з лістровими (реєстровими.— В. Г.) черкасами учинилась незгода, а сказали лістрові черкаси пану Жолкевському і Вишневецькому, що їм, лістровим козакам, з Жолкевським і Вишневецьким... не йти (не по дорозі)»⁷⁸.

Війна між Польщею і Росією тривала до середини 1634 року. В червні було укладено так звану Полянівську мирну угоду. Результатом її було те, що хоч польський король зрікався зазіхати на російський трон, однак за Польщею ще утримувались Смоленська і Сіверська області.

---

⁷⁶ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 74. С. 128; Акты Московского государства. Т. 1. Док. 427. С. 404—405.

⁷⁷ Акты Московского государства. Т. 1. Док. 336. С. 351—352.

⁷⁸ Там само. Док. 664. С. 616.

По укладенні мирної угоди з Росією польські пани вдалися до нових репресій щодо козаків. Скликаний в лютому 1635 року сейм у Варшаві ухвалив рішення про розміщення кварцяного війська в українському Подніпров'ї. Було оголошено також, що кількість реєстрових козаків не може перевищувати 7 тисяч чоловік. Король відверто заявив, що про збільшення реєстру мова може йти тільки під час війни, тобто тоді, коли козаки потрібні Речі Посполитій. Для перевірки реєстру було призначено комісарів на чолі з Л. Жолкевським і А. Киселем. Для втримання козаків у покорі ухвалили: кожен непокірний гетьману або старшині козак, або такий, що брав участь у скликанні «чернецької ради» (так називалась скликана козаками без дозволу старшини рада), підлягав не тільки виключенню з реєстру, а й страті.

У всій системі урядових заходів, спрямованих проти українського народу, особливе місце відводилось боротьбі із Запорозькою Січчю, яка щодалі відіграла все помітнішу роль у визвольному русі України. Сейм 1635 року підтвердив усі попередні ухвали про заборону (під загрозою найсуворіших покарань) втеч на Запорозжя, провезення туди зброї, провіанту тощо. Більше всього польські магнати і шляхта Східної України наполягали на тому, щоб були вжиті дійовіші заходи, спрямовані на припинення втеч селян на Запорозжя⁷⁹.

Для цього сейм ухвалив «збудувати фортецю на Дніпрі, там, де гетьмани наші (коронні) визнають доречним, і поставити туди відповідну залогу з піхоти і кінноти, забезпечивши її амуніцією».

Для спорудження фортеці сейм наказав негайно виділити зі скарбниці 100 тис. злотих⁸⁰. Фортеця мала, на думку польського уряду, бути опорою їхнього панування у Подніпров'ї і разом з тим розірвати усякий зв'язок Запорозжя з волостю. Ухвала сейму свідчила водночас про те, що Польща вже не могла покладатись на реєстр і його залогу на Запорозжжі.

Нагляд за будівництвом узяв на себе коронний геть-

---

⁷⁹ Втечі українських селян і міщан «у козаки» набули в 30-х роках XVII століття великих розмірів. Український козак Лаврін Лепляїв розповідає 13 вересня 1635 року севським воеводам, що Концепольський збирається йти з військом на козаків, тому що «від них (від поляків) з Польщі всі піддані їм селяни і хлопці (мабуть, хлопи.— В. Г.) тікають в українські міста і стають козаками» (Восоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 92. С. 159).

⁸⁰ Там само. Док. 83. С. 144—145.

ман С. Конєцпольський. Керування роботами він доручив талановитому французькому інженеру Гійому-Левасєру де Боплану, який був тоді у нього на службі. Місце для фортеці обрали на правому, високому березі Дніпра біля першого, Кодацького порога, де Дніпро круто завертає на південний захід. Сюди для роботи пригнали багато вибранців з шляхетських маєтків, полонених татар тощо. Будівництво фортеці почалося ранньою весною 1635 року, а в липні того ж року завершилось.

Кодацька фортеця височіла на пагорбі і являла собою чотирикутник з виступаючими назовні бастионами. В колі фортеця мала 900 сажнів (близько 1800 м). З трьох боків її оперізував глибокий рів, а із західного боку стіни фортеці височіли над Дніпром. Наблизитись до неї звідси було майже неможливо. Через один з ровів (рови були такі глибокі і широкі, що нагадували безодню), навпроти єдиної брами, діяв підйомний міст, по якому проходили і проїжджали до фортеці. Спуск до річки з північного боку — ще крутіший, до того ж вкритий від самого низу до верху великим камінням. Крізь зроблений тут хідник можна було спуститися покрученою стежкою до Дніпра по воду. Південний бік фортеці, звернутий до степу, не мав природного захисту. Щоб утруднити тут підхід ворога (головним чином кінноти), на великій відстані були розкидані гострі металеві гаки (шипи). В дно фортечного рову з тією ж метою позабивали загострені дубові кілки. Усередині фортеці були землянки для залоги, з віконцями, затягнутими пухирем, дерев'яний будинок і льохи для провіанту, склепи для пороху. Один з льохів слугував в'язницею. Фортеця Кодак являла собою міцне укріплення. З її бастионів у степ і на Дніпро дивилися жерла гармат. Фортеця спроможна була вмістити тисячу і навіть більше людей⁸¹.

Комендантом Кодака призначили капітана Жана Маріона, француза, а комісаром — шляхтича Пшияловського. Обидва були креатурою Конєцпольського. Залога фортеці складалася з двох іноземних драгунських сотень, які несли службу на фортечних валах, звідки відкривалась панорама Дніпра і степу на десятки кілометрів навколо. Кінні команди драгунів патрулювали околиці, на-

---

⁸¹ Dubiecki M. Kudak twierdza kresowa i jej okolice. Warszawa, 1879. С. 72—77.

магаючись не пропустити нікого з тих, хто намірявся втекти на Запорозжя, або ж ішов звідтіля на волость *. Затриманих людей примушували відбувати тяжкі роботи у Кодаку. На ніч їх заковували в кайдани і кидали до в'язниці⁸².

Про будівництво поляками Кодацької фортеці в одній українській пісні говориться:

Не хотіли пани-ляхи
Попустити ї трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Тай через пороги,—
Спорудили над Кодаком
Город-кріпостницю
Ще ї прислали в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Іде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі...⁸³

Запорозькі козаки добре розуміли, чим загрожувало б їм панування поляків тут, біля самого Запорозжя. В Січі заходилися готуватись до нападу на Кодак. Керівництво цією важливою операцією взяв на себе Іван Сулима (документи називають його гетьманом). Сулима був відомий запорожцям як заслужений і відважний отаман *. В його загоні було багато втікачів, що недавно прибули на Запорозжя з волості⁸⁴. Про кількість сулимівського війська точних відомостей немає. За од-

---

* Російські воеводи писали: «Котрі запорозькі козаки із Запорог та із міст ходили... мимо того містечка (Кодака.— В. Г.) і тих козаків... з того містечка заставні німці побивали... (іншими) робили міські всякі кріпості і земляні насипи» (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 92. С. 159).

⁸² Dubiecki M. Kudak twierdza kresowa i jej okolice. С. 82.

⁸³ Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955. С. 85.

* Ще в 1621 році Сулима брав участь в морському поході запорожців на м. Ризу.

⁸⁴ «А котрих же козаків виписали поляки, і ті виписні вийшли з литовських міст, до того ж гетьману Сулимі в зібрання, і зібралоя запорозьких козаків із Сулимою тисяч з півтретьяцетъ» (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 92. С. 159).

ними свідченнями, у нього було 800, за іншими — 3 тис. козаків ⁸⁵.

Увечері 3 серпня 1635 року козаки на чолі з Сулимою підійшли до фортеці. Опівночі, коли все у фортеці завмерло, кілька сміливців тихо підкралися до сплячих вартових і зняли їх. Один з вартових, проте, спромігся подати сигнал небезпеки. Драгуни прокинулись і взялися за зброю. Але було вже пізно: по приставлених драбинах козаки забрались у фортецю. Невдовзі залогу Кодака була майже цілком знищено. Врятувалось лише 15 чоловік, що були в роз'їзді. З в'язниці козаки визволили 20 чоловік.

Про падіння Кодака у вересні того ж року путивльський воевода повідомляв у Москву, що «запорозькі козаки, отаман Сулим зайняв і спалив на Дніпрі городки (укріплення.— В. Г.), котрі були поставлені знову (нещодавно.— В. Г.), для (заборони.— В. Г.) проходу в Запороги... литовських людей, і німців у тих городках побили, і наряд (гармати.— В. Г.) забрали» ⁸⁶.

У польських офіційних колах звістка про падіння кодацької фортеці викликала велике занепокоєння. Адам Кисіль, що залишився на Україні замість коронного гетьмана *, зауважив пізніше, що ця подія могла стати сигналом до такого повстання, яке охопило б ймовірно всю Україну ⁸⁷. Разом з Жолкевським він розробив план повернення Кодака, бо, за його словами, «доти, доки Річ Посполита надіслала б сюди своє військо, ми б тут, на Україні, всі загинули» ⁸⁸.

Підкуповуючи обіцянками і грошима, Кисіль підмовив частину реєстрової старшини, і вона вирушила разом з реєстровими полками до Кодака. Ще до цього старшина відрядила кілька зрадників, які, удаючи втікачів, мали увійти в Кодак і сприяти його захопленню поляками.

Зрадники підступили до Кодака і стали умовляти за-

---

⁸⁵ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 71. С. 90—91; За словами Лавріна Лепляйва, у Кодаку було «4000 чоловік німців». (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 92. С. 159).

⁸⁶ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 93. С. 160.

* Конецпольський з коронним військом перебував з весни 1635 року в Інфлянтах у зв'язку з очікуванням війни з Швецією. До війни, однак, не дійшло, і 12 червня між Польщею і Швецією було укладено мирну угоду.

⁸⁷ Державна публічна бібліотека України (Рукописний відділ). Фонд: Польські рукописи. Док. 94. Арк. 128.

⁸⁸ Там само.

порожців впустити їх до фортеці, бо, мовляв, за ними йде погоня. «Прийміть нас до себе, жебих мось (щоб.— В. Г.) боронитися вкупі»,— говорили вони. Запорожці, підозрюючи зраду, спочатку не повірили їм, але потім впустили у фортецю⁸⁹. Невдовзі до Кодака прибула реєстрова старшина з військом. Почалась довга облога. Запорожці мужньо боронились, відбиваючи один приступ за одним. Реєстровці втратили 1 тис. убитими. До того ж настала зима. У фортеці бракувало не тільки харчів, пороху і свинцю, а й дров. Оборонці дуже страждали від голоду й холоду. В ці надзвичайно тяжкі часи посилили свої інтриги зрадники. Вони влаштували змову, схопили Сулиму та ще п'яťох керівників і видали їх реєстровій старшині. Закувавши Сулиму і його товаришів у кайдани, нападники, які спочатку обіцяли їм дарувати життя, відправили їх усіх до Варшави на суд⁹⁰. Решту запорожців карали у фортеці: їх тортували, відрізали носи і вуха, засилали на працю у маєтки Конецпольського в Гадяч⁹¹. Кодак потрапив до рук реєстровців, вірогідно, наприкінці 1635 року⁹².

⁸⁹ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 71. С. 90.

⁹⁰ Там само. Док. 71. С. 90; Док. 72. С. 90—91.

⁹¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 173.

⁹² Підставою для цього припущення може бути те, що сейм у Варшаві, під час якого туди привезли Сулиму з побратимами, засідав на самому початку 1636 року (див.: Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 72. С. 91).

М. Грушевський пише в своїх працях, що Сулима був реєстровим старшиною і напав на Кодак не з боку Запорожжя і не з запорозькими козаками, а з волості і до того ж з реєстровцями (див.: М. Грушевський. Історія України-Руси. Вид. 2. К.; Л., 1922. Т. 8, ч. 1. С. 222—223). Однак усі матеріали свідчать про те, що Кодак взято запорожцями на чолі з Сулимою. Так, наприклад, король Владислав IV у грудні 1635 року прямо вказував, що Кодак взято «нереєстровцями» (Державна публічна бібліотека України (Рукописний відділ). Фонд: Польські рукописи. С. 94. Арк. 12). Про те, що під Кодак Сулима прийшов із Запорожжя і з запорожцями, одноставно свідчать два найбільш обізнаних сучасники — Боплан і Обухович (див.: Боплан Гійом-Левассер де. Опис України. С. 73; Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 72. С. 90—91). Досить виразну характеристику Сулимі дав Альбрехт Радзівілл. Згадуючи ці події, він писав у «Споминах» від 2 грудня 1635 року: «В той день, коли я виїжджав з Варшави, Сулиму з іншими козаками у Варшаві на людях стратили через те що він, маючи під своєю рукою 6 тисяч козаків... ця кількість зростає за рахунок збіглих з усіх сторін селян, які на села, містечка турецькі нападали, грабували, палили і чайками під самий Стамбул підходили так близько, що як колишній султан турецький Сулейман, так і теперішній спокійно в Стамбулі сидіти не могли. Звідси

Цікавою і до останнього часу маловідомою є сторінка з історії козацтва, яка розповідає про військові дії козаків-найманців поза межами України*. На увазі участь козаків у Тридцятилітній війні, що, безперечно, справило певний вплив як на самий розвиток козацтва, так і взагалі на культурний і національний розвиток українського народу в цілому.

Українське козацтво на той час ставало дедалі відомішим у Європі і сприймалось як визнана військова сила. Коли виступом австрійських Габсбургів, які стояли на чолі Священної Римської імперії, розпочалася війна проти повсталих чехів, вона помалу втягнула в свою орбіту майже всі європейські держави.

Козаки у складі лісовчиків, а також окремими загонами воювали на боці австрійського цесаря вже в перший так званий чесько-пфальцький період Тридцятилітньої війни (1618—1624). Їх використовували проти угорців, які на чолі з трансільванським князем Г. Бетленом

нарікання турків і погрози війною з поляками. Гетьман коронний Конецпольський хотів цьому перешкодити, він на острові на Дніпрі побудував фортецю, названу Кодаком, помістив там кілька сот драгунів під командою Маріона, досвідченого жовніра, щоб той козакам не дозволяв робити набіги. Маріон без волі на те гетьмана вирішив не тільки козацькі набіги зупиняти, а навіть лов риби й полювання біля річки заборонив і деяких свавільників спіймав і, закувавши чоловік 20, кинув до в'язниці.

Далі він сповіщає: «Сулима темної ночі фортецю взяв і сторожу знищив. Сподівались козаки, що король і гетьман заклопотані війною і потребують козацької допомоги. Однак в цей час було укладено мир з прусакми, і козаки самі (маються на увазі підослані зрадники.— В. Г.), боючись помсти Конецпольського, Сулиму з п'ятьма його прибічниками зв'язали і відправили до Варшави на сейм». Цікаво підкреслити, що сам король, за словами Радзівілла, «шукав спосіб звільнити їх, бо хотів козаків у теперішній експедиції пруській використати». (Radziwill Alb. St. Pamiętniki. Poznań, 1839. Т. 1. С. 288—289).

Нарешті пам'ять про належність Сулими до січового «Товариства» збереглась у народній думі:

Обізвався серед Січі

Курінний Сулима:

«Гей, давайте, хлопці зварим

Вражим ляхам пива!»

Обізвався Павлюк-хорунжий:

«Допомоги дати!»

«Щоб ту лядську перепо́ну (тобто Кодак.— В. Г.)

Нащент зруйнувати!» (Укр. народні думи та пісні.

С. 85).

* З виходом у світ книги О. Барана і Г. Гаецького «Козаки в Тридцятилітній війні» (Рим. Т. 1, 1969; Т. 2, 1983 — англ. мовою) ця сторінка з історії козацтва було значною мірою прочитано.

намагались звільнитися з-під гніту Габсбургів. Об'єднавшись з чеським військом, Бетлен в кінці листопада 1619 року розпочав облогу Відня. Ще раніше, в жовтні того ж року, козацьке наймане військо під орудою Д'єрде Хомоннаї, якого підтримав польський король Сигізмунд III, перейшло Карпати й вступило на терен Угорщини. Тут 22 листопада біля с. Стропки на річці Ондава козаки розбили угорців⁹³.

Після тримісячної служби козаки залишили Хомоннаї і повернулись на Україну. Ця перша кампанія козаків в Угорщині виявила не тільки їхню військову майстерність, а й відіграла значну роль в піднесенні національно-визвольної боротьби закарпатських українців, що жили у східній частині північної Угорщини. Вони допомагали козакам виганяти угорську шляхту, яка гнобила місцевий український люд, вступали до козацьких загонів. «Ця подія,— пишуть О. Баран і Г. Гаєцький,— була першою спробою в XVII столітті національної злуки карпатських українців з козацтвом»⁹⁴.

Брали участь козаки і в Богемській війні. Щоправда, тут вони виступали як звичайні на той час найманці, мало чим відрізняючись від лісовчиків, які воювали разом з ними.

На початку 30-х років XVII століття в Тридцятилітню війну вступають Польща і Росія. Остання, прагнучи послабити Польщу, стала надавати значну економічну і політичну допомогу Швеції — ворогові Польщі, розпочала з останньою війну, яка, однак, завершилась не вигідним для Росії Поляновським миром 1634 року.

Козаки, як ми знаємо, брали участь в найважливіших битвах цієї війни. Відзначились тут воєначальники Тарас Федорович і Богдан Хмельницький. Останній за хоробрість отримав від польського короля шаблю⁹⁵. Кіннота Тараса Федоровича (Трясила) відіграла вирішальну роль в бою під Щелкановим (10 квітня 1634 року), де була вщент розбита російська армія⁹⁶.

Розв'язавши в цій війні собі руки, Польща почала готуватися до війни зі Швецією, на трон якої претендував Владислав IV. Здавалося, ситуація була вигідною

---

⁹³ Ваган О. Гаєцьку Г. The cossaks in Thirty years war. С. 34.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Соч. М., 1904. Т. 9. С. 75.

⁹⁶ Ваган О., Гаєцьку Г. The cossaks in Thirty years war. С. 34.

для Польщі: 1632 року шведський король Густав Адольф загинув під Лютценом в Саксонії, а в 1634 році шведська армія зазнала поразки під Ньордлінгеном (південна Німеччина) від об'єднаних австрійських та іспанських військ. Прагнучи стати твердою ногою на балтійському узбережжі, Владислав IV збудував флот з 10 кораблів і однієї галери. Та цих сил не вистачало, тому вирішено було скористатися Запорозьким реєстровим військом, для якого в Кролевці (Кенігсберзі) виготовили чайки на 1500 козаків. Сучасник Альбрехт Радзівілл, великий литовський канцлер, розповідає: «Найняті були на цю війну 1500 запорожців під проводом хороброго команданта Волка (Wołk), який через Литву під Юрборк (Jurborg) провів козаків чемно, без грабунків, бо козаки вдовольнялися тим, що їм давали добровільно»⁹⁷. На Німані, біля Юрборка, їх чекали чайки, збудовані на королівський кошт⁹⁸.

Сутички козаків із шведами почалися у Вислицькій затоці. Несподівано з'явившись під Пілавою, козацькі чайки швидко наближалися до ворожих кораблів. Шведи, за словами Радзівілла, з подивом дивилися на маленькі суденця, які так сміливо йшли на них. Подив, однак, змінився на страх, коли козаки вправним манером захопили ворожий корабель⁹⁹. Козаки і на Балтиці показали свою досвідченість, здобуту в походах на Чорному морі.

Польща під тиском французького правителя кардинала Рішельє, який не хотів послаблення Швеції, змушена була піти на укладення Штумсдорфського миру (1635 рік). У таких умовах потреба в козацькому війську минула, і йому було наказано, як довідуємося з листа Владислава IV полковникові Костянтинові Волку (радше Вовку) від 25 серпня 1635 року, повернутися на Україну¹⁰⁰.

Після Штумсдорфського миру Франція запропонувала Польщі розірвати відносини з Габсбургами і виступити на боці очолюваної нею антигабсбурзької коаліції. Французький уряд обіцяв за це допомогти повернути Польщі Сілезію, а Владиславу IV здобути корону ціса-

⁹⁷ Radziwill Albrycht Stanisław. Pamiętniki. С. 264.

⁹⁸ Historia Polski. Państwowe wydawnictwo naukowe, 1953. Т. I, cz. 2. С. 437.

⁹⁹ Radziwill Albrycht Stanisław. Pamiętniki. С. 289.

¹⁰⁰ Acta do dziejów Polski na morzu. Т. 7. 1632—1648. Сб. 1 / Wyd. W. Czapinski. Gdańsk, 1951. С. 102.

ря Священної Римської Імперії. Французи добре вже знали козаків. Паризька «Газета» (Gazette) 12 липня 1634 року писала про чотиритисячний відділ кінних українських козаків під проводом якогось Тараського, який під прапором австрійського цісаря воював у Люксембурзі проти французького генерала де Суассона. «Козаки,— читаємо тут,— напали на французів з жахливим галасом, наші люди (французи.— *В. Г.*), не звиклі до такого галасу, так перелякалися, що кинулися тікати і відступили до болота на другому березі річки...»¹⁰¹. Тут козаки, як бачимо, були на боці ворога французів.

В урядових колах Франції виникла думка запросити українських козаків на службу. Згадуваний Альбрехт Радзівілл в записках від 3 березня 1637 року розповідає, що французький посол у Польщі виступив перед польським сенатом з такою пропозицією: «Не посилати жовнів на допомогу імператорові, а краще дозволити Франції завербувати 3 тисячі козаків»¹⁰². Однак ця пропозиція не могла бути реалізованою через те, що Владислав IV почав зближуватися з імператором. Не дуже-то розраховуючи на обіцяну французами імператорську корону, він вирішив заручитися допомогою самого імператора в своїх претензіях на більш доступну, як він вважав, шведську корону, на що свого часу претендував і його батько Сигізмунд III. У зв'язку з цим Владислав IV пішов на союз з Австрією, скріпивши його шлюбом (1637 рік) з дочкою Фердинанда II Цецілією Ренатою. Це призвело до такого загострення відносин з Францією, що брата Владислава IV Яна Казимира під час його подорожі до Франції в 1638 році з наказу французького уряду кинули до в'язниці¹⁰³.

За таких умов вербування козаків на французьку службу було справою нереальною.

В 1644 році померла Цецілія Рената. До Варшави, щоб висловити офіційний жаль з приводу смерті королеви, прибули іноземні послы, в тому числі із Франції — де Брежі. В цей час Тридцятилітня війна вже завершувалася. Перемога, хоч і повільно, стала схилитися на бік Франції та її союзників. Франція хотіла якомога повніше скористатися з воєнних успіхів для зміцнення свого політичного становища серед європейських держав, але

¹⁰¹ Січинський В. Чужинці про Україну. С. 64—65.

¹⁰² Radziwill Albrycht Stanisław. Pamiętniki. С. 337.

¹⁰³ Historia Polski. С. 440.

цьому заважала нестача військової сили. Перед де Брежі стояло завдання відновити переговори про союз Польщі з французькою короною і наwerbувати війська. Шлюбом Владислава IV з однією із французьких принцес передбачалось скріпити дружні відносини між двома країнами. З числа кількох французьких принцес спинилися на кандидатурі Марії-Людвіки Гонзаго, підтриманій Анною — королевою-регентшою Франції, за згодою, звичайно, кардинала Мазаріні — фактичного правителя Франції після смерті Рішельє.

Владислав IV йшов на поліпшення відносин з Францією, бо тісний зв'язок з імперією не приніс йому бажаних вигод. Готуючись тепер до війни з Туреччиною, він розраховував на допомогу Франції, не бажаючи разом з тим розривати стосунків з імперією. Франція, з свого боку, не мала далекосяжних планів щодо можливості використання Польщі проти Австрії, бо й сама думала про поліпшення відносин з останньою¹⁰⁴. Кінчилося тим, що Владислав IV одружився з Марією-Людвікою Гонзаго, взявши за нею, до речі, чималий посаг (800 тис. таларів готівкою, крім усього іншого).

10 березня 1646 року Марія-Людвіка Гонзаго прибула до Варшави¹⁰⁵, а вже 7 квітня Альбрехт Радзівілл записав про таємну нараду, на якій посол Франції де Брежі висловив бажання кардинала Мазаріні завербувати на французьку службу 2 тис. жовнірів і переправити їх морем до Франції¹⁰⁶. Начальником над цим військом мав бути полковник Пшиемський. Присутні на нараді іспанський посол барон д'Охи (d'Auchy) та імператорський резидент у Польщі Губерт Вальдероде протестували проти цього проекту, попереджаючи, що це погіршить дружні відносини між Польщею та Габсбургами. Король, щоб вдовольнити Францію і водночас не посваритися з імператорським урядом, наказав вважати похід найманого двотисячного війська під командою Пшиемського приватною справою. Таким чином, йшлося не про офіційну військову допомогу Франції з боку польського уряду, а про звичайний набір найманців. Владислав IV навряд чи наважився б послати таку важливу військову

---

¹⁰⁴ Czaplinski W. Władysław IV i jego czasy. Warszawa, 1972. С. 349—350.

¹⁰⁵ Kubała I. Jerzy Ossolinski. Warszawa, 1924. С. 160.

¹⁰⁶ Radziwill A. St. Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632—1656. T. III. 1640—1647. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1972. С. 242.

силу як реєстрові козаки в Західну Європу в той час, коли він готувався до війни з Туреччиною¹⁰⁷.

Це, однак, не означає, що козаки, не зв'язані з реєстром, не могли запропонувати себе для військової служби у Франції, як це робили вони раніше у відношенні до інших держав. Останнє не викликало б сумніву, якби їхня участь у війні на боці Франції не прив'язувалась до досить дивної обставини. Справа в тому, що ряд авторів наполегливо силкується довести участь козаків в облозі та штурмі Дюнкерка — важливого стратегічного пункту в південній Фландрії, яка тоді належала Іспанії. До того ж навіть сама дата штурму подається в різних варіантах, про що йтиметься далі.

Початок цим версіям поклав П'єр Шевальє — автор відомої праці про війну козаків проти Польщі, яка вийшла в Парижі 1663 року¹⁰⁸. Нас може цікавити хіба що загадкова присвята цієї книги колишньому шефові автора графу де Брежі. Наводимо цю присвяту майже повністю з українського перекладу книги П. Шевальє: «Панові графу де Брежі, радникові короля, членові його ради, генерал-лейтенантові його військ, колишньому його послові в Польщі, Швеції і в інших державах Півночі та Німеччини.

Пане!

Хмельницькому, який прибув з глибини Русі до Франції, порадили, щоб він, коли захоче бути відомим тут, звернувся до Вас, пане, бо Ви можете засвідчити доблесть його та його козаків з тим більшою певністю, що Ви були майже очевидцем їхніх доблесних учинків під час Вашого перебування послом у Польщі; Ви бачили тоді на власні очі самі початки козацької війни і пізнали всі її мотиви й таємниці, оскільки Ваші відмінні якості, так само як і характер Вашого почесного становища, здобули Вам велику ласку та особливу довіру покійного короля Владислава. Ви завербували також, пане, чимало отих шукачів пригод для служби в королівській піхоті, яких Ви дібрали в Польщі та повели до Фландрії, де їхня зброя часто знищувала численних ворогів; фран-

---

¹⁰⁷ Див.: Гоголюцький В. Про одну легенду з історії України XVII ст. // Укр. іст. журнал. 1985. № 9. С. 132—140.

¹⁰⁸ Chevalier Pierre. Histoire de la guerre de Cosaques contre la Pologne... A Paris chez Claude Barbin, 1663. П'єр Шевальє був свого часу секретарем французького посольства у Варшаві (див.: Симоновський П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. М., 1847. С. 20).

цузьким же військам не доводилося наснажувати їх воївничістю, бо їм вистачало природженої сміливості. Щодо мене, який вдруге їх веде (розрядка моя.— В. Г.) в цю країну, то я переконав їх, що вони мають звертатися лише до Вашої протекції, щоб стали відомими їхні бойові подвиги, які вони чинили без жодного наміру уславитися серед майбутніх поколінь або поширювати про себе відомості серед інших народів»¹⁰⁹. Після цих слів наводиться примітка П. Шевальє: «Автор командував 2400 польських піхотинців (розрядка моя.— В. Г.) під час першої облоги Дюнкерка»^{*}.

Ця присвята і поклала початок непорозумінню. Вона додана до книги, основу якої становить Хмельниччина. Складаючи респект колишньому послові Франції у Варшаві, свідкові подій, пов'язаних з Визвольною війною в Україні, він не міг обійти словами поваги головного керівника її Богдана Хмельницького і козацького війська. З присвяти видно також, що де Брежі був знайомий з Хмельницьким. Але з цього аж ніяк не випливає, що Хмельницький з козаками був під Дюнкерком. Інша річ, чи був він у Франції? Що ж до подій під Дюнкерком, то тут йдеться про те, що П. Шевальє супроводжував туди 2400 польських піхотинців. Отже, ми маємо 2 теми: 1) Про перебування Хмельницького у Франції, з цим не згодні сучасні дослідники; 2) Про участь 2400 польських піхотинців під Дюнкерком, яких називають українськими козаками, не беручи до уваги примітку найголовнішого свідка — Шевальє.

Як же виникла версія про участь українських козаків, а в декого із авторів ще й під командою Хмельницького чи Івана Сірка, в облозі і штурмі Дюнкерка? Почнемо з найбільш авторитетного історика М. І. Костомарова. Він у творі «Богдан Хмельницький» пише: «Є звістка, що Хмельницький... був у Франції і радився з графом Брежі, призначеним послом у Польщу, з приводу відрядження козаків до французького війська. Внаслідок цих нарад 2400 охочих козаків відправились до

---

¹⁰⁹ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар/Пер. з фр. видання 1663 р. Ю. І. Назаренка. Підгот. до друку А. З. Барабой і О. А. Бевзо. К., 1960. С. 27—28.

^{*} В оригіналі, однак, надруковано: «l'Auter conduisit 2400 fantassins Polonnois au premiere siège de Dunkerque», де слово «conduisit» означає по-українськи «супроводжуюая», а не «командував», як перекладено.

Франції; вони брали участь при здобутті Дюнкерка 1646 р. у іспанців герцогом Єнґієнським Конде»¹¹⁰.

Думається, що ця звістка запозичена в Шевальє. Однак М. І. Костомаров не помітив такої важливої деталі, як примітка Шевальє про 2400 польських піхотинців, чим поклав початок неясності, яка дожила в історичній літературі до наших днів.

Авторитет Костомарова став, мабуть, причиною помилки наступного автора А. В. Половцева. Готуючись до виступу на XI Археологічному з'їзді 1899 року, він написав тези «Про малоросійських козаків на французькій службі в 1646 році»¹¹¹ і доповідь «Малоросійські козаки у Дюнкерку в 1646 році». Тези були опубліковані, а доповідь лишилася в рукописі, який зберігається у відділі рукописів ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина в Петербурзі. Про те, чому саме доповідь А. В. Половцева не була, на противагу всім іншим, опублікована, ми скажемо пізніше.

В 1922 році в емігрантській газеті «Українська трибуна» опубліковано статтю І. Борщака «Козаки Хмельницького під Дюнкерхеном 1645 (за невиданими документами архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі)». Зразу ж впадає в око те, що сама подія датується на рік пізніше (не 1646, а 1645 роком). Крім того, із самої назви статті видно, що у автора немає найменшого сумніву в перебуванні Б. Хмельницького з козаками під Дюнкерком. В статті йдеться про переговори де Брежі з Б. Хмельницьким щодо вербування на французьку службу козаків. Наводиться листування Мазаріні з де Брежі з цього приводу. Подається до того ж копія документа від 19 квітня 1645 року з архіву військового міністерства: «П. п. Хмельницький, Солтенко — старшини козацькі й п. Пржемський, полковник короля Польщі, пропонують Й. В. набрати 1800 козаків інфантерії, 800 їздців по 12 риксталерів з озброєного жовніра з своїми старшинами, які отримають 120 талерів. Козацька нація чудова і для війни необхідно буде порекомендувати послові короля (де Брежі) надсилати жовнірів вже одягнутими й озбро-

---

¹¹⁰ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. СПб, 1904. С. 124. Далі М. І. Костомаров торкається описаних Альбрехтом Радзівілом переговорів де Брежі з польським урядом, про що згадувалось вище.

¹¹¹ Половцев А. В. Санкт-Петербургские ведомости. 1899. № 84; Киевская старина. 1899. № 5. С. 74—75; Тр. XI Археолог. съезда. М., 1902. Т. 2. С. 123.

еними. Перевезти ж їх можна буде або через Кенігсберг, або через Копенгаген ¹¹².

Зупинимось на цьому моменті і поставимо таке запитання: чи може цей документ свідчити про перебування козаків під Дюнкерком? Справді, Богдан Хмельницький приїздив 1645 року до Варшави і з ним де Брежі мав розмову щодо запрошення козаків на французьку службу. Однак чи привело останнє до практичних наслідків? І. Борщак після вказаного вище документа пише: «Після цього губимо слід Богдана і його козаків аж до 15 жовтня 1645 року, коли князь Конде взяв штурмом Дюнкерк. В штурмі брали участь й козаки. Яким чином вони дісталися до Франції, ми, певно, не знаємо, але ж в «Gazette de France» * 24 квітня 1645 року вказується, що «посол короля в Польщі граф де Брежі прибув до Гданська, щоб бути присутнім при переправі військ з Польщі на службу Й. В. короля Франції... В кожному разі 20 жовтня 1645 року князь Конде доносив Мазаріні про захоплення Дюнкерка й, між іншим, зазначив «відвагу козаків, які дуже добре билися», про Хмельницького ні слова» ¹¹³. Як бачимо з усього тексту, І. Борщак тільки в одному місці наводить нібито підтвердження участі козаків в боях під Дюнкерком, до того ж саме тоді, коли посилається на слова Конде про відвагу козаків. Однак така принципова заява не підкріплена посиланням на джерела, що для газетної статті, можливо й достатньо, ускладнює подальший пошук. Крім того, І. Борщак говорить про штурм Дюнкерка чомусь у 1645 році, а не як було насправді — в 1646 році ¹¹⁴. До того ж сам герцог Єнґієнський характеризується І. Борщакком такими словами: «...Це не був ще великий Конде Рокруа й Ленса, а молодий, хоч і енергійний генерал» ¹¹⁵. Насправді, битва при Рокруа відбулася 19 травня 1643 року, і ця блискуча перемога виявила великий талант герцога Єнґієнського * як полководця,

---

¹¹² Українська трибуна. 1922. 6 січня. Цікава деталь: польські піхотинці були перевезені до Франції з Гданська.

* Французька «Газетт» стала називатися «Газетт де Франс» лише з 1762 року.

¹¹³ Українська трибуна. 1922. 6 січня.

¹¹⁴ Дюнкерк здобуло 11 жовтня 1646 року. Див.: Encyclopaedia Britannica. 1959. Vol. 6. С. 215.

¹¹⁵ Українська трибуна. 1922. 6 січня.

* Людвіг II Бурбон носив за життя батька Генріха II Конде титул герцога Єнґієнського, і тільки після смерті останнього (26 грудня 1646 року) став називатися Конде.

що було підтверджено перемогами при Фрейбурзі (1644), Нердлінгені (1645) та ін. Отже, перед Дюнкерком 1646 року герцог Єнгієнський був уже, хоч і молодий, але відомий полководець.

Ще одна деталь. І. Борщак на основі книги сучасника подій Ж. Ф. Сарасіна (вийшла в 1649 році) пише: «Особливо підкреслюється якийсь 3-й батальйон, котрим командував сам «Серо», в якого обернувся, мабуть, Серко»¹¹⁶. Але із книги, виданій в 1647 році, тобто раніше вказаної І. Борщак, довідуємось, що цей Серко є ніхто інший, як барон де Сіро¹¹⁷. Треба прийняти до уваги і той факт, що І. Борщак обіцяв більш докладно висвітлити зачеплені ним сюжети після спеціального дослідження і опублікувати в першому томі шеститомної праці під загальною назвою «Франція і Україна» в окремому розділі «Козаки Хмельницького під Дюнкерком»¹¹⁸. Цієї обіцянки він не виконав, як не здійснив і публікації розділу «Французька дипломатія й Україна в XVII в.» Ясна річ, що документів, які б підтвердили участь Б. Хмельницького і козаків у штурмі Дюнкерка він, мабуть, не знайшов.

Неточності І. Борщака, шанованого автора пізніших ґрунтовних праць з історії французько-українських відносин, не є характерні для нього й пояснюються скоріше як молодим на той час віком, так і жанром газетної статті, до якої не слід ставитись як до наукової монографії.

Отже, І. Борщак, прагнучи підкріпити думку М. І. Костомарова і А. В. Половцева, ще більш ускладнив питання.

В наші часи сталося так: історики, введені в оману мабуть тією категоричністю, з якою М. І. Костомаров, А. В. Половцев та І. Борщак стверджували про участь українських козаків у штурмі Дюнкерка, тільки повторили їхні міркування. Так, академік І. П. Крип'якевич у праці «Богдан Хмельницький» пише: «Козаки брали участь в облозі Дюнкерка французькими військами як самостійна частина, і коли фортецю було здобуто, вони взяли участь в урочистому вступі до міста. Однак фран-

---

¹¹⁶ Українська трибуна. 1922. 6 січня.

¹¹⁷ Relation de ce qui s'est passé en Flandre duran la campagne de l'anne'e 1646. Paris, 1647. С. 36—37. Ось цей текст у моєму перекладі: «Він (герцог Єнгієнський) видав наказ барону де Сіро, начальнику табору, відправитись до Кале і привести 3 полки поляків, нещодавно туди прибулих» (В. Г.).

¹¹⁸ ЗНТШ. 1924. Т. 124—125. С. 245.

цузьке командування порушувало угоду, козаки були незадоволені, і після закінчення облоги частину їх було відіслано до Лотарінгії, а деякі загоны перейшли до іспанського війська. Але чи брав сам Богдан Хмельницький участь у воєнних діях і облозі Дюнкерка, лишається нез'ясованим; у французьких джерелах згадується тільки полк Сіра»¹¹⁹.

Допускав якийсь час можливість участі козаків та Б. Хмельницького в бою під Дюнкерком і автор цих рядків¹²⁰.

А. З. Барабой і О. А. Бевзо, які підготували до друку український переклад книги П'єра Шевальє, так характеризували результати вивчення цієї проблеми: «Питання про службу українського козацтва у французькому війську і про перебування Богдана Хмельницького у Франції можна вважати розв'язаними історичною наукою»¹²¹.

Першим висловив сумнів у правильності трактування тексту П. Шевальє, як свідчення участі українських козаків у штурмі Дюнкерка 1646 року, відомий польський історик Збігнев Вуйцик¹²². Він ознайомився з матеріалами Військового архіву у Венсені та Архіву закордонних справ у Парижі, але, за його словами, ніяких вказівок на це не знайшов. Натомість йому до рук потрапили документи, що підтверджують свідчення Альбрехта Радзівілла про вербування на французьку службу поляків. З інших джерел, знайдених З. Вуйциком, довідуємось про бойові дії під Дюнкерком і участь в них польських військ. Причому в числі командирів згадуються польський полковник Пшиємський, а також французькі офіцери барон де Сіро і полковник Кабре¹²³. Закінчуючи свою статтю, З. Вуйцик справедливо зауважує, що наявні документи ставлять під сумнів самий факт участі українських козаків у фландрійській кампанії 1646 року. Однак, з другого боку, продовжує він свою думку, поки не будуть перевірені усі висновки А. Половцева та І. Борщака, особливо ті, які спираються на документи з архі-

---

¹¹⁹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954. С. 76.

¹²⁰ Голобуцкий В. А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962. С. 84.

¹²¹ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження... С. 161.

¹²² Wójcik Zbigniew. Czy Kozacy Zaporoscy byli na służbie Mazarina? // Przegląd Historyczny. 1973. T. LXIV zes. 3.

¹²³ Там само. С. 580—582.

ву Конде в Шантільї, питання не може бути вирішене остаточно¹²⁴. З. Вуйцик, зауважимо, не знає ні самої статті І. Борщака, ні матеріалів А. Половцева. Свої висновки він подає тільки на підставі власних розшуків у французьких архівах.

Працював у французьких архівах вже після З. Вуйцика і український дослідник з діаспори Іван Вергун. Ось його свідчення з приводу автентичності документів І. Борщака: «Між іншим, ми переконалися, що більшість посилань-джерел, які наводить І. Борщак, не відповідають фактам. Тієї самої думки є польський історик Збігнев Вуйцик» (Вергун Іван. Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерку в 1646 році? // Визвольний шлях. 1980. Кн. 5 (386). С. 626).

Сам І. Вергун, слідом за З. Вуйциком, переглянув наявні архівні документи, спогади сучасників подій, інші матеріали, що стосуються цієї теми, взявши з них нові цікаві деталі. Так, у мемуарах генерала (під час кампанії 1646 р.— полковника) де Сіро, якого І. Борщак так хотілося мати за Сірка, І. Вергун знайшов відгук про польських вояків, що перед штурмом Дюнкерка брали участь в облозі і захопленні (24 серпня 1646) фортеці Мардік. Розповідаючи про те, що незадоволені умовами служби, поляки вважали за краще дезертирувати, де Сіро пише: «Вони були незначною поміччю для армії, яка облягала Мардік, і спричинили мені більше клопоту, ніж прислуги» (Там само. С. 623; Sirot (chevalier, baron de) Mémoires A. Paris, cher Claude Barbin, 1683. У. П, р. 146; Пер. І. Вергуна). Далі автор статті наводить документ з архіву Міністерства іноземних справ, де йде мова про те, що де Брежі, набираючи в 1647 р. новий контингент вояків з Польщі, замовив для Мазаріні (9.01.1647) «книжки, написані руською мовою» (І. Вергун... с. 625; Arch. M. A. E.: С. P. Pologne. vol. 8 (1646/47). f. 309). «Це вказує на те,— коментує цей документ І. Вергун,— що, фактично, в попередніх наборах розходилося про українських козаків, хоч їх офіційно вважали за поляків, тим більше, що набір перепроводжувався в Польщі з апробатою Владислава IV» (І. Вергун... с. 625). Сам по собі факт, наведений І. Вергуном, велими цікавий, але чи може він бути свідченням участі козаків під Дюнкерком більш ніж сумнівно. До наукової честі автора цієї статті слід додати те, що він не обходить труднощів, які виникають перед остаточною вирі-

¹²⁴ Там само. С. 584—585.

шенням проблеми і, підбиваючи підсумки свого дослідження, робить висновок: «Однак найбільш критичною працею на цю тему являється студія Збігнева Вуйцика, для написання якої він користувався не тільки різними розвідками, але теж джерелами французьких архівів. З огляду на брак переконливих фактів, автор схиляється до пропольської гіпотези, очевидно, не виключаючи при тому правдоподібної участі українських козаків у флямандській кампанії (І. Вергун... С. 626). Тільки так і повинен був сказати справжній дослідник.

На жаль, не всі, хто торкався цієї проблеми, так серйозно ставляться до свого завдання. Серед тих, для кого участь козаків у штурмі Дюнкерка не викликає найменшого сумніву, назвемо київського автора В. Сергійчука, що опублікував ряд статей з цього приводу (Українські козаки у Франції // Наука і суспільство. 1988. № 3 та ін.). Його статті нічого нового не вносять у розгляд питання і є в кращому разі повторенням висновків А. Половцева, І. Борщака, О. Барана і Г. Гаєвського. Вражає лише безапеляційний тон і намагання перенести проблему з аналізу документів на особу опонента. Історична наука, як на нашу думку, є передусім пошуком істинного, а не уявного і бажаного. І якщо нові джерела, нові документи не підтверджують того, що ще вчора здавалося без найменшого сумніву достовірним, не гріх і відмовитися від безпідставних тверджень, якщо вважаєш себе чесним дослідником.

Статтю І. Борщака ми вже проаналізували. Тепер звернемось до фонду А. Половцева, передусім до його неопублікованої доповіді під назвою «Малороссийские казаки в Дюнкерке в 1646 году»¹²⁵. Поруч з доповіддю бачимо документи з архіву Шантільї (замок у маєтку Конде) та виписки з різних книг, що безпосередньо стосуються теми. Це є результат праці А. В. Половцева в архіві Конде, в бібліотеках Парижа і комунальної бібліотеки Дюнкерка. В чернетці доповіді розповідається про переговори де Брежі і його секретаря, прізвище якого не дається (ми знаємо, що ним був П'єр Шевальє), з польським урядом про відправлення війська під командою Пшиємського морським шляхом з Гданська до Кале. Супроводжує їх все той же секретар (sic!). Це військо бере участь в облозі і штурмі Дюнкерка. Крім Пшиємського називаються й інші начальники цього війська —

---

¹²⁵ Відділ рукописів ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина. Ф. 601. Половцеви. Ч. 143. С. 1—44.

барон де Сіро і Кабре. Після здобуття Дюнкерка одна частина вказаного війська перейшла на бік іспанців, а та, що залишилася на французькій службі, за порадою Мазаріні, яку він дав герцогу Єнгієнському, мала переправитися в Лотарінгію. «Якщо порада Мазаріні була прийнята й здійснена Конде,— пише А. Половцев,— то навряд чи козакам скоро довелось побачити свою Україну і може бути не одному хлопцю судилася одісея у фрязьких землях, подробиці якої безповоротно втрачені для нащадків»¹²⁶. Ці романтичні слова і рефрен «козаки», що супроводжує всю доповідь А. Половцева, цілком спростовуються документами, зібраними ним же в архіві Конде і бібліотеках. Подаємо їх відповідно до хронології подій. В листі кардинала Мазаріні від 6 серпня 1646 року до аббата де ля Рів'єр, близької до герцога Єнгієнського людини, читаємо: «Тут очікують сьогодні ввечері головного полковника поляків (тобто Пшиємського.— В. Г.)¹²⁷. З іншого листа від 1 вересня 1646 року, написаного Ле-Тельє (високопоставлений чиновник при Мазаріні) герцогу Єнгієнському, довідуємось, що польське військо «супроводжував секретар пана де Брежі». Цим секретарем міг бути тільки П'єр Шевальє. Наведений лист підтверджує слова П. Шевальє про те, що він «привів 2400 польських піхотинців під час першої облоги Дюнкерка». В листі читаємо про суперечку між найманим військом і французькою владою через затримку обіцяної платні. У цю справу змушений був втрутитися сам Мазаріні, про що в листі до герцога Єнгієнського від 4 вересня 1646 року він пише: «Я про все домовився з полковником Пшиємським на випадок, аби ви мали змогу користуватись **поляками** протягом усієї кампанії в армії, або в залогах... Полковник повертається цілком задоволений і обіцяє, що їхні люди будуть робити те ж саме, що роблять і інші солдати, більш досвідчені у війні. Але я гадаю, що вам не треба дуже вірити цим словам і довіряти полякам лише тоді, коли ви упевнені, що це в їхніх силах»¹²⁸.

Лист кардинала Мазаріні до герцога Єнгієнського від 12 вересня 1646 року дає такі відомості про те, хто саме прибув із Польщі з полковником Пшиємським до Франції. «Один з польських полків у 700 чоловік,— читаємо тут,— в котрому, до речі, служать ймовірно одні німці

---

¹²⁶ Там само. С. 19.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само. С. 29.

та старі солдати під командою французького полковника і підполковника, може перебувати в армії»¹²⁹. Інші два польські полки (тут і далі підкреслення моє.— В. Г.) в числі близько 1500 чоловік Мазаріні пропонує послати в залоги поблизу Дюнкерка¹³⁰. Всього, як бачимо, Мазаріні назвав 2200 чоловік. Застережемо, що цифра ця називається приблизно. Значить, йдеться про ті 2400 навербованих у Польщі жовнірів, яких супроводжував П. Шевальє під Дюнкерк.

Французький уряд поспішав відправити польське військо до бою. Про це свідчить лист Ле-Тельє до герцога Єнгієнського з Фонтенбло від того ж 12 вересня: «Що ж до військ,— читаємо тут,— то Ваша світлість знає, що крім поляків, котрі знаходяться в Кале, та англійців, які можуть туди прибути, немає жодної частини, яка б не була кинута в діло... Для того, щоб цих поляків спонукати служити якомога краще, тут дуже ласкаво обійшлись з полковником Пшиємським, і я посилаю одного із близьких мені людей навмисно до Парижа, щоб супроводжувати його і бути присутнім при його від'їзді»¹³¹. Не вдовольнившись цим, Ле-Тельє посилає герцогу Єнгієнському через три дні (16 вересня) нового листа: «Я мав честь писати Вам, що полковник Пшиємський повертається до місцевості, де зараз перебувають поляки, щоб вести їх на з'єднання з армією (тобто під Дюнкерк.— В. Г.) і робити все, що йому наказуватимуть»¹³². Але найманці не поспішали до бою. В цьому зв'язку французький урядовець Гитар де Шарі писав герцогу Єнгієнському 18 вересня із Кале: «Я розмовляв з панами польськими полковниками і передав їм ваші накази. Я не думаю, що вони могли б вирушити звідси сьогодні тому, що їм треба отримати тут зброю; вони всіляко зволікають. Я тепер же намагатимусь побачитися з паном Сіро для того, щоб примусити їх вирушити якнайшвидше»¹³³. Пригадаємо, що Сіро дещо пізніше саме для цього і був направлений до Кале. Нарешті, польське військо прибуло під Дюнкерк, де й взяло участь в облозі та штурмі його. Про останнє свідчать виписки А. В. Половцева із сучасних тим подіям книг, де зустрічаються згадки про поляків (polonnais). На жаль, А. В. Полов-

---

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само. С. 29—30.

¹³¹ Там само. С. 31.

¹³² Там само. С. 32.

¹³³ Там само. С. 34.

цев не знайшов жодної згадки про козаків, та й він не шукав їх, бо був впевнений, що згадувані в документах поляки є насправді козаками. Останній лист від 1 листопада 1646 року, написаний кардиналом Мазаріні герцогу Єнгієнському вже після здобуття Дюнкерка, ще раз доводить, що йшлося про поляків. «Я дізнаюся,— пише Мазаріні,— що **поляки** розбігаються з кожним днем; я одержав листа з Брюсселя, яким мене повідомляють, що вже три сотні їх перейшли до ворога. Мені спало на думку, а чи не краще б перевести їх у Лотарінгію, щоб опісля прийняти більш доцільне рішення»¹³⁴.

Як бачимо, ніяких свідчень про козаків матеріали А. В. Половцева не дають. Може існують якісь побічні докази? Справді, в листі Ле-Тельє до герцога Конде (Єнгієнського) від 1 вересня 1646 року згадується про полковників 10 полків. Цитуємо документ: «Ваша світлість може вже знає про утруднення, які нагнітають **поляки** у зв'язку з питанням про отримання ними платні і про те, що вони не з'єднуються з армією... До них надіслано секретаря пана де Брежі (Шевальє.— В. Г.), що супроводжував їх під час їхнього переїзду до Франції. Йому доручено пояснити усю безпідставність їхніх домагань. Йому вручені дві депеші від Його Величності, що адресовані до **полковників десяти полків** (підкреслення моє.— В. Г.). В цих депешах їм наказується отримати платню і негайно приєднатись до армії»¹³⁵. Виникає питання, що ж то за 10 полків? Поки що ми знали про існування трьох. Це завдало клопоту й А. В. Половцеву, який писав з цього приводу: «Якщо припустити, що полк відповідає сотні, то матимемо всього 1000, але як козаків (читай поляків.— В. Г.) було безумовно більше, то в одному полку могло бути і 200 й 250 чоловік, причому загальна кількість тоді становила б 2000 або 2500 козаків. Можливо, склад полків був різноманітним за числом, бо кардинал Мазаріні згадує у своєму листі до Конде від 12 вересня про один полк чисельністю 700 чоловік і про два інших у 1500. Проте Мазаріні, коли він говорить у своїх листах про військо або висловлює військові міркування, виявляє мало знань і досвіду»¹³⁶. І. П. Крип'якевич теж ділить військо на 10 сотень, які згадуються Ле-Тельє як окремі полки. «Війська,— пише він,— було 10 сотень, усього від 2000 до 2500 чоло-

---

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само. С. 9.

¹³⁶ Там само.

вік»¹³⁷. Те, що згадувані полки були невеликі, підтверджує «Історичний опис Дюнкерка». В різних місцях, згадуючи про штурм міста, тут наводяться такі дані: «300 поляків (polonnais)», «200 поляків увійшли в місто під проводом Кабре»¹³⁸ тощо. Отже, припускати, що сім полків з десяти, про які дізнаємось з листа Ле-Тельє, були козацькими, не маємо ніяких підстав. Треба виходити, отже, не з кількості полків, а з основного числа, яке вказує Шевальє, тобто 2400 чоловік. Крім того, не можна в бароні Сіро вбачати славного козацького отамана Сірка. До речі, й сам А. Половцев відкидає подібне припущення.

Таким чином, приведене з Польщі військо під загальним командуванням полковника Пшиємського складалося з поляків і німців. Частина його, напевно та, де були переважно німці, після здобуття Дюнкерка перейшли на службу до іспанців. Що ж до іншої частини, яка лишилася з Пшиємським, то відомо, що вона стала об'єктом нового інтересу з боку французької дипломатії у зв'язку зі зміною короля в Польщі після смерті Владислава IV. Французький уряд, не бажаючи бачити на польському троні Карла, кандидатуру якого підтримували австрійські Габсбурги, віддавав перевагу його старшому брату Яну Казиміру. Збереглося цікаве листування між Мазаріні та його послами у Варшаві — графом д'Арпайоном та французьким послом де Брежі. Щоб забезпечити більшість голосів Яну Казиміру, французький уряд уповноважував своїх послів офіційно заявити про підтримку політики Польщі. «Його величність, — писав Мазаріні, — схвалив пропозицію графа д'Арпайона, який не тільки запропонував (Польській) республіці допомогу короля, а й свої особисті послуги у війську. Його величність схвалив також всі пропозиції, подані республіці від імені короля графом д'Арпайоном... особливо про набір полковником Пшиємським 1000—2000 чоловік (підкреслення моє. — В. Г.) і навіть утримання цього загону на кошт нашої корони»¹³⁹. Як бачимо, «шукачі пригод», про яких писав П. Шевальє у присвяті до своєї книги, знову з'являються під командою того ж польського полковника Пшиємського. Чисельність їх близька до тієї, яка вже

---

¹³⁷ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. С. 76.

¹³⁸ Description historique de Dunkerque pv. I. Bruges, 1730. С. 177, 184.

¹³⁹ Бібліотека ім. Оссолінських. Теки С. Лукаша. Т. 3. Шифр 2975/11. Арк. 331—339.

називалась. Менша кількість загону зумовлена, очевидно, тим, що якась частина вояків вибула під час штурму Дюнкерка, а також перейшла на бік Іспанії.

Число 2400 зіграло не останню роль в цій загадковій історії. В «Пам'ятній книзі» сучасника тих подій польського політичного діяча Якуба Михаловського подається список коронного війська, яке призначалося для участі в проєктованій у 40-х роках XVII століття війні Польщі проти Туреччини. Тут у переліку різних військових частин в пункті «піхота» проти прізвища Пшиємський стоїть знову ж таки цифра 2400¹⁴⁰. Чи не забагато збігів і про що ж мусимо сперечатися?

Слід підкреслити, що ніяких даних, які підтверджували б участь українських козаків у боях під Дюнкерком 1646 року, А. Половцев не подав. Хіба ж може бути доказом його заява, що у знайденому ним листуванні маршала Конде (герцога Енгієнського) з Мазаріні «говориться про участь у цій облозі (тобто Дюнкерка) **козаків, неправильно названих усюди поляками**» (підкреслення моє.— В. Г.). Така заява не підтверджується його ж матеріалами, й це через те, що він був ніби заворожений словами М. І. Костомарова про 2400 козаків, не знаючи примітки Шевальє.

Ставити йому це у провину не можна хоч би тому, що він зрозумів квапливість своїх висновків і відмовився друкувати в збірнику доповідей вже підготовлену статтю. Вчений в ньому переміг, і він більше до цього питання не повертався.

Нарешті, в 2-му томі вже згадуваної книги О. Барана і Г. Гаєцького так розглядається питання про участь козаків у штурмі Дюнкерка. Шановні автори доречно зауважують, що українські історики, мало уваги приділивши службі козаків у цісарському війську, водночас перебільшили значення козацького походу до Франції у 1646 році, зробивши з цього майже легенду¹⁴¹. Ця легенда, кажуть вони, базувалась на книжці «П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі (1663)». В ній Шевальє стверджує, що козацька експедиція до Франції здійснювалась під проводом Б. Хмельницького, який пізніше проголосив незалежність козацької держа-

---

¹⁴⁰ Kubala L. Jerzy Ossoliński. Цит. вид. Prypiski i odsylacze: Rozdział XV. С. 439.

¹⁴¹ Ваган О. Гаєцькі Г. Т. II. Цит. вид. С. 47 (Не знаючи раніше роботи О. Барана і Г. Гаєцького, я теж назвав свою статтю про ці події «Про одну легенду з історії України XVII ст.» (Укр. іст. журнал, 1985. № 9. С. 132—140)).

ви. Згідно з цим висновком Шевальє надав занадто великого значення походу, а останнє, у свою чергу, вплинуло на А. Половцева, І. Борщака й І. Крип'якевича. В такому стані це питання й лишалось доти, поки польський історик З. Вуйцик не зробив спробу відокремити історичний факт від легенди і довести, що Богдан Хмельницький не був у Франції, а сама експедиція — не що інше, як звичайний похід найманців¹⁴².

На жаль, найбільш авторитетні в цьому питанні дослідники О. Баран і Г. Гаецький детально не проаналізували аргументи З. Вуйцика й не визначили свого ставлення до них. Вони, хоч і применшують значення ролі козаків — найманців в облозі Дюнкерка, але від позитивного ствердження, що вони там справді були, не відмовляються, посилаючись при цьому на І. П. Крип'якевича, листи Мазаріні, книгу Сарасіна та ін. Як побічний доказ того, що згадувані в документах поляки є козаками, наводиться характеристика їх герцогом Омальським, автором книги про великого Конде. «Сіро,— читаємо тут,— мав клопіт з цими героїчними, але напівдикими вояками, чиї варварські звичаї були незбагненні: вони розташувались не під наметами, а в норах і були схожими на кроликів у піску»¹⁴³. Ця цитата дещо в іншому варіанті була відома й А. Половцеву, який, до речі, образився на таку принизливу характеристику козаків. Він пише, що герцог Омальський перекрутив факти, коли «в єдиному місці, де він говорить про козаків, висловлюється так: «Поляки, більш войовничі ніж навчені військовій майстерності безстрашні вершники, не вмiли, одначе, користуватися лопатою або киркою, не вмiли побудувати навіть землянку й рили нори як лисиці»¹⁴⁴.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само. С. 56. Посилання на кн.: Godley E. Prince of Condé. London, 1915. С. 169; D'Aumale Claude. Histoire de princes de Condé Pendant les XVI et XVII siècles. T. 5. Paris, 1889. С. 93.

¹⁴⁴ Відділ рукописів ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. С. 16. Ця цитата є точним перекладом з книги герцога Омальського, автора кінця XIX ст., який зібрав у книзі великий архівний матеріал. О. Баран і Г. Гаецький процитували англійського автора І. Годлі, який передав зміст дещо в іншому, більш образливому для зазначених вояків, вигляді. Поляки (Les Polonais) у герцога Омальського порівнюються не з кролями (rabbits — англ.), а з лисцями (Les renard — фр.). Тут сказано «рили нори як лисиці» (se creusant des terriers comme les renard). У Москві в ІНІОН ця книга є. І в інших місцях, присвячених штурму Дюнкерка, згадуються поляки. Так, у листі Боске де Божі герцогу Єнгієнському від 1 жовтня 1646 року знову згадуються поляки (Les Polonais), але про козаків ні слова (там само, с. 482).

А. Половцев далі зауважує, що не тільки козаки (поляки, як пише герцог Омальський.— В. Г.) терпіли від дощів, вітру, відсутності припасів, а й уся французька армія: «Ці знегоди козаки терпіли так само, як і інші війська, змушені робити собі до того ж землянки в піщаному ґрунті, бо не мали на чужині ніякого іншого притулку. Ставити це їм у провину (як це робить герцог Омальський) — несправедливо»¹⁴⁵.

Додаткових доказів про перебування козаків під Дюнкерком, які б внесли ясність до міркувань А. Половцева та І. Борщака, не подали навіть О. Баран і Г. Гаецький. Питання залишається відкритим. А поки що дозволимо собі зробити такий висновок: 1646 року французький посол у Варшаві де Брежі завербував на французьку службу загін кількістю 2400 польських піхотинців під командою полковника Пшиемського. Польську піхоту з Гданська морем переправили до Кале, а звідти — під Дюнкерк. Супроводжував цю піхоту секретар французького посольства у Варшаві П'єр Шевальє.

Отже, не можна зосереджуватись на числі 2400, коли хочемо довести можливість перебування козаків у Франції. Доказів слід шукати в інших документах. Такими все ж залишаються документи, наведені І. Борщаком, незважаючи на те, що їх ніхто, крім нього, не бачив. Коли буде доведено їхню повну автентичність, то можна будувати і таку версію: французи спочатку вели переговори з козацькими старшинами і, можливо, козаки справді перебували у Франції в 1645 році, а якась незначна частина їх залишилася й надалі. Та вже в 1646 році у зв'язку з активною підготовкою Владислава IV до війни з турками більшість з них повернулася в Україну. До речі, таке припущення підтримується й документом із статті І. Борщака. В листопаді 1644 року де Брежі писав Мазаріні з Варшави: «Цими днями був у Варшаві один з козацької старшини (*un de pncipaux delanation cosaque*) полк. Хмельницький, про якого я мав честь писати вашій емінінції. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, з розумом (*un homine d'esprint*), гарного виховання, шляхетного походження, сильний у латинській мові (*Fort en Latine*). Що стосується служби козаків у Й. В., то як війни з турками не буде (підкреслення моє.— В. Г.), Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі»¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Відділ рукописів ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина. С. 16.

¹⁴⁶ Українська трибуна. С. 6.

Замість козаків до Франції було відправлено полковника Пшиемського з 2400 польськими і німецькими піхотинцями. Про це знаходимо додаткове свідчення у Альбрехта Радзівілла. В своїх споминах від 7 березня 1646 року він зауважує, що «Пшиемський набирає для походу до Франції 2 тисячі жовнірів». Тобто знову наближаємось до цифри 2400.

Як би там не було, а тільки подальші розвідки зможуть остаточно пояснити причину плутаної відомості, яку подав Шевальє, і неточності тих авторів, котрі спираються на його присвячення, відкидаючи примітку.

І останнє з цього приводу. Гадаю, кожен, хто хоч трохи намагається відтворити дійсний історичний факт, не повинен обходити труднощі, які постають на його шляху. Легенда має поступитися місцем історичній правді.

ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО
ПІД ЧАС ПОВСТАННЯ 1637—1638 РОКІВ

Страта Сулими викликала обурення не тільки запорожців, а й значної частини реєстрового козацтва. Ситуація в Україні лишалася напруженою. Магнати і польська шляхта, як і раніше, привласнювали козацькі, селянські і міщанські ґрунти, перетворювали вчорашніх власників на своїх кріпаків. Польські пани заявляли селянам і козакам, що вони незаконно «живуть на шляхетських маєтках», примушували їх трудитися під панською владою. На початку 1636 року сейм ухвалив відновити Кодацьку фортецю силами і за рахунок українського населення Подніпров'я.

У 30-х роках XVII століття польські магнати ще більш зміцнили свою могутність у Східній Україні. Основою їхньої сили і впливу були величезні земельні володіння у Подніпров'ї та в інших місцях. Апетити магнатів дедалі зростали. Пани прагнули заволодіти також землями реєстрового козацтва, вважаючи, що для придушення заворушень українського народу і для захисту від нападів татар і турків досить об'єднаних сил їхніх величезних надвірних загонів*, шляхти і кварцяного війська, розквартированого в Україні. У зв'язку з цим на сеймі 1636 року магнати почали наполегливо вимагати розпуску реєстру. Свідок тих подій П'ясецький писав з цього приводу: «Різні польські пани, ставши в київських землях — головному зосередженні козацтва — власниками величезних маєтків, придбаних за гроші або ж шляхом королівського дарування, прагнули збільшити свої прибутки, а отже, намагались умовити сенат і короля знищити залишки козацьких прав, які, на думку панів, заважали здійсненню їхніх намірів»¹.

Проте король і уряд відмовились виконати цю вимо-

---

* Надвірне військо Я. Вишневецького, наприклад, налічувало понад 10 хоругв по 104 чоловіка у кожній. Крім того, була тут і своя артилерія.

¹ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 417.

гу, бо, з одного боку, не бажали втратити таке дешеве військо, як реєстрове козацтво, а з другого — не хотіли допустити подальшого посилення магнатів. Тоді останні, повернувшись із сейму, почали діяти самочинно. Так, наприклад, Станіслав Данилович, син руського воеводи Яна Даниловича, зятя Станіслава Жолкевського, який одержав в управління корсунське і чигиринське староства, заходився приводити до «послушенства» не тільки селян і міщан, а й реєстрівців. Прибувши до староства з загонами жовнірів і шляхти в числі 700 чоловік, С. Данилович почав запроваджувати там свої «порядки». Коли реєстровці спробували протестувати, Данилович зверхньо відповів: «Мені нема до вас діла, бо в мене є лицарі ліпші за вас». Усіх, хто чинив опір, він жорстоко карав.

Посилення гніту спонукало українців, як і раніше, до втеч на Запорозжя. Низи реєстрового козацтва, у свою чергу, прагнули, як писав Лука Жолкевський в липні 1636 року, до об'єднання із запорожцями. Серед них все частіше чулися вимоги забрати артилерію і відійти на Запорозжя.

Невдоволення реєстровців дуже турбувало польський уряд. Адам Кисіль, сеймовий комісар у справах козацтва, намагався вплинути на козаків через старшин і православне духівництво*. За його словами, реєстровців легко можна було б тримати у покорі, застосувавши до них такі три основні принципи, а саме: «Старшину підкупити подарунками; достойних і тих, що володіють будинками і на них озираються,— ласкою... А невгамовних бунтівників, голоту... стримувати страхом шаблі, смерті»².

Для залякування козаків Кисіль сфабрикував від імені короля універсал, яким загрожував у разі непокори втратою всіх їхніх прав. Проте ні погрози Кисіля, ні умовляння реєстрових старшин — Василя Томиленка (займав на той час посаду старшого реєстру) і військового писаря Онушкевича — не мали успіху. Поміж реєстровцями почались заворушення. Частина їх разом з Павлом Бутом (Павлюком) рушила на Запорозжя.

---

* Київський митрополит Петро Могила відрядив до козаків, за проханням Кисіля, двох ігуменів, «людей вмілих і вірних». Його посланці мали переконати козаків, що відмовою підкоритися вони не тільки втратять свої привілеї, а й завдадуть великої шкоди також православній церкві.

² Державна публічна бібліотека України (Рукописний фонд). Польські рукописи. Док. 94. Арк. 81—84.

Павлюк, що належав до заможних реєстрових козаків, брав участь, разом з Сулимою, в здобутті Кодака. Серед усіх товаришів Сулими, яких свого часу було відправлено до Варшави, він єдиний уникнув страти.

Щоб утримати в покорі залишену на волості частину реєстру, Адам Кисіль і польний гетьман Микола Потоцький призначили на початку травня 1637 року козацьку раду на р. Росаві. Під час ради А. Кисіль і М. Потоцький провели перегляд реєстру. В ньому залишали козаків тільки за порукою старшин і підстарост. Цим козакам була видана платня, якої вони вже давно не одержували. «Врешті-решт,— з полегшенням писав Кисіль,— військо очищене і вписане в реєстр». Проте ледве Кисіль і Потоцький покинули раду, як їм було повідомлено, що реєстровці хочуть скинути старшину і рушити услід за Павлюком на Запорожжя. Кисіль і Потоцький одержали ще й другу неприємну звістку: люди продають волів і коней та купують зброю — самопали тощо³.

Тоді ж, наприкінці травня 1637 року, Павлюк із загonom запорожців і реєстровців нагально з'явився в Черкасах, захопив реєстрові гармати⁴ і знов повернувся на Запорожжя. Вибраний там гетьманом, Павлюк звернувся до українського народу з універсалом. Він закликав усіх йти на Запорожжя, вступати в козаки, а панам і урядникам погрожував жорстокою карою, якщо вони добровільно не зречуться влади над тими з підвладних, які оголосили себе козаками. Водночас Павлюк закликав українців не пускати на квартири жовнірів⁵.

Верхівка реєстру дорікала Томиленку за потурання Павлюкові і позбавила його посади старшого. На його місце було призначено переяславського полковника Саву Кононовича. Повідомляючи коронного гетьмана про те, що Павлюк і козаки подалися на Запорожжя, старшина прохала надіслати до Черкас коронне військо і покарати родини «бунтівників»⁶. Вона наполягала на тому, щоб Конецпольський наказав підстаростам не пропускати на Запорожжя хліб, а також попередити панів, щоб ті краще стежили за своїми підданими.

У відповідь на це Конецпольський, побоюючись, щоб залишені реєстровці не пішли за Павлюком, наказав

---

³ Там само. Арк. 274.

⁴ Там само. Арк. 556.

⁵ Там само. Арк. 290.

⁶ Там само. Арк. 154.

С. Кононовичу зібрати реєстр і прибути з ним до Південного Бугу, де була головна квартира коронного гетьмана. Старшина, проте, не спромоглася виконати цей наказ. На початку серпня 1637 року козацьке військо під проводом Павлюка вирушило із Запорозжя на волость. Погромивши вірних урядові старшин і реєстровців, повстанці прагнули укріпитися в Східній Україні до того, як туди вступить коронне військо. Зупинившись в Крилові, Павлюк «з дозволу і за наказом війська» відрядив на Задніпров'я приблизно з дво- або тритисячним загоном полковників Карпа Скидана і Семена Биховця. Останні мали заарештувати реєстрову старшину, яка на той час перебувала в Переяславі, і, об'єднавши місцеві повстанські загони, рушити з ними на Чигирин. Поява козацького війська на Задніпров'ї сприяла новому піднесенню визвольного руху. Багато повстанців приєдналось до загонів Скидана і Биховця.

Діставшись до Переяслава, запорожці схопили з допомогою місцевих козаків старшого реєстру Кононовича військового писаря Онушкевича, а також «багато іншої кращої старшини» і повернулися до Чигирин. За постановою козацької ради всіх заарештованих було страчено як зрадників⁷.

Проте деяким старшинам пощастило втекти з Переяслава. Одним з них був Ілляш Караїмович. З'явившись у Барі, Караїмович, за словами Симеона Окольського*, з хвилюванням оповідав Конєцпольському про повстання на Подніпров'ї, «про скупчення бунтівників, напади на оселі як шляхтичів, так і козаків, про велику розгубленість в Україні по цей і по той бік Дніпра... про втечу панів із своїх маєтків». З тривогою Караїмович запевняв, що слід чекати «ще гіршого», бо «повстанці прагнуть з'єднатися з донськими козаками і татарами, визнати владу московського царя, зробити набіг на турецьку державу, для чого вже наготові 50 човнів»⁸.

Повідомлення Караїмовича та одержання услід за тим ще тривожніших звісток викликали велике занепокоєння у головній квартирі. Конєцпольський одразу ж, тобто 24 серпня, звернувся з універсалом до всіх ста-

---

⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 173—174.

* С. Окольський, домініканський монах, служив військовим капеляном у Конєцпольського. Він є автором відомого щоденника кампанії 1637—1638 років.

⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 174.

рост, підстарост, державців та інших урядників. Він оповіщав про повстання в Україні, наказував заарештувати всіх причетних «до бунту» і відправити їх до Бара. Щоб налякати козаків, які перейшли до повстанців, Конєцпольський наказував «карати їх дружин і дітей, а оселі їхні трощити, бо,— заявляв він,— хай ліпше на тих місцях кропива росте, ніж зрадники його королівської милості та Речі Посполитої множаться»⁹.

У Барі спішно почали готуватися до походу на Задніпров'я. Ілляшу Караїмовичу було доручено вирушити у Білу Церкву і зібрати тих реєстровців, які не приєдналися до повстання.

Конєцпольський стягував до Бара з околиць частини коронного війська. Але жовніри збирались неохоче. Сміливі перед неозброєними людьми, вони тепер, коли йшлося про війну з козаками, згадували Кукурове та Ведмежі Лози і те, «що війна з цими бунтівниками нелегка». Тому, за словами Окольського, жовніри «дивилися на нову війну не зовсім прихильним оком»¹⁰. Ось чому лише через три місяці, тобто 7 листопада 1637 року, Конєцпольський спромігся вирушити з Бара.

Коронне військо, що налічувало разом з надвірними частинами магнатів і загонами шляхти близько 6 тисяч чоловік, рухалось на північний схід у напрямі Білої Церкви чотирма колонами. Очолював військо Микола Потоцький.

Поки пани в Барі готувалися до походу, повстання швидко поширювалось. Найуспішніше воно розгорталось на Лівобережжі, значна частина якого належала Потоцькому. Польські пани зі страху тікали на захід, торуючи собі шлях через села. Вони, як писав патер Окольський, керувались при цьому тим святим правилом, що «ліпше ликове життя, ніж шовкова смерть»¹¹.

Селяни і міщани захоплювали маєтки шляхти, проголошували владу панів поваленою, запроваджували козацькі порядки. «На Задніпров'ї,— писав у листопаді Потоцький,— всі до останнього покозачились (підкреслення моє.— В. Г.). Князівські міста — Ромни та інші — дають натовпи свавільників; і мій Ніжин приєднався до них»¹². Трохи пізніше Потоцький знову писав: «Гультяйство дуже зміцнюється на Задніпров'ї; справді, тут

⁹ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 108. С. 179.

¹⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 177.

¹¹ Там само.

¹² Державна публична бібліотека України (Рукописний фонд). Польські рукописи. Док. 94. С. 460.

кожний хлоп — козак»¹³. Повстання поширилось і на інші місцевості, про що, зокрема, говорить й Окольський¹⁴.

В той час, як Скидан з козаками повернувся з Переяслава у Чигирин, Павлюк подався на Запорожжя за гарматами. Керівництво повстанським військом на волості було доручено Скидану. В двадцятих числах жовтня до Чигиринна надійшли перші звістки про готування Конєцпольського до виступу. Від імені повстанців Скидан тут же звернувся до населення України з універсалом, в якому сповіщав, що жовніри «збираються невдовзі бути у нас на Вкраїні». Універсал закликав людей готувати зброю, харчі і коней, щоб зустріти ворога «як того вимагає необхідність». Скидан пропонував отаманам усіх повстанських загонів з'явитися 29 жовтня на раду в м. Мошни (під Черкасами), щоб вирішити тут, «як повернути все на добру славу і на користь нашу»¹⁵.

Потоцький поспішав. По дорозі до нього приєднався Караїмович з деякою старшиною. Вони, як свідчить Окольський, повідомили Потоцькому, в яких місцях зосереджені повстанці, «як було б ліпше захопити їх, де знаходяться гармати, які були врожаї на Подніпров'ї і т. д.». Своєю поведінкою, робить висновок Окольський, «Караїмович здобув прихильність польного гетьмана»¹⁶. Щоб відвернути реєстровців від повстання, Потоцький звернувся до них з відозвою, погрожуючи неймовірними карами для тих, хто відмовиться приєднатись до нього. «Знайте,— писав він,— що... гостра шабля королівського війська знищить ваші маєтності, ваших жінок, дітей, майно і саме життя»¹⁷.

Коли наприкінці листопада військо Потоцького наблизилось до Білої Церкви, тамтешні козаки вже вийшли з міста на з'єднання з Скиданом. На зустріч з Потоцьким вийшла жалюгідна купка реєстровців (200 чоловік) на чолі з полковником Клишею та «рештою старшини», щоб засвідчити коронному гетьману свої холопські почуття. Між лояльною до польського уряду верхівкою реєстру і покаяним населенням не вщухала боротьба. Корсунська старшина, наприклад, писала По-

¹³ Там само. С. 465.

¹⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 177.

¹⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 109. С. 180.

¹⁶ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 178—179.

¹⁷ Там само. С. 179.

тоцькому під Білу Церкву: «Тільки нероби... прагнуть свавілля, ми ж, реєстрові, пам'ятаємо свою присягу». Вона також просила Потоцького «прискорити наступ для того, щоб наші наміри здійснились»¹⁸.

Потоцький і сам розумів, що баритись з наступом дуже небезпечно, бо це давало можливість повстанцям, що стояли в Чигирині, з'єднатися з тими, які зібрались на Задніпров'ї¹⁹. Потоцький мав намір подолати козаків, розбивши їх по частинах. «Це правило,— зауважує близький до гетьманського штабу Окольський,— особливо важливе у боротьбі з *козацькими повстаннями*, які швидко розливаються і охоплюють всю Україну і Задніпрянину... На війні взагалі, а особливо у війні з козаками, необхідні майстерність і швидкість»²⁰.

Проте негайно вирушити на Чигирин проти війська Скидана Потоцький не міг. Жовніри відмовлялись служити, вимагаючи належну їм платню. Офіцери умовляли їх думати більше про безсмертну славу, ніж про гроші. Але жовніри, які не раз вже випробовували тягар війни з козаками, запевняли, що не треба йти за Дніпро і стверджували при цьому, «що ніякого супротивника там немає» (?!)²¹. Нарешті, до них з «плачем і сльозами» звернувся сам Потоцький. Змусити жовнірів до виступу вдалося тільки 10 грудня після того, як до Потоцького прибула підмога — Л. Жолкевський та інші пани зі своїми загонами, а також коронна артилерія²².

В той час як Потоцький стягував свої сили під Білу Церкву, Скидан зі своїм військом залишив Чигирин і пішов на північний захід до м. Мошни (на р. Ольшанці). Цей пункт було обрано з таких міркувань: по-перше, Скидан очікував підкріплення із Задніпров'я та від запорожців, які мали підійти на човнах по Дніпру, по-друге, в Мошнах із Скиданом повинні були об'єднатися канівські і стеблівські реєстрові, а також нереєстрові козаки і частина корсунців²³.

10 грудня військо Потоцького вирушило з-під Білої Церкви на Богуслав, а звідти на Корсунь, виславши

¹⁸ Там само. С. 182.

¹⁹ Севський воєвода повідомляв, що на Задніпров'ї зібралося 8 тис. козаків (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 113. С. 186).

²⁰ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 182—183. (Підкреслення моє — В. Г.).

²¹ Там само. С. 185.

²² Там само. С. 192.

²³ Там само. С. 191, 193.

наперед кінну розвідку під орудою С. Лаща. Розвідники доповіли, що обидва міста перебувають у руках реєстровців, які відчинили їм браму²⁴. Ідучи далі, Потоцький підійшов до Сахнового моста (біля Корсуня), де сподівався переправити військо через річку Рось. Він поспішав, намагаючись надолужити час, прогаяний на умовляння жовнірів біля Білої Церкви.

Розвідка, підслана Потоцьким, захопила двох козаків, які на тортурах сказали, що в Драбівці (на правому березі Росі) стоїть з полком повстанців (1500 чоловік) отаман Коростель, а також, що Павлюк ще не вийшов із Запорожжя і тому повстанцям бракує гармат²⁵. 14 грудня польське військо почало переправлятися Сахновим мостом на правий берег Росі. Свої сили Потоцький поділив на дві частини. Одну, на чолі з Лашем, послав на Мошни, сам же, очолюючи іншу частину, пішов на північ, в обхід Мошнів, на Кумейки²⁶. Лаш спробував розпочати бій з козаками, не очікуючи Потоцького, проте зазнав поразки. Довідавшись, крім того, що Павлюк з гарматами вже йде на з'єднання з Скиданом, він негайно відступив до Білоозера, а потім приєднався до головних сил.

15 грудня, у вівторок, на чолі з Павлюком до Мошнів прибули запорожці з 8 гарматами²⁷. З прибуттям Павлюка козацьке військо збільшилось до 10 тисяч²⁸. озброєні проте козаки були дуже погано. «Не всі мають рушниці,— записував Окольський зі слів самовидця,— інші озброєні рогатинами, косами, сокирами»²⁹. Велику потребу повстанці мали і в харчах, бо протягом кількох років у Подніпров'ї була така посуха, що вигоріли не тільки хліба, а й трави.

Однак в козацькому таборі панувало піднесення. Головна маса повстанців складалася з покозачених селян і міщан. Реєстровців і запорожців було не більше 4 тис. Така ж приблизно кількість козаків залишилась на Запорожжі на випадок нападу татар. Зупинившись біля Мошнів, Павлюк і Скидан чекали підходу повстанських

---

²⁴ Там само. С. 192.

²⁵ Там само. С. 193.

²⁶ Там само. С. 195—196.

²⁷ Там само. С. 196—197, 198.

²⁸ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 113. С. 185—186. За іншими відомостями, наприклад за Окольським, повстанців було 20 тисяч. Цю цифру треба вважати дещо перебільшеною (Мемуары... Вып. 2. С. 198).

²⁹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 198.

загонів із Задніпров'я. Козаки, що зібралися там під орудою Острянина (близько 8 тис.), а також прибулий з-під Києва загін отамана Кизими зволікали з переправою на правий берег. Московські воеводи, уважно спостерігаючи за подіями, пояснювали це тим, що по Дніпру не можна було переправлятися, бо крига була ще дуже тонка³⁰. Проте це відповідало дійсності тільки частково. Слід мати на увазі, що у повстанні 1637 року, як і в усякому іншому селянському повстанні, зберігались риси локальності: козацачені селяни воліли за краще триматися біля своїх осель.

На світанку 16 грудня Павлюк і Скидан вирушили з усім військом в напрямі Кумейок, маючи намір першими розпочати бій. Біля Кумейок польське військо зайняло вигідні позиції. Польський табір, розташований на пагорбі, захищався з одного боку багнищем і річкою, а з трьох інших — возами, поставленими в десять рядів. За возами стояли піші полки та артилерія, а за ними — кіннота³¹. Загалом військо Потоцького налічувало 15 тис. вояків³².

Наблизившись до ворожих позицій, козацьке військо швидко повернуло на ту частину польського табору, яка була звернута на багнище. Поява козаків справила сильне враження на польське військо. «Наступ селян,— писав Окольський,— являв собою надзвичайне видовище: вони йшли табором в шість рядів, з чотирма гарматами на чолі, двома гарматами з боків і двома в кінці, а посередині між возами рухалось військо, поділене на полки і сотні». Повстанцям, зауважує Окольський, «не можна було закинути у відсутності кмітливості і вправності»³³. Козаки йшли з розгорнутими прапорами. Біля самого ворожого табору дорогу їм перетнуло багнище. Козаки-мусили зупинитись. До того ж шалений вітер, що дув з боку Кумейок, підпалених самими мешканцями, ніс козакам в очі густий дим з гарячим попелом³⁴.

---

³⁰ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 113. С. 186.

³¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 198.

³² «А поляків там,— повідомляли московські воеводи,— було про-ти козаків з пахолками (слугами), і з німцями (наймана піхота.— В. Г.), і з козаками, котрі передалися до поляків (реєстровцями.— В. Г.), з 15 000» (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 113. С. 185).

³³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 199.

³⁴ Там само.

Павлюк наказав відступати. Свій відхід козаки прикривали стріляниною з гармат і самопалів.

Потоцький вирішив не дати козакам стати табором і розташуватися біля Кумейок. Він негайно кинув на них свою кінноту. Зупинившись на рівному місці, козаки, однак, встигли нашвидкуруч оточити себе возами в шість рядів. Проте їм бракувало часу краще укріпити табір, він залишався вразливим у багатьох місцях. Незважаючи на це, козаки тричі відбили шалені штурми польської кінноти, яка підтримувалась піхотою й артилерією. «Хлопи виказували таку заклятість і завзяття,— писав Потоцький,— що всі відмовлялись від миру». Ті, «у кого не було зброї, били жовнірів голоблями і дишлами»³⁵.

Тільки на четвертий раз загону польського війська на чолі з Петром Потоцьким, сином польного гетьмана, вдалось увірватися в козацький табір. Але козаки через якийсь час затулили пролом і загін П. Потоцького опинився в оточенні. Козаки поділились на дві частини. Одна боронила свої позиції від головного польського війська, друга змагалася з Потоцьким. Микола Потоцький намагався визволити свого сина з оточення і посилав полки за полками на табір козаків. Окозький писав, що поляки «підступали до нього з свіжими полками аж до самого вечора»³⁶. Щодалі, то бій ставав жорстокішим, Потоцькому підвезли п'ять нових гармат. Великої шкоди завдавала козакам польська кіннота, бо «у козаків,— за словами Пясецького,— кінноти було замало, до того ж вона була слаба»³⁷.

Становище повстанців ставало все важчим. Жовніри П. Потоцького підпалили в козацькому таборі вози з сіном і соломою, висадили в повітря порох. Але і після цього козаки утримували свої позиції. Часто-густо незброєні повстанці голіруч скидали ворожих вершників з коней. Втрати були дуже великі. Особливо гостро відчувалась нестача пороху. Щоб відновити запаси його, Павлюк з невеликим загonom рушив увечері на Чигирин, на околицях якого були селітряні варниці. Разом з ним вирушив і Скидан.

На чолі козацького табору залишився талановитий і безстрашний козацький отаман Дмитро Гуня. Під його

---

³⁵ Державна публічна бібліотека України (Рукописний фонд). Польські рукописи. Док. 94. Арк. 479.

³⁶ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 203.

³⁷ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 418.

орудом бій з ворогом тривав до пізньої ночі. Під час бою П. Потоцький із залишками жовнірів вирвався з козацького табору. Тільки пізньої ночі бій став згасати.

На світанку козаки почали відходити до Мошнів. Деякі військові радили М. Потоцькому їх переслідувати. Проте польний гетьман відмовився, посилаючись на те, що «вже багато пролито крові і ту втрату не можна буде компенсувати навіть остаточною винищенням хлопів»³⁸.

До того ж польському війську бракувало кулі: за день бою їх витрачалось приблизно 50 тис. Потоцький наказав роздати жовнірам свинець, щоб самі виготовляли кулі, на що вони і витратили решту ночі. Головна ж причина, яка утримала Потоцького від переслідування козаків, полягала в тому, що у війську панував неспокій. Навіть «старі вояки казали,— писав Окольський,— що ніколи ще не були в такому тривалому і сильному вогні, не бачили так багато трупів»³⁹.

Наступного дня, 17 грудня, польське військо рушило на Мошни. Коли головний полк Лаща наблизився до міста, козаків там уже не було, за винятком кількох «не повинних в повстанні і... хворих», яких жовніри тут же повбивали. Услід за Лащем в Мошни вступив Потоцький. Вночі козаки підпалили місто, і Потоцький повів своє військо далі на Черкаси. По дорозі до нього приєдналось кілька тисяч реєстровців на чолі з корсунською і білоцерківською старшиною.

Коли Потоцький 19 грудня підійшов до Черкас, «місто вже палало вогнем так, що небезпечно було там зупинитись»⁴⁰. Цього ж дня Потоцького повідомили, що полк Ляща оточив в м. Боровиці * Павлюка з двома тисячами козаків⁴¹. У Павлюка в Боровиці було три гармати і шість гаківниць. Де перебував на той час Скидан з військом, відомостей про це не знаходимо. Можна припустити, що Скидан пішов на Запорозжя, щоб там підготуватись до нової битви. Павлюк же з порівняно невеликою кількістю козаків залишився, щоб захистити його відхід.

---

³⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 203.

³⁹ Там само. С. 204.

⁴⁰ Там само. С. 206.

* М. Боровиця було розташоване на Дніпрі за 40—50 км на південь від Черкас.

⁴¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 207.

Одержавши звістку від Лаша, Потоцький негайно ж послав йому на підмогу 500 драгунів з двома гарматами і вслід за ними вирушив сам. Просувався він так швидко, що вже наступного дня, 20 грудня, був біля Боровиці⁴². Польське військо оточило Боровицю шанцями і відрізало козакам прохід до води. Повстанці опинились в облозі. Їх становище було надзвичайно важким. Містечко горіло, підпалене ворожими ракетами. Бракувало води і харчів. Проте, незважаючи на все це, козаки мужньо боронилися; вони відстрілювались і під ворожим вогнем будували укріплення⁴³. Не сподіваючись зломити козаків силою зброї, Потоцький тієї ж ночі запропонував їм розпочати переговори. Для цього до польського табору вирушили Павлюк, Томиленко і ще трое старшин. Потоцький і комісар в козацьких справах А. Кисіль обіцяли козакам дарувати життя і волю, якщо вони припинять чинити опір. Козацька старшина, враховуючи тяжке становище обложених⁴⁴, згодилась на капітуляцію. Та ледь козаки вийшли з міста, як їх оточили польські війська. Майже одночасно Павлюк та деякі інші козацькі отамани, що брали участь у переговорах, усупереч домовленості з Киселем, були схоплені, закуті в кайдани і під посиленою вартою відправлені до Варшави.

24 грудня обложеним козакам було оголошено умови Потоцького. Козаки мусили відтепер «залишатись у спокої і порядку», вирушати в похід за першим наказом коронних гетьманів, ліквідувати Запорозьку Січ, вигнавши звідти «всю голоту», тощо⁴⁵.

Потоцький, не гаючись, призначив нову реєстрову старшину. Старшим реєстру було оголошено Ілляша Караїмовича, військовим писарем — Богдана Хмельницького, суддями — Богдана і Кушу, військовими осавулами — Федора Лютая та Левка Бубновського, полковниками — Я. Гугнівського (черкаським), О. Лагоду (канівським), Г. Хомовича (чигиринським), М. Нестеренка (корсунським), І. Караїмовича (перейславським) і Яцина (білоцерківським)⁴⁶.

⁴² Там само.

⁴³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. К.; Львів, 1922. Т. 8, ч. 1. 1626—1638. С. 271.

⁴⁴ За словами Пясецького, козаки не мали «достатнього запасу харчів, щоб витримати більш тривалу облогу» (Kronika Pawła Piaseckiego. С. 418).

⁴⁵ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 210.

⁴⁶ Там само. С. 208.

Нову реєстрову старшину, за винятком Ілляша Караймовича, що, як оголошував гетьманський універсал, «не беручи участі у бунтах, вірно служив у королівському війську»⁴⁷, та деяких інших, подібних до нього, було призначено переважно з числа осіб, що так чи інакше брали участь в повстанні⁴⁸. Така ухвала Потоцького може здатись дивною. Однак вона, як і порівняно «лагідні» умови капітуляції, була розрахована на те, щоб вплинути на інших повстанців і спонукати їх скласти зброю. А що стосується Павлюка, Томиленка та чотирьох інших ватажків повстання, то їх після тортур страшили у Варшаві⁴⁹.

Капітуляцією реєстрового війська події не закінчились. 25 грудня Потоцький розділив своє військо, пославши одну частину на Черкаси, другу — на Київ, третю — на Кременчук «з наказом усюди придушувати повстання»⁵⁰. Надалі військо мало залишитись на Подніпров'ї у стані залоги. Сам Потоцький з головними силами й артилерією перейшов по кризі на лівий берег Дніпра і рушив угору до Ірклієва, де починались його лівобережні маєтки.

Повстання на Задніпров'ї тривало. В районі Ірклієва діяв загін отамана Кизими числом 2—3 тис. козаків. Лубни, центр володінь Вишневецького, тричі захоплювали повстанці. Серед керівників повстанських загонів вирізнялись отамани Кропець, Дукренко, Куша, Скребець і Кизименко (син Кизими). Самого Кизиму позрадницьки схопили і відправили до Потоцького в Іркліїв.

У той час як Потоцький рушив з Ірклієва на Переяслав, а потім на Ніжин, його брат Станіслав разом з Казановським подався на Лубни. На своєму шляху М. Потоцький покарав на смерть безліч ні в чому не повинних людей, «а за його прикладом,— писав Окольський,— і самі пани карали своїх непокірних підданих або на смерть, або позбавленням майна»⁵¹. Багато людської крові пролив Потоцький у Ніжині — центрі свого староства. Тут людей карали на смерть десятками

---

⁴⁷ Там само. С. 210.

⁴⁸ Про те, що Богдан Хмельницький, наприклад, брав участь у повстанні, писав сучасник, польський історик В. Коховський (І. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. С. 72).

⁴⁹ Дорошенко Д. Нарис історії України-Русі. Т. 1. С. 225.

⁵⁰ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 212.

⁵¹ Там само. С. 213.

і сотнями. Вздовж шляхів, що вели на Ніжин, можна було бачити шибениці і палі з посадженими на них людьми. «Я наказую,— казав Потоцький,— поставити (страчених.— В. Г.) вздовж їхніх головних шляхів — десяток буде прикладом для сотні, а сотня — для тисячі. Не для чогось іншого я сюди, у Ніжин, заїхав, а тільки для того, щоб витягнути їх із сховищ і на власні очі побачити у полі. Тепер сприятлива хвилина для того, щоб ліпити з них, як з воску, все що завгодно, аби це зло не гніздилося більше в лоні Речі Посполитої»⁵². Український народ, рятуючись від кривавої розправи панів, сотнями і тисячами тікав з батьківщини⁵³. Потоцький вимагав видати втікачів, але московська влада від цього відмовлялась⁵⁴.

Напившись крові у Ніжині і залишивши там частину війська, Потоцький вирушив до Києва, щоб, за словами Окольського, «встановити порядок у цьому центрі непокори»⁵⁵. Тут, перед стінами замку, на горі Киселівці, на Подолі, він насамперед посадив на палю Кизиму разом із сином⁵⁶. Вважаючи, що з «замиренням» Східної України покінчено, М. Потоцький з Києва вирушив на Поділля, залишивши на Подніпров'ї свого брата Станіслава з військом.

Дють і наруга панів не могли налякати народ України. Приречені на смерть заявляли Потоцькому, що ніякими муками він не примусить Україну припинити боротьбу. «Якщо він, пан гетьман,— казали вони,— буде шукати і карати на смерть винних, то разом з ними треба посадити на палю все Подніпров'я і Задніпров'я».

---

⁵² Державна публічна бібліотека України (Рукописний фонд). Польські рукописи. Док. 94. Арк. 502.

⁵³ «В нинішньому, государю, в 146-му (1638.— В. Г.) році в різних місяцях і числах... поляки черкасів побили і нині по містечках побивають. І від того, государю, бою... черкаси від поляків прибігли в Путивль із жонами, і з дітьми, і з животи, а дехто... одинокі»,— доповідали у Москву путивльські воеводи (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 114. С. 189). Російські послі, повернувшись 1638 року з Польщі, писали, що повстання в Україні сталось через те, що українці «в їх (панів.— В. Г.) волі жити і дані їм сплачувати не захотіли». За це поляки «побили з 10 000 з жінками і дітьми та спалили черкаських міст шість, і села спалили, а якщо й інші черкаси (українці.— В. Г.) не захочуть бути в їхній волі, то поляки і тих поб'ють» (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 115. С. 191).

⁵⁴ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 114. С. 190.

⁵⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 213.

⁵⁶ Там само; Костомаров Н. И. Собр. соч. Кн. 4. С. 95.

З почуттям ненависті до насильників і гнобителів селяни і міщани втікали на Запорожжя. Туди ж поспішали переслідовані коронним військом та панськими посіпаками й окремі повстанські загони. Так, полк. С. Лаща наздогнав коло Чигирина отамана Івана Злого із загоном в 700 козаків. Повстанці поставили засіку в лісі і розклали багаття. Лащ очікував тільки світанку, щоби розправитися з козаками. Проте козаки вночі вийшли непомітно з засіки і напали на поляків з тилу. Багато ворогів було перебито. Козаки захопили близько 300 коней, чимало зброї і подалися на Запорожжя⁵⁷.

Вже на початку лютого 1638 року польська влада довідалась, що під проводом Скидана на Запорожжі зібралось близько 5 тис. козаків⁵⁸. Це так налякало панів, що вони поспішили наwerbувати новий реєстр, для чого 15 лютого 1638 року в Трахтемирові скликали реєстрову раду. Запис до реєстру відбувався в присутності Адама Кисіля та Ілляша Караїмовича. Реєстр склали дуже пильно, до того ж на місце загиблих учасників повстання (їх було 1200) нікого не вписували; таким чином, реєстр фактично скоротили приблизно до 5 тисяч⁵⁹. Коли ж дійшло до присяги, то Кисіль наказав козакам присягати кожному окремо, а не всім разом, як було раніше.

Реєстровцям наказали готуватися до походу на Запорожжя й наприкінці лютого зібратись для цього в Крилові. Було оголошено залишати в містах лише по сотні реєстровців від кожного полку.

На початку березня 1638 року коронний гетьман Конецпольський послав до Крилова ротмістра Мелецького із загоном жовнірів (500 чоловік). Тут на Мелецького чекав Караїмович з 4 тис. реєстровців та Лащ із своїм полком. За планом, складеним у гетьманському штабі в Барі, Мелецький мав підійти до самої Січі і виманити звідти запорожців обіцянкою вписати всіх без винятку до реєстру. А щоб козаки повірили цим обіцянкам, Мелецькому було запропоновано там же, на місці, скласти фіктивний реєстр. У випадку відмови козаків вийти із Запорожжя Мелецькому наказувалось розгромити Січ.

---

⁵⁷ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 116. С. 194.

⁵⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 213. За іншими відомостями, на Запорожжі в той час було приблизно 6 тис. козаків (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 113. С. 192, 194).

⁵⁹ За словами Д. Дорошенка, до 6 тис. (Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1. С. 225).

Прибувши на Запорозжя, Мелецький відправив до Січі посланців — двох шляхтичів і реєстрового сотника. Запорозжці затримали їх, а Мелецькому відповіли листом, якого залишили на березі. Запорозжці писали, що ні про які переговори не може бути й мови і що вони будуть битися з панами до останнього⁶⁰. Козаки пропонували Мелецькому негайно покинути Запорозжя. Однак він вирішив спробувати, — за його власними словами, — щастя у бою з ними⁶¹. Наслідок для Мелецького був вельми плачевний: його військо, як і військо Караїмовича, козаки вщент розгромили, сам Мелецький ледь не наклав головою⁶². Свою поразку Мелецький пояснював, крім усього іншого, небажанням реєстровців воювати проти запорозжців, а також тим, що частина реєстровців перейшла на бік січовиків. Доповідаючи 11 березня Потоцькому про те, що трапилось, Мелецький з жалем писав: «Легше вовком орати, ніж козаками проти їхнього народу воювати»⁶³.

Стурбований таким несподіваним повідомленням Мелецького, Конєцпольський вжив відповідні заходи. Він розпорядився поставити у найближчих до Запорозжя містах — Чигирині і Кременчуці — сильні залоги. Ст. Потоцькому наказано було перевести частину коронного війська ближче до низу Дніпра⁶⁴. Проте запорозжці випередили панів. У березні 1638 року вони знову вирушили на волості.

Ще на початку 1638 року в Січі повстанці обрали нового гетьмана — Яцька Остриянина. Водночас запорозж-

---

⁶⁰ За словами російських послів у Польщі С. Протасьєва і Г. Леонтьєва, запорозжці писали Мелецькому, що «доки у них, черкас, сила буде, доти вони за віру і за свої голови... будуть проти поляків стояти» (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 115. С. 192).

⁶¹ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 77. С. 98.

⁶² Там само. С. 214; Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 214; Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 115. С. 192; Док. 116. С. 193; Док. 118. С. 199; Док. 124. С. 209.

⁶³ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 77. С. 98. В. Шутой, посилаючись на документи, опубліковані в збірнику «Воссоединение Украины с Россией», вважає, що навесні 1638 року на Запорозжжі здійснено дві бойові спроби: одна на чолі з Мелецьким, а друга з Лашем і Караїмовичем (Шутой В. Є. Цит. вид. С. 26—262) Нам здається, що у згаданих документах йдеться лише про один похід Мелецького, з якими були Лаш і Караїмович.

⁶⁴ Державна публічна бібліотека України (Рукописний фонд). Польські рукописи. Док. 94. Арк. 539.

ці послали представників до донських козаків з проханням про допомогу. 20 березня 1638 року⁶⁵, напередодні походу із Запорожжя, Острянин звернувся з універсалами до українського народу. Він сповіщав, що іде «з військом на Україну Малоросійську для визволення вас, народу нашого православного, від ярма гноблення і мук тиранських людських і щоб помститися за вчинену наругу, сплюндрування, спустошення і образи всього поспольства роду Руського (українського.— В. Г.) в Малій Росії, по обидві сторони Дніпра мешкаючого». Універсали Острянина малюють зворушливу за своєю викривальною силою картину наруги панів над українським народом. В них йшлося про те, що військо Запорозьке, яке чуйно прислухається до страждань народних, не в силах вже бачити «батьків і матерів своїх завжди зганьблених, а також братів, сестер і дружин, тиранськи замордованих, в ополонки крижані в морози зануряємих і обливаємих, у плуги, як волів (чого під сонцем нечувано), запрягаємих... битих батогом і поганяємих, ...аби добре тягли... на едно посміховисько й наругу»⁶⁶. Острянин закликав народ приєднатись до запорожців, як тільки вони з'являться на терені староств, а поки що потай готувати зброю, коней, харчі і все потрібне для війни. Водночас він наполегливо радив остерігатись реєстрових козаків, маючи на увазі головним чином лояльну до польського уряду реєстрову старшину. «Однак ті приготування свої,— йшлося в універсалах,— чинить потай, і ці листи наші між собою вичитуйте під присягою, потай... А козаків реєстрових, виродків і відступників наших, що задля власної користі і приват своїх про занепад вітчизни недбаючих, яко отруйної ехидни стережітеся і крийтеся». Для прикладу універсал згадує про зраду реєстровців напередодні битви під Кумейками, коли через «необережність братів наших... листи тодішнього гетьмана Запорозького... достались козакам реєстровим, а від них ляхам». Через це пани «навчились запобігати наступаючому злу своєму»⁶⁷.

---

⁶⁵ Мемуары, относящиеся к истории Южной Украины. Вып. 2. С. 218.

⁶⁶ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Сост. С. Величко. К., 1864. Т. 3. С. 140.

⁶⁷ Там само. С. 142. Універсал Острянина має на собі сліди пізнішої редакції, яка належала, ймовірно, С. Величку. Проте він зберігає значення цінного джерела, бо правдиво відображає суть сучасних йому подій.

Універсали запорожців розповсюджувались не лише на Подніпров'ї, а й на Поділлі, Волині і Покутті. Їх розносили і розвозили люди, які не викликали особливої підозри з боку представників влади,— старці-бандуристи, хлопчачки і, за словами Окольського, навіть черниці⁶⁸.

Заклики до повстання знаходили палкий відгук серед пригнобленого люду. За словами того ж Окольського, український народ знову готувався йти на Річ Посполиту: одні йшли на Запорозжя, інші посилали запорожцям гроші і харчі, треті виготовляли порох, кулі тощо⁶⁹.

У другій половині березня 1638 року повстанці вирушили із Запорозжя на волості, поділившись на три частини. Перша, під проводом Острянина, йдучи лівим берегом Дніпра, захопила Кременчук, а потім повернула на Хорол і Омельник. Запорозька флотилія під проводом Гуні піднялась по Дніпру й оволоділа перевозами в Кременчуці, Максимівці, Бужині й Чигирин-Діброві. Скидан з рештою війська пішов правим берегом Дніпра і захопив Чигирин. Повстанці ставили перед собою складне завдання: знищити частини коронного війська, які базувалися під орудою С. Потоцького на Лівобережжі (сам Потоцький перебував спочатку в Ніжині, а потім у Лубнах). Щоб не дати йому змоги відступити і водночас позбавити його зв'язку з Правобережжям, повстанці прагнули захопити дніпровські перевози.

Незважаючи на обережність, з якою просувався Острянин, С. Потоцький довідався про це і негайно рушив назустріч козакам. Услід за Потоцьким йшов Ілляш Караїмович, поспіхом зібравши реєстрове військо в Переяславі. Сили Острянина, за словами Окольського, на той час «були ще незначні»⁷⁰.

В таких умовах Острянин вирішив захопити найближчий вигідний для оборони пункт — Голтву і чекати там підкріплення. До повстанців мали прийти на допомогу донські козаки. Голтва була вигідною для оборони тому, що стояла на високій кручі лівого берега

---

⁶⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 219.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. С. 220. За деякими даними, у Острянина було всього близько 2 тис. козаків.

однойменної річки, де вона впадає у Псьол, в півколі, утвореному тими двома річками. Місто, огорожене частоколом, мало замок. Від замку до правого берега Псла, де були багнища і ліси, тягнувся вузький і довгий міст. Зайнявши Голтву, козаки заходились укріпляти її. Відкритий бік півкола — від одного берега річки до другого — загородили земляним валом, а курган перед валом перетворили на редут. На ньому поставили гармати.

На початку травня С. Потоцький, переправившись через Хорол, Псьол і Голтву, підійшов до козацьких позицій*.

Свій табір Потоцький розташував під Голтвою, насипавши довкола нього вал від берега однієї річки до берега другої. 5 травня, коли роботи по укріпленню табору закінчилися, Потоцький перекинув на правий берег Псла два полки іноземної піхоти і кілька тисяч реєстровців під проводом І. Караїмовича з метою заволодіти замком з боку моста. Розгадавши цей задум, Острянин переправив на правий берег загін козаків, якому доручив зайти у тил Караїмовичу. Перейшовши річку, реєстровці й іноземна піхота кинулись на міст, намагаючись наблизитися до замкової брами. Зустрінуті сильним вогнем з рушниць, вони спішно повернули назад, втрапивши багато вбитими і пораненими. Було поранено й Караїмовича. Коли його загін повернувся до переправи, щоб рушити на лівий берег, шлях виявився заваленим деревами. Повстанці, що сховалися за ними, відкрили сильний вогонь і примусили ворога шукати порятунку в лісовому багні. Після короткого бою загін Караїмовича було майже весь знищено. З кількох тисяч чоловік ледь врятувався якийсь десяток. За словами російського сучасника, «тих там німців і лістрових козаків запорозькі черкаси побили всіх наголову, тільки втекло німців у ляцький табір 18 чоловік»⁷¹.

6 травня Потоцький почав штурмувати козацькі позиції. Козаки відбили наступ, завдавши ворогові чималої втрати. У цей час в тил польському війську вдарила козацька піхота, своєчасно надіслана Острянином. Кіннота Потоцького спробувала перетяти шлях козацькій піхоті, але теж зазнала великих втрат і була відкину-

---

* Військо С. Потоцького просувалося до м. Голтви очевидно шляхом від Лубен повз Хорол, Білоцерківку і Решетилівку.

⁷¹ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 132. С. 220.

та⁷². Стиснуте з обох боків козаками польське військо кинулося врозтіч і було знищене⁷³.

11 травня з рештками свого війська Потоцький почав спішно відходити до Лубен тим же шляхом, яким прийшов до Голтви. Лубни, розташовані на схрещенні кількох шляхів, могли стати зручним пунктом оборони. В лубенському замку було багато запасів зброї і харчів. По дорозі Потоцький послав гонців до Бара, прохаючи у коронного гетьмана допомоги. Водночас, сподіваючись затримати Острянина біля Голтви, Потоцький пробував вступити з ним у переговори. Але той, розуміючи, що ворог хоче тільки виграти час, відмовився від переговорів і вирушив зі своїм військом до Лубен. Острянин мав намір розбити С. Потоцького ще до прибуття сюди Миколи Потоцького і Яреми Вишневецького, війська яких йшли з Правобережжя і вже наближались до Дніпра.

Острянин також чекав на підкріплення. Йому на допомогу поспішав полк запорожців і донців під проводом отамана Мурки⁷⁴.

Навколо Чигирина збирав свіжі сили Скидан. На Правобережжі діяли загони отаманів Сокирявого, Соломи і Бардаченка. На північний схід від Лубен, у тилу С. Потоцького, повставали селяни і козаки. Військо Острянина швидко зростало за рахунок повстанців, що приєднувались до нього. «І з міст там, государю,— доповідав воевода,— багато людей ідуть до запорозьких черкасів збором»⁷⁵. Всього під проводом Острянина зібралось близько 12 тис. повстанців⁷⁶. У С. Потоцького

---

⁷² Окольський вважав, що під час цього бою Потоцький втратив усю кінноту. Він писав: «Найбільше шкодую, що загинула кіннота». (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 224).

⁷³ Окольський унікав говорити про втрати коронного війська, вважаючи за краще рахувати втрати козаків. «Козаків,— писав він,— загинуло 2000, але й наших досить» (Мемуары... Вып. 2. С. 224). Викриваючи Окольського у прихованні правди, Величко писав, що «під Голтвою від війська Острянинного (якого на той час налічувалось 12 тис.) полягло поляків різного гатунку, тобто товариства значного, пахолків і ліозних (вибранців.— В. Г.) півчверті тисячі (1500) з гаком, крім козаків реєстрових, бо по відході військ польських від Голтви знайшлося в шанцях польських, біля Голтви викопаних, і по всяких місцях, ярах і долинах непохованих трупів польських на 3000, а похованих, рахуючи могилки, було на 500 з лишком» (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 205).

⁷⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 226.

⁷⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 132. С. 221.

⁷⁶ Там само.

в Лубнах, куди збіглася шляхта з усього Задніпров'я, було близько 6 тис. поляків⁷⁷.

Коли військо Острянина з'явилося під Лубнами, С. Потоцький вирішив негайно кинути на нього свої сили, не давши козакам, втомленим довгим переходом, укріпити свої позиції. На полі біля Лубен розпочався жорстокий бій. На козаків, що ледве встигли обставити себе возами, кинулась панська кіннота і піхота. Реєстровці стріляли у повстанців зі заздалегідь збудованих гуляй-городів, які вони все ближче підводили до возів.

Повстанці зазнавали значних втрат. Ворогові кілька разів вдалося розірвати лінію возів, і козаки з великою напругою відкидали його назад. «Поле,— писав Окольський,— вже рясно окропилось кров'ю, час перейшов далеко за полудень, вже минула вечірня, а битва ще не вщухала»⁷⁸. Увечері козаки сильним ударом не тільки відкинули ворога, а й змусили його тікати.

Переслідувані козаками, поляки залишили свій табір і кинулись до старезного мосту, що вів у місто. Міст обвалився, поховавши в річці чимало жовнірів і реєстровців⁷⁹.

У бою під Лубнами обидві сторони зазнали великих втрат. Острянин тієї ж ночі, з 16 на 17 травня, почав відступати на північний схід, а потім повернув на Миргород, сподіваючись поповнити там свої малі запаси харчів і пороху. С. Потоцький не міг переслідувати козаків через велику кількість поранених у польському війську. На переслідування Острянина він послав тільки кінноту і кілька сот реєстровців під проводом ротмістра Гижицького. Останній мав випередити козаків, оволодіти мостом біля Миргорода і затримати їх там до підходу самого Потоцького. Справа в тому, що в Миргороді були великі старостинські селітряні варниці і склади пороху. По дорозі, за кілька миль від Лубен, Гижицький натрапив на загін отаманів Мурки і Ріпки, що поспішав на допомогу Острянину. Крім запорожців та інших повстанців з південного Подніпров'я в цьому загоні було

---

⁷⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 226.

⁷⁸ Там само. С. 228.

⁷⁹ «І черкаси там,— писали путивльські воеводи,— ляхів сперли, гнали до Лубен і побили там ляхів багатьох. І ляхів там багато свій табір пробіжали мимо до городового мосту, що під Лубнами на річці на Сулі, і міст той ляхи обломали, і в річці там багато ляхів потонуло» (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 132. С. 221).

500 донців. Козаки відразу ж пішли на ворога, але через його кількісну перевагу мушили відступити, ставши табором у відкритому полі. Гижицький оточив козаків, проте прорвати їхню оборону не спромігся через особливості устрою, як пояснює Окольський, «козацького табору та їхніх добірних стрільців»⁸⁰.

Настала спека. Козакам бракувало води і харчів. Чувся стогін поранених. Тяжко поранено було й самого отамана Ріпку. Тим часом до Гижицького підійшли головні сили на чолі з С. Потоцьким. Та козаки не припинили боротьби. Бій точився дві доби. У козацькому таборі залишилось вже мало живих, що змусило його оборонців вступити у переговори з Потоцьким. 19 травня під час переговорів польське військо зненацька увірвалось до табору і вирізало всіх, «помстившись таким чином,— як висловлюється Окольський,— за наругу над його королівською милістю і за свою кривду не тільки Путивльцю (Мурці), а й усім бунтівникам»⁸¹. Незважаючи на таку трагічну долю загону отамана Мурки, нав'язаний козаками бій затримав ворога на дві доби, що дало змогу Острянину вступити до Миргорода і зробити запас пороху і селітри. Тут же Острянин довідався, що на підмогу С. Потоцькому йде два війська: одне під проводом Яреми Вишневецького, друге — польного гетьмана Миколи Потоцького, який нещодавно повернувся до Бара з варшавського сейму. Обидва війська різними шляхами рухалися до Києва, щоб переправитись на Лівобережжя. Острянин знову вирішує дати бій С. Потоцькому ще до підходу його підкріплення. Він вийшов із Миргорода і, обминувши Лубни (там стояв С. Потоцький) з півдня, рушив через Лукомль на Сліпорід. На шлях, що простягався з Пирятина до Лубен, Острянин відрядив полк отамана Сокирявого (1500 козаків). Сокирявий мав іти на Лубни з цього боку в той момент, коли на С. Потоцького почнуть наступати головні сили козаків. Цей план мав ту перевагу, що включав необхідність на очах противника форсувати багнисту Сулу біля самих Лубен. Крім того, він давав козакам можливість наступати на Лубни водночас з двох боків — як з південного (Острянин), так і з північного заходу (Сокирявий)⁸².

---

⁸⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 23.

⁸¹ Там само. С. 233.

⁸² Там само.

Наприкінці травня повстанський загін отамана Бардаченка, що діяв на Правобережжі, вирушив на Київ з метою унеможливити Я. Вишневецькому і М. Потоцькому переправитись через Дніпро або ж бодай затримати їх. Та ледве Бардаченко підійшов 30 травня до міста, як виявилось, що Вишневецький уже встиг переправитись на лівий берег. Тоді повстанці вирішили затримати військо М. Потоцького, яке рухалось за Вишневецьким. Разом з київськими міщанами козаки почали рубати і спалювати човни й пароми на Дніпрі. В цей момент на них напала кіннота С. Лаща, що була головним загonom у М. Потоцького. Вона не дала змоги козакам закінчити те, що вони почали, й відсунула їх на острів Чорторий⁸³.

Тим часом пани зібрали значні сили під Лубнами. Я. Вишневецький, що прибув до Лубен 29 травня, привів із собою, крім власного надвірного війська, загони Острозьких, Замойських та інших магнатів, близько 2 тис. піхоти з 12 гарматами⁸⁴. Все це сталося тоді, коли Острянин був ще на шляху до Сліпорода. Намагаючись відрізати всі шляхи до Лубен, Острянин відокремив від свого війська кілька великих загонів, залишивши при собі порівняно невелику частину козаків⁸⁵, чим поспішили скористатися С. Потоцький і Я. Вишневецький. Коли Острянин наблизився до Сліпорода, вони вдарили всіма своїми силами. Бій під Сліпородом тривав цілий день. Вночі Острянин повернувся до Лукомля, а звідти пішов униз по Сулі до Жовнина. Після цього до Сліпорода підійшов Сокирявий, викликаний, напевне, Острянином у зв'язку зі зміною обставин. Сокирявий, за словами Окольського, — «старий козак, обізнаний з морем і відомий отаман бунтів», — був досвідченим воякою. Тиша, що панувала у Сліпороді, викликала в нього підозру. Щоб оглянути розташований попереду табір, Сокирявий заліз на високий дуб. Тут його помітили реєстровці, схопили і видали Вишневецькому. «Це, — писав Окольський, — вельми втішило реєстрових, які були так вдоволені, ніби спіймали самого Острянина»⁸⁶.

Переслідувані ворогом, козаки Сокирявого сховалися

---

⁸³ Державна публічна бібліотека України (Рукописний фонд). Польські рукописи. Док. 94. Арк. 599—601.

⁸⁴ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 235—236.

⁸⁵ Там само. С. 238.

⁸⁶ Там само.

в чагарнику на багнистих берегах Сліпорода, а потім теж рушили на Жовнин⁸⁷.

Позиція Острянина під Жовнином (близько від впадіння Сули в Дніпро) була малопридатна для оборони. До того ж кіннота С. Потоцького, не відриваючись, весь час переслідувала козаків. 10 червня, дочекавшись решти своїх частин, що надійшли від Лукомля, С. Потоцький почав штурм позицій Острянина. Йому пощастило в кількох місцях прорвати козацький табір, захопити 8 гармат і багато пороху. Вважаючи дальший опір марним, Острянин з невеликою частиною козаків переправився через Сулу і перейшов російський кордон⁸⁸.

Після Острянина козаки обрали гетьманом Дмитра Гуню. Він був досвідченим ватажком і мав великий вплив на козацтво. «Цей Гуня,— каже Окольський,— користувався у них чималою популярністю, бо за рік до цього під Кумейками він з рештками війська і кількома гарматами вночі відійшов до Боровиці і там з'єднався з Павлюком, вирушив разом із Скиданом на Запорожжя, де козаки обрали його кошовим отаманом»⁸⁹. Під його проводом козаки відновили табір і приготувалися до дальшої боротьби. Наступного дня битва спалахнула з подвійною силою. Боротьба, за словами Окольського, «набула з обох сторін такого кривавого характеру, що гірше й не буває»⁹⁰. Обидві сторони втратили велику кількість вбитими і пораненими. «Загинуло... багато товаришів,— писав він,— лицарства кварцяного і панського»⁹¹.

Вночі з 14 на 15 червня з-під Чигирина на Жовнин з невеликим загоном повстанців і запасом харчів підійшов Скидан. Ледве він переправився на лівий берег Дніпра, як на нього наскочили надіслані С. Потоцьким реєстровці і чотири хоругви жовнірів. Почалась стрілянина, під час якої Скидана було тяжко поранено. Козаки відправили пораненого отамана назад до Чигири-

---

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ За словами ротмістра Хржонстовського, Острянин мав намір перейти російський кордон ще під Сліпородом, але козаки наполягали на іншому: вони вимагали відступати вниз по Сулі до Дніпра, а звідти йти на Запорожжя (Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 78. С. 99).

⁸⁹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 244.

⁹⁰ Там само. С. 240.

⁹¹ Там само. С. 241.

на ⁹², а самі після тривалого бою пробилися до Гуні ⁹³.

20 червня у Жовнині стало відомо, що в Переяслав з великим військом, у значній своїй частині кінним, прибув польний гетьман Микола Потоцький *. По дорозі Потоцький нападав на розрізнені козацькі загони. Відстань від Переяслава до Жовнина (150—180 км) М. Потоцький міг подолати за кілька днів.

Гуня не наважувався розпочати бій біля Жовнина. Тієї ж ночі (з 20 на 21 червня) козаки спорудили міст через Сулу і відійшли (з 8 гарматами) до гирла Старця **. Для табору Гуня вибрав місце на високому березі Дніпра. Дві сторони його омивалися Дніпром і Старцем, третя спускалась в болото. Передбачення Гуні, як виявилось, були правильні. М. Потоцький так поспішав, що випередив навіть Я. Вишневецького й С. Потоцького. Тільки-но козаки підійшли 22 червня до Старця, їх наздогнала кіннота М. Потоцького. Козакам довелось укріплювати свій табір під шаленим обстрілом ворога. Вночі до Старця підійшли зі своїми військами С. Потоцький і Я. Вишневецький.

Почалась довга облога козацького табору. До польського війська прибували щораз нові частини: загін брацлавського воеводи П. Потоцького, краківського воеводи, старостів хмільницького і лянцкоронського, київського біскупа тощо. Надходили й окремі шляхтичі із зібраними похапцем людьми. Наприклад, якийсь Олізар «привів 150 своїх родичів, а ксьондз Єлець — 70 монастирських слуг і т. д.» ⁹⁴.

Окольський із зловтіхою писав: «Повсталі селяни щодня спостерігали з шансів прибуття (до М. Потоцького.— В. Г.) нових полків у той час, як вони самі не мали жодної допомоги» ⁹⁵.

---

⁹² Реестровці, довідавшись про це, послали вслід за Скиданом погоню, схопили його і 24 червня видали С. Потоцькому (Мемуары. Вып. 2. С. 246).

⁹³ Там само. С. 242.

* За Окольським, М. Потоцький «привів із собою значну кількість війська, панів і ротмістрів».

** Який саме Старець — невідомо. Старцем називається, власне, не річка, а одне із старих річищ великої ріки, що з'єднується з нею лише під час повені. Таких «старців» багато не тільки на Дніпрі, а й на багатьох інших великих річках, особливо на їхніх лівих, найчастіше низинних берегах. Річка Старець, про яку йдеться, була, на наш погляд, на Дніпрі у 15—20 км південніше Сули, недалеко від села Градизьк.

⁹⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 246—247.

⁹⁵ Там само. С. 247.

Зважаючи на те що козацький табір важно буде взяти штурмом, пани вирішили здобути його облогою. Щоб деморалізувати козаків і прискорити їхню капітуляцію, М. Потоцький надіслав у різні місця каральні експедиції під проводом С. Лаща та інших. Усюди, де проходили карателі, залишались трупи замордованих людей та спалені села⁹⁶.

Окольський цинічно писав, що загопи Лаща «звільняли дороги від бунтівного натовпу, встановлюючи порядок у полях так, нібито це було в упорядкованому місті»⁹⁷. Даремно Гуня вимагав від панів припинити знищення мирних жителів. «Хай би,— писав він Потоцькому,— воювали з нами, з військом запорозьким... аби дали спокій бідним невинним пригніченим людям, голоси яких і невинна пролита кров волає до бога за помстою»⁹⁸.

Глум поляків над мирним населенням не тільки не викликав у людей зневіри у власні сили, а навпаки, утверджував їх непохитність. Намагаючись вирватися з оточення, козаки здійснювали сміливі вилазки. 5 липня, наприклад, подібною вилазкою керував сам Гуня. Козаки впритул підійшли до польських валів. Гарматним ядром було вбито козака, що ніс бунчук над отаманом. Тоді Гуня, підхопивши бунчук, кинувся вперед. На жаль, незважаючи на героїзм козаків, їм не пощастило прорватися через оточення ні тоді, ні в наступні дні⁹⁹.

10 липня, після старанної підготовки, Потоцький одночасно з різних сторін почав наступ на оточених. Вороже військо з ранку до пізнього вечора штурмувало козацький табір, та все було марно. Наступного дня Потоцький відправив до козаків своїх представників для переговорів. Їм було доручено передати копії постанов сейму, що тільки-но відбувся (березень — квітень 1638 року). В них передбачалось збереження реєстру в дотеперішній кількості, що мало, на думку панів, викликати розбрат у козацькому війську і призвести до укладення миру. Гуня чемно прийняв панських посланців. Посадивши їх поряд себе на в'язанку сіна і пригощаючи хлібом та вареною рибою, він обіцяв прочитати й обговорити сеймові постанови на раді. Цим переговорами і закінчилися¹⁰⁰.

⁹⁶ Там само. С. 248.

⁹⁷ Там само. С. 251.

⁹⁸ Там само. С. 248.

⁹⁹ Там само. С. 251.

¹⁰⁰ Там само. С. 250.

Під час ради повстанці відкинули подані панами умови. Козаки оголосили, що піднялись на боротьбу не за здобуття привілеїв кільком тисячам реєстровців, а за визволення всього українського народу від польського ярма.

На обіцяні Потоцьким «вольності, права і милості, даровані їм королями», козаки, за словами Окольського, відповіли відмовою, бо вони «вище за все ставили селянські претензії»¹⁰¹.

Невдовзі Потоцькому підвезли облогові гармати. Тепер він вирішив розпочати генеральний наступ, сподіваючись за кілька днів покінчити з козаками. Виходячи з того, що штурм передбачалось вести безперервно вдень і вночі, між корогвами було встановлено чергу. Попереду польського табору вибудували з брусів високий редут з земляним блокаузом на горі, звідки було видно весь козацький табір.

Гармати, поставлені на редуті, завдавали козакам великої шкоди. Вночі на 22 липня кілька сміливців з козацького війська під виглядом реєстровців вдерлись у траншею, якою було оточено редут. Від вибранця, що стояв тут на варті, вони дізнались про пароль і повернулися до своїх. Через півгодини до редуту підповзло вже кілька десятків козаків. Знаючи пароль, вони швидко знищили варту і вилізли на редут. Козаки мали намір зруйнувати редут і скинути з нього гармати. Та ледве вони досягли вершини, як у польському таборі вдарили на сполох. Щоб не потрапити до рук ворога, козаки зіскочили з редута і зникли в темряві. Ця надзвичайно смілива витівка козаків так налякала панів, що решту ночі їхнє військо було напоготові¹⁰². Невдовзі після цього Потоцький знов став штурмувати козацькі позиції. Піхоту і кінноту підтримувала своїм вогнем артилерія. Путивльський воевода писав своєму урядові: «І підготовився там, государю, гетьман польний Потоцький з польськими, і з литовськими людьми, і з німцями... підступаючи до них, черкасів, до табору всіма людьми великим жорстоким приступом і штурмами»¹⁰³. Становище козаків було важким. У них давно скінчились харчі і «невтішно (їм) було,— пише з цього приводу Окольський,— воювати і вдень і вночі, а замість їжі

¹⁰¹ Там само. С. 252.

¹⁰² Там само. С. 253.

¹⁰³ Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 143. С. 245.

мати тільки воду і трохи конини»¹⁰⁴. У козаків кінчався порох, та незважаючи на це, вони відбивали один наступ за другим.

Наприкінці липня стало відомо, що на допомогу козакам, до Старця, йде з двотисячним загonom повстанців і харчами полковник Филоненко. Питання про те, хто скористається цими припасами, однаково хвилювало обидві сторони. Очікуючи своїх, козаки витягли на верхні вали гармати, готували зброю, годували коней залишками корму тощо. Потоцький, зі свого боку, відправив на правий берег Дніпра загін жовнірів з гарматами під проводом С. Лаша.

Козаки Филоненка розділились на два загани. Перший рушив берегом Дніпра, другий плив на човнах. 6 серпня, коли Филоненко з'явився поблизу Старця, Лаш кинув на нього кінноту і водночас заходився обстрілювати з гармат козацькі човни. Зав'язався бій. Уцілілі човни, лавіруючи в заплавах Дніпра, встигли підійти близько до козацького табору.

В цей час Гуня, щоб позбавити Потоцького можливості допомогти Лашу, напав на польський табір. Натиск козаків був такий сильний, що на захист валів Потоцький відправив навіть ту роту, яка охороняла полонених. Усіх полонених (70 чоловік, у тому числі поранені Скидан і Мурка) було по-звірячому вбито. Мабуть, тоді загинув і Сокирявий. Бій тривав до другої години ночі. Зазнавши величезних втрат, козаки Филоненка все таки пробилися до Гуні. До табору дісталось лише кілька сот козаків. Запасів харчів ледве вистачило на два дні¹⁰⁵.

Важке становище козаків, до того ж позбавлених надії на допомогу, змусило частину повстанців погодитись на поставлені Потоцьким умови. Вони ще сподівалися на можливість згоди з панами. То ж до Потоцького відправили депутацію з трьох старшин: Романа Пешти, Івана Боярина і Василя Сакуна¹⁰⁶. А ті з козаків, хто не бажав вступати у згоду з польськими панами, на чолі з Гунею і Филоненком тієї ж ночі покинули табір біля Старця і пішли на Запорозжя¹⁰⁷. М. Потоцький

¹⁰⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 254.

¹⁰⁵ Там само. С. 259, 263.

¹⁰⁶ Там само. С. 265.

¹⁰⁷ Там само. С. 284—285. Пізніше, а саме 1640 року серед донських козаків згадується «отаман Гунка Черкашенин». Це був, мабуть, Дмитро Гуня (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 188. С. 311).

не скупився на обіцянки. Втрати, що він зазнав під Старцем, були вельми значні. Козаки, за словами П'ясецького, під час своїх нападів «внищили багато живої сили: увірвавшись до найближчих шанців, де була німецька піхота... вони знищили її без останку: вбили всіх без винятку гусарів польських, які через нерозумний наказ гетьмана намагалися вдертись до їхнього (козаків) обозу, інших вершників вони побили з самопалів більше... ніж їх загинуло в Прусах»¹⁰⁸. Намагаючись швидше укласти мир, М. Потоцький,— як говорить П'ясецький,— особисто запевнив козаків, що «на найближчому сеймі повернуть їм давні вольності»¹⁰⁹.

8 серпня угоду було укладено, і Потоцький в супроводі інших воєначальників вирушив до козацького табору, щоб оглянути «всі їхні військові хитрощі, засідки, схованки і пастки». Польські пани були вражені майстерністю, з якою козаки укріпили свій табір. При цьому багато хто з них вважав, що «неможливо було оволодіти ними (козаками.— В. Г.) в такому укріпленні інакше, як тільки тривалою облогою; такі думки,— писав Окольський,— поділяв і пан гетьман»¹¹⁰.

Після укладення договору козаки, покладаючись на слово Потоцького, почали невеликими групами розходитись по домішках. Проте пани і на цей раз не дотримали слова: «Більшу їх (козаків.— В. Г.) частину,— пише П'ясецький,— було вбито королівськими жовнірами»¹¹¹. Після капітуляції козаків біля Старця почався в Україні жахливий терор, жертвою якого стали сотні і тисячі невинних людей.

Щоб винищити в народних масах України «дух свавілля», кати вдавались до найжорстокіших тортур. Вони поруйнували дощенту цілі села й містечка, позбавляючи людей осель, вбивали і нівечили їх, незважаючи на стать і вік. «Польські і литовські люди,— записував 1638 року білгородський воевода зі слів українських переселенців,— їх (козаків) християнську віру нехтують і церкви божі руйнують, а їх вбивають і дружин їхніх і дітей, збираючи докупи, спалюють, палять і порох, на-

---

¹⁰⁸ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 423.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 268.

¹¹¹ Kronika Pawła Piaseckiego. С. 243.

сипавши їм у пазуху, і груди у жон їхніх різали, і подвір'я їхні й хати грабували і знищували»¹¹².

9 вересня 1638 року М. Потоцький скликав у Києві «загальну раду» реєстровців, на якій були присутні, крім старшини, лише кілька чоловік від кожного полку¹¹³.

Отже, Україну, що зазнала такого страшного кровопролиття, було, на думку панів, «вгамовано». Потоцький оґолосив козакам свої умови. В основу їх було покладено так звану «Ординацію війська Запорозького реєстрового», прийняту ще між повстаннями 1637 і 1638 років під час варшавського сейму (березень — квітень 1638 року). Ця ординація була безпрецедентною за жорстокістю репресій щодо козацтва. Вона знищувала «на вічні часи всі пільги, прибутки, право на самосуд і на обрання старшин», призначала замість реєстрового гетьмана комісара, вибраного сеймом за рекомендацією коронних гетьманів, до того ж обов'язково з числа осіб шляхетського походження. Комісарові, резиденцією якого призначався Трахтемирів, ординація вручала військову і судову владу над козаками. На нього вона поклала також обов'язок «заздалегідь запобігати» і придушувати усяке «свавілля козацьке». Реєстр мав складатися з шести полків — Переяславського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Білоцерківського і Корсунського — загальним числом у 6 тис. козаків. Військові осавули і полковники віднині також не обиралися козаками, а призначалися польським урядом «із шляхтичів, досвідчених у військовій справі та відомих своєю непохитною вірністю»¹¹⁴. Для нагляду за козаками і виконанням ними своїх обов'язків полковники мусили постійно перебувати в своїх полках. Реєстровці мали мешкати лише в Черкаському, Канівському і Корсунському старостах «та інших прикордонних містах», а не у межах трьох українських воеводств, як було раніше.

Інші пункти ординації спрямувались проти Запорозької Січі. Кожний реєстровий полк мусив по черзі відбувати службу на Запорозжжі у вигляді залогі, спостерігати за появою «свавільного натовпу на островах і річках», розганяти його. Українському населенню і на-

---

¹¹² Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии / Собраны и изданы Н. Второвым и К. Александровым-Дольником. 1851. Кн. 1. С. 101.

¹¹³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 271.

¹¹⁴ Там само. С. 287.

віль реєстровцям під страхом смертної кари заборонялося з'являтися за порогами без спеціального дозволу — паспорта, одержаного від комісара ¹¹⁵.

Через три місяці, а саме 4 грудня 1638 року, в урочищі Маслів Став відбулася «заклучна комісія з козаками». В присутності М. Потоцького та інших урядовців було оголошено постанову, де заявлялось, що козаки «покійно приймають заслужене ярмо на свої шиї». По тому значились прізвища комісара реєстру і полковників «з родовитої шляхти», «цілком здатних до цієї служби на користь Речі Посполитої»; а також військових осавулів. Комісаром реєстру було призначено шляхтича П. Комаровського, а тимчасовим місцем його перебування — м. Корсунь. Полковниками призначались Я. Гижицький (черкаський), С. Олдаковський (переславський), О. Сикержинський (канівський), К. Чиж (корсунський), С. Каневський (білоцерківський) і Я. Закржевський (чигиринський), військовими осавулами — І. Караїмович і Л. Бубновський, «які під час повстання не тільки не приєднались до нього, а навпаки, й іншим подавали добрий приклад повним збереженням вірності підданства Й. К. М.» ¹¹⁶. Полкових осавулів, сотників і отаманів козакам дозволялось обирати самим. Серед обраних бачимо таких майбутніх діячів визвольної війни 1648—1654 років, як Богдан Хмельницький і Федір Лютая. На цьому комісія закінчила свою роботу. Не покладаючи, однак, і тепер великих надій на реєстрове військо, польські гетьмани поспішали з відновленням Кодака ¹¹⁷. До того ж було постановлено ще більше розширити і укріпити фортецю, а залогу збільшити з 200 до 600 чоловік. На початку літа 1639 року відновлення Кодака завершилось ¹¹⁸. На високих валах встановили

---

¹¹⁵ Там само. С. 286—288.

¹¹⁶ Б. Хмельницького було обрано сотником Чигиринського полку, а Ф. Лютая — Переславського (Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 279).

¹¹⁷ У травні 1639 року російські люди, побувавши в Україні, розповідали путивльським воеводам: «А новий там городок Кодак, що на Дніпрі був, велено німцям зробити, як раніше... і зробивши... стояти їм, німцям... в тому городі на заставі для того, щоб там запорозькі черкаси із Запорог для запасів у литовські міста не проїжджали, і з литовських міст... у Запороги не тікали, і заласу б у Запороги не провозили» (Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. Док. 163. С. 275).

¹¹⁸ Будівництвом нової фортеці керував інспектор коронних арсеналів інженер Фрідріх Гектант, який ще до того збудував фортеці у Львові й інших містах. Нова фортеця, за словами А. Чоловсько-

гармати. Фортеця пильно охоронялася. Перед заходом сонця фортечна брама зачинялась, і ніхто вже не міг ні увійти, ні вийти навіть у випадку надзвичайної потреби. Вночі фортечний вал обходила варта на чолі з офіцером. Вартові нікого не підпускали близько до фортеці. На відстані 3 км від Кодака, поблизу Дніпра, було збудовано високу вежу, з якої відкривався краєвид на 50—60 км навкруги. У підніжжі вежі завжди чергував загін піших і кінних жовнірів. Ледь вартовий на вежі запримітить вдалині якусь людину, як для схоплення її негайно виряджали кількох вершників. Крім того, кінні жовніри регулярно об'їжджали навколишні балки і річки¹¹⁹.

Губернатором Кодака коронний гетьман призначив шляхтича Яна Жолтовського, а комендантом — свого небожа Адама Конецпольського, який щойно повернувся з-за кордону. Для губернатора фортеці канцелярія коронного гетьмана розробила докладну інструкцію. Губернатор мав дбати про постійне укріплення фортеці, а саме: щороку підвищувати вал на лікоть на всьому його протязі, використовуючи для цього затриманих і полонених; наглядати за тим, щоб «за пороги не було пропущено жодної живої душі, крім тих, яким доведеться їхати з борошном до свого полку (маються на увазі реєстровці), і то лише з свідоцтвом від їхніх полковників». Якщо ж комусь вдалося б пробратися повз Кодак до порогів чи то полем, чи то Дніпром і сховатись від варті, губернатор мав негайно повідомити про це реєстрового полковника, що стояв із залогою на Запорожжі. Нарешті, офіцери мали регулярно проводити з жовнірами військові вправи й рекомендувати найкращих з них у офіцери кварцяного війська Речі Посполитої¹²⁰.

Невдовзі у супроводі численного і пишного почту до фортеці з метою її огляду прибув сам коронний гетьман С. Конецпольський. Вдоволений її погрозливым виглядом, він висловив упевненість в тому, що вона недосяжна. Оточення Конецпольського поспішило улесливо погодитися з паном гетьманом. Лише присутній при цьому

го, була майже втричі більша за попередню. Будувалась вона з урахуванням останніх досягнень так званої голландської фортифікаційної техніки (Cz o l o w s k i A. Kudak. С. 11—13).

¹¹⁹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 412—413.

¹²⁰ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 82. С. 107—108.

чигиринський сотник Богдан Хмельницький, за словами сучасника, нібито між іншим, зауважив: «Manus facta — manus destruo!» (Рукою створене, рукою ж і руйнується.— В. Г.).

Придушивши повстання 1637—1638 років, уряд Речі Посполитої був упевнений, що відтепер Україна назавжди поневолена, а Запорозька Січ — центр боротьби українського козацтва проти чужоземного гноблення — ізольована і втратила усяку вагу. Проте поляки помилилися.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА І ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО

Десятиріччя після придушення повстання 1637—1638 років поляки називали часом «золотого спокою». Насправді ж ніякого спокою не було. Наступні роки принесли Україні нові тяжкі випробування¹. Магнати і «польська шляхта» й далі захоплювали землі селян і козаків, силою обертаючи їх на своїх кріпаків. Змагаючись один з одним, вони, як оповідав літописець, «поставили вже усюди там, кому де що дісталось, межові стовпи свої і привласнили тамтешніх козаків, так само як і посполитих, накладаючи на них десятину і тягли всі, і у такий спосіб вирішили їх знищити»². Не вдоволяючись цим, магнати щораз наполегливіше вимагали від уряду роздати їм запорозькі землі. Особливо уперто діяв щодо цього Вишневецький. Напередодні Хмельниччини уряд, уступаючи домаганням Вишневецького, видав йому грамоту на володіння Запорожжям»³. Проте скористатися нею Вишневецькому вже не довелося.

Насильства з боку польських феодалів не уникли і реєстровці. Польські комісари і старшина примушували їх, як своїх слуг, чистити коней, топити печі, підмітати подвір'я. Окремі пани, як наприклад черкаський підстароста Я. Смяровський, жорстоко били козаків, виколювали їм очі тощо.

Нестерпний національний гніт заважав економічному, політичному, культурному розвитку українського народу. Визволення з-під тривалого ярма панської Польщі і побудова власної держави ставали для України історичною потребою, вирішальним питанням існування українського народу.

Всі без винятку повстання XVI і першої половини XVII століть зазнали поразки. Та незважаючи на це,

¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 13—60 та ін.

² Летописное повествование о Малой России. Ч. 1. С. 42.

³ Tomkiewicz Wl. J. Wisniowiecki. С. 88—89.

українське козацтво становило провідну національну верству, яка визначала національно-політичне життя України. Не втрачала свого особливого значення й та частина української шляхти, яка не порвала зв'язків з національним рухом. Беручи участь в сеймовій боротьбі Речі Посполитої, вона збагачувалась необхідним політичним досвідом, який згодом знадобився при формуванні української державності. В цей час українська церква, підтримувана козацтвом та ще маючи такого видатного діяча, як Петро Могила, поступово відновлювала свої позиції.

Україна готувала нову війну проти панської Польщі. Вона назрівала в той час, коли розбрат і протиріччя серед панівного класу Речі Посполитої дедалі більше посилювались.

Національно-визвольна і антифеодална боротьба в Україні проходила в умовах феодалної анархії, яка у Польщі набувала загрозливих розмірів. Усі спроби польських королів та їхніх прибічників у посиленні королівської влади покласти край свавіллю магнатів — головних винуватців феодалної анархії — зазнали поразки. Магнати, особливо ж наймогутніші з них — східноукраїнські і литовські — вирішували долю Речі Посполитої на шкоду національним інтересам країни.

Саме за таких умов уряд короля Владислава IV, очолюваний канцлером Ю. Оссолінським, спробував відновити боротьбу з всевладними магнатами. Було вирішено скористатися з війни Туреччини проти Венеції, що спалахнула навесні 1645 року. Венеція, зазнаючи поразки від турків, звернулась за допомогою до європейських країн, у тому числі і до Польщі. Польський уряд погодився надати Венеції допомогу, зажадавши субсидію в розмірі 1 млн скуді*.

Під час переговорів з Венецією уряд Речі Посполитої намагався вирішити ряд завдань, на перший погляд цілком самостійних, та насправді тісно пов'язаних між собою. На одержані від Венеції гроші він розраховував наwerbувати велике кварцяне військо. Польський уряд не збирався розпочинати війну з Туреччиною. Допомога Венеції мала полягати у нападі на вассала Туреччини — Кримське ханство, до того ж головна роль у цій війні покладалась на козаків. Цим уряд сподівався досягнути водночас кількох цілей: руками козаків здобути

---

* Срібна монета, вартість якої у різних тодішніх італійських державах становила 1,5—2 крб. золотом.

перемогу над небезпечним ворогом, а головне — підірвати силу опору українського народу польсько-шляхетському режиму, що неодмінно мало статися після відходу козаків з України до Криму. Нарешті, козацьке військо можна було б, на думку короля і його канцлера, використати, поряд з кварцяним, у боротьбі з магнатською олігархією.

Здійснення цього складного плану почалося з послання в Україну довіреної особи короля — шляхтича Єроніма Радзійовського. Владислав IV, потай від магнатів, сподівався збільшити при допомозі старшини реєстрове військо до кількох десятків тисяч козаків⁴. Прибувши в Україну під приводом ревізії своїх маєтків, Радзійовський зустрівся з кількома впливовими старшинами, насамперед зі своїм давнім знайомим — Іваном Барабашем, який мав на той час поважне місце військового осавула. Радзійовський запропонував старшинам зустрітися з королем. Старшини погодились.

У квітні 1646 року до Варшави прибули військові осавули Іван Барабаш та Ілляш Караїмович, полковий осавул Іван Нестеренко (Бут) і чигиринський сотник Богдан Хмельницький⁵. Про зустріч і переговори Владислава IV і канцлера Оссолінського з козацькими старшинами йдеться у ряді сучасних джерел. Головною темою цих таємних переговорів була організація військової експедиції козаків до Криму. За це король обіцяв відновити «давні» козацькі вольності: збільшити реєстр, за одними джерелами, до 12, а за другими — до 20 тис. козаків, а також не допускати кватрування кварцяного війська в Південному Подніпров'ї (на південний схід від Білої Церкви)*. На право набору козаків Барабашеві було видано універсал за підписом Владисла-

---

⁴ Австрійський посол у Польщі Адерсбах доповідав, що король має намір збільшити реєстр до 20 тис., а кварцяне військо до 30 тис. (Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm. T. 1, S. 178—190).

⁵ Богдан Хмельницький був уже раніше в складі посольства козаків до короля Владислава (у 1639 році після поразки повстання) (Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 285).

* Питання про розміщення військ мало першорядне значення. Важко сказати, хто саме з козацьких старшин наполягав на обмеженні району дислокації польських військ. Проте, як бачимо з пізніших подій, можна припустити, що це питання поставив Б. Хмельницький. Саме він був тим політиком, який під час війни при переговорах з поляками завжди висував як неодмінну умову обмеження території дислокації польського війська.

ва IV і скріпленим його особистою (не державною) печаткою.

Після повернення старшини в Україну король почав успішно набирати військо. Королівські вербувальники наймали вояків у Польщі і за кордоном. До Варшави почало прибувати дедалі більше жовнірів, а королівський палац в Уяздові нагадував тепер озброєний табір. У варшавському арсеналі робота кипіла вдень і вночі. Виготовлені за короткий час 36 гармат, ядра та інші військові припаси було відправлено під Львів, до місця, яке визначив король для збору війська. -

Військові приготування короля і концентрація військ під Львовом не могли не привернути увагу магнатів. Через своїх агентів вони почали поширювати чутки, нібито король прагне знищити шляхетські «вольності» і тому готує державний переворот. Сенат, що засідав у липні 1646 року в Кракові, категорично зажадав від Владислава припинення військових приготувань, погрожуючи поставити питання про його дії на найближчому сеймі. Справді, сейм, що зібрався у Варшаві в листопаді 1646 року, відбувався у напружених умовах. Магнати звинувачували короля і канцлера Оссолінського у таємних змовах, вимагаючи віддати під суд автора проекту війни і збільшення війська. Магнати, що прибули до столиці у супроводі численних озброєних загонів шляхти (залежно від них), були готові підтримати свої вимоги зброєю. Сейм схилився на бік магнатів. Сподівання Владислава перетягнути під час сейму шляхту на свій бік не здійснились, і він мусив, хоч і вдавано, відступити перед вимогами своїх сильних суперників. Таким чином, здійснення своїх планів король тепер пов'язував з набором козацького війська.

Між тим серед старшини, з якою король вів переговори у Варшаві, стався розбрат. Довідавшись про поразку Владислава на сеймі, Барабаш і Караїмович рішуче відмовились формувати козацьке військо. Зовсім іншу позицію зайняв Богдан Хмельницький. Він вирішив, що саме зараз настав слушний час для збільшення козацького війська під виглядом виконання відомого проекту короля. Звичайно не на користь польським панам, а в інтересах українського народу, який був ладен в перший-ліпший момент взятися за зброю.

До виконання свого плану Хмельницький намагався залучити Барабаша і Караїмовича, та марно⁶. Згадка

⁶ Kostin Miron. Letopisetul țării Moldovei dela Aron Vođa încoace. Bucuresti, 1944. С. 119.

про небажання старшини допомогти Хмельницькому в цій важливій справі знайшла відображення у народній творчості. Народна дума оповідає, як під час бенкету один із старшин, відгадавши намір Хмельницького скористатись з королівського привілею, мовить до нього: «Навіщо тобі, куме, читати його (привілей.— В. Г).— Ми податків не даєм, у війську польському не служим, краще нам, старшинам, брати гроші без рахунку, а дорогі сукна без міри, ніж, потураючи сіромі, тягаться лісами та байраками, і своїм тілом комарів, як ведмедів, годувати»⁷.

Зраду Барабаша, який перейшов на бік магнатської опозиції, підтверджує український літописець Грабянка. «Сію епістолію,— пише він, маючи на увазі королівський привілей,— Барабаш не показав нікому і оскільки ляхам прихильний був і своєї користі лише шукаючий, прагнучи сам в добрі жити, а про військо не дбаючи, ані про кривди людські»⁸.

Упевнившись в тому, що Барабаш не бажає скористатися з королівського дозволу для вербування козаків, Хмельницький вирішив взяти цю справу до своїх рук. Зберігся переказ, згідно з яким Хмельницький майстерно оволодів королівським привілеєм, що зберігався у Барабаша.

Становище в Україні лишалось вельми напруженим. Саме в цей час почали множитися чулки про дозвіл короля набирати козацьке військо. Знаючи, що підставою для цих чуток є діяльність Хмельницького і його прибічників, Барабаш з Караїмовичем зробили донос на нього польській владі. Водночас вони ретельно приховували свої попередні зносини з королем і Хмельницьким. Чигиринська старостинська адміністрація, на чолі якої стояв магнат Олександр Конецпольський, вирішила встановити таємний нагляд за Хмельницьким. Цим поспішив скористатися чигиринський підстароста шляхтич Д. Чаплинський. За допомогою свого патрона О. Конецпольського він нагально вдерся у хутір Богдана Хмельницького Суботів. Нападник зашмагав на смерть канчуками його молодшого сина, забрав собі молодицю, яку Хмельницький називав своєю дружиною, зруйнував його маєток⁹. Хмельницький мусив переховуватись.

---

⁷ Костомаров Н. И. Собр. соч. М., 1904. Кн. 4. Т. 9. С. 136.

⁸ Летопись Григория Грабянки. С. 39.

⁹ Костомаров Н. И. Собр. соч. Кн. 4. Т. 9. С. 139.

На початку травня 1647 року в Польщі розпочався черговий сейм, який обіцяв бути дуже бурхливим. Супротивники Владислава висловили намір «назавжди покінчити з думкою (короля) про війну»¹⁰. Наприкінці травня чи на початку червня у супроводі десяти козаків у Варшаві з'явився Хмельницький¹¹.

Офіційно його приїзд пояснювався бажанням домогтися правди у позові з Чаплинським. Насправді ж мета його появи у столиці була значно ширшою. Від часу сейму 1646 року сталися значні зміни. Тому Хмельницькому необхідно було передусім упевнитись, чи не зрікся Владислав IV своїх планів щодо війни. На випадок, якщо король не змінив своїх намірів, Хмельницькому треба було, в зв'язку з переходом Барабаша і Караїмовича на бік магнатів, зосередити всі зв'язки з королем і його прибічниками у своїх руках, а також одержати матеріальну підтримку, необхідну для набору козаків та їхнього озброєння. Нарешті треба було довідатись, чи не змінить сейм свого ставлення до короля та його планів.

Приїзд до Варшави був використаний Хмельницьким і його товаришами також для ознайомлення з становищем у Польщі, одержання необхідних відомостей про розміщення польських військ, стану фортець тощо. Ці відомості були потрібні для успіху майбутньої війни проти Польщі, про що досить докладно пише Грондський¹².

Король прийняв Хмельницького, ймовірно, саме перед розпуском сейму. Російський дипломатичний агент Кунаков писав, що було запрошено «Богдана Хмельницького й черкас-чолобитників до палацу самого короля»¹³. Вже під час роботи сейму Хмельницький і його супроводжувачі зрозуміли, що боротьба короля з магнатами триває як і раніше. При зустрічі з Владиславом IV Хмельницький, певно, повідомив про перехід Барабаша і Караїмовича на бік магнатів і запевнив, що він готовий приступити до здійснення раніше задуманих королем планів. Король, за словами Кунакова, скаржився Хмельницькому і його товаришам, що «санатори (магнати.— В. Г.) його вдалися в свою волю, панство його спустошують, а його мало слухають»¹⁴. Влади-

¹⁰ Kubala L. Jerzy Ossoliński T. 1. Warszawa, 1924. С. 246.

¹¹ Там само. С. 259.

¹² Gronski S. Historia belli cosacco-polonici. С. 47.

¹³ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 279.

¹⁴ Там само.

слав IV і канцлер Оссолінський наполягали на проведенні набору козаків і організації походу в Крим.

На скаргу, яку Хмельницький подав королеві у зв'язку з наїздом Чаплинського, король відповів: «Силі треба протиставляти силу, і ти також воїн. Коли Чаплинський міг знайти собі приятелів і товаришів, і ти теж можеш знайти». Щодо головного питання, то король висловив таку думку: «Знаю я і про утиски козакам, але ж допомогти не в силах. Пора здається усім вам пригадати, що ви воїни, ви маєте шаблі, і хто вам забороняє захистити себе? Я ж, із свого боку, завжди буду вашим благодійником»¹⁵.

На цьому зустріч Хмельницького з королем закінчилась. Услід за поверненням Хмельницького в Україну, на початку серпня 1647 року, король відрядив туди Оссолінського¹⁶. Сучасник Грондський запевняє, що подорож Оссолінського пов'язана нібито з оглядом прикордонних фортець, однак головною метою її були зносини з козаками. Під час свого перебування в Україні канцлер Оссолінський мав можливість упевнитись, що Барабаш і Караїмович справді перейшли на бік ворогів короля. В таких умовах єдиною людиною, яка могла б, як здавалось, сприяти королю у здійсненні його планів, залишався Хмельницький. Під час зустрічі з ним¹⁷, яка відбувалась у присутності козаків (ймовірно, прихильників Хмельницького), Оссолінський мовив про бажання короля набрати козацьке військо для походу на Крим. Хмельницький відповів: він і його прихильники зроблять усе, що від них залежить, але суворий режим, впроваджений польською владою в Україні, значною мірою уповільнить і затримає набір козаків. Оссолінський збирався передати Хмельницькому клейноди гетьманської влади, але той відмовився, заявивши, що не годен такої честі, хоч і сподівається заслужити її у майбутньому. Кунаков, підтверджуючи це, додає, що король надіслав козакам гроші. Вирішивши розпочати війну «з турецьким султаном, король пожалував

¹⁵ Костомаров Н. И. Собр. соч. Кн. 4. Т. 9. С. 141.

¹⁶ Grondski S. Historia belli cosacco-polonici. С. 38—39, 50; Costin Miron. Letopisetul. С. 118—119.

¹⁷ Згадка про зустріч Оссолінського з Хмельницьким збереглась у різних джерелах. Найбільш авторитетним, на наш погляд, слід вважати повідомлення Самуїла Грондського, який запозичив ці відомості у Станіслава Любовицького (довіреної особи Оссолінського), який супроводжував польського канцлера під час цієї подорожі, а також у Івана Виговського (Grondski S. Historia belli cosacco-polonici. С. 39—40.)

Богдана Хмельницького гетьманом запорозьким і послав йому гроші, а надалі обіцяв йому король прислати на плату черкасам і на човни 170 000 злотих польських»¹⁸.

Наприкінці жовтня 1647 року до польських можливо-владців в Україні знову почали доходити чутки про діяльність Богдана Хмельницького. Конєцпольського, який приїхав з Крилова до Кодака, повідомили про те, що «Хмельницький бунтує козаків». Офіцер Радилінський, посланий Конєцпольським для перевірки цих чуток, підтвердив їх вірогідність.

У цей час відбулась так звана рада у діброві¹⁹ (поблизу Чигирини). Вона була досить багатолюдною. Грондський, запозичивши про це відомості у Івана Виговського, розповідає: спочатку Хмельницький нагадав про нестерпне становище українського народу під Польщею: «Проїзджаючи по Україні,— сказав він,— я усюди бачив страшні утиски і тиранства». Далі Хмельницький повідомив про становище Речі Посполитої, про намір короля здійснити похід на Туреччину і протидії магнатів цим планам, а також про те, що король закликає козаків до нападу на Крим. На доказ цих слів Хмельниць-

---

¹⁸ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 279. Зустріч Оссолінського з Хмельницьким і передача йому грошей стали пізніше приводом для звинувачення короля і Оссолінського їхніми ворогами-магнатами в тому, що вони допомогли козакам виступити проти Речі Посполитої. Під час надзвичайного сейму в листопаді 1649 року, скликаного у зв'язку із затвердженням Зборовського договору, магнатська опозиція подала листа, який звинувачував Оссолінського. «Уся теперішня міжусобиця,— говорилося в ньому,— є результатом урядування Оссолінського. Заволодівши розумом жадібного до слави і влади короля, він замислив війну з Туреччиною, і коли представники Речі Посполитої не схвалили його задумів (маються на увазі сейми 1646 і 1647 років), вирішив розпочати її з допомогою козаків, підмовивши короля роздати їм придане королеви; з цими грошима козаки і піднялись». Про надсилання королем грошей для організації походу писав пізніше сам Хмельницький венеціанському послу до Відня Сагреду. Отже, є підстави думати, що крім дозволу набирати козацьке військо, всупереч ординації 1638 року, Хмельницький заручився і матеріальною підтримкою з боку короля. Відомо, що десь в цей час Хмельницький відрядив до Львова людей з грошима, захованими у возах з пшоном, для купівлі там рушниць, шабель, свинцю тощо (Goliński M. Zapiski mieszczanina Kazimierzckiego (1640—1665). С. 85. Фотокопія рукопису зберігається в Інституті історії АН України.

¹⁹ Grondski S. С. 50. Інший сучасник також підтверджує, що козаки «збираються на пасіках і проводять таємні наради» / J. Chrząszcz. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy Zoltowedzkiej // Prace historyczne w 30-letniej działalności prof. St. Zakrzewskiego.— Lwów, 1894. С. 252.

кий показав присутнім королівську грамоту. А на закінчення оголосив, що настала слухна година для повстання проти Польщі і визволення України від польської влади. Успіху цій боротьбі, говорив він далі, будуть сприяти, з одного боку, чвари польських панів, з другого — згода українців взятися за зброю»²⁰.

Докази Хмельницького і його прибічників на користь негайного виступу були зустрінуті частиною присутніх із сумнівом. Чимало з них вказували на брак зброї, на велику кількість польського війська в Україні тощо. У відповідь на це Хмельницький сказав: «Ваша правда. Зрозуміло, що проти сильних ворогів наших самі ми нічого не зробимо, тим більше, що у всіх фортецях сидять польські комісари, які пильно стежать за всіма нашими діями; більша частина польських військ стоїть на нашій території на зимових квартирах. Як тільки вони помітять наші приготування, то зараз же нас і придушуть. Тому, щоб запобігти небезпеці, нам не можна обійтися без допомоги ззовні»²¹. Визначаючи зовнішні сили, які могли б забезпечити успіх українському народові, Хмельницький зупинився на Росії. «Я б запропонував звернутись до Москви, бо вона однієї з нами віри і тому могла б поєднатися з нами». «Проте,— додавав він,— Москва за минулі роки спустошена поляками, втратила кілька міст, Смоленськ та інші, і ще не поновила цілком свої сили; мабуть, вона не зможе при такому стані заступитися за нас»²².

Що ж до татар, то, за словами Хмельницького, є спосіб зробити їх спільниками. Для цього слід скористатись королівським привілеєм. План Хмельницького був такий: відрядити до Бахчисарая послів з доказом намірів польського короля здійснити з допомогою козаків напад на Крим. Посли поставлять хана перед альтернативою: або він надасть козакам допомогу для боротьби з Польщею, або ж, на випадок незгоди, він сам зазнає нападу з боку козаків і польського війська. Хан мусить прийняти першу пропозицію. Докази Хмельницького упевнили присутніх, і вони тут же обрали його своїм отаманом²³. Про значення згоди з татарами добре сказав В. Липинський: «Богдан Хмельницький, задумуючи на початку повстання союз з татарами, найстрашнішими ворогами

---

²⁰ Grondski S. С. 48.

²¹ Там само. С. 48.

²² Там само. С. 49.

²³ Там само. С. 50—51.

Речі Посполитої, одразу надав повстанню антидержавного характеру, і цим самим стало воно не тільки національним і соціальним, а й передусім політичною революцією (розрядка моя.— В. Г.)»²⁴.

Можна припустити, що в діброві обговорювалися й інші важливі питання — наприклад, про становище селянства і міщанства, без підтримки яких нічого було й розраховувати на успіх повстання. Необхідно було подати селянам надію на полегшення їхньої волі, вселити віру у звільнення бодай частини їх від кріпацького гніту, надання козачих прав і тим самим підняти селянство на боротьбу проти Польщі. Глуха згадка про це збереглась хіба що в старовинній народній пісні, де говориться, зокрема, про те, що Богдан Хмельницький і його чотири найближчі соратники — Максим Кривоніс, Мартин Пушкар, Іван Богун і Матвій Борохович — обіцяли повернути козацькі права усім тим, хто був позбавлений їх:

«Оттогді-то припало йому (Хмельницькому) з правої руки

Чотири полковники:

Первий полковниче — Максиме Ольшанський,

А другий полковниче — Мартине Полтавський,

Третій полковниче — Іван Богуне,

А четвертий — Матвій Бороховичу.

Оттогді-то вони на славу Україну прибували,

Королевські листи читали,

Козакам козацькі порядки давали»²⁵.

Через якийсь час після «ради у діброві» Хмельницького було заарештовано польською владою в с. Бужині²⁶ і відправлено у Крилів до Конецпольського. Але той не наважився вбити його негайно, вважаючи, що це зручніше буде зробити поза в'язницею. Тому Хмельницького випустили «на поруки». Проте вже 7 грудня чигиринський полковник Кричевський повідомив Хмельницькому, що його готуються потай «взяти і смерті завдати». Кричевський, пізніше славетний герой війни з Польщею,

---

²⁴ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. С. 168.

²⁵ Українські народні думи та історичні пісні.— К., 1955.— С. 97.

²⁶ Теперішнє с. Бужин розташоване за 20 км на північ від Чигирина. Ще раніше, за словами анонімного автора, сучасника подій, Конецпольському повідомили про бунти Хмельницького, який безперервно підбурює козаків (Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 95. С. 120).

доводився Хмельницькому кумом²⁷. Мабуть того ж дня Хмельницький з сином Тимошем у супроводі загону козаків («півтретяста чоловік»), удаючи, що збирається до Трахтемирова, втік на Запорозжя²⁸. Із Запорозжям Хмельницький давно вже підтримував тісні зв'язки. Під час арешту, наприклад, Хмельницького звинувачували в тому, що він хоче переправити на Запорозжя гармати²⁹. Реєстровий сотник Федір Лютай, товариш Хмельницького, втік на Запорозжя ще раніше і був там обраний кошовим отаманом. Хмельницького, який прибув на Запорозжя за одними відомостями 11 грудня 1647 року³⁰, за іншими — 15 січня 1648 року³¹, на острові Томаківці чекав із загonom запорожців Ф. Лютай.

Становище на Запорозжжі наприкінці 1647 — початку 1648 років було дуже складним. Біля острова Хортиця стояв із залогою Черкаський (за іншими відомостями Корсунський) полк та загін польських драгунів під проводом полковника Гурського³². Стежачи за тим, щоб ніхто не міг втекти з України на Січ, Гурський виставив свої курені (варту), як висловлюється сучасник, «до самої Військової Скарбниці»³³.

По приїзді Хмельницького і його товаришів підготовка до повстання прискорилась. Запорозжці зайняли і укріпили Томаківку — найближчий до Хортиці, і отже, до залого Гурського, острів³⁴. До донських козаків відправили посланців з проханням допомогти в боротьбі проти поляків³⁵. Водночас козаки заходились здійсню-

²⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України (від половини XVII століття). Варшава, 1933. Т. 2. С. 13. Більш детально про М. Кричевського: Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski // Z dziejów Ukrainy. С. 145—446.

²⁸ Акты ЮЗР СПб, 1875. Т. 8. Док. 33. С. 349. А. Кисіль писав путивльському воеводі, що разом з Хмельницьким на Запорозжя подалось 1000, а може й більше козаків (Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. Док. 5. С. 14).

²⁹ Kubala L. Szkice historyczne. Т. 3. С. 23.

³⁰ Летопись С. Величка. Т. 1. С. 29.

³¹ Акты Московского государства. Т. 3. Док. 357.

³² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 414. Багато дослідників вважають, що полковник Гурський з реєстровцями і жовнірами стояв у самій Січі. Цей помилковий погляд є результатом неточності тодішніх джерел.

³³ Chrzaszcz J. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego. С. 67.

³⁴ «На Буцьках,— доповідав 21 березня 1648 року Потоцький королю,— Хмельницький будувє і укріплює для себе фортецю, в якій він вирішив уперто оборонятись» (Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. Док. 6. С. 16).

³⁵ «А з весни черкаси Запорозькі,— оповідав у Москві донський козак Т. Іванов,— як збиралися на Ляхів, прислали на Дон у військо для людей» (Донские дела. СПб. 1913. Кн. 4. С. 17).

вати план по залученню кримських татар у війну проти Польщі. У 20-х числах січня 1648 року січові посланці з'явилися біля Бахчисарая. Проте цього разу переговори не мали позитивних наслідків. У Бахчисараї, слід думати, скептично поставились до наміру козаків, пригнічених ординацією 1638 року, вигнати із Запорожжя залогу і розпочати війну з Польщею.

Наприкінці січня запорожці на чолі з Богданом Хмельницьким раптом напали на урядову залогу біля острова Хортиці. Більша частина реєстровців перейшла на бік запорожців. Полковник Гурський з драгунами втік до Крилова, втративши понад 30 чоловік убитими³⁶.

Про те, що не можна ототожнювати реєстрову залогу на Запорожжі з Січчю, як це часто роблять дослідники, свідчать такі відомості з «Щоденника» Богуслава Машкевича (особа з оточення Я. Вишневецького), який був наприкінці 1647 року на Запорожжі. «На віддалі кількох миль від останнього порогу, тобто Вільного, є острів посередині Дніпра... Тут завжди перебуває козацька залага для попередження татарських нападів; острів цей зветься Хортицею»³⁷. 15 лютого 1648 року Машкевич записав у щоденнику: «Дано знати (Я. Вишневецькому.— В. Г.), що якийсь Хмельницький, зібравши трохи гультяйства, із Запорожжя прогнав Корсунський полк, який був на залозі; прогнавши, об'явив сваволю (свободу), до нього приєдналось все живе»³⁸. Через тиждень А. Кисіль повідомляв князю Долгорукому, пугивльському воеводі, з Кобижчів про те, що «бачив на власні очі»: кварцяне військо, зібране на випадок татарських наїздів (і запорозьких походів.— В. Г.), «прийшло в Україну і стало на козацьких місцях (тобто на місцях реєстрової залози) через те, що козаки свого чигиринського полковника зрадили»³⁹. Ці слова дають підставу для висновку, що йдеться про ту ж саму реєстрову залогу, що стояла в районі острова Хортиці. Що Січ була у руках запорожців, а не реєстровців, підтверджує і така пізніша звістка — лист запорожців у відповідь І. Вигов-

---

³⁶ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. С. 497—498; Chrzęszczy J. Pierwszy okres ... С. 7.

³⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 414.

³⁸ Там само. С. 415.

³⁹ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. С. 366.

ському від 25 вересня 1657 року. В цьому листі⁴⁰ за-порожці нагадували Виговському, який в той час став гетьманом, що сам Б. Хмельницький прийняв гетьманство не від городових (реєстрових) козаків, а від них, січовиків*.

Повстання на Запорозжжі було явищем видатного історичного значення. Воно поклало початок війні українського народу проти панської Польщі, що дістала назву «Хмельниччини» і яка, поєднуючи національні і соціальні завдання, була, по суті, до певного моменту бжуазною революцією, краще сказати українським варіантом буржуазної революції, що на той час вже відбулась у Нідерландах (1566—1599) і проходила в Англії (1640—1660).

З Січі Богдан Хмельницький звернувся з універсалами до українського народу, закликаючи його повстати проти чужоземних гнобителів: «Не підкоряйтесь більше,— читаємо в одному з універсалів,— своїм урядникам як невільники, ви, чиї батьки не визнавали ніяких (панських.— В. Г.) законів і не підкорялись ніяким королем... Ніколи ви не одержите перемоги над поляками, якщо зараз не скинете ярма урядників і не здобудете волю, ту волю, яку батьки наші купили своєю кров'ю». Далі говорилося: «Проти всіх тих кривд нема іншого способу, як тільки силою і страхом смерті зломити поляків». Універсал закликав народ іти на Запорозжжя — «в недоступні місця Дніпровського низу» і закінчувався словами: «Було б дуже добре, якби на поляків вдарили негайно, зразу і всюди, козаки і селяни»⁴¹.

Звістка про події на Запорозжжі швидко ширилася по всій Україні. Польська влада почала вживати негайні заходи, зокрема розпорядилася не пропускати жодного українця на Запорозжжя. Брацлавський воєвода А. Кисіль пропонував навіть «не випускати за Дніпро вістей про подальші повстання козаків»⁴². Житель Хотмижанська (Росія) П. Дранников, що перебував у цей

---

⁴⁰ Летопись С. Величка. С. 176. «Богдан Хмельницький,— писала запорозька старшина,— не в Чигирині, але на кошу нашому січовому, не від городового, а від нас, Низового — Війська Запорозького, початок свого прийняв гетьманства, і при нашому суккурсу (допомозі.— В. Г.) ... перші здобув над ворогом вікторії».

* Як бачимо, протиставляючи себе реєстровцям, запорозжці підкреслювали, що у них існувала окрема, незалежна від реєстру, козацька організація.

⁴¹ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 96. С. 122—123.

⁴² ЦГАДА. Ф. Разрядный приказ. Московский стол, Столб. 169.

час в Україні, після повернення на батьківщину у квітні 1648 року розповідав: «У всій Україні заборону вчинено і (в) полі Заворсклому ніяких гулящих людей з ганицями (кіньми) і ватагами... не пускали ж для того, щоб... у Запороги до пана Хмельницького і козаків ніхто не ходив і заповідь... у них про те велика під смертною карою»⁴³.

Незважаючи на всі вжиті заходи, до Січі гуртом і поодинокі йшли козаки, селяни і міщани. Сюди ж ішла патріотично настроєна українська шляхта. Вже наприкінці лютого, як це видно зі слів сучасника, в Січі та її околицях зібралось приблизно 5 тис. чоловік⁴⁴.

Увесь цей час на Запорожжі тривали енергійні приготування. Козаки укріплювали Січ на випадок раптового нападу ворогів. Січові укріплення перероблялися, по суті, на нові, про що можна дізнатись з розповіді «кошових посланців» Є. Шашоли та його товаришів, які приїхали двадцять років по тому, 1672 року, до Москви. «Город, де Січа, земляний вал,— говорили вони,— стоїть в гирлах біля Чортомлика і Прогною над рікою Скарбною, в височінь той вал у 6 сажень, з поля від Сумської сторони і від Базавлука на валу поставлені палі і бійниці, а з другої сторони — від гирла Чортомлика і від ріки Скарбної — на валу зроблені коші дерев'яні і насипані землею. А в тому городі вежа, з поля мірою навколо 20 сажнів, та в тій вежі пороблені бійниці, а перед тією вежею за ровом зроблений земляний городок, кругом його мірою 100 сажнів, а в нім вікна для гарматної стрільби. Та для ходу по воду зроблено на Чортомлик і на Скарбну вісім хвірток (пролазів) і над тими хвіртками бійниці; а шириною там ті хвіртки лише одній людині пройти з водою. А мірою той город Січа, з поля від річки Прогною до річки Чортомлика, сто ж сажнів; довкола того города обрізаний рів у висоту 5 сажнів; та з правого боку річка Прогній, а з лівого річка Чортомлик; і впадали ті річки в ріку Скарбну, яка тече позаду города біля самого рову. А мірою ж весь Січа город буде кругом майже 900 сажнів... А ворожого приходу до города Січі можна очікувати в літню пору лише з поля, від ріки Базавлуку з Кримської сторони, а з

---

⁴³ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. К., 1848. Отд. 3. Док. 7. С. 32.

⁴⁴ Полонений воронезький пушкар Є. Прибитков розповідав 5 березня 1648 року російським гонцям у Криму: «Вони ці (козаки) стоять на Дніпрі, в зборі їх п'ять тисяч» (Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. М., 1873. С. 150).

трьох сторін промислу над нею ніякого чинити не можна. В зимовий час запорожці на трьох річках безперервно рубають лід». Наприкінці гонці вказували: «Будував той город Січу кошовий отаман Лутай з козаками тому 20 років»⁴⁵.

Крім цього, були укріплені, як згадано, острів Томаківка та інші⁴⁶ пункти, що затуляли підступи до Січі з півночі. «Хмельницький,— писав невідомий мемуарист,— краще укріпився, оволодівши всіма скарбівницями на лугах і низу»⁴⁷.

Невдовзі поновились переговори з Кримом. Цього разу до Бахчисараю подався сам Хмельницький із сином Тимошем і ще двома козацькими посланцями⁴⁸.

Є. Прибитков так розповідав про це 15 березня 1648 року: «Приїхали ото до царя (хана.— В. Г.) з Дніпра запорозьких черкас четверо чоловік: прислали їх черкаси... і просили в кримського царя людей іти на ляхів за свою черкаську кривду». Хмельницький подав татарам королівський універсал, який закликав козаків до походу на Крим. Цього разу хан мав можливість переконатися в тому, що козаки на Запорожжі являли собою значну силу. Хмельницький, як стверджує Величко, «майже щодня бував у хана і про все, що було потрібно, розмовляли наодинці». Переговори тривали не більше тижня. На жаль, вони не знайшли належного відображення в джерелах. Хан Іслам-Гірей погодився надати допомогу козакам і звелів готуватись до походу перекопському мурзі Тугай-бею.

Дипломатичний успіх Хмельницького багато хто з дослідників частіше пояснювали двома моментами: невдоволенням хана тим, що Польща не виплатила данини, а також його бажанням пограбувати польські землі в зв'язку з голодом в Криму. Насправді ж мотиви, що спонукали хана піти на згоду з козаками, значно складніші. Іслам-Гірей порівняно недавно (1644 р.) зайняв престол після впертої і кривавої боротьби. Прибічники його брата Махмуд-Гірея, що втратив престол, втекли до Білгородської орди і вичікували там зручного мо-

---

⁴⁵ Эварницкий Д. История запорожских козаков. СПб, 1895. Т. 2. С. 441—442; Акты ЮЗР. Т. 11. С. 12—15.

⁴⁶ 2 квітня 1648 року Л. Мясковский доповідав Ю. Оссолинському: «Хмельницький добре укріплюється на недоступному острові Буцьку палісадниками і канавами; провіанту він має досить, пороку теж» (Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. К., 1848. Т. 1. Док 4. С. 21.)

⁴⁷ Ch r z ą s z c z J. Pierwszy okres... С. 7.

⁴⁸ Летопись С. Величка. С. 64.

менту для реваншу⁴⁹. Становище Іслам-Гірея було хитким. Кримське ханство, як про це докладно розповів у своїй книзі Новосельський⁵⁰, було мало централізоване. Хан був сюзереном численних васалів, причому окремі з них, по суті, не залежали від нього. Тому, погоджуючись допомогти козакам, Іслам-Гірей, безперечно, розраховував скористатися цим для зміцнення свого власного становища. До того ж він не пішов на Польщу, а відрядив туди мурзу Тугай-бея — одного з найвпливовіших керівників ворожого йому феодального угруповання. Розрахунок тут очевидний: на випадок невдачі на війні або при невдоволенні султана самовільним походом, він, сидючи у Криму, міг перекласти всю відповідальність на непокірних йому васалів. Нарешті, успіх у війні і згода з козаками могли дати Іслам-Гірею надію на послаблення залежності Криму від Оттоманської Порти, яка вже помітно старіла.

Близько середини лютого Хмельницький, залишивши сина заручником у хана, повернувся у Січ. Одержавши звістку про успішне завершення переговорів у Криму, запорожці почали ще енергійніше готуватись до повстання. На час повернення Хмельницького кошовий отаман, за словами Величка, «стягнув з лугів, гілок і річок все військо низове запорозьке, кінне і піше, запропонувавши йому, якщо певна є потреба того, до Січі Запорозької прибути і поєднатись»⁵¹. Причину збору кошовий не розкрив козакам до самого повернення Хмельницького. Ця пересторога виявилась, як пише Величко, дуже доречною, бо поляки «через своїх до Січі підсланих шпигунів не могли нічого довідатись»⁵².

На 19 квітня кошовою старшиною було призначено у Січі раду. Козацька піхота мала зібратись у фортеці, кіннота ж — «у полі і по луках поблизу Січі». Увечері 18 квітня з фортеці подали умовний сигнал — постріл з трьох найбільших фортечних гармат «по давньому звичаю запорозькому». Вранці наступного дня цей сигнал повторили. З різних місць до Січі почали надходити козаки. «Коли ж розвиднилося, — говорить Величко, — і сонце вогнисто і ясно блискітливі свої по всьому піднебессю розлило промені», запорожці були вже в зборі. Козацтва зібралось стільки, що січова площа не мог-

⁴⁹ Kubala L. Szkice historyczne. T. 3. С. 176, 179.

⁵⁰ Новосельський А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. М., 1948.

⁵¹ Летопись С. Величка. С. 28.

⁵² Там само. С. 29.

ла всіх вмістити⁵³. Через те рада відбувалась не в самій Січі, а неподалік від неї — «на майдані великому». Запорожці одностайно висловились за війну проти панської Польщі («за кривди і тягар козацький і всієї Малої Росії від Поляків») і за негайний похід. Гетьманом козаки обрали Богдана Хмельницького. У святковому оточенні кошовий отаман передав новому гетьману корогву, бунчук і військові литаври. Козаки, вишикувавшись в шеренги, тричі вистрілили з мушкетів. З січової фортеці гримнуло з усіх 50 гармат⁵⁴.

З Хмельницьким в Україну вирішили відрядити лише частину козацтва (як пише Величко, близько 8 тис.); решта залишилась у Січі і на Запорожжі, (біля своїх промислів) для того, щоб при потребі йти за першим покликом на волость⁵⁵. Серед найближчих помічників Хмельницького, з ким він мав йти в Україну, був і Максим Кривоніс⁵⁶.

Під час підготовки козацтва до наступу прибув у Січ посланець коронного гетьмана М. Потоцького ротмістр Хмелецький. По дорозі він побачив недавно збудовані запорожцями укріплення на острові Томаківці і мав можливість упевнитися в тому, що поляків чекає важка боротьба. Через цього посланця Потоцький запропонував Хмельницькому і козакам залишити Запорожжя і розійтись. Хмельницький відповів, що це станеться тоді, коли сам Потоцький і всі інші польські пани покинуть Україну⁵⁷.

Одержавши таку відповідь, М. Потоцький спішно вирушив з кварцяним військом на південь і захопив усі шляхи з волості на Запорожжя. Головний кварцяний полк на чолі з коронним гетьманом став у Черкасах, полк польного гетьмана Калиновського — у Корсуні та його околицях, решта полків — «У маєтностях пана хорунжого коронного (О. Конєцпольського)», а також у Каневі, Богуславі і т. д.⁵⁸. Загалом військо Потоцького налічувало приблизно 15 тис. чоловік. М. Потоцький розраховував у середині квітня, коли підійде допомога, в тому числі реєстровці, зійти вниз по Дніпру на Запорожжя і швидко розбити цей осередок повстання. Ко-

⁵³ Там само. С. 30. Величко називає 10 тис. козаків.

⁵⁴ Там само. С. 29—30.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Chrz ą sz c z J. Pierwszy okres... С. 266.

⁵⁷ Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza. Kraków, 1864.

Док. 5. С. 9. Док. 6. С. 10.

⁵⁸ Там само.

роля він повідомив, що у Хмельницького зараз лише 3 тис. козаків, «але не приведи боже,— застерігав він,— щоб вони вийшли в Україну: ці три тисячі невдовзі перетворяться у сто тисяч»⁵⁹.

Богдан Хмельницький і січова старшина розробили воєнний план на найближчий час. Тугай-бея з татарами (500 чоловік) було послано на північний захід від Січі, щоб охороняти єдиний шлях з Чигирин на Запорозжя. Всіх людей, які будуть тут, незважаючи на те, чи йшли вони із Запорозжя на волость, чи з волості, треба було затримати і негайно доставити у Січ. Цей захід виявився не зайвим, бо пани не гаяли часу й одразу ж послали на Запорозжя своїх шпигунів. Двоє таких затриманих розповіли, що військо Потоцького вже вирушило на Кодак⁶⁰.

Щоб не дати ворогові можливості заглибитись у Запорозжя, Хмельницький 22 квітня на чолі війська вийшов з Січі. Козаки (приблизно 2 тис.) рушили на північний захід — шляхом на Крилів і Чигирин. По дорозі Хмельницький одержав відомості про рух польського війська. Авангард його складався з двох частин: одна — під проводом сина коронного гетьмана Стефана Потоцького і комісара Шемберга (приблизно 6 тис.) — рухалась на південь шляхом, яким ішли на північ запорожці; друга — реєстровці (приблизно 3 тис.) і частина жовнірів на чолі з Барабашем — спускалася Дніпром на човнах. Насамперед треба було відколоти від поляків реєстровців. Для цього до Дніпра послали чати: як тільки човни Барабаша з'явилися біля Кам'яного Затону, козаки запропонували реєстровцям покинути поляків і перейти на бік повстанців. Реєстровці скликали «чорну раду». Барабаш, Караїмович та інші старшини, що були проти переходу на бік Хмельницького, із зброєю в руках кинулися на козаків, але були схоплені ними і страчені. Реєстровці вирішили приєднатись до запорожців і, обравши собі за отамана Филона Джалалія, разом з провіантом і гарматами (польових гармат у них було понад 10) рушили на допомогу запорожцям на Жовті Води*.

Ще напередодні 4 травня розвідники затримали біля Жовтих Вод двох жовнірів з головного загону Сте-

---

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Летопись С. Величка. С. 30.

* Жовті Води — багністі джерела річки Жовтої, лівої притоки Інгульця.

фана Потоцького. Полонені розповіли, що С. Потоцький з військом вже перейшов Жовті Води. Запорожці швидко вирушили йому назустріч. Тим часом С. Потоцький, довідавшись про повстання реєстровців, повернувся на правий берег річки і став тут табором, окопавшись шанцями. Він сподівався утримати свої позиції до приходу головних сил польського війська.

Наступного дня, 5 травня, повстанці розпочали атаку польського табору. В той час, як запорозька піхота, підтримана гарматним вогнем, штурмувала табір з боку Жовтих Вод, Хмельницький з кіннотою і татарами переправився через річку «в іншому місці» і вдарив ворога із затилля⁶¹. Втративши кілька тисяч вбитими, С. Потоцький вирішив відступити. Але 6 травня решту його війська було оточено і знищено. В цьому бою тяжко поранений С. Потоцький потрапив у полон, де скоро й помер⁶². Шемберг, 50 шляхтичів і приблизно 3 тис. жовнірів були взяті запорожцями в полон. Запорожців загинуло 150 чоловік. Козаки захопили 8 гармат з припасами, чимало різної зброї, кілька десятків корогв, бунчуки, літаври тощо⁶³.

Тим часом Микола Потоцький з головними силами повільно рухався на південь. За одними відомостями, його військо налічувало 5 тис. чоловік (3 тис. жовнірів і 2 тис. охочих шляхтичів), не рахуючи обозної челяді⁶⁴, за іншими — 26 тис. чоловік та понад 40 гармат⁶⁵. 3 травня Потоцький зупинився південніше Чигирин, за 114 км від Жовтих Вод. Усі його спроби здобути язика не мали успіху. Тоді Потоцький, вирішивши, що військо його сина самостійно покінчить із запорожцями, а йому корисніше буде дати лад на волості, наказав відступити. 4 травня військо коронного гетьмана повернулось під Чигирин. Наступного дня розвідники, наздогнавши Потоцького, доповіли йому, що у княжих Байраках вони чули гуркіт великого бою. Потоцький міг здогадатися, що йдеться про бій його сина з козаками. Проте він не рушив до місця бою, а спішно подався через Боровицю до Черкас. 9 травня втікач з-за Жовтих Вод приніс Потоцькому звістку про розгром польського авангарду і загибель його сина. З Черкас військо Потоцького вирушило на Корсунь і прибуло туди 10 травня.

⁶¹ Летопись С. Величка. С. 37; Chrząszcz J. С. 265.

⁶² Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. С. 14.

⁶³ Там само. С. 37.

⁶⁴ Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza. Док. 11. С. 20.

⁶⁵ Летопись С. Величка. С. 38, 41.

М. Потоцький віддав це місто жовнірам на помсту за сина (in praedam), а потім спалив його. Вибравши місце для табору поблизу річки Росі, під самим Корсунем, М. Потоцький став його укріпляти ⁶⁶.

Після розгрому С. Потоцького біля Жовтих Вод козацьке військо мало короткий перепочинок, використаний для підготовки війська до нових боїв. Свої гармати козаки поставили на двоколісні лафети, що було певною мірою новинкою в артилерійській справі (раніше гармати возили за військом на возах). На лафетах гармати могли швидко рухатися, що давало можливість легко міняти вогневі позиції ⁶⁷. Козаки мали всього 26 гармат. При гарматах був загін з 300 козаків кінних і 500 піших ⁶⁸ (ймовірно, під проводом Максима Кривоноса). До Жовтих Вод із Чигирина, Крилова і околиць прибуло приблизно 2 тисячі повстанців на допомогу запорожцям.

9 чи 10 травня козацьке військо вирушило на Корсунь. На світанку 15 травня польський провід, скориставшись підзornoю трубою, побачив, що до їхнього табору наближається піхота і кіннота. По білих свитках вони одразу впізнали запорожців. Потоцький приготував військо до бою, але козаки (їх було лише кілька сотень) на чолі з Максимом Кривоносом не поспішали наступати на польський табір. Коли смеркло, до них підійшла піхота й артилерія ⁶⁹. Потоцький і польний гетьман Калиновський здивувались, що козаки квапляться розпочинати бій: їхні роз'їзди лише здаля придивлялись до польського табору, розглядаючи позиції й укріплення, рахуючи чисельність війська ⁷⁰.

Табір Потоцького розташувався на горбі, у зручному для оборони місці. З трьох боків його оточували глибокі шанці, з четвертого — захищала Рось. З одного боку височів старовинний вал. Підступи до табору охоронялися артилерією і піхотою. Вибити їх з цієї позиції було нелегкою справою.

---

⁶⁶ Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza. Док. 11. С. 20—21.

⁶⁷ Величко пише, що Б. Хмельницький «поставив 15 гарматок водних, нового зразка, на двох лише колесах, і одним конем приправуючи, для ліпшого і скорішого з ними в воєнній потребі обороту» (Летопись С. Величка. С. 37 (підкреслення мое.— В. Г.)).

⁶⁸ Летопись С. Величка. С. 37.

⁶⁹ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 100. С. 126; Летопись С. Величка. С. 38—39; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 417—418.

⁷⁰ Історія України в документах і матеріалах. С. 126—127.

Хмельницький і старшина поставили за мету — змусити ворога покинути свій добре укріплений табір. Увечері того ж дня поляки «піймали» козака, який вирішив віддати своє життя за визволення України від польського ярма. Під час допиту на страшних тортурах козак розповів, що Хмельницький має 47 тис. війська і що тільки за останній день до нього прибуло ще 15 тис.; нарешті під Корсунем стоїть сам хан з великою ордою ⁷¹.

М. Потоцький наказав стягти голову козакові, однак його зізнання викликали в нього страх і розгубленість. Пізно увечері Потоцький скликав військову раду. Погляди на раді розділились: польний гетьман Мартин Калиновський пропонував залишитись у таборі і дати козакам бій. Потоцький, навпаки, стверджував, що лишатись у таборі — це означає приректи всіх на неминучу загибель; тільки вихід з табору може дати якусь надію на порятунок війська, міркував він ⁷².

Більшість погодилася з думкою Потоцького; вирішено було покинути в таборі важкі вози і відступити з усім військом через Богуслав і Білу Церкву на Паволоч ⁷³. Провести військо зголосився козак С. Зарудний, який служив при Потоцькому. Тієї ж ночі Зарудний оповістив потай запорожців, яким шляхом він поведе поляків ⁷⁴. В обхід польського війська Хмельницький послав загін козаків на чолі з Кривоносом. В урочищі Горохова Діброва, інакше Крута Балка (за 10 км від Корсуня), козаки зробили засідку. Вони перекопали шлях, яким мали іти поляки, глибокою канавою в тому місці, де він спускався в багнисту балку. Обабіч цього шляху зробили завали із зрубаних дерев, а в чагарниках сховали гармати ⁷⁵.

Вранці 16 травня поляки залишили свій табір. Посередині їхали вози, навантажені майном, по боках тісними лавами йшли жовніри, кінні драгуни і шляхта. Навколо було тихо. Здавалось, що ніхто не переслідував військо. Раптом, тільки-но поляки після кількох годин маршу зійшли у Горохову Діброву, зненацька з чагарника по них вдарили козацькі гармати. Водночас козаки почали стріляти з мушкетів і самопалів. Жовніри намагалися повернути назад або розбігтися, але всюди натрапляли на шанці і завали з дерев. Гармати По-

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. Док. 99. С. 124.

⁷⁴ Там само. С. 124—125.

⁷⁵ Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza. Док. 10. С. 18.

тоцького потрапили у багно і загрузли в ньому. «Наші,— писав польський сучасник,— потрапили до цієї балки, як у мішок: рухатись далі було неможливо, бо шляхи були перекопані і перегороджені»⁷⁶. У тилу поляків з'явився в цей час Хмельницький з козацькою кіннотою і татарами. Вершники летіли з високо піднятими шаблями. Із засідки на ворога кинулись козаки Кривоноса. Поляки опинилися між двох вогнів. Потоцький розгубився. Він наказав шляхті і драгунам спішитись. Це використала обозна челядь: вона сіла на коней і покинула поле бою. Лави поляків змішались. Мало кому пощастило врятуватись. Паніка, що охопила ворога, призвела до повного його знищення. Козаки захопили в полон обох гетьманів — М. Потоцького і М. Калиновського⁷⁷, 80 чоловік «славної і високородної шляхти», 127 офіцерів, 580 слуг, 63 сурмачі, 8520 рядових жовнірів. Козаки взяли і величезні трофеї: 41 гармату з усіма припасами, 94 корогви, намети, вози з провіантом, боеприпасами і зброєю, велику кількість коней тощо.

М. Потоцького, М. Калиновського і значну частину полонених панів надіслали до Криму «у подарунок хану»⁷⁸. Козаки втратили 70 чоловік вбитими і 95 пораненими⁷⁹. Справдились слова польського шляхтича Чарнецького, який передрікав навесні 1648 року, що панську Польщу чекає війна з козаками і буде вона не легшою за голландську⁸⁰.

Перемоги над польськими військами на початку Хмельниччини належать насамперед запорозькому козацтву. Біля Жовтих Вод і під Корсунем завдяки мужності і військовій майстерності запорожців знайшло собі могилу коронне військо Польщі. У листі, який надіслав Хмельницький з-під Корсуня у Запорозьку Січ, гетьман оповіщав січовиків про перемогу над ворогом і дякував за допомогу, подану йому з перших днів його перебування на Запорозжжі. На знак подяки посланець віз на Січ 6 гармат, 4 корогви, 2 бунчуки тощо. Водночас Хмельницький сповіщав про те, що пани збирають

---

⁷⁶ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Док. 100. С. 127.

⁷⁷ Летопись С. Величка. С. 38—40.

⁷⁸ Там само. С. 40—41.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza. Док. 6. С. 10. Під «голландською війною» Чарнецький мав на увазі нідерландську буржуазну революцію. Ця революція проти Іспанії тривала 43 роки (з 1566 до 1609) і закінчилась утворенням Нідерландської Республіки.

нове військо і прохав запорожців бути готовими «на діло воєнне, коли зашлемо ординанс наш»⁸¹.

Гуркіт козацьких гармат біля Жовтих Вод і під Корсунем сколихнув усю Україну. Він став закликком до повсюдного повстання українського народу проти поневолювачів.

До повстання приєдналась козацька старшина, українська шляхта і православне духовенство. Поруч з ними воювали селяни і міщани. Повстання стало загальнонародним. Хвилі його розливались по всій Україні, вони досягли найдальших її околиць — Галичини⁸² і Буковини. Великих розмірів набуло повстання на Лівобережжі, значна частина якого належала Яремі Вишневецькому. Довідавшись про поразку головного польського війська біля Жовтих Вод, Я. Вишневецький нашвидкоруч зібрав у своїй резиденції в Лубнах 6 тис. чоловік і вирушив на допомогу М. Потоцькому. Однак, ледве він дійшов до Переяслава, як довідався про повну поразку поляків. Спинившись біля Переяслава, який до того ж був «духом Хмельницького надхненний»⁸³, Вишневецький не наважився йти далі і тому похапцем повернув назад у Лубни. Та було вже пізно — Лубенщина палала повстанням. Побоюючись втратити своє військо, він мусив тікати на Правобережжя. Разом з ним тікали й інші місцеві польські шляхтичі. Селяни нападали на садиби і замки поляків. «Все,— писав сучасник М. Голинський,— скупчується коло них (козаків.— В. Г.), покидаючи панів своїх... Вишневецького, Заславського та інших»⁸⁴.

Простоявши кілька днів під Корсунем, Богдан Хмельницький рушив уздовж річки Росі до Білої Церкви. Народ усюди радісно вітав його. В козацьке військо вливались усе нові загони повстанців. «А скільки там війська (у Хмельницького), і того сказати не можна тому, що далі йдуть, і в котре місто прийдуть, і тут у них військо прибуває численне, із усяких чинів руські (українські.— В. Г.) люди»,— записав московський писар зі слів стародубця Г. Климова, що побував тоді в Україні⁸⁵.

У Білій Церкві Хмельницький звернувся до україн-

⁸¹ Летопись С. Величка. С. 43.

⁸² Яцкевич Е. Визвольні походи Богдана Хмельницького на Західні землі України. Львів. 1954.

⁸³ Летопись С. Величка. С. 45.

⁸⁴ Goliński M. Zapiski. С. 55.

⁸⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. Док. 16. С. 41.

ського народу з універсалом. Оповідяючи народ про перемоги над польським військом, він разом з тим оголошував: «Панове і княжата... многії свої на нас стягають і з'єднують війська... аби нас вогнем і мечем зводити, мешкання наші розорити... в немилосердну неволю забрати». Хмельницький закликав усіх вступити до козацького війська⁸⁶. Український народ одностайно відгукнувся на цей заклик: «Народ Посполитий в Україні,— писав Самовидець,— почувши про знесення (знищення.— В. Г.) військ коронних і гетьманів, зараз почав усукупнюватися в полки не тільки ті, котрі козаками були, але хто й нігди (ніколи) козацтва не знали»⁸⁷.

Видатні перемоги козаків біля Жовтих Вод і під Корсунем викликали збентеження серед польських правлячих кіл. Під впливом повстання в Україні на боротьбу зі своїми поневолювачами вставало польське селянство і міщанство⁸⁸.

Повстали білоруси. Голинський писав, що в червні 1648 року «хлопство в Білій Русі збунтувалось проти панів своїх... зібралось (селян.— В. Г.) декілька тисяч»⁸⁹. До того ж 10 травня помер король Владислав IV. Магнати одразу підняли голову. Брак великого боєздатного війська, загроза захоплення влади магнатами, а головне — загальне неспокійне становище в країні змусили коронного канцлера Оссолінського запропонувати козакам негайне укладення миру. М. Голинський писав, що магнати Я. Вишневецький та інші рішуче виступили проти миру. «Краще,— говорили вони,— їх війською і шаблею приборкати, ніж проханнями і договорами»⁹⁰.

Богдан Хмельницький, котрий стояв тоді коло Білої Церкви, прийняв пропозицію Оссолінського, погодившись надіслати на сейм, який мав відбутися у липні, козацьких послів. Виникає запитання, на що сподівався Хмельницький і його товариші, йдучи на мир з панською Польщею? Вони, треба думати, добре розуміли, що сама Україна, не маючи підтримки ззовні, не може сподіватися на остаточну перемогу у війні. Крім того, переконавшись у такій великій підтримці повстання на-

⁸⁶ Летопись С. Величка. С. 46.

⁸⁷ Летопись Самовидца. С. 12.

⁸⁸ 15 червня 1648 р. спалахнуло повстання селян Краківської каштелянії. Між селянами і жовнірами виникали збройні сутички (Goliński M. Zapiski. С. 110).

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само. С. 142.

родом, Хмельницький і його дорадники мусили в цих нових умовах виробляти план, який більше б відповідав моменту. Тут малася на увазі передусім необхідність вироблення принципів незалежної української держави, а для цього треба було уважніше обміркувати політичні обставини майбутніх відносин з Польщею, шукати союзників тощо. Можна думати, що Б. Хмельницький в цей час ще не вирішив остаточно генерального питання: лишатися йому в Польській державі чи повністю розривати з нею зв'язки і далі боротися за визволення. Перепочинок також був край необхідний для упорядкування, організації бурхливо зростаючого (головним чином за рахунок погано озброєних і недостатньо підготовлених селянських загонів) козацького війська. Ідучи на мир, Хмельницький, проте, не брав на себе зобов'язань перед польським урядом боротися проти народного руху в Україні. Тим часом народний рух за визволення України з-під влади польських магнатів і шляхти тривав і далі, але з тією лише різницею, що боротьба в цей час велася окремими повстанськими загонами. Найзапеклішого характеру вона набула на Правобережжі, де діяли повстанські селянські загани під проводом Максима Кривоноса («найближчого дорадника і помічника Хмельницького»). Загони Кривоноса визволили багато міст. 1 червня було, наприклад, звільнено Вінницю.

Ярема Вишневецький, котрий втік від народної помсти з Лівобережжя, вдерся з великими силами (близько 8 тис. чоловік) на Поділля. Його військо складалося переважно з шляхти, вигнаної повстанцями з панських маєтків. Вишневецький, прямуючи на Брацлавщину, прагнув своїми силами придушити повстання на Поділлі.

Шлях, яким йшло його військо, був залитий кров'ю замордованих людей. Оскаженілі кати виколювали селянам і міщанам очі, обливали їх окропом і гарячею живицею, відрубували ноги і руки, вішали, садовили на палі тощо. З особливою люттю Вишневецький розправлявся з жителями Немирова, які вчинили опір його бандам. «Тортуруйте їх так,— кричав він при стратах,— щоб вони відчули, що вмирають». Але ніякі муки не могли спинити народ України, який боровся за своє визволення. Повстання охоплювало все нові місця.

Назустріч Вишневецькому вирушив Кривоніс. Коло Махнівки його загани завдали поразки Вишневецькому, змусивши його відступити до Старокостянтинова. 25 липня Кривоніс заволодів міцною фортецею Бар, що була

ключем до Східного Поділля. У боях з Вишневецьким Кривоніс здобув славу мужнього і безстрашного отамана козацьких загонів і талановитого полководця. У боях він вдало використовував кінноту, піхоту і артилерію. Відомо, що Кривоніс возив із собою якісь пристрої для висаджування камінних скель. Велику увагу він приділяв розвідці. Розвідники Кривоноса, серед яких було чимало жінок, діяли у глибокому ворожому тилу. З-під Бара Кривоніс рушив на Кам'янець-Подільський, але був відкликаний Хмельницьким для з'єднання з головними силами.

Залишаючись у Чигирині, Хмельницький використав мир з Польщею в інтересах подальшого розвитку вільного руху. «Хмельницький,— писав Голинський,— забавляв їх милостей панів комісарів, а тим часом Кривоніс... заволодів Баром і... вирушив під Кам'янець-Подільський»⁹¹. Разом з тим тривала й далі організація козацького війська, заготовлялись необхідні припаси тощо.

Магнати Східної України вирішили на сеймі 1648 року відібрати владу в Оссолінського і змусити уряд кинути всі сили Речі Посполитої в Україну, щоб врятувати їхні українські латифундії. Звільнитись від канцлера їм, правда, не пощастило. Однак військо коронне вони зібрали і під проводом Д. Заславського, М. Остророга і О. Конецпольського кинули проти козаків. Крім того, щоб ошукати козаків, сейм призначив комісію для переговорів з ними. Переговори мали скінчитися до елекційного сейму (на ньому обирався король), який призначався на 6 жовтня. Зазнавши поразки на сеймі, польські магнати прагнули спровокувати війну з козаками і у такий спосіб примусити польський уряд негайно розірвати мир і поновити війну. З цією метою вони здійснювали спустошливі напади на українські села і міста, вбиваючи людей і спалюючи їхнє майно.

За таких обставин козацьке військо вирушило на початку липня з Чигирина на захід. Довідавшись про це, Вишневецький звернувся до проводу коронного війська, яке стояло у Західній Україні. Він закликав Заславського, Остророга і Конецпольського «в інтересах порятунку ойчизни» приєднатись до нього і спільними силами знищити українське козацтво.

На початку вересня супротивники зустрілися коло Пилявців на Поділлі. Загони Вишневецького разом з ко-

⁹¹ Goliński M. Zapiski. С. 142.

ронним військом налічували більш ніж 40 тис. чоловік (не рахуючи багаточисельних озброєних слуг)⁹². У коронному війську були гусарські і драгунські частини, німецька піхота, артилерія тощо. Магнати і шляхта прибули до табору під Пилявцями з усім своїм майном, яке їм пощастило захопити, втікаючи із своїх маєтків. Здавалось, що вони готуються до урочистої учти, а не до бою. Один з сучасників тих подій писав: «Шляхетські щити, султани, бунчуки, палаші і мечі виблискували золотом; від срібла ломились намети, скрині і столи». Складалось враження, начебто шляхта прийшла сюди на весілля або ж на банкет. Одних лише кованих шляхетських возів з різним майном налічувалось близько 100 тисяч. У польському таборі не було ніякого порядку. «Кожен панок,— зауважує автор,— бажав бути гетьманом і ставав не туди, куди йому було наказано, а туди, куди йому хотілося»⁹³. Серед проводу не вгасали чвари і сутички. Князь Вишневецький змагався за булаву з трьома призначеними сеймом керівниками коронного війська, тобто Д. Заславським, М. Остророгом і О. Конєцпольським, які завзято відстоювали своє право керувати військом*.

Козацько-селянське військо під орудою Хмельницького (приблизно таке ж за кількістю, як і шляхетське) дуже поступалось польському озброєнням. Проте воно було міцним своєю рішучістю битися з ворогом до кінця. Війська розділяла річка Пилява, перегороджена греблею. Хмельницький, підійшовши до цієї річки раніше за ворога, став табором на правому високому березі на деякій відстані від греблі. Зайнявши позиції, козаки зміцнили їх шанцями і возами, поставленими у шість рядів. На земляних валах поставили артилерію. Кривоніс зі своїми загонами стояв недалеко від головного козацького табору. Польське військо, що підійшло трохи пізніше, розташувалось на лівому березі річки.

8 вересня розпочались перші сутички. Вивчивши ситуацію і довідавшись про чисельність ворога, Хмельницький вирішив здати греблю, яка охоронялась козацьким

---

⁹² За іншими даними, число польського війська становило від 40 — до 100 тис. при ста гарматах (Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. С. 18).

⁹³ Goliński M. Zapiski. С. 149.

* Натякаючи на сумнівні військові звитяги польських воевод, Хмельницький іронічно назвав Заславського за його розпещеність «периною», Остророга, відомого знавця латині — «латиною», а молодого і недосвідченого Конєцпольського — «дитиною».

загоном, щоб заманити частину ворожих військ на правий берег і таким чином розірвати його сили. Увечері 11 вересня козацький загін, що стояв біля греблі, покинув її. Негайно через греблю переправилось кілька шляхетських полків, у тому числі Сандомирський і Київський. Їхні командири поспішили доповісти гетьманам, що правий берег «звільнено від козаків». Польський плацдарм на правому березі роз'єднувала з головним козацьким табором невелика площа, покрайна балками.

На світанку 13 вересня козаки разом з прибулою напередодні Білгородською ордою почали наступ на польський плацдарм. Водночас вступила у бій козацька артилерія. Щоб утримати плацдарм на правому березі, польський провід намагався перекинути туди нові загни. Але біля греблі ці загни наштовхувались на жовнірів, що в паніці відступали. Утворилась пробка: у жахливій тисняві і безладді короги тиснули одна на одну. Розповідаючи про це, сучасник писав: «Коли великий загін гусарів підійшов до греблі, то через неймовірну тисняву гусари... навіть піки свої підняти не могли, довелось їм скородити піками землю, а прапорами замітати грязюку, якої тут було чималенько. В цей час козаки захопили наші позиції за греблею, винищивши там усю піхоту разом з гарматами, не вціліла навіть жодна з кінних корогв, яка переправилась на той берег»⁹⁴. У цей критичний для поляків час їхній головний табір на лівому березі ріки був раптово атакований з тилу загонами Кривоноса, який непомітно переправився через річку. Головні ж сили козаків, що вже покінчили з польським плацдармом на правому березі, переправившись через річку, кинулись на ворога. У ворожому таборі зчинився переполох. Щоб врятувати військо від повного розгрому, польський провід вирішив розпочати відступ до Старокостянтинова. Але цей відступ рештків польського війська перетворився на безладну втечу. Сам Конецпольський втік, переодягнувшись у селянський одяг, а пихатий Вишневецький — на селянському возі. Заславський загубив дорогою навіть свою булаву — знак гетьманської влади. «Проводирі,— писав з неприхованою посмішкою М. Голинський,— побачивши такий наступ... безсоромно сховались, бо були навчені тому, що рятувати батьківщину означає ніщо

---

⁹⁴ Goliński M. Zapiski. С. 149.

інше, як добре втікати»⁹⁵. Деякі шляхтичі, «довіривши своє життя тільки ногам», бігли так прудко, що за три доби опинились аж у Львові (за 300 км від Пилявців).

Козаки, заволодівши польським табором, здобули величезні трофеї, зокрема 100 гармат, багато пороху, вогнепальної і холодної зброї, панцирів, а також коней і возів, щерть навантажених усяким майном — золотими кубками і тарелями, срібними купелями, грішми, коштовним хутром і одягом, наїдками і напоями. Той же М. Голинський, пишучи про поразку шляхти під Пилявцями, підкреслює, що «у зброї і майні» вони зазнали «втрат більше ніж сім мільйонів, а ганьби на тисячу мільйонів»⁹⁶.

Бій під Пилявцями мав величезне значення. З пануванням польської шляхти покінчили Поділля і Волинь. Переслідуючи ворога, козацьке військо підійшло до Львова. 26 вересня воно розпочало облогу міста. 16 жовтня, по трьох тижнях облоги Львова і одержання контрибуції в 20 тис. злотих, козацьке військо рушило на міцну польську фортецю Замостя. З появою козаків у Галичині хвиля народного руху піднялася ще вище. Невдовзі повстання охопило все українське Прикарпаття.

Тим часом 6 жовтня 1648 року у Польщі розпочався сейм, на якому мали обрати нового короля. Варшаву заповнили крикливі юрби озброєної шляхти, що прибула на заклик своїх патронів — магнатів і готова була силою зброї підтримати ту кандидатуру, на яку вони покажуть їм. За трон боролись два угруповання. Польські магнати Східної України на чолі з Яремою Вишневецьким прагнули посадити на трон біскупа Карла, брата померлого короля, міцно пов'язаного з магнатами і католицькою церквою. Шляхта Центральної Польщі, яка підтримувала королівське угруповання, висунула кандидатуру другого брата померлого короля — Яна Казимира, єзуїта і кардинала.

Стоячи з військом біля Львова, а потім біля Замостя, Богдан Хмельницький з великою майстерністю використовував протиріччя між цими угрупованнями. З допомогою своїх уповноважених він мав зносини з сеймом і з Яном Казиміром, удаючи, що козаки згодні укласти мир на вигідних для обох сторін умовах. Його розрахунки справилились. Магнатське угруповання, що виступало за

---

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само.

негайне продовження війни, опинилось у меншості. 7 листопада королем було обрано Яна Казимира.

Богдан Хмельницький, звичайно, розумів, що Яна Казимира і магнатів об'єднує ненависть до українського народу і прагнення до зміцнення польсько-шляхетського панування в Україні. Водночас Хмельницький знав, що Ян Казимір вважає магнатів, особливо східноукраїнських, найзапеклішими супротивниками королівської влади, і тому буде всіляко прагнути послабити їхню міць. Таким чином, підтримуючи кандидатуру Яна Казимира, Хмельницький поглиблював протиріччя у таборі панівного класу Польщі на користь визвольного руху українського народу.

Через тиждень після обрання нового короля Богдан Хмельницький, одержавши через польського посла Олдаківського ухвалу сейму про згоду укласти мир⁹⁷, зняв облогу Замостя і вирушив на Придніпров'я. 23 грудня козацьке військо, яке щиро вітав весь український народ, урочисто вступило на чолі з Богданом Хмельницьким у давню столицю України-Русі — Київ. Війна 1648 року завершилась.

У Києві Богдана Хмельницького з його військом зустрічали як героїв-визволителів. Хмельницького вітало православне духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим. Присутнім був і єрусалимський патріарх Паїсій. Прибули до Києва послы від молдавського і волоського господарів, від турецького султана та семиградського князя. Україна ставала важливою політичною силою, з якою тепер мали рахуватися іноземні держави. Все це змінило і політичні плани Хмельницького. Віднині він уже активніше міг зосередитися на проблемі державного будівництва України.

Між тим польський уряд намагався послабити сили народно-визвольного руху в Україні шляхом дрібних, нікчемних поступок реєстровому козацтву, розраховуючи таким чином виграти час і перехопити ініціативу. З цією метою на початку 1649 року до Хмельницького у Переяслав прибули польські комісари на чолі з Адамом Киселем.

---

⁹⁷ Звістка про укладення миру і про те, що Ян Казимир визнав Хмельницького гетьманом, викликала новий вибух обурення у магнатів. За словами Кунакова, який був тоді у Варшаві, вони «на короля приходили шумом... і говорили королю: їм же від Богдана Хмельницького і від Кривоноса і від черкас руїни і шкоди і крові розлилося багато, а король же їх шанує як приятелів своїх, таких леберизантів» (бунтівників — В. Г.) (Акты ЮЗР. Т. 3. С. 288).

Переговори, що відбулися 9 лютого, чітко окреслили мету панів — відірвати козацтво від селянства. Кисіль повідомив Хмельницького про обіцянку короля збільшити реєстр з 6 тис., як це було ухвалено ординацією 1638 року, до 20 тис., але за це вимагалось від козаків негайно розпочати війну проти Туреччини і Кримського ханства. Розгадавши підступні плани ворога, який прагнув вивести козацьке військо за межі України, щоб скористатися з цього і придушити визвольний рух, Богдан Хмельницький рішуче відхилив пропозицію польського уряду. «Виб'ю,— сказав він,— з людської неволі народ руський (український.— В. Г.). ...подасть допомогу мені в цій справі чернь по Люблін, по Краків. Вона не покине мене і я не покину її, бо це права рука моя, щоб ви, знищивши хлопів, не вдарили по козаках»⁹⁸. У цих словах Хмельницького виявилось глибоке розуміння ролі широких кіл українського народу у визвольному русі. Грізним попередженням пролунали останні слова Хмельницького: «За кордон війною не піду... Досить (діла) в Україні... Ставши над Віслою, скажу: сидіть і мовчіть, ляхи! Дуків і князів (магнатів) туди ж зажену, а будуть за Віслою козиритися, знайду їх і там!»⁹⁹.

Місія Кисіля провалилася. Цього року польському урядові не вдалось обдурити козацтво. Тоді Польща вирішила вдатись до нової спроби. Вважаючи, що головною причиною, яка заважала козацькій старшині піти на згоду, є загальне прагнення всього українського народу не припиняти війну, польський уряд запропонував таку пропозицію козацькій старшині: вона повинна вжити всіх необхідних заходів, щоб розпустити повстанські загони (під тим приводом, що Польща нібито теж розпустила військо), а король подасть їй допомогу кварцяним військом, яке прийде до Паволочі (Київське староство) або куди буде потрібно. 17 березня з листом такого змісту до Хмельницького вирушив представник короля шляхтич Смяровський. Водночас йому було дано доручення: на випадок невдачі своєї місії підбурити старшину до заколоту і вбити Хмельницького¹⁰⁰. Смяровський прибув до ставки гетьмана, та невдовзі його спіймали в злочинних намірах і стратили.

У головну квартиру Хмельницького стали перебувати

---

⁹⁸ Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza. Док. 103. С. 375.

⁹⁹ Там само. С. 376.

¹⁰⁰ Kubala L. Jerzy Ossoliński. С. 346—347; Архив ЮЗР. Т. 3. Ч. 4. С. 76—77.

в цей час посланці з різних країн. У лютому 1649 року сюди приїхали семиградські послы. З далеких британських островів з вітанням до Хмельницького звернувся керманіч англійської буржуазної революції Олівер Кромвель *. Вітаючи гетьмана, Кромвель називав його «імператором всіх козаків запорозьких», «грозою і винищувачем аристократії Польщі», «завойовником фортець», «винищувачем католицизму» тощо.

У лютому до Хмельницького прибув турецький посол Осман-ага. Туреччина, яка воювала з Венецією, пропонувала Україні укласти договір про «віковичний мир». Вона зобов'язувалась дозволити козакам вільно плавати у Чорному морі, сягаючи Грецького архіпелагу, і давала їм право без мита торгувати у турецьких володіннях. Султан відмовлявся від права використовувати захоплені у морі козацькі судна для власних потреб, обіцяючи при цьому повернути майно померлих у Туреччині козаків їхнім родичам; обидві сторони могли також викуповувати невільників. Укладення договору з Туреччиною забезпечувало Україні значний торговельний зиск, а також давало змогу скористатися авторитетом Туреччини у стосунках з Польщею і Кримом. До Чигирини прибув і російський дипломатичний гонець Г. Унковський.

Тим часом Варшава одержала вісті про викриття Смяровського і його страту. Польський уряд негайно видав віц (наказ) про скликання посполитого рушення. Ще до того почали свої провокаційні заходи польські магнати Східної України. Вишневецький, наприклад, звернувся із закликом до шляхти Руського воєводства (Західна Україна), закликаючи її прибути не пізніше 12 червня до містечка Вишневець. Водночас військові відділи, організовані магнатами, напали на малочисельні козацькі загони, що стояли поблизу прикордонної смуги козацької території. На подільсько-волинському кордоні почалися криваві сутички.

Прагнучи перехопити ініціативу, Б. Хмельницький 31 травня вирушив на чолі козацького війська з Чигирини на захід. По дорозі до нього приєднався й Іслам-Гірей з ордою. Ще до свого походу Б. Хмельницький звернувся з універсалом до українського народу, закликаючи і далі воювати з панською Польщею. «Всі,— писав він,— хто в бога вірує, чернь і козаки, збирайтесь у ко-

---

* Автентичність звернення Кромвеля не доведена.

зацькі громади». Похід козацького війська викликав нове піднесення визвольного руху в Україні.

Полум'я повстання охопило невдовзі всю Україну і перекинулось до Білорусії. Білоруські повстанці почали вступати у козацьке військо.

Самовидець про ці події писав: «Усе живе піднялось у козацтво». Попереду козацького війська виступав Брацлавський полк на чолі з полковником Данилом Нечаем. У середині червня біля Межибожа козаки Нечая завдали кілька нищівних ударів польським полкам Фірлея і Лянцкоронського. Налякані чутками про наближення українського війська і під тиском козацького авангарду, Фірлей і Лянцкоронський мусили відступити до найближчої фортеці — міста Збаражу. Там вже перебував і Вишневецький. Збараж було зміцнено високими валами, глибоким ровом, до того ж він мав значну артилерію. Після прибуття Фірлея і Лянцкоронського у фортеці стало приблизно 10 тисяч війська. За стінами Збаража сховались найбільші східноукраїнські (польські) магнати — Вишневецький, Заславський, Корецький. 29 червня Хмельницький почав облогу міста. Козаки збудували вал вище ворожого і поставили туди гармати.

Поступово, стискаючи кільце облоги, вони впритул підійшли до фортеці. Становище обложених стало катастрофічним. «Ми у відчаї,— писав польський шляхтич з обложеного Збаража,— ворог нас так обложив, що навіть птах до нас і від нас не долетить»¹⁰¹. Тим часом 24 червня король вирушив із Варшави і 3 липня прибув до Любліна. Тут він довідався про облогу Хмельницьким Збаража. Призначивши коронного канцлера Оссолінського генералісімусом (головою посполитого рушення), король 17 липня пішов на Замостя. 28 липня Ян Казимір оповістив про позбавлення Хмельницького влади і проголосив козацьким гетьманом Забужського — зрадника, який перебіг до поляків ще під Пилявцями. За голову Хмельницького призначалась винагорода 10 тис. злотих. В універсалах, звернених до українських селян, король закликав покинути Хмельницького, обіцяючи простити їхню провину і надати всілякі «милості». Беручи до уваги те, що козацьке військо зосереджене на облозі Збаража, король наказав литовському гетьману Я. Радзівілли вдертися в Україну з півночі і

---

¹⁰¹ Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza. Док. 141. С. 428.

вступити у Київ. У такий спосіб польський уряд сподівався здобути перемогу.

Довідавшись про рух королівської армії, Богдан Хмельницький непомітно зняв військо з-під Збаража, залишивши там лише невеликий загін для облоги міста. Це було зроблено так вправно, що у Збаражі цього ніхто й не помітив. За кілька днів козацьке військо було під Зборовом (120 км від Збаража). Містечко Зборів стоїть у багnistій місцевості на річці Стрипі. Під час дощів ця місцевість ставала зовсім непроїзною. У багнюці майже потопали вози, коні й воли. Кілька стежок, якими можна було проходити через болото, були відомі тільки місцевим жителям. Хмельницький сховав своє військо і татар у діброві та по глибоких балках на лівому березі Стрипи.

Того ж дня біля с. Млинівці, на правому березі річки, спинилось королівське військо, яке нічого не знало про козаків. Польські керівники думали переправитись тут до Зборова, щоб іти потім на Тернопіль. Проте переправа на лівий берег виявилась вельми важкою. Річка, що бурхливо розлилась після зливи, знесла всі мости. У зв'язку з цим польське військо мусило лагодити мости і тільки 5 серпня спромоглося почати переправу. Стояв густий туман. Невдовзі на лівий берег зійшли польська піхота, кіннота і частина возів. Поляки не здогадувались, що козаки неподалік.

Місцеві жителі, які чим могли допомагали козакам, задалегідь провели частину козацького і татарського війська через Стрипу у тил ворога. Коли король з більшою частиною війська вже переправився на лівий берег, зборівці подали козакам умовний сигнал — у місті зазвонили всі дзвони. Польський провід і не підозрював про наближення козаків. Раптом з далечини вихопилась козацька і татарська кіннота. Двома величезними лавами вона навально накинулася на ворога. Слуги польського обозу з жахом кинулися назад до мостів, захирашуючи дорогу безладдям возів і коней. Королівське військо не витримало натиску козаків і татар. Першою кинулась навтікача шляхта з посполитого рушення. Намагаючись зупинити її, король хапався за прапори, корогви, за кінські вуздечки, погрожував і умовляв: «Не кидайте мене, панове, не покидайте вітчизни, не забувайте славу предків ваших». Але все було марно. Частина шляхти, охоплена жахом, кинулася ховатись у возах. «Королівського війська поляки, — писав Кунаков, — і короля бачачи і його королівські слова чуючи, на бій

проти козаків і проти татар ніхто не поїхав і ховалися у возах своїх, а декотрі під вози, в попони вкутувалися. І король же, йдучи пішки, тих панят і шляхту з возів і з-під возів лупцював на бій палашем»¹⁰². Першої ж ночі з табору втекла шляхта семи повітів. Становище польського війська було жахливим. «Вже кілька століть,— писав королівський секретар В. Мясковський,— Польща не була у такій небезпеці, як 5 серпня»¹⁰³. Король під першим-ліпшим приводом (нібито для того, аби очолити головні сили посполитого рушення, що було по дорозі до Збаражу) прагнув втекти з обложеного табору. Наступний день мав вирішити долю польського війська. У зв'язку з цим Оссолінський намагався за всяку ціну відірвати від Хмельницького його союзника — хана. «Єдиний спосіб порятунку,— говорив він,— відлучити татар від козаків».

6 серпня бій відновився. Вранці козаки, безперервно стріляючи, почали штурмувати польський табір, завдаючи ворогові великих втрат. Польське військо опинилось на межі катастрофи. Але в цей час Хмельницький одержав звістку про зраду татар — хан потай від козаків уклав згоду з королем.

Домігшись прийняття королем поданих їм умов, хан у категоричній формі поставив перед Хмельницьким вимогу укласти мир з Польщею. На випадок відмови він погрожував перейти на бік Яна Казимира і вже разом з ним рушити на козаків. Іслам-Гірей побоювався перемоги козаків над Річчю Посполитою, що означало б зміцнення України.

Вести й далі за таких умов війну було неможливо. Хмельницький змушений був вступити у переговори, внаслідок яких 8 серпня було підписано Зборівський договір. Згідно з цим договором козацький реєстр мусив складатися з 40 тисяч козаків*; всі учасники повстання підлягали амністії; київському митрополитові надавалося місце в сенаті з католицькими єпископами; всі посади у Київському, Чернігівському і Брацлавському воеводствах король зобов'язувався надавати лише православної шляхті тощо. Проте найважливішою частиною договору був пункт про козацьку територію. Її займало

¹⁰² Акты ЮЗР. Т. 3. С. 394.

¹⁰³ Jakuba Michałowskiego Księga Pamiętnicza. С. 349.

* Щоб скласти бодай якийсь уявлення про питому вагу 40 тис. реєстровців, необхідно пам'ятати, що згідно з приблизним підрахунком у середині XVII століття Східну Україну населяло приблизно 1 млн чоловік.

загалом три воеводства: Чернігівське, Київське і Брацлавське — це, по суті, вся Східна Україна. Польський уряд втрачав право контролювати цю територію, розміщати тут своє військо. Отже, реальна влада в цій частині України лишалась у руках Богдана Хмельницького¹⁰⁴.

Після затвердження Зборівського договору польська шляхта поодиночі і гуртами знову посунула в Україну. Заможна шляхта поверталася з цілими загонами охоронців, найнятих у Польщі і за кордоном. Ситуація, в якій опинилася шляхта в Україні, була для неї надто складною. Селяни майже всі оголосили себе козаками і слухати не хотіли про відновлення колишніх кріпацьких порядків. Вони рішуче відмовлялись відбувати повинності, не пускали панів до їхніх маєтків тощо.

Намагаючись повернути старі порядки, шляхта вдавалась до жорстокої помсти селянам. Пани у своїх маєтках ставили шибениці, катували людей. Так діяв, наприклад, пан Корецький, який нелюдськими муками мордував своїх селян.

На сваволю і знущання панів, на спроби відновити кріпацькі порядки селяни відповіли протидією. На кінець 1649 — початок 1650 років селянські повстання охопили значну частину Волині і Брацлавщини, а згодом Придніпров'я і Побужжя. У лютому — березні 1650 року почались заворушення на Запорожжі, яке надалі залишалось осередком, до якого тягнулися всі невдоволені панським гнобленням. Кількість таких невдоволених особливо збільшилась після укладення Зборівського договору. Повстанці оголосили Хмельницького позбавленим гетьманства, обравши замість нього свого отамана Худолія. Проте заворушення на Запорожжі було невдовзі придушено, а Худолія за наказом Хмельницького страчено¹⁰⁵.

Разом з тим Хмельницький, усупереч пунктам Зборівського договору, самовільно збільшив козацький реєстр до 50 тис., додавши, крім того, ще 20-тисячний реєстр під орудою свого сина Тимоша. З-під влади шляхти звільнялись і ті слуги та наймити, які вступали на службу до козака, вписаного у реєстр, і ставали його помічниками. Отже, з-під влади шляхти звільнилось набагато більше селян, ніж це передбачалося Зборівським

¹⁰⁴ Див.: Голобуцький В. Між Замостям і Зборовом // Доповіді наукової сесії Київського Державного педагогічного інституту. К., 1954.

¹⁰⁵ Памятники Киевской Комиссии. Т. 2. Док. 3. С. 549.

договором. Хмельницький здійснив, крім цього, ряд важливих організаційних заходів військового, адміністративного і фінансового характеру. Козацький терен було розділено на 16 полків і 272 сотні.

Центром полку було місто або містечко. На чолі полку стояв полковник з підпорядкованою йому старшиною (суддя, обозний, писар та ін.). Полк поділявся на кілька сотень, кожна з яких мала свою адміністрацію. До сотні належали козацькі громади зі своїми отаманами. Таким чином, полк являв собою військову і водночас адміністративно-територіальну одиницю. У містах, як і раніше, діяли ратуші, але вони, по суті, підлягали козацькій адміністрації. Місцем перебування гетьмана і вищої військової адміністрації став Чигирин. У Чигирині було створено монетний двір. Упорядковано також оподаткування населення. Велику увагу приділялось зміцненню війська, організації розвідки¹⁰⁶. Налагодилось виробництво зброї, пороху тощо.

Військово-адміністративний апарат, створений в Україні, відіграв важливу роль у період війни проти Польщі і в пізніші часи. Це була оригінальна, демократична, як на той час, держава. Полковий устрій України, як вірно зауважує Ярослав Дашкевич, став «реальним символом окремішності, самостійності й самобутності тих частин України, які мали можливість зберігати й розвивати власний адміністративний лад, відмінний від устрою навколишніх держав»¹⁰⁷.

У середині 1650 року, після смерті канцлера Оссолінського, у Польщі взяло гору магнатське угруповання. Посаду коронного канцлера було надано представникові цього угруповання біскупу А. Лещинському.

В грудні цього ж року за наказом магнатів, що захопили тепер всю владу в свої руки, у Варшаві було скликано сейм. Він негайно погодився надати кошти для набору 54-тисячного війська і на скликання посполитого рушення в межах усїєї країни. Перемога магнатського угруповання призвела до збільшення небез-

---

¹⁰⁶ 1651 року у Варшаві заарештували трьох козаків (двоє з них запорожці). Старший видавав себе за ксьондза. З початку війни ці козаки, як стверджує Голінський, «передавали Хмельницькому, які наміри були у Речі Посполитої». Справді, на підставі повідомлень розвідників у гетьманській канцелярії складались детальні звіти засідань не тільки сейму, а й навіть таємної королівської ради (М. G o l i Ń s k i. Zapiski. С. 398).

¹⁰⁷ Д а ш к е в и ч Я. Полково-сотенний лад XVII—XVIII століть на Україні — штучна «біла пляма» // Пам'ятки України. 1990. № 1. С. 7.

пеки для України з боку Польщі, яка почала посилену підготовку до відновлення війни з козацтвом. У пошуках підтримки польські послы оббивали пороги дворів західноєвропейських правителів. Війну з козаками вирішено було розпочати взимку. Потоцький, повернувшись із татарського полону, зухвало заявив, що з козаками треба воювати доти, поки вся земля почервоніє від їхньої крові.

Приховуючи свої приготування до війни, польський уряд, згідно з постановою грудневого сейму 1650 року, відрядив до Хмельницького свого представника Мясковського. Останній повинен був повідомити про те, що незабаром мають прибути комісари на переговори. Між тим 15 січня 1651 року в Польщі вже було оголошено перший наказ про набір посполитого рушення. Водночас польський уряд дав зрадникові козаків Забужському універсал для «набору охочих».

В ніч з 9 на 10 лютого 1651 року авангард польського війська на чолі з М. Калиновським і С. Лянцкоронським раптово вдерся на козацьку територію (Брацлавщину). Незважаючи на відчайдушний опір козаків, полякам вдалося вступити до м. Красного. Під час жорстокої січі тут поліг один з видатних героїв Визвольної війни брацлавський полковник Данило Нечай. З Красного шляхетські війська стрімко рушили повз кордонну смугу і вступили у Царгород, Мурахву, Стіну і Ямпіль. 28 лютого Калиновський і Лянцкоронський були вже біля Вінниці.

Зрадливий напад польського війська призвів до нової хвилі визвольного руху в Україні. З цього приводу сучасник росіянин переказував: «...А порішено ж у них на тому, або їм ляхів змести всіх, або самим погинути».

Наприкінці лютого війська Калиновського і Лянцкоронського зробили спробу захопити Вінницю. Бої під Вінницею тривали до 11 березня. Козацькі загони під проводом полковника Івана Богуна змусили ворога відступити. Зазнавши поразки під Вінницею, Калиновський і Лянцкоронський через Бар і Кам'янець почали відходити на захід для з'єднання з головним коронним військом, яке і досі стояло під Люблінном. 20 квітня до Любліна прибув Ян Казимір. Тут його зустрів папський нунцій Торрес. Під час богослужіння Торрес урочисто передав польським військовим благословіння «святого панотця» і відпущення всіх гріхів. Намагаючись надати загарбницькій війні польського панства проти України

риси священної війни, папа оголосив польського короля «охоронцем святої віри». З Любліна король з військом рушив на Сокаль. 12 травня до королівської армії приєднались загони Калиновського і Лянцкоронського. 4 червня у польському таборі відбулась військова рада, під час якої вирішили виступати на світанку, щоб за дві доби бути під Берестечком. Невдовзі туди підійшло і козацьке військо, яке разом з татарами налічувало, за офіційною польською реляцією, приблизно 200 тис.¹⁰⁸ Польське військо мало 150 тисяч, але воно було краще озброєне, в тому числі й гарматами. 18 червня почались перші сутички. Наступного дня вони переросли в гарячі бої. Перевага виявилась на боці козаків. 20 червня відбувся вирішальний бій. Польський провід кинув до бою всі свої сили. Спроба розірвати правий фланг, де стояли козаки, зазнала невдачі. Тоді поляки спрямували силу всієї своєї артилерії на татар. Орда кинулась тікати. Хмельницький погнався навздогін, прагнучи повернути її на поле бою, але був затриманий ханом і опинився у татарському полоні.

Зрада хана поставила козацьке військо в скрутне становище. Поляки оточили козацький табір з трьох боків. Четвертий був звернений на болото. Почалися тяжкі дні облоги, які тривали до 30 червня. Скориставшись з такого становища козаків, король наполягав на повній капітуляції. Козаки мужньо боролися, виявляючи вражаючу відвагу і самопожертву. Один невеликий козацький загін опинився в оточенні ворога на острові серед болота. Козаки на знак того, що вони не думають про порятунок, викинули у воду все своє майно, а потім зненацька кинулись на ворога. У нерівному бою всі вони полягли.

Полковник Богун, прийнявши провід, вирішив вивести військо з оточення. Через болото козаки зробили переправу, кидаючи в багнюку вози, сідла, кожухи й інше майно. 30 червня під впливом фальшивих чуток, розповсюджуваних ворогом, частина козаків запанікувала. В цей час поляки усією силою налягли на козацький табір й увірвались туди. Козацьке військо зазнало гіркоти поразки — табір з частиною артилерії було знищено. Багато героїв загинуло у нерівному бою. Проте значній частині козацького війська на чолі з Іваном Богунном пощастило вирватися з оточення. Загальне важке

---

¹⁰⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9, перша половина (Хмельниччина, роки 1650—1653). ДВУ, 1928. С. 283.

становище України значно погіршало через вторгнення литовського війська в Лівобережну Україну. 25 липня литовське військо вступило у Київ.

Після захоплення козацького табору під Берестечком магнати поставили вимогу королю, щоб той негайно спрямував військо усередину України, проте великопольська шляхта, налякана грізними селянськими повстаннями в самій Польщі, відхилила це. Не дочекавшись королівського наказу, шляхтичі спочатку поодиночі, потім юрбами, а згодом цілими повітами і «землями» почали тікати з табору за Стир. За словами російського піддячого Богданова, «посполитого ж рушення воїнські люди і дня в обозі не стояли, всі роз'їхалися і без королівського повеління додому». Услід за шляхтою, незважаючи на вмовляння і протести магнатів Східної України, у Польщу подався і сам король. Після відходу короля і посполитого рушення магнати Потоцький, Калиновський і Вишневецький зі своїми надвірними загонами і частиною королівського війська вступили в центр України. При появі поляків селяни нищили все, чим міг скористатися ворог, і займали вигідні для оборони місця. Польський шляхтич писав 18 серпня 1651 року з Фастова: «Не залишилось жодного хлопа, всі як з міста, так і з сіл пішли разом з козаками, відправивши попереду все своє майно і худобу і не думаючи про якийсь мир». Козацькі загони і взагалі населення України послаблювали сили ворога. Військо Радзівілла, оточене повстанськими загонами, змушене було залишити Київ і йти на з'єднання з коронним військом. Богдан Хмельницький, визволившись тим часом із татарської неволі, негайно почав організацію сил для вигнання ворога. Були видані універсали, які закликали населення України вступати до козацького війська. Український народ одностайно відгукнувся на заклик свого гетьмана.

Магнатське військо зустрічало на своєму шляху гнів і ненависть людей. 10 серпня помер один з апологетів магнатського угруповання — князь Я. Вишневецький. 6 вересня Потоцький і Радзівілл скликали військову раду, під час якої обговорювався план дальших дій. Скрутне становище польської сторони змусило її вступити у переговори з козаками. Нелегко було й козакам. 18 вересня 1651 року було підписано Білоцерківський договір, в якому зазначалося, що реєстр з 40 тис. скорочується до 20 тис. Від того часу козаки мали право мешкати лише на терені Київського воєводства. Поль-

ській шляхті дозволялось повернутися до своїх маєтків, але до кінця року — поки складатиметься новий реєстр — вона не могла вимагати від селян виконання повинностей. Отже, умови були важкими, однак вони свідчили про те, що плани польської шляхти щодо повного підкорення України зазнали поразки. Мир не міг задовольнити жодної сторони.

Повернення шляхти і поява разом з нею польського війська викликали обурення всієї України. Селяни знов пішли на шляхетські маєтки, виганяли і вбивали ненависних панів.

Щоб зберегти загальний фронт боротьби Польщі, Хмельницький, як і після Зборова, прагнув пом'якшити існуючі протиріччя в Україні. Всупереч Білоцерківському договору він збільшив чисельність козацького реєстру з 20 до 40 тис., а потім, коли сейм цей реєстр не затвердив, зовсім відмовився його складати. Польські сучасники писали, що Хмельницький хоч і стримує часом селянські повстання, проте він робить все можливе, щоб зберегти сили для майбутнього.

Нунцій Торрес, наприклад, писав, що Хмельницький, підкреслюючи свою лояльність до Речі Посполитої, часто придушує повстання, але зовсім не з симпатії до Польщі, а побоюючись, що несвоєчасні повстання можуть пошкодити здійсненню його планів¹⁰⁹.

Велика небезпека загрожувала Україні з боку молдавських бояр. Воевода Лупул, тесть литовського гетьмана Радзівілла, був давнім союзником панської Польщі. Він сприяв викупу з полону магнатів Потоцького і Калиновського, перехоплював козацьких посланців тощо. Навесні 1652 року в Україні було поспіхом скликане велике козацьке військо, яке і вирушило на Молдавію. Польський гетьман магнат М. Калиновський вирішив перепинити шлях козакам. З 20-тисячним кварцяним військом, не рахуючи різних шляхетських загонів, Калиновський зайняв позицію коло Батога (поблизу Кам'янця-Подільського). 22 травня поляки побачили перші загони козаків і татар. Вночі частина польської кінноти, побоюючись зустрічі з козаками, самовільно покинула табір. Серед кавалеристів знайшлися і такі, що пропонували зв'язати Калиновського і видати козакам. Довідавшись про це, Калиновський наказав німецькій піхоті відкрити вогонь по кавалерії, «щоби залпами надати їй сміливості». 23 травня, коли в польському таборі

---

¹⁰⁹ Жерела до історії України-Руси. Т. 16. С. 138.

почалася стрілянина (наймана німецька піхота розстрілювала польську кінноту), козаки підпалили ворожу хуру. Скориставшись з паніки, вони з усієї сили вдарили по ворогу і, як писав анонімний літописець, почали його «як стеблини пожинати»¹¹⁰.

Польсько-шляхетське військо зазнало нищівної поразки. Загинув і сам гетьман Калиновський. Тут же було вбито сина коронного гетьмана обозного Самуїла Казановського, брата майбутнього короля Яна Собеського Марка, а також керівника найманих військ, артилериста Зигмунда Пшиемського¹¹¹ (того, який був під Дюнкерком?). Після цього козацьке військо вступило у Молдавію. Лупул поспішив укласти мир з Хмельницьким і оголосив себе його союзником. На зміцнення договору Лупул мав віддати свою дочку за сина Хмельницького — Тимоша. Тим більше, що другого претендента на руку молдавської красуні Розанди Лупулівни, гетьмана Калиновського, вже не було в живих.

Серед панівного класу Польщі після битви під Батогом сталися зміни у співвідношенні сил. Магнатське угруповання втратило таких своїх керівників, як Я. Вишневецький, М. Потоцький (помер у 1651 році), М. Калиновський. Послабленням магнатського угруповання і невдоволенням шляхти скористались прибічники короля. 14 березня 1653 року в Бресті почався черговий сейм. Він закріпив перевагу королівського угруповання. На місце Лещинського, кандидата магнатів, коронним канцлером було обрано прибічника короля Стефана Корицинського. Для України перемога королівського угруповання означала посилення небезпеки з боку центрального уряду. Тепер гетьман не міг грати на протиріччях між королем і магнатами. Реальною стала консолідація всіх сил панівного класу Польщі. Готуючись до війни з українським народом, польський уряд розгорнув активну організаційну діяльність. Для набору жовнірів були встановлені нові великі податки.

До липня 1653 року польський уряд закінчив військові приготування і на чолі 60-тисячного війська король Ян Казимір вирушив на Львів, а звідти 12 серпня — на Кам'янець-Подільський. На з'єднання з королем рухалось посполите рушення. Саме в цей час семиградський князь і волоський воевода позбавили

¹¹⁰ Дніпропетровський Державний обласний музей. Загальний фонд. Арх. 682. Арк. 2.

¹¹¹ Serczyk Wl. A. Historia Ukrainy. С. 129.

престолу союзника Хмельницького Лупула. Останній з рештками свого війська відступив до Сучави (Північна Молдавія) і звернувся за допомогою до Хмельницького. Щоб забезпечити свій фланг у майбутній війні, гетьман послав на допомогу Лупулу частину українського війська (кілька тисяч) на чолі з сином Тимошем.

Тиміш Хмельницький пробився в Сучаву. Невдовзі, 11 серпня, з'єднані війська семиградського князя, волоського воєводи, нового молдавського господаря Георгіци і 8-тисячний польський загін під проводом полковника Кондрацького обложили Сучаву.

Король, що підійшов саме до Жванця (поблизу Кам'янця-Подільського), вирішив чекати тут кінця бою під Сучавою і прибуття звіди польських загонів і союзних військ.

Наприкінці вересня до Жванця підійшло козацьке військо. Тут стало відомо про поразку Молдавії, про падіння Сучави і смерть Тимоша Хмельницького. У відповідь на звернення Богдана Хмельницького, як повідомляє Величко, із Запорозької Січі під Жванець вирушило невдовзі кілька тисяч запорожців¹¹². Хан, що також прибув на допомогу під Жванець, був союзником непевним.

А взагалі становище України на той час дедалі ускладнювалось. Вже шостий рік вона вела виснажливу боротьбу проти Польщі. Ця боротьба вимагала від України величезних жертв і напруження усіх сил.

Восени 1653 року король підняв на боротьбу проти українського народу величезні сили Речі Посполитої. Все це змусило Хмельницького активніше шукати допомоги. Іншого виходу не знайти — треба починати переговори з Москвою. А там довкола цього питання вже давно точилися розмови. Нарешті на Земському соборі (1 жовтня 1653 року) прийнято рішення послати в Україну послів.

Богдан Хмельницький, що стояв тоді з військом під Жванцем і чекав звістки про рішення Земського Собору, виробив план дій проти королівського війська. Суть його полягала в тому, щоб зіткнутися між собою польське військо і татар. План частково вдався. Під різни-

---

¹¹² Пізніше, 26 грудня 1654 року, Хмельницький писав у Січ: «Відпускаємо до вас військо ваше Низове Запорозьке, яке ви минулого літа за бажанням нашим на потребу військову проти ворогів Поляків до нас пригнали, і за послання його вельми дякуючи і в майбутньому про таку саму особливу приязнь дуже просимо» (Летопись С. Величко, С. 92).

ми приводами Хмельницький умовив хана першим по-чати військовій дії проти поляків. Татари оточили ко-ролівське військо з усіх боків. Воно опинилося в дуже скрутному становищі. В таборі почався голод і хвороби. Жовніри ремствували і відмовлялись виконувати нака-зи. Невдача спіткала і литовського гетьмана Радзівілла, що зібрав 30-тисячне військо для походу на Київ. Він мусив відмовитися від свого наміру через те, що Росія почала зосереджувати війська на литовському кордоні.

Знесилене безперервними сутичками і виснажене голодом польське військо під Жванцем втратило бое-здатність. Частішали дезертирства жовнірів. До того ж козаки захопили у поляків скарбницю, призначену для виплати грошей найманому війську. Гіршого, здавалось, і не можна було передбачити. Але тут король довідався про рішення Земського Собору і повідомив про це ха-нові. Становище одразу ж змінилося. Поляки і татари домовилися між собою, в грудні 1653 року уклавши мир. Згідно з Жванецькою угодою король зобов'язувався сплатити ханові 100 тис. польських злотих і надав тата-рам право брати ясир в Україні. Характерно, що хан примусив короля визнати щодо козаків умови Зборів-ського договору в надії, що Хмельницький відмовиться від зближення з Москвою.

Після цього всі війська покинули Жванець. Хмель-ницький вирушив до Переяслава, куди мало прибути російське посольство на чолі з намісником тверським В. Бутурліним. По дорозі Хмельницький довідався, що татари взяли багато українського населення в полон. Проте цього разу їм не вдалося довести справу до кін-ця — Б. Хмельницький з кількома тисячами запорожців напав на татар у Межигір'ї, розгромив їх і звільнив усіх полонених ¹¹³.

Хмельницький прибув до Переяслава 6 січня, а на-ступного дня відвідав Бутурліна на квартирі. Той ого-лосив, що прибув за велінням царя і має передати цар-ський указ і прийняти присягу на вірність.

8 (18) січня 1654 року відбулася Переяславська Ра-да. На ній були присутні представники різних соціаль-них верств українського народу, які з'їхалися, не зва-жаючи на военний час і небезпеку з боку шляхетської Польщі та Криму, з усіх кінців української землі.

Слід підкреслити, що приймаючи рішення про з'єд-нання з Росією, Б. Хмельницький радився із запорозь-

¹¹³ Летопись С. Величко. С. 92.

ким козацтвом. Ще 26 грудня 1653 року він відправив з Чигирина у Січ свого посланця з листом. Віддаючи належне запорозькому козацтву за той внесок, який воно зробило в війну з Польщею, гетьман писав: «Кдіж ми яко махину війни з Поляками зачинали не без волі і ради вашої, братів наших, так і сього не меншого діла про протекцію вказану московську, без вашого ж дозволу і поради чинити не хочем»¹¹⁴. Цікаво знати, що гетьман у листі до запорожців пояснює: договір з Москвою є результатом пошуку протекції, тобто допомоги, до якої змусила тяжка війна з Польщею.

Вранці 8 січня гетьман скликав старшинську раду. Старшина в переважній більшості висловила за з'єднання з Росією. Приблизно о 2 годині дня почали бити в барабани, скликаючи народ на площу «слухати про діло бажане для здійснення». Коли зібралася «велика кількість всяких чинів людей», було утворене коло. Посередині кола під бунчуком став гетьман з старшиною. Звернувшись до присутніх з промовою, Хмельницький нагадав про тяжкий і кривавий шлях, пройдений українським народом у боротьбі за своє визволення. Він оповів, що може чекати Україну, якщо вона стане під владу сусідніх з нею держав — Туреччини або Криму. Гетьман сказав про ті утиски, яких зазнають у Туреччині греки та інші народи, про неймовірно тяжке лихо, завдане Україні кримськими ханами. Нагадав Хмельницький про нестерпні страждання українського народу під владою шляхетської Польщі. Народ, заявив Богдан Хмельницький, повинен сам вирішити, яким шляхом йти далі: чи бути під владою турецького султана, кримського хана, польського короля чи російського царя? Далі він сказав, що найкращим рішенням в існуючих умовах буде з'єднання з Росією, яка має спільну з Україною православну віру. Нарешті, Хмельницький промовив: «а хто з нами не згоден, тому вільна дорога»¹¹⁵.

Увечері 8 січня Хмельницький з військовою старшиною прибув до Бутурліна. Той передав гетьманові царську грамоту, яку цар наказав «вчитати при всіх війська Запорозького начальних і всяких людей вслух». Хмельницький подякував за грамоту і заявив, що він готовий «зі всім військом Запорозьким служити і прямити вседушно». Бутурлін у промові-відповіді виклав

¹¹⁴ Лист адресований так: «Мосці пане отамане кошовий зо всім військом Низовим Запорозьким, мені велце зичливі мосці панове і браття» (Летопись С. Величко. С. 92—93).

¹¹⁵ Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. С. 252.

історію відносин Запорозького війська з Російською державою і закінчив заявою про те, що в Москві дано згоду з'єднати Україну з Росією і захищатися від ворогів.

Після церемонії передачі гетьманові царської грамоти всі присутні вирушили до Успенської церкви.

Тут мала відбутися церемонія присяги. Б. Хмельницький і старшина звернулися до Бутурліна з пропозицією, щоб спочатку він сам присягнув від імені царя, що той зобов'язується обороняти Україну і не порушувати вольностей українського народу. Та Бутурлін відмовився дати таку присягу, мотивуючи це тим, що самодержавці не присягають своїм підданам. Це не могло не викликати перестороги з української сторони. Однак після наради не залишалось нічого, як погодитись з таким становищем.

Потім на квартирі Бутурліна відбулося вручення Хмельницькому прапора і знаків гетьманського звання. Наступного дня в тій же Успенській церкві відбулася присяга всієї старшини, козаків і місцевого населення. Ім'я кожного, хто присягав, заносилося до особливих присяжних списків. Підкреслим, що міщани Переяслава протестували проти присяги і їх силою заганяли до церкви¹¹⁶.

З Переяслава Бутурлін відрядив стольників, стряпчих і дворян, що були з ним, в усі полки, міста і містечка України для приведення до присяги населення.

Самовидець, передаючи думки і почуття значної частини населення України, яке присягало, писав, що народ був проїнятий вірою в те, що з'єднання з Росією гарантує йому мирне і щасливе життя: «Присягу вчинили гетьман, старшина і чернь в Переяславі і в усіх містах охоче з надією тихомир'я і всього добра».

Проте не всі в Україні вірили у щирість московського царя. Відмовлявся від присяги київський митрополит Сільвестр Косов. Він з духовенством і шляхтою, що жила при ньому, спочатку відмовився визнати зверхність як царя, так і московської церкви над Україною. Однак наступного дня і він, і архимандрит, і решта духовенства склали присягу, хоч при цьому, як писав сучасник, «за слізьми світу не бачили»¹¹⁷. Вони пішли

¹¹⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. ДВУ, 1931. Т. 9. С. 740.

¹¹⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. С. 38. Він вважає, що опозиція митрополита пов'язана з таким фактом: одразу ж після того, як московське військо вступило в Київ, воно взялося будувати фортецю на землі, яка належала митрополитові (там само, с. 39).

до присяги, як припускає М. С. Грушевський, внаслідок якоїсь наради чи (і це здається йому найбільш вірогідним) внаслідок тиску з боку козацької старшини¹¹⁸. Була опозиція населення в Чорнобилі на Київщині, деякі полки, наприклад Полтавський і Кропив'янський, навіть побили киями московських урядовців, які приїхали до них приймати присягу. Проти присяги з популярної серед козацтва старшини були Іван Богун та Іван Сірко.

З'єднання України з Росією проходило за надзвичайно тяжких умов. Богдан Хмельницький і, в своїй більшості, старшина розуміли всю складність становища в Україні. За час, коли вже сьомий рік тривала війна з Польщею, Україна, по суті без союзників, зазнала величезних матеріальних і людських втрат. До цих бід долучалися ще й набіги татар, жорстокі каральні акції польських і литовських феодалів, неврожаї тощо. Надія на перемогу зникала. І на думку керівників війни, іншої альтернативи, ніж просити допомоги Росії, не було. Однак цар дивився на Україну не як на можливого союзника, а тільки як на майбутню підвладну країну. Отже, завдання Хмельницького і його адміністрації полягало в тому, щоб це з'єднання з Росією відбулося на певних вигідних для України умовах. А російський уряд уже з самого початку розглядав українську суверенність як те, що заважає приєднанню України до Росії. Бутурліну, як ми бачили, уряд заборонив навіть цілувати хрест від імені царя. Отже, якщо в перші часи Москва приховувала свої плани щодо зменшення автономії України, то надалі вона відкрито стала на шлях ліквідації всіх її прав. Та це було вже на перспективу. Спершу ж російський уряд нібито прагнув задовольнити якомога більше вимог різних верств українського суспільства. Про це свідчать так звані «Статті Богдана Хмельницького», що були наслідком переговорів у Москві в березні 1654 року російського уряду з послами Хмельницького Тетерею і Зарудним. Серед 11 пунктів статей назвемо такі: урядовці в українських містах повинні бути з місцевого населення, хоч прибутки мусили віддавати царським представникам (1 ст.); далі обумовлювались суми, які мають сплачувати козацькій старшині з цих прибутків (2 ст.); гетьман не має права вступати в дипломатичні зв'язки з польським королем і турецьким султа-

---

¹¹⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9, С. 747.

ном без царського дозволу (5 ст.); цар навесні починає війну з Польщею (7 ст.); для захисту України на кордонах з Польщею ставиться російське військо (8 ст.); реєстрове військо затверджується в 60.000 (9 ст.) та ін.¹¹⁹

Крім цих «Статей» 27 березня російський уряд видав привілей Війську Запорозькому, в якому затверджувалося право обирати гетьмана; на «гетьманську булаву» призначалось Чигиринське староство; за козаками і їх вдовами закріплювались земельні угіддя. Не забули й українську шляхту. 25 березня уряд затвердив за нею права і вольності, а також права на володіння маєтками.

Отже, березневі статті 1654 року визначали на певний час державно-правове становище України у складі Росії¹²⁰. Однак ці «Статті» ніколи не були для російського уряду твердим законом, їх міняли у зв'язку зі зміною політичної обстановки. Це добре розумів Б. Хмельницький, який і сам не дуже додержувався московських статей і діяв як дозволяли обставини, згідно з інтересами України.

Про самостійне вирішення гетьманом багатьох питань поза березневими статтями свідчать переговори Тетері в Москві у серпні 1657 року. Цар в розмові з ним висловив невдоволення, що гетьманська адміністрація не виконує такої дуже важливої статті, згідно з якою в українських містах царські урядники мають збирати прибутки з населення «на царя» і віддавати їх тим людям, які прибудуть в Україну з його наказу; з цих прибутків і треба платити жалування «начальним людям» і козакам¹²¹. Однак прибутків ще не зібрали і це всерйоз турбувало, як бачимо, царський уряд. Водночас козацькому посланцю було висловлено і друге невдоволення: «Гетьман не виконав статті, що забороняють приймати іноземних послів»¹²². На це Тетеря відповів: «Все це правда, тільки нам всього цього гетьману виказати не вільно». Фактично Б. Хмельницький утримував всю вла-

---

¹¹⁹ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940. С. 209.

¹²⁰ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XV ст. К., 1959. С. 499.

¹²¹ Соловьев С. История России с древнейших времен. М., 1961. Т. 6. С. 9.

¹²² Там само.

ду в своїх руках ¹²³. Московська влада змушена була рахуватися з такою видатною особою, якою став гетьман Богдан Хмельницький.

Політика Б. Хмельницького визначалась в цілому намаганням закріпити створений в умовах визвольної війни загальнонародний фронт, задля чого він ішов на поступки селянам і міщанам, вів політику розумного компромісу. В періоди перемир'я він змушений був стримувати антифеодальні селянські рухи, а в воєнний час, навпаки, закликав селян вступати до козацького війська і прагнув зберегти за такими покозаченими селянами (точніше, за частиною їх) свободу від кріпацтва шляхом розширення козацького реєстру. Вже на третій день після Переяславської ради у розмові з В. Бутурліним Хмельницький передусім просив, щоб «в Запорозькому ж Війську хто в якому чині був по се місце, і нині б государ пожалував, велів бути по тому, щоб шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином» ¹²⁴. Ставлячи питання про козаків як про привілейований стан, гетьман просив, щоб «вольностей би їх, (що) пожалував государ, віднімати в них не велів» і «щоб... велів у них вчинити Війська Запорозького 60 000 чоловік» ¹²⁵. Разом з тим, і це треба підкреслити, Б. Хмельницький ще не вважав за можливе розмежувати козаків і покозачених селян. Він пропонував взагалі не обмежувати числа козацтва, довести його, по можливості, до кількох сотень тисяч чоловік. Практично це означало б визнання козацьких прав майже за всіма, хто «покозачився» під час Хмельниччини: «І гетьман говорив: то ж йому, государю, до честі і до возвищення, що в нього, государя, війська буде багато. Хоча б же государ пожалував, велів у них війську бути і більше того, то ж і краще, а платні вони у царської величності на тих козаків не просять. А як же вони були проти короля під Зборовом, і в ту ж пору з ним, гетьманом, Запорозького Війська було 360 000» ¹²⁶.

---

¹²³ Український історик А. Яковлів доречно зауважив, що хоч Олексій Михайлович іменував себе царем «Малыя России», але це була лише формальність, бо «в дійсності Україна була цілком незалежна від Москви держава». (Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934. С. 52).

¹²⁴ Там само; Воссоединение Украины с Россией. Т. 3. Док. 205. С. 473.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само. Царський уряд, слід визнати, доброзичливо ставився до пропозиції Хмельницького. Коли через кілька місяців гетьманські посланці — суддя С. Зарудний-Богданович і полковник

Б. Хмельницький належав до тих представників козацької старшини і українського шляхетства, які розуміли, що реставрація кріпосницьких порядків — річ негативна, оскільки без участі селянства нічого було б і думати про визволення з-під влади Польщі. Виходячи з цього, Б. Хмельницький та його прихильники зуміли, бодай тимчасово і до певної міри, підпорядкувати свої вузькокласові інтереси загальнонародним — визволенню України від панування польських феодалів.

Пропозиція гетьмана зустріла рішучу протидію тієї частини козацької старшини, передусім вищої (і українського шляхетства), яка сподівалася відразу ж після приєднання повернути, при активному сприянні царської адміністрації, покозачених селян у кріпацьке ярмо. Старшина і шляхта чекали від царя негайного визнання за ними станових привілеїв — зрівняння в усіх правах з російським дворянством, зокрема вимагали цього від Бутурліна ¹²⁷.

Козацька старшина разом з українським шляхетством перетворилась у результаті війни з Польщею в панівний клас України. Зайнявши місце вигнаних польських панів, старшина прагнула відновити феодально-кріпосницькі порядки в країні — захопити земельні володіння і повернути покозачене населення до виконання феодальних повинностей, або, у певних випадках, закріпити за собою маєтки, якими вона раніше володіла, зі всіма привілеями. Намагаючись відновити феодально-кріпосницькі відносини, старшина і українське шляхетство повинні були бачити в особі царя свого природного союзника й опору. Одразу ж після з'єднання України з Росією окремі представники старшини, спочатку тільки вищої, почали звертатися до царя з проханням пожалувати їм маєтки і селян. Царський уряд йшов назустріч українським феодалам, наділяючи їх грамотами на «вічне і спадкове володіння» селами, містами та містечками.

Так, військовий суддя С. Зарудний-Богданович і переяславський полковник П. Тетеря чолом били царю,

---

П. Тетеря — почали добиватися у Москві платню для 60 тис. козаків, їм дали таку офіційну відповідь: «А як був у гетьмана... боярин... Бутурлін... і говорив з гетьманом про число війська Запорозького, і гетьман говорив: хоча число війська Запорозького і велике буде, в государеві в тім убитку не буде, бо ж вони платню в государя просити не будуть, а говорив гетьман при них, при судді і полковникові, і їм нині говорити про те не доводиться» (Источники малороссийской истории. Ч. 1. С. 57—58).

¹²⁷ Воссоединение Украины с Россией. Т. 3. Док. 205. С. 475.

низько кланяючись. Зарудний просив м. Старий Мліїв «з підданими, в ньому будучими і з усіма землями, здавна до Мліїва належними». а Тетеря — м. Смілу. Іван Золотаренко, призначений у 1654 році наказним гетьманом козацького війська, який вирушив з царськими «ратними людьми» під Смоленськ, просив віддати йому «місто Батурин зі всіма волостями, до того міста належними». Його брат, ніжинський полковник Василь Золотаренко, претендував на м. Нові Млини з околицями. Через рік Іван Золотаренко заявив «права» на м. Борзну, а брат його — на м. Мену. Царський уряд задовольнив ці прохання.

Того ж року Іван Золотаренко просив уже віддати йому місто Глухів. Тоді ж стародубський полковник Тимофій Оникієнко, родич Золотаренка, випросив собі м. Сосницю. В наступні роки старшина намагалась привласнювати за допомогою царських грамот уже нові володіння.

1656 року київський полковник Антон Жданович просив у царя містечко Обухівку, Германівку, Любич і село Королівку. Та найбільші володіння були у військового писаря Івана Виговського та його численних родичів. Вони постійно засипали царську канцелярію своїми проханнями. Цар задовольняв їх, «пожалувавши» Івану Виговському місто Остер з селами Козелець, Бобровиця, Трипілля і Стайки, а також села Лісовичі, Кошевате і місто Ромни із селами. Брату його Данилу Виговському, крім Остра, були даровані містечка Баришівка, Воронків, Басань і Рожеве. Інший брат одержав Козари і Кобижчу. Батько Виговського Остафій і швагро військового писаря Іван Боголевський теж випросили собі царські грамоти на володіння.

Незважаючи на значний тиск старшини і шляхетства, Хмельницький твердо дотримувався своєї лінії в селянському питанні. 17 лютого 1654 року він надіслав цареві своєрідний проект хартії для Гетьманщини з проханням затвердити його. Проект (23 пункти) було складено, мабуть, у результаті тривалих дебатів на нарадах у гетьмана. Як і раніше, Хмельницький просив затвердити станові права козацтва і шляхетства, реєстр у 60 тисяч чоловік, підтвердити за козаками право обирати гетьмана (з подальшим повідомленням про це цареві), право гетьманської адміністрації стягувати податки з людності тощо. Що ж до селянського питання, то Б. Хмельницький і цього разу відмовлявся від негайного відокремлення козаків від селян, відкла-

даючи це на невизначений час. Він просив у царя «привілеї... на хартіях писані», але тут же додавав: «Коли те одержимо, ми самі розгляд поміж собою мати будемо: хто козак, той у вольності козацькій жити буде, а хто простий, той стане повинність звичну для нього царській величності воздавати, як і раніше»¹²⁸. Тут, як бачимо, й слова немає про негайне повернення селян у кріпацтво.

Б. Хмельницький, звичайно, домагався і задоволення претензій світських та духовних феодалів. Він, зокрема, добивався старшині підвищеної платні, а собі, як уже раніше сказано, — «на гетьманську булаву» — права володіти Чигиринським староством, частіше став видавати універсали на маєтки і послушенство селян. Разом з тим гетьман намагався задовольняти, зрозуміло певною мірою, і вимоги козаків та селян, енергійно добиваючись затвердження царем певних поступок на їхню користь. У листі від 21 березня 1654 року до своїх посланців у Москві С. Зарудного-Богдановича і П. Тетері він нагадував, що їм треба добиватися підтвердження «не тільки нам права і привілею, одвічно даних... при вольностях наших стародавніх зберегти», а й для народу, для «черні». «А якби в чомусь якась нужда була людям потім, як і самі те передбачити могли б, ми від черні у великому були б небезстрашші і одразу були б збурення, якби їх через вашу милість особною своєю його царської величності милістю не потішили». На закінчення у листі наголошувалося: «І те передбачте, щоб потім якесь безправ'я поспільству не чинилося, (чого) боятися треба»¹²⁹.

Боячись підбурити проти себе покозачене селянство, царський уряд не наполягав на негайному здійсненні постанови про реєстр. Влітку 1654 року царський уряд наказав видати реєстровому війську платню на 60 тис. козаків. Частина цієї платні було надіслано 18-тисячному козацькому загону у Білорусію, а решту грошей (в розрахунку на 42 тис. козаків) привіз дворянин Протасьєв в Україну Богдану Хмельницькому. Прибувши до гетьмана, Протасьєв зажадав список 42 тисяч козаків. Додамо, що стольник Кікін, прибувши з Москви в Україну вже після смерті Б. Хмельницького (щоб бути присутнім на раді), на своє запитання про чисельність реєстру і козаків дістав таку відповідь: «Нас, козаків

¹²⁸ Документи Богдана Хмельницького. Док. 233. С. 323—325.

¹²⁹ Там само. Док. 240. С. 333.

у війську запорозькому, є триста тисяч»¹³⁰. Російський кріпосницький уряд мусив поки що рахуватися з реальними фактами, мовчки визнаючи масове покозачення українського населення.

Цій позиції в селянському питанні Б. Хмельницький лишався вірним завжди — розмежування козаків з покозаченими селянами так і не було проведено за його життя¹³¹. Обережна, обачна політика гетьмана щодо селянства зумовлювалась реальною ситуацією, що настала в результаті війни. Ця політика мала важливі наслідки. Насамперед вона сприяла тому, що значна частина селянства приблизно ще протягом півстоліття продовжувала зберігати козацькі права (козацький реєстр складено тільки на початку XVIII століття).

Від особистої кріпосної залежності звільнилися на певний час також ті селяни (здебільшого колишні магнатські піддані), які утворили нову соціальну категорію «посполитих вільних військових сил». Вона підлягала безпосередньо гетьманській адміністрації. Політика Б. Хмельницького сприяла розвитку господарської ініціативи селянства, поширенню в Україні товарно-грошових відносин.

Значне місце в соціально-економічній політиці Б. Хмельницького займали питання, пов'язані з розвитком міст як осередків ремесел і торгівлі. Вже в першому своєму універсалі від 1648 року він вказував на необхідність забезпечити містам право на самоврядування¹³². Після вигнання польських панів крім існуючих магдебургій (в Лівобережній Україні, зокрема, їх налічувалося 18: Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Глухів, Остер, Полтава та ін.) право на самоврядування одержали всі інші так звані ратушні міста. Всі члени магістратів були виборними, однак вищі посади — вйтів, бурмистрів, райців — займали, як і раніше, представники міських верхів. «Такі члени,— говорилося в тогочасному документі,— обиратися мають із міщан знатних, постійних, совісних, поміркованих, добропорядних, і де можуть бути вчених»¹³³. За магістратами і ратушами залишалось право розпоряджатися міськими прибутками. В універсалі м. Козельцю, наприклад, сказано: «Зоставуем при ме-

¹³⁰ Акты ЮЗР. Т. 11. Добавление. Док. 3, 6. С. 806.

¹³¹ Там само. Док. 271. С. 343; Акты ЮЗР. Т. 10. С. 674.

¹³² Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. С. 121.

¹³³ Права, по которым судится малороссийский народ. К., 1879. С. 755.

щанех самих і при ратушу їх возовое, помірное, деготь, воскобуйню і поведерщину от меду і горілки. Сурово теди приказуем, жоби жаден так з козаків, старшини і черні, яко арендаров і висилков в менованих пожитках не переможал і до того не втручався»¹³⁴. Вживалися також заходи щодо розвитку ремесла і охорони цехової організації.

Однак, зважаючи на тогочасні обставини, мабуть, найбільше уваги приділялося тим галузям мануфактурної промисловості, продукція яких була вкрай потрібна для ведення війни. При сприянні Б. Хмельницького виникли великі майстерні по виготовленню гармат, ядер тощо. У своїх пропозиціях цареві від 17 лютого 1654 року Б. Хмельницький домагався щорічної дотації в 400 золотих «на поделку снаряду військового і на пушкарів і на всіх слуг, что у снаряду ... как о зимовле, також і о станах...»¹³⁵. Небувалого раніше розвитку набуло за Б. Хмельницького виробництво селітри і пороху. Гарматні, селітряні й порохові підприємства застосовували найману робочу силу.

Дбаючи про розвиток торгівлі, гетьман видавав спеціальні накази й універсали про охорону купецьких прав. Особливе значення щодо цього мало звільнення купців і міщан від внутрішніх мит. Так, в універсалі від 15 березня 1657 року зазначалося: «Позволимо купцом і мещаном киевским (поневаж порт сотворилсе), вгору люб·самим іти, люб своїх факторов посилати до Бихова і где-колвек залоги наші зостают, з вшелякими леггумінами і купецкими речами сухим путем і водою... Пильно теди жадаем і приказуемо, жеби без вшелякого задержаня і гамованя всюди пропусчано так самих, яко і факторов їх, мит жадних торгових і подачок·аби у них не витягано»¹³⁶.

Багато було зроблено для зміцнення економічних зв'язків з іншими країнами. У роки війни, коли господарство значною мірою було зруйноване, гетьман прагнув передусім розширити традиційні для України торговельні зв'язки з Росією, домагався від російського уряду права на безмитну торгівлю для купців обох країн, порушував клопотання про ввіз в Україну сільськогосподарських і промислових товарів, насамперед зброї, пороху тощо. Російський уряд задовольнив прохання гетьмана. 19 квітня 1649 року царський посол Г. Ун-

¹³⁴ Документи Богдана Хмельницького. Док. 412. С. 540.

¹³⁵ Там само. Док. 233. С. 324.

¹³⁶ Там само. Док. 438. С. 572.

ковський офіційно заявив Б. Хмельницькому: «Царська величність тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке пожалував, хліб і сіль та всякі товари в своїх государевих містах купувати вам, і в Запорозьку землю пропускати... велів» без сплати мита¹³⁷. Посол підкреслив, що це — безпрецедентний акт. З свого боку, Б. Хмельницький звільнив від мит російських купців¹³⁸. Ввіз в Україну російських товарів мав велике значення для успішного ведення війни.

Щоб залучити в Україну іноземних купців, гетьманська адміністрація звільнила і їх від ввізних і вивізних мит, а також надала інші пільги. Ця політика, зумовлена воєнним часом, була переглянута після закінчення війни. Уже в універсалі від 28 квітня 1654 року Б. Хмельницький наказав стягувати «екзакцію скарбовую од купцов чужоземских, то ест от греков, ормянов і турков», а зібрані кошти «отдавати до скарбу нашего войскового». Високі мита стягувалися, зокрема, з турецьких товарів. Високими митами обкладався також ввіз благородних металів: «Так же хто би провадил з землі нашої золото, сrebro, каміне дороге, перла, і із тих товаров од ста талярів — по золотих пятах»¹³⁹. Ці правила поширювалися й на тих купців, які супроводжували іноземних послів і перебували «под протектом посолским». Водночас згаданим вище універсалом скасовувалися всі попередні привілеї іноземцям на безмитну торгівлю, «аби й найменший ущербок скарбови нашому войсковому не бил»¹⁴⁰. Разом з тим, щоб заохотити іноземних купців, їм було надано й певні пільги. Так, в окремих випадках іноземні купці не підлягали місцевим судам (універсал від 2 травня 1657 року)¹⁴¹.

Великого значення надавала гетьманська адміністрація укладенню тривалих торговельних договорів. Цікавим щодо цього є проект договору (50-ті роки) з Туреччиною. «Цісар й. м. турецький, — зазначалося в ньому, — дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів... і до портів чужоземних володарів..., з якими мають вести торгівлю». Проект передбачав надання різних пільг для українських купців протягом 80—100 ро-

---

¹³⁷ Воссоединение Украины с Россией. Т. 11. Док. 60. С. 153.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Документи Богдана Хмельницького. Док. 245. С. 343.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само. Док. 449. С. 558.

ків¹⁴². Ці та інші заходи свідчать про глибокий інтерес Б. Хмельницького до економічних проблем і про зрілість державної думки в Україні середини XVII століття.

Війна та пов'язані з нею витрати вимагали величезних коштів. Створюючи фінансовий апарат, Б. Хмельницький шукав джерела для грошових доходів. Оскільки стара фінансова система була зруйнована, а нова тільки створювалася, види податків і способи їх стягнення не були точно визначені. Хоч гетьман у принципі й виступав проти «стації»*, на практиці вона зберігалася, шоправда, в дещо зміненій формі. Продовжувала існувати й «подимщина» — заздалегідь визначений податок від диму (двору), землі. Ці та інші податки мали стягуватися лише із селян і міщан. Усі вищі стани — козацька старшина, шляхетство, духівництво й верхівка міщанства — від цього звільнялися. Що ж до козацтва, то, оскільки за весь час гетьманства Б. Хмельницького не було остаточно складено реєстру, а отже, виразної грані між селянами й козаками не існувало, є підстави вважати, що податки сплачували й козаки, точніше ті з них, які не відбували служби. Важливого значення як джерела фінансових надходжень набули непрямі податки — митні і шинкові збори, плата за оренду промислів, винниць, млинів, а також різні штрафи тощо¹⁴³.

Коштами, які надходили до військового скарбу, відав безпосередньо військовий підскарбій, місцевими фінансами — полкові й сотенні «уряди». У містах, де були органи самоврядування, податки, як правило, збирали на місцеві потреби з торгів, перевозів, «хлібів усяких», воскобоень, від продажу напоїв, за користування торговими рядами, крамницями, із заїжджих дворів тощо¹⁴⁴, але частину зібраних грошей передавали і до військового скарбу.

Зростаючі потреби в грошах вимагали впорядкування монетної системи. Наявна кількість грошей, що були в обігу, не задовольняла ці потреби. У зв'язку з цим Б. Хмельницький вжив, з одного боку, енергійних заходів щодо нагромадження в країні золотої і срібної

---

¹⁴² Там само. Док. 475. С. 619—621.

* Стація — податок на утримання війська.

¹⁴³ Веселаго В. В. Принципи економічної політики Б. Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. К., 1956. С. 98—99.

¹⁴⁴ Там само.

монети, з другого — розпочав організацію карбування грошей, хоч доказів реалізації цього плану досі не знайдено. Ствердно каже про це лише Г. Кунаков, добре обізнаний в українських справах російський дипломат. Він повідомляв свій уряд: «А в Чигирині та вчинив Богдан Хмельницький минзу і гроші роблять; а на тих нових грошах на одному боці меч, а на другому боці його, Богданове, ім'я»¹⁴⁵.

Державна політика Богдана Хмельницького була підпорядкована передусім потребам війни, а коли війна затихала, — відбудові і дальшому розвитку підірваної воєнними діями економіки.

Після Переяславської ради знову почалася війна з Польщею. Та зараз проти Польщі виступила вже й Росія. Московське військо вирушило у Білорусію і на Смоленщину. На допомогу йому Б. Хмельницький послав три полки під команду наказного гетьмана ніжинського полковника Івана Золотаренка. Сам Б. Хмельницький готувався до походу на Волинь. У серпні 1654 року він разом з російським військом вирушив на Бердичів. Передові частини цього об'єднаного війська розгромили польський табір між Острогом і Межиричем.

Головні події розгорнулися в Білорусії і на Смоленщині. Російсько-українське військо під проводом самого царя Олексія Михайловича здобуло міста Полоцьк, Друю, Вітебськ, Могилів. Після тримісячної облоги відкрив ворота Смоленськ. Багато польських і литовських жовнірів потрапило у полон. Восени основні воєнні дії перемістилися в Україну. Польща, заручившись обіцянкою кримського хана надати військову допомогу, в листопаді — грудні 1654 року розпочала воєнні дії на Поділлі. В голові польських військ йшли загони Стефана Чарнецького — запеклого ворога українського народу. Вони без жалю нищили усе, що зустрічали на своєму шляху. Поляки захопили Мурафу, Немирів, Бар, Шаргород і підійшли до невеличкого містечка Буші Брацлавського повіту. Населення Буші зустріло ворога від-

---

¹⁴⁵ Воссоединение Украины с Россией. Ч. 2. Док. 133. С. 316; І. Крип'якевич з цього приводу зауважує: «Більш докладних звісток про монету Б. Хмельницького і «минзу» не знаходимо... Можна додати тільки се, що з інших джерел знаємо, що гетьман зібрав у Чигирині великі запаси срібла» (Крип'якевич Ів. Монети Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка // Стара Україна. 1924. № 1. С. 11; Див. його ж: «Скарби» Хмельницького // Записки НТШ. Т. 96. С. 116—119).

чайдушним опором. Поляки довго не могли заволодіти містечком. Та критична ситуація змусила захисників висадити разом з собою в повітря фортецю, підпаливши льох з порохом.

Героїчно оборонялось і місто Умань, яке взимку 1655 року опинилося в облозі польсько-татарського війська. Оборonoю керував Іван Богун. Усі спроби захопити Умань закінчились для ворога повною невдачею.

В цей час з Білої Церкви виступило об'єднане українсько-російське військо під орудою Б. Хмельницького і В. Шереметьєва. Воно налічувало близько 70 тис. вояків і 50—60 гармат¹⁴⁶. 19 січня 1655 року польсько-татарські війська під Охматовим завдали сильного удару військам Б. Хмельницького і В. Шереметьєва. Однак успіх виявився недовготривалим. Українсько-російське військо спромоглося швидко відновити сили і саме пішло в наступ. Цьому допоміг рейд Івана Богуна, який непомітно вийшов з Умані і вдарив у тил польсько-татарського війська. Бій під Охматовим спинив просування польських військ. До того ж татари, зазнавши на собі силу українсько-російської армії, від воєнних дій перейшли до мародерства — почали грабувати українських селян.

Навесні 1655 року воєнні події на півночі розвивалися успішно. Російські війська з допомогою українських козачих полків під проводом І. Золотаренка захопили Вільно, Мінськ, Ковно і Гродно¹⁴⁷.

Влітку того ж року війська Б. Хмельницького і В. Бутурліна відступили до Львова. Однак в листопаді в Україну вдерлися кримські татари, що примусило Хмельницького повертатися на Придніпров'я. Коло містечка Озірної відбувся бій з татарами, нещасливий для українсько-російських сил¹⁴⁸.

У середині 1655 року міжнародна ситуація змінилася не на користь Польщі. Проти неї виступила Швеція. Приводом до війни стали претензії Яна Казимира на шведський престол після смерті королеви Христини. Наприкінці року шведські війська увійшли в Польщу і швидко заволоділи майже всією країною, в тому числі Варшавою і Краковом. На бік шведів перейшли частини польської шляхти і магнатів, які визнали владу Карла X Густава. Ян II Казимір втік до Сілезії. Над Польщею нависла загроза повної втрати самостійності.

¹⁴⁶ Історія Української РСР. К., 1979. Т. 11. С. 78.

¹⁴⁷ Serczyk W. I. A. Historia Ukrainy. С. 139.

¹⁴⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9, ч. 2. С. 1142.

Богдан Хмельницький не міг скористатися цією зручною нагодою для остаточного визволення західноукраїнських земель з-під влади Польщі і об'єднання східної і західної України. Підписаний з ханом договір під Озірною зобов'язував його розірвати союз із Росією, ставши на сторону Яна Казимира¹⁴⁹. Гетьман не мав іншого виходу. Його війська були цілком заблоковані переважаючою силою татар. Ясно, однак, що цей вимушений договір не міг довго існувати і не привів до розриву з Московією.

Ситуація наприкінці 1655 року ще більш ускладнилася. Виступ Швеції проти Польщі був не в інтересах Росії, бо «царської величності ратних людей шведські ратні люди дорогу перейняли»¹⁵⁰. Росія почала готуватися до війни зі Швецією і пішла на припинення війни з Польщею. Навесні 1656 року вона почала переговори з польським урядом, не сповіщаючи про це Б. Хмельницького.

Цікаво, що польські політики висунули проект обрання після смерті Яна Казимира на польський трон царя Олексія Михайловича¹⁵¹.

Йдучи на перемир'я з Польщею, Москва, по суті, поставила під загрозу зв'язки з Хмельницьким. Тому він, не пориваючи з російським урядом, почав шукати союзників проти Польщі. За таких умов найкращим союзником стала Швеція, з якою Б. Хмельницький ще раніше (в 1650 році) мав дипломатичні відносини. Водночас гетьман склав договір і з Семиграддям, вів переговори з Прусією і Туреччиною.

Взагалі Богдан Хмельницький наприкінці свого життя розчарувався в політиці російського уряду. Він жадав від нього рішучої допомоги проти Польщі, та воєнні події 1654—1656 років показали, що московський уряд піклується більше про придбання земель Смоленщини і Білорусії, ніж забезпечення кордонів України від Польщі. Не міг бути в цих умовах реалізований і план Б. Хмельницького про об'єднання обох частин України, до якого Москва була абсолютно байдужою.

Після підписання Вільненської угоди про припинення воєнних дій між Росією і Польщею (24 жовтня 1656 року) царський уряд став наполягати, щоб Хмельницький розірвав відносини з Швецією і Семиграддям. Москва

---

¹⁴⁹ Там само. С. 1145—1147.

¹⁵⁰ История дипломатии. М., 1941. Т. 1. С. 228.

¹⁵¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. С. 46.

тепер плекала надію, на яку їй натякали поляки,— про обрання Олексія Михайловича королем Речі Посполитої.

У квітні 1657 року до Хмельницького в Чигирин вирушив окольничий Ф. Бутурлін. Під час зустрічі з гетьманом Бутурлін одразу висловив невдоволення царя союзом Хмельницького з шведським королем і семиградським князем Ракочі. Б. Хмельницький гнівно відповів: «Від шведського короля я ніколи не відійду, тому що у нас давня дружба, понад шість років; шведи люди правдиві; всякої дружби і приязні додержуються, слово своє тримають; а царська величність наді мною і над усім військом (українським.— В. Г.) учинив немилосердя своє: помирившись з поляками, хотів було віддати нас їм у руки; а тепер слух до нас доходить, що государ послав з Вільни проти нас, шведів і угорців ляхам на допомогу 20 тис. ратних людей; а ми, коли ще не були під царською величністю в підданстві, великому государю служили, кримського хана воювати московські україни не допускали дев'ять років, і тепер ми від царської високої руки невідступні і йдемо воювати з ворогами царської величності, хоч би мені від нинішньої моєї хвороби і смерть наступила, для того веземо з собою домовину. Віри християнської я ніколи ворогом не буду; були з нами в союзі і бусурмани, кримські татари, і ті мене слухали, бились за церкви божії і за віру православну. Великому государю в усьому воля; тільки дивно мені, що бояре йому нічого доброго не порадять: Коронаю Польською ще не оволоділи і миру повного ще немає, а вже з іншою державою, з шведами, війну почали, але шведський король сильний, у нього в союзі шістнадцять земель; як би я не з'єднався з шведами, угорцями, молдаванами і волохами, то з'єднались би з ними поляки, і нас всіх в Малій Росії вирубали б і спалили, царської величності раті до нас на допомогу не встигли б, ми б усі загинули, а потім і Російській державі було б не на радість»¹⁵².

Як бачимо, незадовго до смерті Б. Хмельницький критично осягнув царську політику, визначивши підступність і нещирість її. Б. Хмельницький прозоро натякає, що цар зрадив своїм обіцянкам захищати Україну, і це останнє виправдовує пошуки гетьманом нових політичних комбінацій. «Польські дипломати,— доречно зауважив М. М. Покровський,— систематично зваблювали царя

---

¹⁵² Соловьев С. М. История России... Т. 5. С. 679—680; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 569—570.

Олексія престолом Речі Посполитої і дуже вдало вимінювали на ці туманні надії цілком реальні шматки захопленої московськими військами території. В той же час до України майбутній православний володар Польщі почав так ставитись, що Хмельницькому довелося шукати підмоги у Карла X шведського і Ракочі угорського»¹⁵³.

На початку 1657 року двадцятитисячний корпус під орудою А. Ждановича взяв участь у спільному поході семиградського князя Юрія II Ракочі і шведського війська на Польщу. Союзники захопили Краків, Брест і Варшаву. В Бресті шляхта звернулася через Ждановича до Б. Хмельницького з проханням прийняти її на «вічні часи» до української держави. Цю заяву підписали як православні, так і католики. Слідом за пінською шляхтою до гетьмана України з проханням протекторату звернулася волинська шляхта. Те ж саме зробив і магнат Степан Четвертинський. Це була кульмінація престижу української держави, створеної Б. Хмельницьким. «Україна,— писав В. Липинський,— поволі входила в нові форми політичного існування»¹⁵⁴.

Однак уже влітку 1657 року становище для України та її союзників змінилось на гірше. Ракочі був розбитий поляками і татарами. До того ж у Польщі почався визвольний рух, до якого приєдналися навіть ті, хто раніше перейшов до Карла Густава. Шведи покинули Польщу. Тоді ж посилювався тиск на Україну з боку Росії, яка вже вступила у війну з Швецією. Корпус А. Ждановича змушений був відступити в Україну.

Всі ці обставини глибоко вразили хворого гетьмана. 27 липня 1657 року він помер, передавши перед смертю гетьманську владу неповнолітньому синові Юрію.

З глибокою тугою проводжав український народ в останню путь свого великого сина. Цю скорботу він зворушливо висловив у думі:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
То не буйні вітри в темнім лузі бушували:
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

Богдан Хмельницький був видатним державним діячем, дипломатом і полководцем своєї епохи. Творчо ви-

---

¹⁵³ Покровский М. Н. Избранные произведения. Кн. 1. Русская история с древнейших времен (томы 1 и 2). М., 1966. С. 500—501.

¹⁵⁴ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. С. 577.

користавши досягнення українського козацтва у військовій справі, Богдан Хмельницький вніс немало нового у воєнне мистецтво і підняв його на вищий ступінь. Видатний стратег, він умів майстерно роз'єднувати сили ворога, щоб потім бити його частинами. Богдан Хмельницький ніколи не розпорошував своїх сил і завжди правильно обирав напрям головного удару. Розуміючи значення артилерії, він досконало застосував у своїх операціях її бойову міць. Богдан Хмельницький був великим майстром в організації партизанської війни і дезорганізації ворожого тилу.

Блискучі успіхи козацького війська Богдана Хмельницького значною мірою обумовлені його видатними організаторськими здібностями. З розрізаних повстанських загонів він зумів створити велике і боєздатне народне військо, що завдавало нищівних ударів досвідченим і сильним ворогам.

Що ж залишив по собі Богдан Хмельницький? Він передусім збудував козацьку державу, з якою рахувалися інші країни, не вважаючи навіть договір з Москвою втратою незалежності України. Це видно хоч би з листа шведського короля Карла Густава до українського гетьмана від 15 липня 1656 року. «Ми ж знали,— пише король,— що між великим князем московським і народом Запорозьким зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу народові цілою і не порушною... Покладаючись на такий вільний стан ваш (розрядка моя — *В. Г.*), ми хочемо цілком явно, за відомом навіть великого князя московського ввійти в листування з вашою світлістю»¹⁵⁵.

Ще виразніше виказав пошану до гетьмана як самостійного господаря своєї країни посол австрійського царя Фердинанда архієпископ Парчевич. По приїзді до Чигирин (1 березня 1657 року) він у таких словах звертається до гетьмана: «Відкриваю це слово батьківської любові святого цісарського маєстату... перед світлою й величною твоєю вельможністю і перед вельможними совітниками, що становлять цю славу й войовничу Республіку»¹⁵⁶. Хмельницький, отже, домігся пошани козацькій державі від впливових країн, що розглядали договір 1654 року з Росією, за словами А. Яковліва, «тільки за договір союзу, миру (расет iniit), або «протекції» чисто номінальної, що не перешкоджало вести з

¹⁵⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. С. 1280.

¹⁵⁶ Там само. С. 1344.

Україною дипломатичні зносини, як з повноправним суб'єктом міжнародного права»¹⁵⁷.

Та московські царі були іншої думки: з самого початку вони дивилися на договір 1654 року як на такий, що при інших умовах можна змінити на більш відповідний інтересам Росії¹⁵⁸. Таке ставлення виразно стало проглядатися невдовзі в самих відносинах козацької республіки з московським самодержавством¹⁵⁹. Протириччя виявились вже в останні роки життя Хмельницького, який зрозумів, що треба шукати інших союзників у боротьбі з Польщею. Однак смерть перервала плани гетьмана, а продовжити його задуми спадкоємцям не вдалося, бо навіть І. Виговський своїм поверненням до Польщі не спромігся похитнути позиції Росії на Лівобережжі, що вже потрапило в тенета царської політики. Справа в тому, що царат знайшов сили, на які міг спертися в своїй політиці в Україні. Коли Хмельницький ще міг знаходити розумний компроміс, то його нащадкам вже марно було йти цією дорогою.

Демагогічна політика царизму виявилась у тому, що, з одного боку, він надавав феодальні привілеї козацькій старшині і шляхетству, а з другого — підбурював нижчі прошарки населення України проти вищих. Цим російський уряд вирішував два питання: по-перше, укріплював феодальні порядки, а по-друге, руками обдурених низів підривав автономію України, яку здобув гетьман і козацька старшина.

Пізніші події показали всю фатальність прийняття Україною протекторату російського самодержавства. Не забудьмо, що якраз в період, який передував Переяславській раді, в Московській державі відбулось посилення консолідації феодалів. Прийняте земським собором 1649 року «Уложение», за словами Д. Н. Альшица, «стало реставрацією основ самодержавної влади, які було закладено в оприччині І. Грозного та їхнім дальшим розвитком»¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори. С. 48.

¹⁵⁸ До того ж, як вірно зауважує автор з української діаспори І. Лесько, «укладаючи цю угоду (про державно-правовий характер якої знавці сперечаються донині), гетьман і його дорадники не спромоглися «на ясно» обмірковану формулу відносин до нового партнера — ні то союзника, ні то протектора» (Лесько І. Українська психіка і державність // Альманах українського народного союзу. 1990. С. 39).

¹⁵⁹ Дорошенко Д. Історія України. Краків; Львів, 1942. С. 132.

¹⁶⁰ Альшиц Д. Н. Начало самодержавия в России. С. 237.

В Україні того часу відбувалася, як ми знаємо, своєрідна буржуазна революція, змістом якої була боротьба широких народних мас за визволення від феодальної залежності. Повсюдно проходило масове покаяння, що й стало соціальною базою створення демократичної держави — козацької республіки. Крім того, своєрідність Хмельниччини, як певного революційного руху, полягала в тому, що антифеодальна боротьба поєднувалася з національно-визвольною боротьбою. Пануючим феодальним класом була здебільшого польська шляхта і спольщена східно-українська магнатурія, проти чого боролись козаки, селяни і міщани, сподіваючись, що в разі перемоги вони досягнуть соціальної, національної і релігійної свободи. І слід сказати, що на певний час вони цього домоглися.

Деякі сучасники-іноземці не мали сумніву, що Україна здобула значну соціально-політичну свободу. Ось, наприклад, англієць Самуель Коллінс у книзі «Сучасний стан Росії», що вийшла 1671 року в Лондоні, так описує козацькі порядки в Україні після Хмельниччини: «Іх управління (козаків.— В. Г.) зовсім анархічне (тобто демократичне.— В. Г.), бо вони, зворохопившись, знищили весь шляхетський стан, і тепер управляють ними полковники, яких вони самі вибирають і з якими кожний з них поводить ся запанібрата. Вояків своїх вони зовуть козаками, через що багато хто помиляється, вважаючи козаків за окремих народ»¹⁶¹.

Трагедією України стало те, що її соціально-політичні процеси випередили свій час. Невідповідність і ворожість двох різних моделей державного ладу несло в собі майбутнє зіткнення, яке для однієї із сторін повинно було скінчитися лихом. А поки що оточена з усіх сторін феодальними державами Україна продовжувала боротьбу за своє існування.

Богдан Хмельницький успішно підпорядкував економіку країни потребам виснажливої війни. Створений ним державно-адміністративний апарат виявився здатним відповідати завданням воєнного часу. Вимогливий до себе, він підтримував усюди залізну дисципліну, однаково обов'язкову для всіх.

Мистецтво полководця і організатора Богдан Хмельницький поєднував з великим дипломатичним талантом. Ставлячи свої дипломатичні здібності на службу справі

---

¹⁶¹ XVII - вічний англієць про Україну // За синім океаном. Нью-Йорк, 1963. Ч. 3—4. С. 3.

визволення українського народу, він поряд з внутрішньополітичними вмів використовувати і зовнішньополітичні суперечності, які роздирали його ворогів. «Чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем,— писав видатний польський історик Людвік Кубаля,— порівняння само по собі приходило особливо в роках, коли ці дві особи звертали на себе велику увагу Заходу і Сходу Європи». Однак Хмельницький, продовжує він, «мав з різних причин більш важке завдання. Кордони його країни були відкриті з усіх сторін. Він не мав у своєму розпорядженні, як Кромвель, вишколену інтелігенцію і можливостей старої і сильної держави; війна, фінанси, народне господарство, адміністрація, відносини з іноземними країнами — все треба було створити, все лежало на його плечах. Мусив відбирати і навчати людей, особисто займатися щонайменшою із справ. І коли військо його не вмирало від голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих розвідників і вмілих агентів, коли йому вистачало грошей,— то це була його особиста заслуга, за що йому можна було позаздрити і не тільки у нас в Польщі. Була це людина, з будь-якого погляду, надзвичайних вимірів... Можна про нього сказати, що він народився справжнім правителем: умів ховати свої наміри, коли було необхідно, але у вирішальний момент був непохитним, спираючись на могутню волю і залізну руку...»¹⁶²

Сильна особистість Богдана Хмельницького викликала повагу до нього навіть з боку ворогів. Богдан Хмельницький відзначався простотою і чемністю в поведінці, скромністю в побуті. Мужній і безстрашний, завжди готовий віддати життя справі визволення свого народу, Богдан Хмельницький особистим прикладом запалював і вів за собою народні маси. Під його керівництвом виросла ціла плеяда талановитих державних діячів, полководців і дипломатів: Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун, Іван Виговський, Нестор Морозенко (Мрозовицький), Мартин Небаба, Михайло Кричевський, Джалалій, Силуян Мужилівський, Антон Жданович, Іван Золотаренко та інші.

---

¹⁶² Kubala L. Wojna moskiewska, rok 1654—1655. W-wa, 1910. С. 7—8.

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО У 1657—1687 РОКАХ.
РУІНА

Після смерті Богдана Хмельницького Україна опинилася в надзвичайно складному зовнішньому і внутрішньому становищі. Передусім державному проводу України треба було остаточно вирішити таке важливе питання: як залишатися далі, чи перебувати під зверхністю російського царату за умови гарантування ним автономії України, чи повернутися до Польщі? Московський уряд грубо нехтував правами України, без дозволу прислав у міста воевод і війська, всіляко підкреслюючи свою владу. Справді, з'єднання козацької республіки з автократичною державою, якою була Росія, не могло не призвести до всіляких ускладнень. До того ж в Україні збільшилася соціальна поляризація головних суспільних сил. За часів Богдана Хмельницького зберігався загальнонаціональний фронт і керівну верству, очолювану гетьманом, в цілому підтримували народні маси. Але вже надалі влада почала концентруватись у руках старшини і близького до неї українського шляхетства, що переслідували в соціальній політиці свої станові егоїстичні інтереси¹.

Політика, яка в основному зводилася до реставрації феодальних відносин, не могла підтримуватись масами показаного значною мірою люду України. Центром невдоволення такою політикою була, як і раніше, Запорозька Січ. У зв'язку з цим спроби проводити правлячою верствою української держави незалежну зовнішню політику трактувались народними масами як бажання повернути Україну до тих порядків, які існували напередодні Хмельниччини. Звідси зрозуміло, чому з таким рішучим невдоволенням зустріли демократичні кола України план Івана Виговського спертися на Польщу для збереження самостійної української держави. Цими настроями вміло диригував московський уряд. Ставлячи

¹ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Ч. 9. Держава Богдана Хмельницького // Записки НТШ. Т. 151. С. 150.

перед собою головну мету — домогтися повної ліквідації автономії України, що й було досягнуто через певний час, Москва підбурювала нижчі соціальні прошарки проти вищих, які намагалися в нових умовах продовжувати незалежну політику, балансуючи між Польщею і Росією. «Вже і Богдану,— писав російський історик С. М. Солов'йов,— який звик у часи боротьби з Польщею розпоряджатися самовільно, важко було підкорятися Московській державі, такій ревній до своїх прав, вже Богдану важко було викручуватися перед послами великого государя, які вимагали незаперечного виконання обов'язків»².

Нестерпною була зверхність Росії і для І. Виговського, обраного гетьманом після смерті Б. Хмельницького всупереч волі більшості козацтва, яке вбачало в цьому нехтування волі покійного гетьмана і прав його сина Юрася на булаву.

І. Виговський спочатку не поривав з Росією, але невдовзі зрозумів, що союз із слабкою на той час Польщею вигідніший для України, ніж підкорення постійно зростаючим вимогам Москви. Однак не маючи широкої популярності серед простого народу, який вважав його за прибічника аристократії, Виговський мимохіть викликав проти себе сильну опозицію, що призвело до повстання, на чолі якого став полтавський полковник (ставленник Москви) Мартин Пушкар. Його підтримувало і Запорозжя.

Уклавши угоду з татарами, І. Виговський 17 травня 1658 року підійшов до Полтави і зупинився біля міста. Наступного дня почався бій з повстанцями, що скінчився поразкою для останніх, і вони були змушені відступити до Полтави. Вирішальний бій відбувся 1 червня. Залишивши татар біля Полтави, а німців-найманців біля Соколиного Байраку, Виговський з частиною війська вирушив на Полтаву і розташувався між селами Жуки і Рибці. Полтавський полковник Пушкар з огляду на переважаючі сили Виговського не наважився виступити з міста, але «чернь» (слова царського представника Скуратова), тобто головна сила повстанців, наполягала дати рішучий бій. Вранці 1 червня Пушкар вивів військо з міста і напав на Виговського. Військо Виговського, зазнавши поразки, залишило табір. Проте через якийсь

---

² Солов'єв С. М. История России. Кн. 6. С. 13.

час Виговський повернувся назад. У цей момент на полі бою з'явилися запорожці з Я. Барабашем. Об'єднаними силами повстанці зломали опір війська Виговського і знову вступили в його табір. Виговський, за словами Величка, скочив на коня і помчав до Полуозера. Знявши там орду Карач-бея і німецьку піхоту в Соколиному Байраці, кинув їх на повстанців. Цього разу повстанці, погано озброєні і дуже втомлені, зазнали поразки. Пушкаря було вбито. Запорожці залишили Полтаву і рушили на Січ. Виговський вступив у місто.

Після придушення повстання Виговський повертався до Чигирина, по дорозі зустрів козака, який передав йому листа від білоцерківського полковника. В листі були неприємні для Виговського вісті: київський воєвода А. Бутурлін повідомляв полковникові, що у Білу Церкву призначено московського воєводу. Роздратований Виговський кинув присутньому тут Скуратову: «Воєводи знов приїхали бунти заводити». На це новоспечений чигиринський воєвода Скуратов відповів, що він сам просив царя послати воєвод в Україну. Тоді Виговський, не криючись, у таких словах висловив свою думку про політику московського уряду щодо України: «Що я до великого государя пишу, над тим в Москві сміються, я ніколи не писав про те, щоб у Білій Церкві був воєвода; як воєвода приїде, так і поїде, нічого я йому давати не дозволю. Государеві воєводи мусять приїжджати спочатку до мене і вже тоді в міста їхати, а то я нічого не відаю, а вони вже по містах роз'їжджаються. В Києві государеві люди по сю пору безупинно з черкасами (українцями.— В. Г.) киями б'ються. Тепер я з свавільниками сам управився, государеві воєводи і ратні люди мені більше не потрібні, вони тільки бунти почнуть. Якщо ж злочинець у нас щось накоїть і піде в государеві українні міста, то воєводи нам його не видають; так і я тих злочинців, які перейдуть до мене з государевих міст, віддавати не хочу. З Пушкарем під час бою государеві люди були: мої німці у них барабан взяли. Государ мене потішав грамотами і досі навмисно барився». Виговський, як бачимо, прекрасно розумів хитрощі московського уряду. Поділяв міркування гетьмана і відомий полковник Іван Богун, який прослухавши усе, що було сказано, почав кричати: «Нам воєвод не треба, приїхали до нас наших жінок і дітей переписувати». І, звернувшись до Скуратова, додав: «Ти до нас у Чигирин воєводою ідеш, нездоровим від нас вийдеш». Скуратов вимагав угаму-

вати Богуна. Виговський звелів Богуну втихомиритись і додав: «Не своєчасна ця мова»³.

Виговський розумів, що політика компромісу з Московією не дасть значних вигід і став шукати їх у Польщі. Між тим остання вже була наготові. Польський посланець Казимир Беншовський ще за життя Б. Хмельницького почав переговори з гетьманським урядом. Тепер вони пошвавилися: вже 6 вересня 1658 року в Гадячі відбулась рада, на якій було укладено з Польщею договір. Творцем цього цікавого документа був Юрій Немирич, дуже освічений український шляхтич, що навчався в Голландії, Англії і Франції. Почавши воювати в часи Хмельниччини на боці Польщі, він у 1655 році перейшов до шведів, а на початку 1657 року вступив на українську службу, прийняв православ'я і став прибічником Б. Хмельницького, а після смерті останнього — І. Виговського.

Гадяцький договір передбачав створити у складі Речі Посполитої окреме «велике князівство Руське» (тобто українське.— *В. Г.*) в межах трьох воєводств: Київського, Чернігівського і Брацлавського. Україна, Польща і Литва, отже, об'єднувались на рівних правах в одну державу під владою польського короля, обраного всіма трьома народами. Україна зберігала повну автономію, мала свого гетьмана, свій суд, свою державну скарбницю, своїх міністрів, монету, військо. Православна релігія оголошувалась рівною з католицькою, унія мала бути ліквідованою, на українських землях заборонялось будівництво нових костьолів і прилучення до католицизму нових віруючих. Київський митрополит разом з іншими п'ятьма архієреями отримували місця в сенаті. Православні міщани здобували рівні права з католиками при розподілі муніципальних посад.

В окремих статтях обумовлювалось відкриття, крім Київської, ще однієї академії в іншому місті і підкреслювалось надання права відкривати колегії, училища і друкарні всюди, а також вільно займатись науками і друкувати різні книжки, в тому числі і релігійно-полемічні. У випадку війни короля з Росією козаки могли тримати нейтралітет, а якщо Москва нападе на Україну, король повинен захищати її. Водночас гетьману заборонялось шукати протекцій в іноземних держав, він не визнавав над собою влади московського царя. Реєстр спо-

---

³ Там само. С. 30—31.

чатку призначався в 60 тис. чоловік. Крім того, у гетьманському розпорядженні мало бути наймане військо в 10 тис. чоловік.

Сейм у травні 1659 року ратифікував гадяцькі статті в зміненому вигляді. Причому ці зміни були дуже принциповими. Так, було виправлено число козацького реєстру: він зменшувався до 30 тис. Викреслено і 5-й пункт про ліквідацію унії. Що ж до участі козаків у війні Польщі з Росією, то цей пункт отримав нову редакцію: «Якщо цар Московський провінції Речі Посполитої повернути не захоче і Річ Посполита наступати буде, тоді всі сили як коронні, так і Великого князівства Литовського, а разом і військо руське запорозьке регементом гетьмана свого повинні з'єднатися і воювати»⁴.

Гадяцький трактат являв собою нібито вершину того, що могла висунути козацька старшина (вона одержувала польське шляхетство) і українська шляхта в справі продовження державного будівництва, початок якому поклав Б. Хмельницький. Але це було суто теоретичне вирішення проблеми. Практика ж поставила перед договором багато перепон. По-перше, соціальна база його була дуже хиткою. Виговський не міг спертися, як свого часу Б. Хмельницький, на рядове козацтво, яке поповнювалось селянськими масами і не могло прийняти повернення до феодальних порядків Речі Посполитої. Тим більше, що реєстр зменшувався вдвоє і в Україну мала повернутися польська шляхта. Отже, Гадяцький договір був непопулярним як серед народу, так і серед частини козацької старшини, яка добре розуміла, що всі перемоги часів Хмельниччини здобули козаки в союзі з селянством.

Отже, Гадяцька унія була в основі своїй унією шляхетською, яка мала, за словами М. С. Грушевського, «забезпечити політичні впливи української шляхти, більше того — відреставрувати економічне і політичне посідання марних недобитків цієї соціальної верстви, вернути те, чим вона колись була або бажала бути. Коли переяславська угода 1654 року виходила з фактичної гегемонії козацтва і старалась сформулювати його соціально-політичну волю і забезпечити її, Гадяцька унія постулірує, домагається такої гегемонії для української шляхти і в аспекті її політичних і соціально-економічних бажань і мрій буде цю нову унію»⁵.

---

⁴ Volumina legum. Т. 4. С. 297.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 10. С. 372.

Наскільки це далеко відступало від планів і намірів Б. Хмельницького дуже влучно пояснював В. Липинський: «Надалі скріплюючим цементом будови Великого князівства Руського мав бути не устрій козацький, не глибоко закорінене в народних масах Військо Запорозьке, а шляхетський устрій за польською моделлю і під впливом польських державних інтересів сформований. Немає нічого дивного, що козацтво в гадяцькому трактаті доходило до ролі поліції, що гетьман і українська шляхта тільки для ока — «аби чернь козацька не заважала» — просили 60-тисячний козацький реєстр, а по суті, поступаючись у цьому польським бажанням, в окремій декларації погоджувались на 30 тис. козаків і значно більшу вагу надавали 10-тисячному найманому війську, яке мало стати підпорою їхньої влади»⁶. Отже, нема підстав ідеалізувати Гадяцький договір, який лише на папері міг бути «вершком українсько-козацького, історичного легітимізму»⁷, як писав про це Іван Лисяк-Рудницький. Не забудьмо, що на шляху «відновлення Великого Князівства Руського, як автономної держави у складі тріалістичної польсько-литовсько-української федерації»⁸, стояли непереборні соціально-політичні перепони. Першою силою, яка протидіяла цьому договору, було запорозьке козацтво.

Перед Виговським відкривалась безодня. Але перед тим, як покинути історичну авансцену, йому ще пощастило домогтися певного успіху. Рання весна, довідавшись про Гадяцький договір, цар Олексій Михайлович послав в Україну стотисячну армію під командою князів Трубецького, Ромодановського і Пожарського. Захопивши сіверську Україну, російські війська обложили Конотоп, де героїчно оборонявся зі своїм невеликим (порівняно з росіянами) загоном (близько 5 тис. чоловік) ніжинський полковник Григорій Гуляницький.

Затримка московських полків під Конотопом дала змогу Виговському поповнити військо за рахунок іноземних найманців і разом з кримським ханом Магмет-Гіреєм і вояками А. Потоцького вдарити з двох сторін по московському війську. Бій 28—29 червня 1659 року закінчився повним розгромом московської армії. С. М. Соловйов так описує цю подію: «Краса і гордість москов-

⁶ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. С. 598.

⁷ Лисяк-Рудницький Іван. Між історією і політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен. 1973. С. 20.

⁸ Там само.

ської кінноти, яка щасливо закінчила походи 54 та 55 років, зникла в один день; полонених дісталось переможцям тисяч п'ять... Ніколи після цього цар московський не мав можливості вивести на поле таке значне військо. В траурному одязі вийшов Олексій Михайлович до народу, і жах охопив Москву. Удар був ще важчий тому, що його не чекали; він стався після таких гучних перемог!.. Після оволодіння стількома містами, після захоплення литовської столиці. Москва затремтіла, боячись за власну безпеку: в серпні за государевим указом люди усяких звань поспішали на земляні роботи для укріплення міста. Сам цар з боярами часто був присутній при роботах; околишні жителі з родинами і домашнім майном наповнювали Москву і йшли чутки, що государ виїздить за Волгу, за Ярославль»⁹.

Дальші події в Україні не дали Виговському можливості скористатися перемогою. Проти нього почалось нове повстання на терені всієї Східної України. У зв'язку з тим що Польща, як з'ясувалося, не спроможна була йому допомогти, Виговський спробував знову покликати татар. Але на заваді цьому стали запорожці. На чолі зі своїм кошовим Сірком вони здійснили сміливий похід до Криму і паралізували дії хана. Услід за тим запорожці вирушили на волость і відновили військові дії проти Виговського та його прибічників.

В цих умовах частина старшини висунула на посаду гетьмана Юрія Хмельницького. Спираючись на підтримку більшості козацького війська і московського уряду, Юрій Хмельницький на чолі великого козацького війська вирушив проти Виговського. 11 вересня 1659 року обидва війська зустрілись під Білою Церквою. Козацька старшина стала відкрито переходити до Ю. Хмельницького. До того ж у бою загинув Юрій Немирич, а найманих жовнірів усіх було знищено¹⁰. Опинившись майже наодинці з повсталими проти нього козаками, Виговський виїхав до Польщі. Гетьманом проголосили Юрія Хмельницького.

Козацька старшина, яка покинула Виговського, і молодий гетьман Юрій Хмельницький в Переяславі 17 жовтня 1659 року уклали з Росією новий договір. Він укоротив права України: гетьмана тепер не можна було переобирати без дозволу царя; московські воєводи з військом мали міститися в Києві, Ніжині, Переяславі, Брац-

⁹ Соловьев С. М. История России... Кн. 6. С. 51.

¹⁰ Serczynski Wl. Historia Ukrainy. С. 153.

лаві й Умані, їх мусило утримувати місцеве населення; родину Виговського видавали Москві; полковників Гуляницького і Ждановича позбавлено урядів. Окремо обумовлювалось повернення трофеїв, що були взяті військом Виговського під Конотопом. Цей договір, зрозуміло, не міг задовольнити українську старшину. Лише завзяті прихильники Москви, обласкані московським урядом, вважали, що взаємини України з Московією влаштовані задовільно.

Після Переяславського договору Росія оголосила війну Польщі. В цей же час Ян Казимір, що уклав в Оліві мир зі Швецією, рушив на Україну з численним військом. Невдовзі до нього приєднався кримський хан. Намагаючись утримати низових козаків від наступу проти Польщі, хан наказав Карач-бею йти походом на Запорожжя. Проте татарам не вдалося здійснити цей план. Юрій Хмельницький відправив на допомогу запорожцям Черкаський і Київський полки. З Ніжина полковник Василь Золотаренко відправив у Січ дві гармати і бочку пороху. Одержавши допомогу, запорожці вирушили на Крим і в турецькі володіння. Навесні 1660 року запорозький загін під орудою І. Сірка напав на Очаків, спалив околицю і захопив багато полонених. Інший загін здійснив напад на Іслам-Кермен і зайняв фортецю. Проте військова і політична ситуація в Україні знову погіршилась. У серпні 1660 року воєвода Борис Шереметьєв вирушив з військом з Києва на Волинь. Південніше від нього рухався Юрій Хмельницький. Польське військо, яке одержало допомогу від татар, скористалося розпорошенням сил супротивника і оточило Шереметьєва під Чудновим. Водночас під Слободищами в оточення потрапило і військо Юрія Хмельницького. За таких скрутних умов Хмельницький уклав з Польщею договір про повернення України під владу Польщі. Це поставило Шереметьєва у безвихідне становище і примусило його капітулювати*.

Услід за цим ханське військо рушило в Крим, розграбувавши і спустошивши перед тим значну частину України і захопивши багато полонених. В цей час із Запорожжя на підмогу Ю. Хмельницькому рухався восьмитисячний загін козаків на чолі з кошовим отаманом Суховієм. Запорожці ще не знали про події в Україні і про договір Ю. Хмельницького з поляками. Зустрівши раптово орду,

---

* Відданий татарам як плата за допомогу, Шереметьєв пробув у кримській неволі 20 років.

вони вступили в бій, розбили її і звільнили невільників. Довідавшись про події під Чудновим, козаки повернули назад у Січ. Інший загін запорожців на чолі з Іваном Сірком напав на Крим, завдавши чималого збитку ханським володінням¹¹.

Після битви під Чудновим Україна розпалась на дві частини: Правобережжя опинилося на стороні Польщі, а Лівобережжя — під владою Москви.

Між представниками козацької старшини як Лівобережжя, так і Правобережжя точилась безперервна боротьба за владу. У Козельці (на Лівобережжі) наказним гетьманом було обрано переяславського полковника Якіма Сомка. Крім Сомка з'явилося ще два претенденти — ніжинський полковник Василь Золотаренко і уже відомий нам кошовий отаман Запорозької Січі, що раніше служив при Богдані Хмельницькому, Іван Брюховецький. Останній, щоб підняти свій авторитет, добився титулу «кошового гетьмана». 1662 року з частиною запорожців Брюховецький з'явився на Лівобережжі і зупинився в Гадячі.

Царський уряд не поспішав давати згоду на скликання козацької ради. Він вивчав політичне становище на Гетьманщині, Правобережжі і на Запорозжжі. Становище справді було надзвичайно складним. Польський уряд позбавив Юрія Хмельницького гетьманства і оголосив гетьманом Тетерю. Павло Тетеря походив з шляхетської родини Моржковських (або Мережковських), до 1648 року займав посаду правителя канцелярії міського суду у Володимирі-Волинському. Був близьким до козацької реєстрової старшини, а отже, й до Б. Хмельницького, пізніше став його зятем. В 1648 році приєднався до повстання. Того ж року служив полковим писарем, а в 1653 році став переяславським полковником. Виконуючи важливі дипломатичні доручення Б. Хмельницького, він був, зокрема, у складі послів до Москви, що підписали Березневі статті 1654 року.

Не визнаний населенням Правобережжя, спираючись тільки на підтримку польської влади, Тетеря прагнув скористатись політичною ситуацією, що склалася того часу в Україні. З одного боку, він шукав союзників серед лівобережної старшини, а з другого — намагався заручитись підтримкою Запорозжжя. У відповідь запорожці послали йому вельми промовистого листа.

---

¹¹ Эварницкий Д. История запорожских казаков. Т. 2. С. 310—311.

Звинувачуючи Тетерю у зраді, кошовий отаман Іван Іваненко-Величко від імені всього запорозького козацтва радив йому негайно відійти від Польщі і прилучитися до Росії. Інакше «ми,— писали запорожці,— покажемо тобі свою військову приязнь, таку ж саму, якою ми недавно відгукнулись в нашому листі до твого неприборканого шуряка, Юрася Хмельницького»¹².

Тетеря, ставши гетьманом, зробив усе, щоб усунути з політичної арени Івана Виговського, який, хоч і зрікся гетьманської булави, однак не полишав політичної діяльності. Він, як переказує Самойлович (майбутній гетьман) царському послу Бухвостову, за рекомендацією митрополита Тукальського вступив у таємні зв'язки із запорозькими старшинами Сірком і Сулимою, яким приписував зібратися з Військом Запорозьким і йти до нього¹³.

Сулима, читаємо у Самовидця, «скупив немало голоти в Уманському повіті, оставивши Сірка, пішов до Лисянки, котрому Лисянка здалася і Ставище, де прийшов під Білу Церкву, беручися до боку Виговського. Але Чернецький з Маховським не дались їм скупити, того Сулимку (Сулиму) під Білою Церквою розгромили, де й Сулимка загинув, а потім і Виговського взяли, котрого Маховський полковник казав розстріляти, не дбаючи, що воеводою був»¹⁴.

Не остання роль у вбивстві Виговського належала Яну Казиміру, який пішов на це, не бажаючи сваритися з Тетерею і ворожими до Виговського козацькими полковниками. Отже, Виговського розстріляли як бунтівника проти Польщі (16 березня 1664 року), і це вже само по собі повинно зняти з нього клеймо зрадника. І взагалі не варто роздавати такі образливі ярлики українським діячам, які відчайдушно боронили права України в надзвичайно складних історичних умовах. Іван Виговський і четверо його братів — овруцький полковник Василь, биківський полковник Данило (одружений на дочці Б. Хмельницького), пінсько-турівський полковник Костянтин і посланець Хмельницького до Польщі та Росії Федір — усі свої сили віддали обороні рідного краю. Вже те, що Іван Виговський загинув від рук поляків, а два його брати Данило і Василь наклали головою в москов-

¹² Лист запорожців від 15 листопада 1662 р. (Эварницький Д. История запорожских казаков. Т. 2. С. 321—322).

¹³ Соловьев С. М. История России с древних времен. Кн. 6. С. 468.

¹⁴ Літопис Самовидця. К., 1971. С. 95.

ському полоні, свідчить, що і польський король, і московський цар бачили в них перш за все борців за незалежну Україну. А цього боялися однаково як один, так і другий.

Якщо на Лівобережжі царський уряд міг певною мірою впливати на хід подій через своїх воевод, то на Запорозжжі урядових гарнізонів не було. У зв'язку з цим навесні 1663 року Москва послала туди загін служивих людей чисельністю 500 чоловік на чолі з Гр. Косаговым¹⁵. Офіційно завдання цього гарнізону полягало в тому, щоб разом із запорожцями та донськими козаками оберігати цей край від нападів татар. До того ж у російського уряду була ще й інша мета. Посилаючи Косагова на Запорозжжя, він хотів одержувати через нього точну інформацію про тамтешні події і впливати на запорожців у потрібному напрямі¹⁶.

З трагічних подій 1663 року почалася Руїна*, поступово поховавши попередні політичні досягнення визвольної боротьби в Україні.

Тільки влітку 1663 року російський уряд дозволив приступити до обрання нового гетьмана. На 17 червня того ж року в Ніжині було призначено раду. Сомко всіляко перешкоджав прибуттю на раду запорожців з Брюховецьким. Намагаючись викликати на Запорозжжі голод, він не пропускав у низ Дніпра хур з харчами. Однак це йому не допомогло. Лівобережжя чекало на прихід запорожців. На призначений час до Ніжина прибули представник російського уряду князь Великогагін з почтом і чималим загоном війська (близько 8 тис. чоловік), Брюховецький із запорожцями, Сомко і Золотаренко із загонами городових козаків. Величезний простір був заповнений російськими вояками, козаками, міщанами і прибулим з околиць людом. На відміну від звичайних рад, де вирішальний голос належав старшині і де присутніми

---

¹⁵ Акти ЮЗР. Т. 5. С. 135.

¹⁶ Я. Сомко, з свого боку, радив російському урядові надіслати на Запорозжжя 10 тис. вояків. У такій спосіб, за його словами, одразу можна було досягти дві мети: «хана кримського у Криму втримати» і «Запорозжжя буде міцне» (Акти ЮЗР. Т. 5. С. 94).

* Руїна — історична назва одного з найтяжчих періодів в історії України, що охоплює час гетьманства Брюховецького, Многогрішного і Самойловича (1663—1687), затверджених російським урядом. Руїна характеризується повною вичерпаністю енергії і стомленістю народних мас у боротьбі за конструктивні національно-політичні та соціальні ідеали, а також безідейністю і зажерливістю більшості проводирів. Найбільш виразну картину цього трагічного часу дав М. Костомаров у монографії «Руїна».

були представники окремих козацьких полків, Ніжинська рада, на яку прибуло багато простих людей, стала називатися Чорною.

Значну більшість на Чорній раді становили запорожці і козацтво лівобережних полків, тобто ті, хто відстоював інтереси і настрої широких верств українського населення. Чорна рада оголосила гетьманом Брюховецького. Той позбавив посад і стратив цілий ряд старшин, передусім Сомка і Золотаренка та їх прибічників, конфіскував їхнє майно. Ставши гетьманом, Брюховецький почав роздавати посади, земельні володіння, гроші і всякі привілеї своїм прибічникам.

Усе це відбувалося в умовах тривалої війни Росії з Польщею. Король Ян Казимір мав намір пройти вогнем і мечем усе Лівобережжя — від Києва до Глухова і Новгород-Сіверська, з'єднатись там з литовськими військами і потім рушити на Москву. Взимку 1663—1664 років велике польське військо на чолі з королем вступило на Лівобережжя. З поляками йшов і правобережний гетьман Павло Тетеря. Разом з ним були козацькі полковники Богун, Гуляницький, Гоголь, Ханенко¹⁷. Обминувши такі великі міста, як Київ і Ніжин, де стояли сильні гарнізони, польсько-українське військо брало в облогу невеликі міста і містечка. Проте польське військо і українські козацькі полки не могли довго жити у злагоді, особливо коли дії відбувалися на українській території. Польська влада з підозрою ставилась до багатьох старшин, зокрема до такого відомого в минулому ворога Польщі, яким був Іван Богун. Нагода розправи з ним невдовзі трапилась. Під Глуховим поляки довідались, що він вів таємні переговори з Брюховецьким. Польовий військовий суд, що відбувся в Новгороді-Сіверському, виніс постанову про смертну кару, й Івана Богуну разом з кількома його прихильниками було розстріляно¹⁸. Так трагічно закінчилось життя славного козацького полковника, героя Хмельниччини, який став жертвою складних політичних умов розірваної на дві частини України.

Плани Яна Казимира підкорити Лівобережжя не здійснились. Польське військо невдовзі залишило Лівобережжя. Ще на початку походу на підмогу Яну Казиміру попрямували його союзники-татари. Але в цей час на

---

¹⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. С. 73.

¹⁸ Костомаров И. И. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 15. Руина. Спб, 1905. С. 22.

Крим напали запорожці на чолі з Сірком, і татари мусили повернути назад ¹⁹.

Поразка поляків і гетьмана Тетері на Лівобережжі викликала нову хвилю повстань у Правобережній Україні. Протягом 1664—1665 років народне повстання охопило всю східну частину Правобережжя. На допомогу повсталим прийшли запорозькі козаки з Іваном Сірком на чолі. Поляків на якийсь час витіснили з Правобережжя. Гетьман Тетеря відмовився від булави і втік до Польщі (1665 рік), прийняв там католицтво і все майно своє заповів єзуїтам. Він був досить характерною фігурою серед сучасних йому українських політичних діячів. В. Липинський справедливо назвав його «польським Брюховецьким» ²⁰ за безоглядну пропольську позицію. Своє політичне кредо Тетеря сформулював так: «Коли б у війську запорозькому відбулась якась зміна чи недоброчинність проти високородного короля польського, то я не тільки печаті (мається на увазі звання канцлера.— В. Г.), а й України знати не хочу» ²¹.

Польські карателі лютували. В Україну з військом прибув Стефан Чарнецький. Одним з перших його заходів був арешт київського митрополита Йосифа Тукальського й архімандрита Гедеона (так називався пострижений в монахи Юрій Хмельницький). Останнього через інтриги Тетері підозрювали у зносинах з лівобережною козацькою старшиною. Герой облоги Конотопа полковник Григорій Гуляницький також зазнав їхньої долі. Заарештованих відправили до фортеці Мальборк (Східна Прусія). Чарнецький здобув чорну славу тим, що вирізав містечко Ставище на Київщині і поглумився над могилами Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. Засліплений звірячою ненавистю, він звелів викинути їхні тіла з могил ²².

Кримський хан теж вирішив скористатися з того становища, що склалося в Україні, й оголосив гетьманом козацького сотника Опару. Останній, проте, не виправдав сподівань хана і невдовзі зійшов з політичної арени.

Правобережна старшина проголосила гетьманом Петра Дорошенка (1665—1676 роки). Петро Дорошенко був

¹⁹ Акти ЮЗР. Т. 5.— С. 138.

²⁰ L i p i ń s k y W. Z dziejów Ukrainy. С. 625.

²¹ Там само.

²² Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. К., 1856. С. 30. Ця звістка єдина і заперечується, наприклад, академіком І. П. Крип'якевичем (Див. його книгу: Богдан Хмельницький. К., 1954, С. 529).

онуком відомого реєстрового гетьмана Михайла Дорошенка. Він брав участь у повстанні Хмельницького, а в 1657 році його призначили послом у Швеції. П. Дорошенко займав посади полковника прилуцького, чигиринського і черкаського й відігравав певну роль при І. Виговському та Ю. Хмельницькому. За гетьманування Тетері був генеральним осавулом²³. Ставши гетьманом, П. Дорошенко доклав усіх зусиль, щоб знову об'єднати Україну шляхом використання протиріч між Росією, Польщею і Туреччиною. Він виступав і як прихильник кримської орієнтації. Намагання ж Дорошенка досягти згоди з Росією щодо прийняття під її опіку правобережних українських полків і визнання його гетьманом зустріли протидію з боку лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, який вбачав у ньому свого суперника. В цей час Брюховецький став на шлях відкритої проросійської кріпосницької політики. 1665 року він вирушив до Москви і подав царю прохання послати в Україну військо і розмістити його у вигляді залог в найважливіших містах: Києві (4 тис.), Чернігові, Переяславі, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Острозі, Полтаві, Кременчуці, Каневі, Гадячі (для охорони гетьманської резиденції), а також у Кодаку (300 чоловік)²⁴.

Побоюючись, що для вгамування запорозького козацтва 300 чоловік буде замало, Брюховецький пропонував цареві послати на Запорожжя ще 1000 служивих людей. «А з Полтави,— писав він,— дозволив би, великий государ, посилати в Запороги своїх великого государя ратних людей до 1000 чол. «Це військо, на думку Брюховецького, мало підлягати російському воєводі, зобов'язаному проживати постійно на Запорожжі. Утримання залог покладалось на місцеве населення. Для себе і для старшини Брюховецький просив жалуваних грамот на села і містечка. За собою він хотів закріпити володіння Шостаковською сотнею (під Новгородом-Сіверським) з селами, ґрунтами і селянами, що там живуть. Уряд задовольнив чолобитну Брюховецького. Гетьман одержав звання боярина²⁵, а полковники — дворянство. (Як мало треба було, щоб задовольнити гетьманські амбіції). Усім їм видали грамоти на земельні володіння. Брюховецький і самотійно роздавав села й міс-

---

²³ Serczyk Wl Historia Ukrainy. С. 156.

²⁴ Акти ЮЗР. Т. 6. С. 18.

²⁵ Акти ЮЗР. Т. 6. С. 18—19.

течка козацькій старшині, українським шляхтичам і монастирям, закріплюючи ці «пожалування» гетьманськими універсалами ²⁶.

Дехто із старшин, як, наприклад, генеральний суддя П. Забіла, київський полковник В. Дворецький, ніжинський М. Гвинтівка, лубенський Г. Гамалія, не задовольняючись уже здобутими маєтками, поспішали одержати нові і безпосередньо через голову гетьмана зверталися з проханнями до царя. Це створювало дуже небезпечний для гетьмана прецедент, який давав можливість Москві інтригувати проти нього, використовуючи невдоволену старшину для дестабілізації гетьманського престижу. В «Московских статтях», схвалених царем під час перебування Івана Брюховецького в російській столиці, ще більше посилювалась адміністративна і фінансова залежність Лівобережжя від Росії, що означало значне обмеження автономії України.

Мовби у відповідь на попередню пропозицію Брюховецького російський уряд послав своє військо в гетьманщину, розмістивши його там у вигляді залог. Збирачі податків, призначені російською владою, переписали жителів і заходились збирати податки у царській скарб. Водночас було вжито заходів для підпорядкування української церкви московському патріарху. Цим самим російський уряд створював умови для проведення політики русифікації з метою посилення влади російських феодалів в Україні. Разом із зміцненням московської влади посилювався процес покріпачення трудового населення на Лівобережжі. Він супроводжувався збільшенням різних податків — поволощини, відкупів з млинів і сукновалень, аренд з шинків, митних зборів тощо. До цього додавались тягарі, пов'язані з утриманням російських залог. Від злиднів та утисків з боку царських воєвод і старшини селяни, козаки і міщани, як і раніше, втікали на Запорожжя, де швидко зростало невдоволення царським і гетьманським урядами. Гр. Косагов повідомляв Брюховецького: «А із задніпровських міст для великих бунтів і рушення із черкас і з інших буде на весні козаків багато Дніпром, і про те б він, боярин і гетьман, розмислився» ²⁷.

Водночас зростало невдоволення російськими війська-

²⁶ Ніжинському Рождественському монастирю, наприклад, було пожалувано м. Салтикова Дівиця, Петропавловському — села Холопково, Ваничи тощо (Див.: Василенко Н. Генеральное следствие о маестностях. Ч. 1. С. 100, 372—373; Ч. 3. С. 47—48).

²⁷ ЦГАДА. Малороссийский приказ. Док. 5872. Арк. 356.

ми, розташованими на Запорожжі. «Запорожці,— писав той же воевода Косагов,— царських ратних людей не люблять і говорять, ніби з їхньої милості не стало війську здобичі, хочуть миритися з татарами і Дорошенком»²⁸.

Обраний кошовим І. Рог писав Брюховецькому: «Почули ми, що Москва буде на Кодаку, але її там не треба. Погано робиш, що починаєш з нами сваритись, зброя не допоможе у полі, коли дома не буде ради. Хоч ти від царської величності дістав пожалування, однак достоїнство своє отримав від Війська Запорозького, Військо ж не знає, що таке боярин, знає тільки гетьмана»²⁹. З усього було видно, що запорожці стали в опозицію до Брюховецького, коли розпізнали соціальну і національну суть його політики.

Становище настільки загострилося, що воевода Гр. Косагов мусив покинути Запорожжя³⁰. Настрої запорожців все більше стали схилитися на бік правобережного гетьмана Дорошенка. Про причини такого повороту подій писав сам Брюховецький цареві: «Розповідали мені мої посланці із Запорог, що тамтешні козаки називають королів дідичними своїми государями і ненавидять тих, хто вірно служить вашій царській величності, особливо наневидять дворян в. ц. в., полковників війська Запорозького, як і мене самого, за те, що в малоросійські міста послано воевод, які почали відати усякими угіддями»³¹.

У липні 1666 року на Лівобережжі почалось повстання. Сигналом до нього стало вбивство козаками Переяславського полку, що стояв у слободі Богушівці, полковника Ермоленка. Повстання було придушене спільними силами військ Москви і Брюховецького. Багато повстанців втекло на Запорожжя.

Тим часом зовнішня ситуація змінилась. У січні 1667 року зморені війною Росія і Польща уклали в селі Андрусове мирний договір на тринадцять з половиною років. За цим договором Польща повертала Росії Смоленську і Сіверську землі. Разом з тим Росія відступалась від Правобережної України, яка, крім Києва *, від-

²⁸ Соловьев С. М. История России... Кн. 6. С. 160.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. С. 161.

³¹ Там само.

* Київ залишався Росії на два роки, після чого мав перейти до Польщі. Проте окремі застереження в договорі давали змогу закріпити Київ за Росією.

ходила до Польщі. Запорожжя потрапляло під владу обох держав.

Андрусівським договором Росія, по суті, відмовилась від об'єднання обох частин України, закріпила поділ її³² і тим порушила умови Переяславського договору 1654 року.

Андрусівське перемир'я було наслідком того величезного національного нещастя, яке дістало назву Руїни і було результатом, за словами В. Липинського, «діяльності Брюховецьких», в чому він розумів таких діячів як самого Брюховецького, так і гетьмана Правобережжя Тетерю. Їх діяльність призвела до «винищення українського народу, поділу України між Москвою і Польщею, ствердженого Андрусівським трактатом 1667 року, до страшної політичної деморалізації української старшини, яка кінець-кінцем з нащадків Хмельничан на лівому березі в російських дворян, а на правому в польську шляхту — перетворила»³³.

Андрусівське перемир'я викликало велике невдоволення в Україні і призвело до нового повстання на Лівобережжі. Воно почалося з виступу ображених андрусівськими статтями запорожців, які у квітні 1667 року вбили царського посланця стольника Лодиженського, що їхав у Крим з грамотами до хана. На дорікання Брюховецького щодо цього кошовий отаман Остап Васютенко в листі від 21 травня 1667 року писав, що Лодиженського вбито «тільки тому, що в містах великі кривди від них (царських воєвод.— В. Г.) люди терплять»³⁴. Запорозькі козаки побоювались, що Андрусівське перемир'я призведе до об'єднання обох держав проти них³⁵, що російський уряд почне довготривалі мирні відносини з союзником Польщі — Кримом.

Козаки і надалі завдавали татарам і туркам сильних ударів. Восени 1667 року (в той час як татарське військо рушило на підмогу Дорошенку, що поновив боротьбу з Польщею) на Перекоп вирушило Запорозьке військо. Сильна перекопська фортеця, ключ до півострова, здався козакам. Розділившись на два загони, запорожці рушили вглиб Кримського півострова. На чолі одного загону стояв кошовий отаман Іван Рог, вибраний на місце Васютенка, на чолі другого — Іван Сірко. Загін Рога

³² Wóycik Z. Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza. War-wa, 1959. С. 255.

³³ Lipiński W. Z dziejów Ukrainy. С. 625.

³⁴ Акти ЮЗР. Т. 6. С. 204.

³⁵ Соловьёв С. М. История России... Кн. 6. С. 360.

захопив м. Арбаушук, а Сірко пішов на Кафу, потім на улус Ширинбея, одного з найбільших феодалів Криму.

Раптовий і навальний напад запорожців викликав паніку в Криму. Татарські феодали шукали порятунку в горах. Сам хан, зібравши поспіхом свій двір, залишив Крим на призволяще; він втік з Бахчисарая до моря і переправився до Туреччини. Запорожці, припускаючи, що калга Керим—Гірей, який пішов з ордою до Дорошенка, може повернутися і зачинити їм вихід з півострова, не пішли в Бахчисарай, а повернули назад до Січі.

Вони звільнили у Криму велику кількість українців-невільників³⁶.

А в Україні з початком 1668 року ширилось народне повстання, яке охопило майже все Лівобережжя. Загони запорожців рушили на Полтавщину.

Народне повстання вирішив використати правобережний гетьман Петро Дорошенко для об'єднання обох частин України під своєю булавою. Однак спершу він почав переговори з Москвою, бажаючи вивідати її ставлення до нього. Брат гетьмана Григорій Дорошенко заявив посланому в Україну московському стряпчому Тяпкіну: «Під великодержавною рукою царської величності хочемо бути, тільки б у нас в містах і містечках воевод, ратних людей та всяких московських начальників не було, вольності наші козацькі і права були б не порушені і гетьманом би на обох берегах Дніпра бути Петру Дорошенку, поборів і усяких податків з міщан та інших тяглих людей ніяких не брати, а гетьману Брюховецькому по милості великого государя можна прожити і без гетьманства, тому що його пожалувано самою високою честю і багатьма милостями»³⁷. Ця політична програма Дорошенка ставила на меті повернути Україну до становища часів Богдана Хмельницького.

Розуміючи, що на такі умови Росія не піде, Дорошенко ще наприкінці 1667 року разом з митрополитом Тукальським, який вже повернувся з Юрієм Хмельницьким і полковником Гуляницьким з в'язниці³⁸, вирішили притягнути до своїх планів лівобережного гетьмана Івана Брюховецького — той вже сам із сумнівом дивився на своє вірнопідданство Москві. До того ж Тукальський у переписці з Брюховецьким натякав останньому на можливість одержати гетьманство над обома частинами

³⁶ Костомаров Н. И. Собр. соч. Т. 16. С. 94—95.

³⁷ Соловьёв С. М. История России. Кн. 6. С. 361.

³⁸ Літопис Самовидця. С. 102.

України. Брюховецький пішов на розрив з московським царем³⁹. Між козаками, влучно зауважує М. С. Соловйов, «була пушена звістка, що Брюховецький більше не є нижайшою підніжкою царського престолу»⁴⁰, і повстання почалося.

1 січня 1668 року Брюховецький скликав у Гадячі старшинську раду, на якій було схвалено рішення вийти з-під влади Росії. Лівобережний гетьман і козацька старшина закликали народ бити і виганяти з міст російські залоги. Брюховецький також надіслав на Дон грамоту з проханням подати допомогу. Проте донська старшина відхилила це звернення і відіслала грамоту до Москви.

Водночас Брюховецький відрядив посольство у Туреччину з проханням до султана прийняти Україну під свою владу і надати війському допомогу. Туреччині, яка марила про захоплення України і підтримувала Дорошенка в його політиці, спрямованій проти Польщі і Росії, був до душі виступ Брюховецького. Султан із задоволенням погодився прийняти Україну в підданство. Посланцям Брюховецького оголосили також, що султан турецький наказав кримському хану і начальникам турецьких залог відрядити Брюховецькому підкріплення. У травні до Брюховецького прибув великий татарський загін на чолі з мурзою Челібеем.

Дорошенко, зі свого боку, прагнув якнайшвидше очистити Україну від російських гарнізонів. Із загоном війська він вирушив з Чигирини і, переправившись через Дніпро, пішов наприкінці травня на Полтавщину. По дорозі він послав Брюховецькому наказ негайно відмовитися від гетьманства. Той не тільки не відмовився, а більше того, зібравши військо, рушив назустріч Дорошенку. Коли супротивники зустрілись біля Опішні, у війську Брюховецького спалахнуло повстання. Брюховецького було вбито, а його військо перейшло на бік Дорошенка.

Принагідно спитати, ким все-таки був Брюховецький? Микола Костомаров дав цьому гетьману таку характеристику: «Брюховецький був гідним представником свого часу, що влучно названо «руїною», зрозуміло, тут малося на увазі руїна — не тільки матеріального, а й морального буття країни. Ненажерливий, лютий, підступний, облудний, в нього не було в житті жодного ідеалу, окрім брутального особистого егоїзму, він не відзначався ані гостротою розуму, ані вмінням керувати обставинами,

³⁹ Там само. С. 103.

⁴⁰ Соловьев С. М. История России... Кн. 6. С. 365.

якими користувався тільки хапаючись за них, коли вони були, на його думку, корисними. Занесений на гору слави чварами, він натрапив на московську політику, розгубився й скінчив свій шлях ганебно. Тогочасна московська політика щодо Малоросії мала за правило сприяти тому, що, здавалося, вело до зближення малоросійського народу з великоросійським, і через це заходила голубити тих малоросів, які виголошували Москві це прагнення. В Малоросії знайшлися люди, які зрозуміли, що треба Москві й як завдяки цьому підвестися. Чи він (Брюховецький.— В. Г.) особисто замислив віддати малоросійський край під великоросійську зверхність, чи цю думку підказали йому в Москві,— ми не знаємо, але ми бачимо, що як він сам, так і його старшина, нагороджені були пошаною й мали великий зиск з того, що дали згоду на запровадження великоросійських порядків керування Малоросією з порушенням старовини. Виявилось, однак, що такі нові порядки були непридатні до життя. Завдяки московським порядкам і своєму тиранству Брюховецький викликав таку лють з боку малоросійського народу, що міг триматись на гетьманстві хіба що при постійній допомозі великоросійської військової сили.

Однак на Москву вже покладалось мало надії, коли московська політика викликала фатальну перемену в долі Малоросії, віддаючи половину краю, згідно з Андрусівською угодою, зненависному для малоросіян польському володінню, і тоді з'явилося в народі побоювання, що й другу половину їхнього краю віддадуть туди ж. Втративши розум, Брюховецький кинувся назад, бажаючи зрадити того, хто був його благодійником: і він згинув жахливим, однак гідним своєї аморальності, способом. У народній пам'яті він не залишив по собі нічого, крім ненависті й презирства, а згодом вічного забуття»⁴¹.

Цей суворий вердикт М. Костомарова не є, на нашу думку, до кінця справедливим. Останній акорд життя Івана Брюховецького свідчить, що він, нарешті, зрозумів справжній сенс московської зверхності над Україною, але було вже пізно. Смерть поставила крапку на його подальших планах. Однак своїм передсмертним вчинком він намагався якось виправити свої попередні «кон'юнктурні» (В. Кубійович) промосковські політичні комбінації. І це вже одне дає йому право на увагу нащадків, а майбутні історики, треба думати, краще розберуться як

---

⁴¹ Костомаров М. И. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 15. Руина. С. 117.

у негативних, так і в позитивних мотивах політики цього українського гетьмана, що діяв в неймовірно заплутаних і складних умовах тодішньої «Руїни».

Козаки проголосили гетьманом всієї України Петра Дорошенка. Здавалось би, українцям усміхнулась доля: під булавою гетьмана Петра Дорошенка об'єдналися обидва береги Дніпра. Однак після того як Дорошенко мусив терміново повернутись на правий берег для організації оборони проти поляків, що почали наступати з Поділля, вже в котрий раз на Лівобережжі почалися чвари між різними угрупованнями козацької старшини. Призначений Дорошенком наказним гетьманом Дем'ян Многогрішний став на чолі старшинської групи, яка тяжіла до Москви і сподівалася випросити у російського царя для себе певні привілеї. До неї приєднався і чернігівський архієпископ Лазар Баранович. В Україну знову повернулось російське військо. Підтримана ним лівобережна старшина в Новгороді-Сіверському обрала за гетьмана Многогрішного (1668—1672 роки).

1669 року в Глухові Многогрішний підписав з царським урядом нові «Статті». За цими «Статтями» передбачалось чергове обмеження гетьманської влади. Так, гетьману взагалі заборонялося мати дипломатичні зносини з іноземними країнами, гетьманські представники тепер могли лише бути присутніми на посольських з'їздах в Москві, де вирішувалось питання щодо України⁴².

Разом з тим московський уряд, не бажаючи загострювати ситуацію в Україні, пішов на зменшення кількості московських воевод, які тепер мали перебувати в Києві, Ніжині, Острі, Чернігові та Переяславі, і зобов'язувався не втручатись у внутрішнє українське життя, а займатись лише військовими справами. Не були забуті й інтереси старшини. Цар обіцяв надавати старшині за рекомендацією гетьмана «дворянське звання». Старшина отримала й інші привілеї. Обмежувався також і перехід селян в козацтво. Покріпачення українського селянства збільшувалось.

Запорожжя в цілому також не підтримало Дорошенка. Там залишилось багато прихильників Брюховецького, вбитого, як гадали, за наказом Дорошенка. До того ж частина запорожців взяла участь в селянсько-козацькій війні під проводом Степана Разіна, що розгорнулась на Дону і поширилась згодом і на деякі райони Росії та

⁴² Історія Української РСР. К., 1967. Т. 1. С. 259.

України (1667—1671 роки). Посланці Разіна з'явилися на Слобожанщині, Лівобережжі, Правобережжі і на Запорожжі. Заклики Разіна громити поміщиків і воевод знайшли гарячий відгук серед запорожців.

У вересні 1670 року в м. Острогозьку на Слобожанщині почалось повстання⁴³. Козаки, міщани і стрільці, з'єднавшись із загоном прибулих разінців, під проводом острогозького полковника Івана Дзиковського заарештували і стратили воеводу. Повстання швидко поширювалось і на інші райони.

У війську Разіна було чимало запорозьких козаків. Однак значного виступу на допомогу Разіну на Запорожжі не сталося. Це пояснюється складним політичним становищем в Україні. Повстання 1668 року на Лівобережжі було придушене. Польські пани спустошили Правобережжя. Величезної шкоди завдали Україні татарські орди. На Запорожжі не вгавала боротьба між «сіромою» і заможним козацтвом.

Саме тоді на Запорожжі з'явився політичний діяч, який самого себе висував на гетьмана. Це був писар Суховій (Суховієнко). Спираючись на підтримку татар, він домігся проголошення його гетьманом Правобережної України. Хан написав Дорошенку листа, вимагаючи приєднатися до Суховієнка і йти в Лівобережну Україну. Це вкрай роздратувало Дорошенка. В бесіді з монахом Іезекіїлом він говорив, що піде не проти московського війська, а на Крим і переверне там все догори дном, як це робив його дід гетьман Михайло Дорошенко⁴⁴. В цих умовах, маючи проти себе ставленика Польщі Ханенка і саму Польщу, Росію з її прибічником лівобережним гетьманом Дем'яном Многогрішним, Суховієнка із запорожцями, які не розуміють його планів об'єднати Україну під твердою гетьманською рукою, а на додаток ще й татар, що підтримували його ворога Суховієнка, Дорошенко мусив на початку 1669 року прийняти протекторат Туреччини⁴⁵. Умови цього протекторату, принаймні на папері, виглядали досить привабливо: Україна зберігала повну автономію і звільнялась від усяких податків у турецьку казну. За це вона зобов'язувалась посилати ко-

---

⁴³ Див.: Стецюк К. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. К., 1947.

⁴⁴ Літопис Самовидця. С. 105—106; Костомаров М. И. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 15. Руина. С. 119.

⁴⁵ Там само. С. 120.

зацьке військо на допомогу султану. Для себе Дорошенко добився права передачі гетьманства потомству⁴⁶.

Договір з Туреччиною спочатку зміцнив становище Дорошенка. Разом з Іваном Сірком, що перейшов до нього, Дорошенко розгромив Суховія. Суховій утік з татарами в Крим. Улітку 1669 року Суховій з татарами знову виступив проти Дорошенка, який ледве не потрапив у полон до них. Виручив турецький посол, за наказом якого татари припинили війну з Дорошенком і повернули до дому.

Під Уманню запорозькі козаки, що раніше підтримували Суховія, проголосили гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка, давнього прибічника Польщі. Це вже був для Дорошенка страшніший ворог, ніж Суховій. Дорошенко за таких умов спробував зблизитися з Польщею, але остання не прийняла його пропозиції повернути Україні приблизно ті права, які вона отримала згідно з Гадяцьким договором⁴⁷. Відвернувшись від Дорошенка, польський уряд визнав 2 вересня 1670 року правобережним гетьманом Михайла Ханенка, уклавши з ним договір, за яким автономія закріплювалась лише за козаками.

Дорошенко, отже, залишився сам-на-сам з численними ворогами, маючи тільки підтримку турків. Але ця підтримка компрометувала його в очах власного народу і принесла йому більше шкоди, ніж добра.

В 1671 році почались воєнні сутички Дорошенка з поляками і підтриманим ними гетьманом Ханенком. У першій половині року успіх в цілому був на боці поляків, які мали за керівника такого видатного полководця, як Ян Собеський. Та наприкінці року Дорошенко отримав значну допомогу від турків. Крім того, до нього приєднались кримські татари, що тепер мали нового хана Селім-Гірея, поставленого султаном замість ворожого до Дорошенка Аділь-Гірея. З допомогою цього війська Дорошенко почав воєнні дії на Поділлі.

Влітку 1672 року велике турецьке військо на чолі з султаном Магометом IV теж з'явилося на Поділлі. Воно завдало відчутних ударів полякам і невдовзі підійшло до Кам'янця-Подільського, щоб далі рушити у Західну Україну, на Львів. Турецька навала викликала розгубленість і паніку серед польського уряду. Польща поспіхом уклала з Туреччиною ганебний для себе Бучацький мир (1672 року), за яким вона зобов'язувалась не тільки

⁴⁶ Акти ЮЗР. Т. 8. Док. 73.

⁴⁷ Дорошенко Д. Нарис Історії України. Т. 2. С. 88.

платити Туреччині данину, а їй віддати їй значну частину Правобережної України; до того ж безпосередньо до Туреччини відходило все Поділля; васалу султана Дорошенку віддавалась Брацлавщина і південна Київщина; Польща утримувала за собою лише незначну частину Правобережжя, Волині і Галичини. Як бачимо, більша частина Правобережжя віддавалась султану і гетьману Дорошенку.

В той час, коли Дорошенко воював разом з турками і татарами проти Польщі, в Лівобережній Україні знову було зміщено гетьмана. Лояльна до Москви частина козацької старшини давно вже точила ножі на Дем'яна Многогрішного. Приводом до змови проти нього стала підозра у зносинах останнього з Дорошенком. Змову очолив генеральний писар Карпо Мокрієвич. Цікаво відзначити, що кожен з гетьманів Лівобережжя так чи інакше доходив висновку про необхідність позбутися московської опіки. Патріотичні почуття брали верх над егоїстичними, вузькостановими інтересами. Мокрієвич розповідав про такі характерні висловлювання Многогрішного: «Зберу тисяч шість кінного війська добрих людей і піду на великоросійські міста війною... Не хочу бути під царем; хоч приїзди хтось з Москви і весь Батурин (гетьманську резиденцію.— В. Г.) наповни багатством, мені ніщо не потрібно»⁴⁸. Ще говорив він такі «досадительные» слова старшині, доносив Мокрієвич: «Бачите, яка царська доброзичливість до нас, віддав ляхам Україну, встановивши кордон від Києва Десною і Сеймом до Путивля»⁴⁹. На жаль, в Україні завжди було чимало донощиків, які поспішали повідомити московський уряд про найменшу небезпеку для нього в надії отримати за це свої 30 срібняків. Це, по суті, позбавляло гетьмана реальної влади, він не міг додержуватись найменшого самостійного політичного курсу. Бодай мізерний відхід від царських наказів робив його зрадником і все кінчалося, як це сталося і з Многогрішним, тортурами і засланням до Сибіру. Туди ж було відправлено всю родину гетьмана і з нею його приятелів осавула Грибовича і полковника Гвинтівку.

У тому ж 1672 році на козацькій раді в Козачій Діброві (біля м. Конотопа) гетьманом обрали Самойловича, сина священика, за що його називали «поповичем». Самойлович був свого часу активним учасником виступу

⁴⁸ Соловьев С. М. История России..., Кн. 6. С. 434—435.

⁴⁹ Там само. С. 435.

Брюховецького проти Москви, але пізніше він прилучився до Многогрішного і здобув прощення російського уряду. Він брав участь у зміщенні Многогрішного і мріяв об'єднати Україну під своєю владою. Це вже було гарантією того, що він не буде підтримувати Дорошенка, чого боялася Москва і що стало причиною падіння Многогрішного. Зовнішнє становище давало надію Самойловичу на реалізацію його планів. Після Бучацького договору Польщі з Туреччиною, на підставі якого Правобережжя відходило до Османської Порти і її союзника Дорошенка, Андрусівський договір фактично втратив силу.

Скориставшись з цього, Росія почала війну проти Дорошенка. 1674 року російське військо разом з лівобережними козацькими полками вирушило за Дніпро. Невдовзі десять правобережних полків приєдналися до Лівобережжя, а отже, до Росії *. Пропольський правобережний гетьман Ханенко зрікся булави і прийняв підданство Москви. В березні 1674 року рада правобережної козацької старшини, що відбулась у Переяславі, визнала гетьманом Івана Самойловича, який став, таким чином, гетьманом обох сторін Дніпра. Як бачимо, від Дорошенка відійшла більшість правобережних полків. Постійним переслідуванням населення, яке переходило на бік його ворогів, він марно намагався втримати владу. Народ проклинав Дорошенка, пов'язуючи з його ім'ям татарські погроми українських сіл і міст. Помер і порадник та вірний друг Дорошенка митрополит Йосиф Тукальський. У сердечній скруті, зі зруйнованими своїми планами, позбавлений помічників і розчарований турецьким протекторатом, Дорошенко мусив капітулювати і послав до Переяславської Ради генерального писаря Івана Мазепу з листом, де заявляв, що готовий відмовитись від гетьманства. В цей час до нього приєднався Іван Сірко із запорожцями⁵⁰. Перед тим він повернувся з Сибіру, куди був засланий за намовою Самойловича. Сірко шукав нагоди помститися. Дорошенку він порадив зректися булави не перед Самойловичем (цього дуже не хотів і вважав для себе образливим сам гетьман Дорошенко), а на раді перед запорожцями та вірними йому козаками. Сірко прийняв від Дорошенка присягу на вірність царю. В та-

---

* Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Уманський, Могилівський (на Дністрі), Кальницький, Торговицький і Павлоцький.

⁵⁰ Літопис Самовидця. С. 121.

кий спосіб вони обійшли Самойловича, і отримали, особливо Сірко, невеличку втіху.

Однак цього було замало. Московський уряд такою присягою не вдовольнився. Новий московський цар Федір Олексійович послав на Чигирин, резиденцію Дорошенка, тридцятитисячне військо. Дорошенко, який мав на цей час лише 2 тис. козаків, остаточно капітулював і в присутності Самойловича та російського воеводи Ромодановського ще раз зрікся гетьманської булави. Отже, констатує Самовидець, «гетьманство його скінчилося при упадку великому України, а з того часу Москва стала у Чигирині по указу його величності»⁵¹.

Спочатку Дорошенка за наказом Самойловича поселили в Сосниці на лівому березі Дніпра, та через якийсь час видали Москві. Самойлович, треба сказати, протривав цьому скільки міг, посилаючись на те, що він гарантував Дорошенку безпеку. Очевидно, він не хотів брати на душу гріх, знаючи наперед, що чекає Дорошенка в Москві. Але Московський уряд напричуд м'яко поставився до свого вчорашнього ворога. Дорошенка призначили воеводою у Вятку, а останні роки його минули (помер 1698-го) в селі Ярополчі (біля Москви), подарованому йому царем.

Боротьба за Правобережну Україну не припинялась. Польський король проголосив гетьманом Євстафія Гоголя. Турки ж згадали про Юрка Хмельницького, який перебував у Константинополі в одному з грецьких православних монастирів. Опинився він у Туреччині після Бучацького договору 1672 року, коли разом з іншими старшинами втікав від Дорошенка. По дорозі його схопили татари, відвезли в Крим і потім передали туркам. Бажаючи використати Юрія Хмельницького як сина знаменитого гетьмана, султан дав йому звання «князя Малоросійської України» (перед тим він зрікся чернецького сану). З його допомогою турецький уряд спробував захопити Чигирин і Київ, для чого було здійснено два походи на Правобережжя, відомі під назвою Чигиринської війни.

Влітку 1677 року стотисячне турецько-татарське військо обложило Чигирин. Українські війська на чолі з гетьманом Самойловичем зім'яли ворога і змусили його зняти облогу міста. Наступного року під Чигирином з'явилось уже двохсоттисячне турецько-татарське військо. Турки захопили місто, та намагання їх закріпитись тут

⁵¹ Там само. С. 122.

зазнали поразки. Юрій Хмельницький залишився у м. Немирові з загоном турецьких і татарських військ. 1679 року готувались нові випробування для України, але, додавшись про значну підготовку російсько-козацької армії до оборони Києва, султан відмовився від походу. Бахчисарайська мирна угода Туреччини з Росією 1681 року визначила, що кордон між цими державами повинен проходити по Дніпру. До Росії відходили Київ, Васильків, Трипілля, містечка Дідовщина і Радомишль. Запорожжя залишалось на російській стороні.

Після Чигиринської війни правий берег Дніпра лежав у руїнах. Населення повтікало хто в Молдавію, а більша частина на Лівобережжя. Нещасному Юрію Хмельницькому залишилось гетьманувати над пустелею. До того ж народ проклинав його за злуку з турками, хоч вона й була вимушеною. Його життя в Немирові стало нестерпним. Особливо дратував невсипущий контроль турецького паші. Приступи меланхолії переходили в явне божевілля. Турки вже не раді були, що зв'язалися з ним. В 1681 році вони позбавили його гетьманства і передали булаву молдавському господарю Дуці. Але той невдовзі потрапив у полон до поляків. Юрія Хмельницького знову поставили на гетьманство. Однак постійні, нічим не виправдані вбивства ним людей свідчили, що божевілля не покинуло його. Турки вирішили покінчити з ним. Ю. Хмельницького заарештували, відвезли до Кам'янця і, за турецьким звичаєм, задушили (1685 року)⁵².

Небезпека з боку Туреччини загрожувала багатьом європейським країнам, насамперед Польщі. Тому остання прагнула згоди з Росією. В той час Росія вступила до так званої Священної ліги, активними членами якої були, крім Польщі, також Австрія і Венеція (з 1684 року). Ліга мала на меті об'єднати сили цих держав для боротьби з Туреччиною. У вересні 1683 року польське військо під орудою Яна Собеського розбило велику ту-

---

⁵² «Трагедія гетьманів,— справедливо зауважує В. Серчик,— була водночас трагедією українських земель і тутешньої людності. Повернення до відносної незалежності, такої, яку мав у часи своїх найвищих успіхів Богдан Хмельницький, вимагало замість прагнення до повної незалежності підпорядкуватися найсильнішій або найближчій з трьох держав, які мали намір освоїти й опанувати родючі простори над Дніпром, Бугом і Дністром. Постійні зміни відносин між Польщею, Росією і Туреччиною призводили до того, що гетьмани мусили неодноразово міняти орієнтацію, а те, що вони були слабкіші за своїх протекторів, призводило часом до втрати булави, а разом з тим свободи й навіть життя» (Serczyk Wl. Historia Ukrainy. С. 160—161).

рецьку армію біля Відня. В польському війську було близько 5 тис. українських козаків, а в самій обороні Відня зажив слави український шляхтич з-під Самбора Юрій Кульчицький⁵³. Скориставшись з цієї перемоги, Польща відновила свою владу на Правобережній Україні. 1686 року Польща і Росія підписали «Трактат про довічний мир». Він ствердив права Російської держави на Лівобережну Україну, Київ і Запорозжя. Ця частина України стала відтоді і формально підпорядковуватися лише Росії. Правобережна Україна залишалась за Польщею. Туреччина утримувала Поділля. Південна Київщина і Брацлавщина, спустошені Польщею і турецько-татарськими ордами, залишались нейтральною зоною, заселення якої заборонялось. Крім того, згідно з умовою 1686 року, Росія і Польща зобов'язувались допомагати одна одній на випадок війни з Кримом або Туреччиною. Бахчисарайська угода і «Трактат про довічний мир» зміцнювали позиції Росії.

У цей період (60—80-ті роки XVII століття) запорозьке козацтво здійснювало походи на Крим і Туреччину. Запорозька Січ і надалі являла собою важливу силу у боротьбі з південними сусідами. Зрозуміло, що і Туреччина прагнула знищити Січ або підпорядкувати її своїй владі. Така спроба відбулась наприкінці грудня 1678 року. Темної ночі 15 тис. яничар і татарська орда раптом з'явилися біля Січі. Оточивши фортецю, татари увірвалися через браму і рушили на майдан. Проте козаки не розгубились і дали ворогові відсіч: до ранку яничар знищили, а татари повтікали до Криму⁵⁴. Навесні 1679 року запорожці убрид перейшли Сиваш і вступили в Крим. З татарського полону вони визволили багатьох невільників і захопили велику здобич.

Мабуть, у зв'язку з цим було написано відомого «Листа запорожців турецькому султану». В ньому відбито ненависть запорожців до турецьких поневолювачів і разом з тим життєрадісність і гумор козаків.

Наведемо один з варіантів «Листа», надрукованого в 1872 році: «Ти, шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого люципера секретар! Який ти в чорта рицар? — Чорт с...е, а ти і твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося і водою будем битись ми з вами. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ерусак

⁵³ Дорошенко Д. Нарис історії України. С. 102.

⁵⁴ Костомаров Н. И. Собр. соч. Т. 15. С. 315—316.

лимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар ... татарський сагайдак, каменецький кат, подільський злодюга, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...ка, різницька собака, нехрещений лоб, ж...у би твою чорт парив. Отак тобі козаки відказали, плючавче ... Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, а год у книзі, а день такий і у нас, як і у вас, поцілуй за це в ... нас! Кошовий отаман Захарченко зо всім кошем запорозьким» (див. «Русская старина», 1879. т. V, с. 450—451).

«Лист запорожців султану» написано, треба думати, у другій половині XVII століття, за кошового отамана Івана Сірка, а точніше, десь наприкінці 70-х років. Підставою для такого припущення є, як справедливо зазначав свого часу М. І. Костомаров, зокрема, такі вирази: «каменецький кат» і «подільський злодюга». А як відомо, в 1672 році турецьке військо захопило Кам'янець і спустошило Поділля. Існує також думка, що «Лист» є пародією, створеною канцеляристами десь на рубежі XVII—XVIII століть.

1 серпня 1680 року помер славний кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко. Активний учасник Хмельниччини, Сірко уславив себе як довгорічний борець проти турецько-татарських загарбників. Він належав до заможної козацької старшини, був власником слободи Артемівка на річці Мерефі, де оселив 20 дворів селян⁵⁵.

Таке його соціальне обличчя начебто різко контрастувало з тим становищем, що було характерне для основної маси запорозького козацтва. Незважаючи на це, він користувався великою повагою козаків за свою виняткову хоробрість, військову обдарованість, непохитну стійкість в боротьбі з ворогами. В народі залишилось багато споминів про нього. Ось один з них, в якому відбито як особливості суворої епохи, так і складний образ козацького отамана.

Якось козаки визволили з Криму десять тисяч невольників. Серед них чимало було тумів (так називали дітей, народжених від чоловіків-татарів). Малих дітей матері несли в торбах на спині. Підлітки йшли в гурті. Всі дорослі раділи, що повертаються додому. Увечері, як ставали на ночівлю, в таборі чулися співи, дзвеніли кобзи. Не раділи тільки туми-хлопчаки. Вони нарікали і на

⁵⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. С. 231.

матерів, що взяли їх із собою, й на козаків. Що далі, то голосніше ремствували ці напівукраїнці-напівтатари. «Куди нас ведуть? — вигукували. — Не хочемо йти до гяурів, пустіть нас до батьків!». Коли надходив час намазу — мусульманські молитви, туми падали на коліна й благали Аллаха визволити їх з неволі. Дарма матері умовляли своїх синів, доводячи, що в них є лише одна вітчизна — Україна. Розповідали про лани золотистої пшениці, вишневі сади, гаї, сповнені пташиних співів, про тихі річки з сріблястою прохолодною водою... Сини слухали доти, поки матері говорили, а як ті кінчали, волали зі слізьми на очах: «Пустіть нас додому!»

Довідався про все те Сірко й замислився. Справді, нелегко було розв'язати такий вузол, зав'язаний суворою долею України. Не відпустити, значить, на думку тумів, відвести їх у неволю. А хіба то козацьке діло — поневолювати людей? Але не можна й відпускати тумів, бо за кілька років вони прийдуть в Україну з батьками на нещастя своїм матерям, братам, сестрам і всьому народові. Довго думав Сірко, зрештою наказав покликати Михайла Вороного, осавула.

— От що, пане брате, — звернувся кошовий до сивусого осавула, — скоро вже ранок. Візьми, поки темно, три вартові сотні, відведи за Чорну Могилу і сховай у степу. Коли ж надійдуть до Чорної Могили туми, роби те, що робив завжди з ворогами нашої віри і батьківщини. Та гляди, друже, добре, щоб жодного недовірка не лишилося на божому світі.

— Добре, пане отамане, — мовив старий осавул і хотів зазирнути у вічі кошовому. Але той відвернувся. Осавул вийшов з намету.

Після сніданку ударили в літаври. Довбиші оголосили наказ кошового: всі туми, що бажають повернутися до Криму, мають зараз же покинути табір і йти до батьків. Ридання і стогін сповнили табір. Матері прощалися з синами, голосили над ними, як над небіжчиками. Плакали і туми. Чимало їх в останню хвилину відступило від товаришів, залишилося з матерями.

Три тисячі підлітків і юнаків вийшло з табору на кримський шлях. Одні ще з сумом озиралися на матерів, інші вже веселими очима вдивлялися в синю далечинь: чи не покажуться там, у південній стороні, гостроверхі татарські капелюхи? Так ішли туми довго, аж до самої Чорної Могили. А коли минули її, почули ззаду кінське тупотіння. Озиралися туми, та було вже пізно. На них неслися лавою, охоплюючи з боків, три вартові сотні.

Зойкнули туми, заволали. Не одному пригадалася рідна мати, що ще вранці обіймала і цілувала свого сина.

Не минуло й півгодини, а на кримському шляху біля Чорної Могили вже не лишилося жодної живої душі. З похмурими обличчями поверталися козаки до табору.

Михайло Вороний знов увійшов до намету кошового і став на порозі, мовчазний і понурий. Довго так стояв.

— Хай бог простить, батьку! — вимовив нарешті і закрив очі долонями. Сірко сидів на килимі, схрестивши ноги. Обличчя його було бліде і суворе.

— Хай бог простить! — сказав він і після довгої мовчанки додав: — Не можна було інакше, друже. Сьогодні це діти, а завтра люті вороги наші. Не для чого іншого учинили ми те діло, як тільки для збереження крові людей наших.— Сірко знову помовчав.— Та гляди, друже, щоб жодна матір не довідалася про те, що сталося при Чорній Могили.

— Добре, батьку! — Старий осавул уклонився і вийшов.

Шанували козаки Сірка за життя, пошанували й по смерті. Похований він був якраз проти Січі на високому березі Дніпра. Козаки шапками носили землю на могилу. Потім поставили на ній білий камінь з написом. Кожен, хто йшов або їхав на Січ, спинявся й віддавав шану козацькому лицареві. Залишились і слова пісні: «То не вітер буйний грає, не орел літає, то Сірко наш з товариством по степу гуляє!»

Запорозька Січ відігравала неоднозначну роль в історичних подіях в Україні періоду Руїни. Вона залишалась форпостом боротьби проти посилення феодальних утисків, як і раніше боронила південні кордони країни, стримуючи напади турків і татар. Крім того, Запорозька Січ впливала певним чином на ту боротьбу, яка не вщухала на Правобережній Україні. Окремі гетьмани намагались використати запорожців у своїх політичних планах. При цьому симпатії широких кіл запорожців найчастіше схилялись до таких діячів, як Пушкар, Брюховецький, Суховій, які по-первах обіцяли ліквідувати старшинський гніт, полегшити умови життя незаможних козаків.

Цими демократичними симпатіями запорозького козацтва майстерно керував московський уряд. Піддобрюючись до запорозьких козаків, улещував їх різними

подарунками, пожалуваннями, грошима, а водночас нацьковував на ту гетьманську старшину, яка, не зрікаючись своїх особистих інтересів, разом з тим прагнула продовжувати далі лінію Б. Хмельницького на відвоювання для України її державних прав.

Чи був Іван Сірко представником таких руйнівних для державницьких змагань України сил і чи дотримувався він якоїсь політичної лінії взагалі? Дмитро Дорошенко так кваліфікував його: «Типовим представником Запорожжя за Руїни був кошовий отаман Сірко, хоробрий вояк, але без сталих політичних принципів»⁵⁶. Така характеристика потребує переміни акцентів. Не закриваючи очей на деякі хиби в його політичних комбінаціях, слід сказати, що Сірко в принципових питаннях завжди керувався ідеєю незалежності України. Тому цілком логічним було його намагання підтримувати останню акцію Виговського, таким же був і його союз з Дорошенком, коли той вже почав зневірюватись у подальшому веденні боротьби. І що, мабуть, найбільш може посилити цей висновок — Москва ставилась до нього з великим недовір'ям. І не без підстав.

У вересні 1680 року приїхали до Москви запорозькі посланці. Серед них був військовий писар Бихоцький. Він на таємному розпиті оповів: «Коли Сірко був кошовим, то від нього ніякого добра до великого государя не було, відкрито говорити про це ніхто йому не міг ... бо всі його боялися»⁵⁷. Далі Бихоцький розповідав про те, що Сірко нібито хотів перекинутись на бік польського короля і стати гетьманом всієї України. Нарешті Бихоцький заявляв, що Сірко плекав надію використати для цієї мети турків і татар, та тільки хвороба й смерть завадили його планам.

Вислуховуючи Бихоцького, московський уряд безперечно хотів упевнитись, що його недовір'я до Сірка мало підстави.

Отже, Сірко добре розумів політику Москви і, щоб запобігти повній ліквідації автономії України, йшов на різні політичні комбінації, шукаючи вихід із скрутного становища. І не його провина, що це йому не вдалось, як не пощастило знайти оптимального рішення й багатьом гетьманам, починаючи з Виговського. Різні у них були орієнтації, до різних хитрощів вони вдавались,

---

⁵⁶ Там само. С. 136.

⁵⁷ Соловьев С. М. История России... Кн. 7. С. 230—231.

однак надто нерівні були сили. Ні Москва, ні Польща, ні Туреччина з татарами не хотіли допустити, щоб Україна стала вільною. Але Україна відчайдушно виривалась на свободу з цього трикутника смерті.

Минуло на той час майже тридцять років відтоді, коли не стало Богдана Хмельницького. Майже всі видатні соратники Богдана зійшли з політичної арени. Правобережна Україна лежала в руїнах, на Лівобережжі панував московський уряд. Влада гетьмана була мізерною. Навіть крихти самостійності викликали підозру Москви.

Хоч який лояльний * був Самойлович, однак перша-ліпша незгода з московською політикою ставала для нього смертельною. Справа в тому, що Самойлович противився союзу Москви з Польщею проти Туреччини. Розуміючи, що такий союз закріплював назавжди поділ України і робив непотрібним як для Москви, так і для Польщі зберігати бодай найменшу автономію України, Самойлович виказував своє незадоволення поліпшенням відносин Москви з Польщею.

Не можна сказати, що Москва з особливим довір'ям ставилася до Самойловича. Ще тоді, коли Самойлович воював з Дорошенком, діти Самойловича перебували в Москві як заложники.

Посилаючи Мазепу до Москви (той перебував вже на його службі), Самойлович просив царя відпустити дітей додому. «Твої діти,— отримав він відповідь,— перебувають при його царській величності в премногій милості, яка ніколи відмінена не буде; відпустити ж їх до тебе за нинішніх українських заворушень неможливо, щоб народи непокірні не подумали, що гетьманські сини вислані по немилості»⁵⁸. Відповідь була не дуже вдало продумана, як зауважує С. М. Соловйов, та «приклад чотирьох гетьманів примусив Москву бути підозрілою»⁵⁹. Самостійна політична думка Самойловича не могла сподобатись Москві, яка шукала слушного моменту, щоб передати гетьманство в руки цілком відданої їй особи. Але як

---

* Прикладом цього є те, що Самойлович поставив в залежність від Москви українську церкву, яка до того підлягала царгородському патріарху. В 1685 році близький до Самойловича князь Гедеон Четвертинський поїхав до Москви для висвячення на митрополита. Як не противилась цьому частина українського духовенства, передача зверхності над українською церквою московському патріарху здійснилась.

⁵⁸ Там само. Кн. 6. С. 478—479.

⁵⁹ Там само.

засвідчили пізніші події, вона у своєму виборі помилилась.

У 1687 році російське військо на чолі з фаворитом царівни Софії князем В. Голіциним здійснило похід на Крим. Ця погано підготовлена акція, в якій брали участь також козацькі війська на чолі з Самойловичем, зазнала поразки. Скориставшись з цього, частина старшини звинуватила Самойловича у зраді. Його було схоплено і заслано до Сибіру, де він помер 1690 року. Гетьманом став Іван Мазепа (1687—1708).

**ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО
КІНЦЯ XVII — ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ.
ГЕТЬМАН МАЗЕПА І ЗАПОРІЗЦІ.
ГЕТЬМАН ОРЛІК. ОЛІШКІВСЬКА СІЧ.**

Наприкінці XVII століття посилювався наступ царизму на державні права України, репрезентованої в цей час Гетьманщиною і Запорозькою Січчю. Правобережжя, поділене між Польщею і Туреччиною, було майже цілком спустошене. Трапилося так, що і Гетьманщина опинилася у становищі дуже обмеженого самоврядування. От тільки Запоріжжя, як і раніше, по суті лише формально належало Росії. Тут, на відміну від Гетьманщини, не було кріпацтва. Щоправда, на Гетьманщині воно було теж нестійким, зазнаючи час від часу відчутних потрясінь.

Російський уряд роздавав ґрунти України російським поміщикам, а українських селян і козаків перетворював на кріпаків. Великими земельними площами на Лівобережжі володіли монастирі. Жадібно прибирала до своїх рук кращі землі і козацька старшина. Селяни і козаки, позбавлені своїх ґрунтів, ставали залежними людьми. Невдоволення серед них зростало.

Влітку 1687 року козаки Гадяцького полку вбили кількох старшин, в тому числі полкового обозного. У Прилуцькому полку козаки кинули у вогонь полковника Горленка і полкового суддю. Це повстання підтримали жителі Миргородського, Лубенського, Переяславського, Чернігівського і Стародубського полків. Придушили повстання російські війська. Іншою формою протесту були постійні втечі на Запоріжжя. Це відчутно послаблювало феодальні відносини на Лівобережжі.

Важким було і становище народу Правобережної України. Польські пани, захопивши Правобережжя, поновлювали там кріпосницькі порядки і жорстоке національно-релігійне гноблення. У відповідь на це селяни і козаки втікали на так званій нейтральний терен — південну Київщину і Брацлавщину. Оселяючись там, вони згодом утворили кілька козацьких полків. Польський уряд, зацікавлений в охороні південних кордонів від нападу татар і турків, спочатку не перешкоджав їх існу-

ванню. Козацькі слободи множились. Серед козацьких ватажків Правобережжя особливу популярність здобув фастівський полковник Семен Палій. Під проводом Семена Палія, Самуся та інших керівників козацтво і селянство Правобережжя розгорнуло у 1702—1704 роках боротьбу проти польського панства за визволення від національного і соціального гніту, за приєднання до Лівобережної України.

Запорозька Січ і надалі посідала особливе місце в житті українського народу. Кількість втікачів, що шукали свободи на Запорожжі, весь час зростала. На початку 1692 року разом з козаками на Січ утік військовий канцелярист Петро Іваненко (Петрик). Прибувши на Січ, Петрик почав закликати запорожців до негайного виступу проти російського уряду. Про себе Петрик висловився так: «Я стою за посполитий народ, за найбідніших і простих людей. Богдан Хмельницький звільнив народ з неволі лядської, а я хочу звільнити його від нової неволі — москалів»¹.

За прикладом Б. Хмельницького Петрик розраховував заручитись, по-перше, допомогою кримських татар. З цією метою він у супроводі кількох козаків вирушив навесні 1692 року до хана. На початку липня із загоном татар Петрик повернувся у Січ. Військова рада ухвалила послати з Петриком на Гетьманщину всіх «охочих» козаків. Військо повстанців, яке почало збиратися поблизу Січі, обрало Петрика своїм гетьманом. Полковниками було обрано Василя Бузького, Кіндрата Сисоя та ін. Програма повстанців відображена у багатьох універсалах Петрика, які розповсюджувались на Гетьманщині. Зміст їх такий: «Мазепа і старшина при підтримці російського царя поділили між собою нашу братію, позаписували її собі... в неволю і тільки що до плуга не запрягають». Універсали закликали погноблений народ визволитись від «тиранства Москви і немилостивих наших панів і скрізь встановити козацькі порядки»². Заклики повстанців знайшли гарячий відгук у населення Лівобережжя. Проти російської влади повстали жителі орельських слобід і містечок. Повстання стало поширюватись по всьому правому березі Ворскли. Військо Петрика обложило в цей час Новобогородицьку фортецю.

¹ Костомаров Н. И. Собр. соч. Кн. 6. С. 445.

² Там само. С. 435, 439. В універсалах також мовилось: «Встановіть у себе такі порядки, які самі хочете, і будете користуватись такими вольностями, якими користувалися діди-прадіди ваші за Богдана Хмельницького».

Після невдалого нічного штурму повстанське військо рушило далі до Маячків. Невдовзі воно зустрілося з військом гетьмана Мазепи. У вирішальний момент татари покинули військо Петрика і повернули до Криму. Повстанці мусили відступити. Та через якийсь час, заручившись підтримкою нового хана, Петрик з частиною запорожців, незважаючи на всі перепони, знову рушив на Гетьманщину. Повстанське військо, що налічувало кількості козаків, разом з татарами дійшло до Полтави. Однак і цього разу Іван Мазепа витіснив повстанців на Запорозжя. Петрик ще не раз брав участь у походах татар в Україну.

За словами Д. Бантиш-Каменського, Петрик загинув від руки найманого вбивці козака Вечірки в 1696 році³. Однак він згадується й у документах 1708 року. Відомий знавець цього історичного періоду О. Оглоблін припускає навіть співпрацю Петрика з гетьманом Орликом в період роботи останнього над конституцією 1710 року⁴.

Повстання під проводом Петрика, хоч тривало воно недовго, ще раз показало всю складність соціально-політичної ситуації в Україні. Воно переконливо підтвердило, що ідея об'єднання всіх частин України і створення незалежної держави була близька навіть таким діячам, які спирались на найнижчі верстви козацтва, на «голоту».

Однак є й інша думка. О. Оглоблін вважає, що Петрик був інспірований опозиційно настроєною старшиною, а можливо і самим Мазепою, який хотів скористатися цим для укладення союзу з турками і татарами, щоб з їхньою допомогою позбутися московської зверхності. Та коли справи Петрика зазнали невдачі (за ним пішло небагато козаків), Мазепа мусив сам виступити проти нього, «щоб передчасно не викривати своїх задумів»⁵.

Думка О. Оглобліна знаходить підтвердження в словах Якіма Самійленка, який 1699 року в Батурині показував на свого племінника бунчукового товариша Данила Забілу. Останній, за Самійленком, говорив йому, що гетьман «потай послав до бусурман вора Петрика і

---

³ Бантиш-Каменский Д. М. История Малой России. Т. 3. Прим. 21.

⁴ Див.: Оглоблін О. Договір Петрика з Кримом 1692 р. // Ювілейний збірник на честь Д. Багалія. К., 1927. С. 720—744.

⁵ Див.: Оглоблін О. Мазепа і Петрик // Записки істор. філол. відділу Укр. Акад. наук. 1928. Т. 23.

був желателем приходу бусурманського на Україну»⁶. Щоправда, під час тортур Забіла від тих слів відмовився.

Та як би там не було, Петрика не можна вважати авантюристом, його політичне кредо яскраво характеризується договором, який він уклав з татарами в 1692 році. Цей договір Петрик уклав від імені, як він називав Україну, «князівства удільного Київського, Чернігівського та Війська Запорозького»⁷. В договорі обумовлювалось право вільної для обох держав торгівлі, а для України ще й право вільного рибальства і добування солі.

Цей договір та інші документи Петрика є досить помітним явищем в політичній думці запорозького козацтва. Неодноразово згадуючи в своїх універсалах Богдана Хмельницького, Петрик підкреслював, що він вважає себе його спадкоємцем, прагне своїми засобами і за інших умов втілити у життя ідею Хмельницького — об'єднати українські землі в єдиній, незалежній, соборній державі.

Таке ж завдання, але з допомогою інших засобів, намагався вирішити і Мазепа. Однак в умовах постійного невдоволення народних мас, у тому числі і рядового козацтва, на тлі помітного посилення кріпосництва Мазепа уявлявся особою, яка репрезентувала цю ворожу народові систему. Тому він міг розраховувати лише на невелику частину населення, здебільшого на старшину, заможне козацтво, багате міщанство, духівництво, головним чином на монастирі. Це надзвичайно звужувало його соціальну базу і послаблювало можливість протистояти планомірному тиску з боку російського уряду. Як відомо, кожне обрання нового гетьмана супроводжувалось зменшенням його прав і посиленням централістських тенденцій в Гетьманщині. Це особливо стало помітним при обранні гетьманом Івана Мазепи.

Іван Степанович Мазепа-Колединський (1629—1632 або 1644—1709) походив з православної української шляхти білоцерківського повіту на Київщині, де було його родове гніздо с. Мазепинці. Батько Мазепи брав участь у Хмельниччині, ставши у 1654 році білоцерків-

⁶ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. С. 482.

⁷ В це князівство мали входити крім названих частин України ще Правобережжя й частина Слобожанщини (Сумський і Охтирський полки); Харківський і якийсь Рибінський (мабуть, у документах помилка) повинні були перейти на Правобережжя, щоб не заважати походам татар на Москву.

ським отаманом. Мати походила з шляхетського роду Мокієвських, належала до палких послідовниць православ'я і після смерті чоловіка постриглася в черниці. Іван Мазепа, за одними відомостями, навчався в Києво-Могилянській академії, за другими — в єзуїтській колегії у Варшаві. За молодих літ був пажем при дворі польського короля Яна Казимира. В кінці 60-х років перейшов на службу до гетьмана Дорошенка. З цього часу робить швидку кар'єру і невдовзі стає генеральним осавулом і писарем. У 1674 році Дорошенко послав Мазепу до Криму і Туреччини просити допомоги. По дорозі той потрапив у полон до запорожців, звідки його визволив Іван Сірко, щоб відрядити до лівобережного гетьмана Самойловича. Тут Мазепа в 1682 році став генеральним осавулом. Не раз виконував важливі дипломатичні доручення в Москві, де заручився впливовими знайомствами в урядових колах. Його причетність до падіння Самойловича не з'ясовано. Самойлович став жертвою своєї непопулярної політики. Проте відомо, що Мазепі дуже допомогло стати гетьманом знайомство з фаворитом царівни Софії князем Голіциним.

При обранні Мазепа було підписано Коломацькі статті (25) VII (4(VIII)1687), за якими ще більше обмежувались політичні права гетьмана. Тепер уже гетьману заборонялось без дозволу царського уряду позбавляти старшину посад, та разом з тим у старшини відбирались права переобирати гетьмана. З'явився у статтях і такий пункт: гетьман не міг відбирати раніше наданих маєтків, стверджених царськими грамотами. Цей пункт мав подвійне значення. З одного боку, він стверджував майнові права старшини, з другого — обмежував право гетьмана розпоряджатися маєтками.

Таке обмеження влади гетьмана цілком відповідало централістській політиці царизму і сприяло зростанню кількості маєтків, якими володіла старшина *. Царський уряд намагався відірвати старшину від гетьмана і зробити останнього уже не представником козацтва, як це було за Богдана Хмельницького, а призначеним Московою (пізніше Петербургом) звичайним чиновником. Віддаючи гетьмана від старшини, царський уряд заохочував старшинські доноси як форму контролю центру над гетьманом. Це вело до падіння авторитету гетьмана і перетворювало цю посаду (з московської точки зору)

* Див. детальніше: Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. К., 1970. С. 115 та ін.

в непотрібну. Отже, перед Мазепою, який добре розумів причини політичних невдач попередніх гетьманів, поста-ла дилема: чи бути простим зняряддям російського уря-ду, чи плекати надію на майбутню можливість позбути-ся царської влади. Мазепа обрав друге. Але для цього йому потрібна була надійна підтримка. Останню Мазе-па міг знайти лише серед співчуваючої йому козацької старшини. Ось чому він заходився допомагати старшині в її домаганні стати економічно незалежною верствою.

Піклувався Мазепа і про освіту нового українського панства, фундуєчи школи, бурси тощо. Не меншу увагу приділяв посиленню впливу українського духівництва. Так, він виклопотав київському митрополиту титул екзарха, побудував чимало церков в урочистому стилі, що дістав назву «Мазепиноного барокко», роздав українським монастирям багато маєтностей. Взагалі в ті часи освіта і мистецтво досягли значного розвитку. Сам Ма-зепа, за споминами сучасників, відрізнявся високою освіченістю, вмінням вести розмову з співбесідником на різні теми. «Загалом він дуже любив оздоблювати свою розмову латинськими цитатами,— писав французький дипломат Жак Балюз, що зустрічався з Мазепою у Ба-турині в 1704 році,— щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати (змагатися) з най-кращими отцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна і чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мов-чати та слухати інших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорить італійською мовою. Я розмовляв із гос-подарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молоді літа відвідав Париж і південну Францію, був навіть на прийнятті в Луврі, коли святкували Піри-нейський мир (1659). Не знаю тільки, чи в цьому твер-дженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голландські... Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у по-літиці й, у протилежність до московців, слідкує і знає, що діється у чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у жит-тю, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки»⁸.

---

⁸ Січинський В. Чужинці про Україну. С. 117—118.

Надаючи старшині маєтності (часто обходив царські обмеження такого роду і тим об'єктивно призводив до посилення феодального гніту), Мазепа разом з тим не забував і простого люду, прагнув пом'якшити його становище. Універсал 1691 року забороняв світським і духовним власникам обтяжувати селян повинностями. Тут же говорилося про заборону відбирати у простих козаків землі і обертати їх у посполитих. Власникам цей універсал наказував, щоб вони владу свою «виражали вміру, як належить за малоросійським звичаєм, не чинячи підданним різних вимислів і тягарів»⁹. В універсалі Мазепи (1701 року на скаргу жителів с. Смоляжі про завдані їм кривди з боку державця цього села веркіївського сотника Самійла Афанасійовича) читаємо: «Ми призвали означеного сотника і поручили суду нашemu генеральному розобрать діло: жалоба оказалась справедливою, за что сотника ми не похвалили, однако же не одбираемо от него того села, но приказываем, аби не больше, только два дни в тиждень, роботу ему панщиною отпраовали, а інші дні на свої оборочали потреби, і в рок по осмачки овса от робочой тварини давали, надшо жадних датков і повинностей не маєть і не повинен будет он п. сотник вимагати, под неласкою нашою» (розрядка моя.— В. Г.)¹⁰. В іншому універсалі від 1701 року гетьман сповіщав про покарання сотника с. Верхівки (під Ніжином), якого він віддав до суду за «великі і нестерпимі прикrostі», що той чинив селянам. Тут же Мазепа наказував, «аби не більше толко два дні в тиждень (селяни) роботу панщиною отпраовали»¹¹.

Отже, не слід перебільшувати кріпосницькі утиски, що побутували за часів Мазепи і які, про що твердить багато дослідників, нібито були причиною його непопулярності серед народу. Ця непопулярність пояснюється складністю ситуації, характерної для України того періоду. Гетьман вже не міг мати за своєю спиною того національного фронту, який свого часу був у Б. Хмельницького. Тут уже не йшлося про загальне покозачення населення — історичні умови змінились радикально. Тепер відбувався, хоч і повільно, зворотний процес феодалізації. Тому зрозуміло, що рядове козацтво і селянство, яке ще жило споминами про минуле, не могло

⁹ Дорошенко Д. Нарис історії України. С. 113.

¹⁰ Хрестоматія з історії Української РСР. К., 1959. Т. 1. С. 421.

¹¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. С. 113.

прийняти нових порядків. Гетьман розумів це і висунув загальнонаціональну ідею єдності України навколо мудрого стерника (стирника), тобто правителя. Замість розбрату через соціальні і політичні мотиви він у відомій думі, яку Кочубей приклав до Доносу Петру I (будемо вважати, що коли автором її був не сам Мазепа, то принаймні людина, яка поділяла його погляди), Мазепа пропонує цілу політичну програму побудови нової України:

Всі покою щиро прагнуть,
А не в еден гуж тягнуть;
Той направо, той наліво.
А ви браття: то-то диво!
Не маш любви, не маш згоди;
От Жовтої взявши Води
През незгоду всі пропали
Самі себе звоєвали!
Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І річами керувати!
На корабель поглядимо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керует,
Весь корабель управует.
Пчулка бідна матку маєт
І оное послухаєт.
Жалься, Боже, України,
Що не в купі маєт сини!
Єден живеєт із погани,
Кличет: «Сюди, отамани!
Ідім матки ратувати,
Не даймо ей погибати».
Другий ляхам за грош служить,
По Вкраїні і той тужит:
«Мати моя, старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Гди аж по Дніпр туркам дали.
Все то фортель, щоб слабїла
І аж вконець сил не міла».
Третій Москві юж голдуєт
І ей вірне услугуєт.
Той на матку нарікаєт
І недолю проклинаєт:
«Ліпше було не родити,

Нежли в таких бідах жити!
От всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руйнують,
От всіх немаш зичливости
Ані слушної учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають».

Ей, панове енерали,
Чому ж есте так оспалі?
І ви, панство полковники,
Без жадної політики
Возмите ся всі за руки,
Не допустить гіркої муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набувайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права.

Ясна річ, що з такою програмою Мазепа не міг відкрито виступати. Йому лишалося чекати слушної години, а натомість всіляко запевняти московський уряд у своїй вірності йому. А це теж не додавало гетьманові авторитету в очах тих, хто вбачав у ньому лише завязаного прислужника Москви, тим паче що московський цар Петро I всіляко підкреслював своє схвальне ставлення до діяльності Мазепи. В 1700 році цар нагородив гетьмана щойно встановленим орденом Андрія Первозванного. Він був другим після Головіна кавалером його¹². І це не єдина нагорода, яку одержав Мазепа від Петра I. Цар, незважаючи на свою підозріливість, довіряв йому. Однак це довір'я в перший-ліпший момент могло обернутись недовір'ям. Та як би не приховував Мазепа свої думки від Петра, конфлікт між ними назрівав. І причина тут не в особистих якостях Мазепи чи у деспотизмі Петра I. Протиріччя виникало із законмірностей розвитку Гетьманщини і того шляху, яким спрямовував Росію своєю внутрішньою і зовнішньою політикою Петро I. Незважаючи на досить помітне розширення феодально-кріпосницьких відносин у Гетьман-

¹² Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 16. Мазепа. СПб, 1905. С. 483.

щині наприкінці XVII — на початку XVIII століття, вона в цілому не була типовим феодальним краєм. Її економіка характеризувалась наявністю кількох укладів. Поряд з феодальними маєтками тут були і вільні козацькі та селянські господарства. Значне місце в них займала наймана праця, перевага якої перед панщиною відзначалась навіть у деяких гетьманських універсалах останньої чверті XVII століття. Найману працю широко використовували старшини, монастирі, сільське духівництво, заможні козаки й посполиті. Гетьманський універсал 1688 року рекомендував старшинам виконувати різні роботи «за грош свої наймуючи» людей, «а не вигоном панщан». У Гетьманщині, отже, не було кріпосництва в тих закоренілих формах, як це було в Росії. Наймана праця використовувалась у ремеслі, в різних промислах, з нею була пов'язана і мануфактура, що починала з'являтися у Гетьманщині. Все це свідчило про досить високий рівень буржуазних відносин.

Різниця в побуті та навіть у зовнішньому вигляді між українцями і росіянами впадала в око. «Мешканці козацької України,— писав очевидець, датський посол в Росії Юст Юль, який відвідав Україну в 1711 році,— живуть в добробуті й безжурно. Вони без мита продають і купують різні вироби (крам), займаються яким забажають ремеслом і чим хочуть промишляють. Сплачують вони тільки певний невеликий податок гетьманові»¹³ (Юль порівнює це останнє з багатьма податками росіян.— В. Г.). Зауважимо, що це писалося після подій 1708—1709 років.

На початку XVIII століття в Росії теж відбувалися важливі зміни в економічному і соціально-політичному житті, пов'язані з реформами Петра I, основна мета яких полягала в прагненні забезпечити розв'язання нагальних внутрішніх і зовнішньополітичних завдань, зокрема сприяти розвитку економіки, підвищенню доходів поміщицького господарства, розв'язанню проблеми виходу Росії в Балтійське море, зміцненню дворянської держави та її престижу на міжнародній арені, реорганізації армії і флоту.

Загальна оцінка реформ Петра I лише в останній час відійшла від тих стереотипів, котрі були нав'язані старою історіографією, а вже в більш близькі від нас часи вказівками Сталіна та його апологетами, які відновлювали дух низькопоклонства перед такими царями,

---

¹³ Січинський В. Чужинці про Україну. С. 126.

як Іван Грозний і Петро І. Кривава спадщина, залишена Іваном Грозним, лише у політичних злочинців може викликати повагу. Що ж до Петра І, то тут історики, засліплені зовнішньою мішурою його діянь, насамперед військових перемог, забували співставляти його реформи із загальнолюдським поступом.

Після Нідерландської і Англійської буржуазних революцій в Європі почав розвиватися, набираючи щораз більшої сили, економічний лад, заснований на найманій праці. У сільському господарстві, а ще більше у промисловості феодалізм поступово здавав позиції. Шведський король Карл XI ще у 80-х роках XVII століття провів так звану редукацію земель, внаслідок чого з'явилися державні маєтки, які віддавалися в аренду, а селяни звільнялись від феодальної залежності. Принагідно скажемо, що і Мазепа закликав старшин замінити панщину найманою працею.

А що ж запроваджував Петро І? На всі проблеми, що виникали у зв'язку з новими економічними процесами, Петро І відповідав посиленням кріпосництва. І не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості. Як влучно зауважив у своїй оригінальній статті А. Спунде, «зародку майбутнього Петро надає реакційну соціальну форму. Рішення безпосереднього вузькозлободеного завдання — зменшення військової слабкості Росії — забезпечується таким заходом, який протягом майже двох століть буде неминуче гальмувати зростання всього народного господарства Росії. Петро з успіхом засновує кріпосну фабрику»¹⁴. Коли промисловість на Заході штовхала феодалізм до загибелі, Петро І, створюючи кріпосну промисловість, посилював феодалізм у Росії. Своїми реформами він настільки підірвав і послабив паростки нових суспільних сил, що клас дворян більш ніж на століття виявився монополістом не лише в економіці, а й у суспільному житті країни¹⁵.

Отже, Петро І всупереч історичному прогресу заморозив розвиток передових форм економіки і взагалі всього суспільного життя, прирікши свій народ на кріпосництво. Для того щоб тримати його в послуху, про-

---

¹⁴ Спунде А. Очерки экономической истории русской буржуазии // Наука и жизнь. 1988. № 1. С. 80. О. П. Спунде (1892—1962) — російський революційний діяч, наприкінці 20-х років відійшов від політики. Автор неопублікованих «Нарисів економічної історії російської буржуазії», написаних у 1948—1951 роках. Наведена стаття є лише коротким рефератом нарисів.

¹⁵ Там само.

довжував створювати військово-бюрократичну державу з могутньою самодержавною владою, яка спиралась на кріпосницьку економіку і сильну, все зростаючу в числі армію. «За Петра I,— влучно зауважує Е. В. Анисимов,— були закладені підвалини імперської політики Росії XVIII—XIX століть, почали формуватися імперські стереотипи»¹⁶. А це означало перетворення Російської імперії в силу, яка була спрямована в зовнішній політиці на захоплення нових територій * (Петро I готував похід навіть на Індію), а у себе вдома — на придушення опору власного народу і народів, що були приєднані до Росії. Кріпосне рабство стало тим ферментом, який забарвив усі внутрішні й зовнішні структури імперії. Без розуміння цієї найбільш суттєвої сторони реформ Петра I не можна збагнути й об'єктивних причин його зіткнення з Мазепою — гетьманом країни, яка за висловом Михайла Драгоманова, творила в неймовірно важких умовах частку Європи. Тобто коли Гетьманщина (не кажучи вже про Запорожжя, яке зовсім не знало кріпацтва) повільно, можливо з певним запізненням йшла по шляху, притаманному передовим країнам Європи, то Росія внаслідок політики Петра обрала шлях, який вів до ліквідації економічних і політичних особливостей України і перетворення її на звичайну провінцію імперії. Це не міг не розуміти Мазепа, і його пізніші дії були не чим іншим, як пошуками способу відвернути від України політичну й економічну катастрофу, яка наближалась.

Ще в 1700 році почалась війна Росії зі Швецією за вихід до Балтики. Українське козацтво брало безпосередню участь в цій війні. На полях битв діяли Миргородський, Ніжинський, Полтавський, Переяславський і Лубенський полки. Перша фаза Північної війни була не на користь Росії, але вже невдовзі російські війська

---

¹⁶ Анисимов Е. В. Петр I: рождение империи // Вопр. истории. 1989. № 7. С. 20.

* Про зовнішню спрямованість політики Петра I у зв'язку з його бажанням вийти до морів К. Маркс у книзі «Викриття дипломатичної історії XVIII століття» писав: «Для системи місцевих заходів досить суходолу, для системи світової агресії необхідною стала вода. Тільки в результаті перетворення Московії із повністю континентальної країни в імперію з морськими кордонами політика могла відійти від своїх традиційних меж і знайти своє втілення в тому сміливому синтезі, який, поєднуючи загарбницькі методи монгольського раба з всесвітньо-загарбницькими тенденціями монгола-володаря, являє собою життєве джерело сучасної російської дипломатії» (Вопр. истории. 1989. № 4. С. 11).

завдали шведам значних ударів і захопили більшу частину Прибалтики. Недооцінюючи міць росіян, шведський король Карл XII кинув свої головні сили проти польського короля Августа II Сильного.

1704 року польським королем було обрано Станіслава Лещинського, прихильника шведського короля. В країні почалась війна між прибічниками Станіслава Лещинського і Августа II, з яким Петро I уклав союз. Між тим у цей час на Правобережжі проти шляхти посилювалась боротьба українських селян і козаків під проводом фастівського полковника Семена Палія. Принагідно скажемо, що один з пунктів договору Петра I з Августом II зобов'язував Росію придушувати повстання проти шляхти. Мазепа отримав наказ Петра I заарештувати Палія. Арешт популярного в Україні фастівського полковника викликав невдоволення населення. Однак у Мазепи іншого виходу не було. Хоч він і мріяв про возз'єднання правого і лівого берегів Дніпра, проте ситуація не давала надії на це саме тепер, коли Польща і Росія були в союзі.

Після арешту Палія російські й українські війська зайняли міста, які раніше утримували повстанці (Біла Церква, Бердичів, Бар, Немирів та ін.).

Влітку 1705 року 40-тисячна козацька армія під проводом Мазепи вирушила в Галичину. Українські козаки зайняли Львів і дійшли до Сандомира. Однак Карл XII, удруге розбивши війська Августа II, рушив на Литву. Литовські магнати і шляхта стали переходити на бік шведського короля і його прибічника Станіслава Лещинського. Петро I, прагнучи підтримати свого союзника Августа II, влітку 1705 року вирушив з 60-тисячним військом на Вільно. В березні 1706 року на допомогу російській армії прибув Мазепа з 14-тисячним військом. Бої йшли з перемінним успіхом, однак після того, як Карл XII уклав з Августом II сепаратний мир в Альтранштадті (при чому Август II відмовився від польської корони на користь Лещинського), становище Росії ускладнилось. Вона тепер стала віч-на-віч з Карлом XII. Петро I ухилився від генерального бою і почав відступати вглиб Росії.

Україна відчула на собі весь тягар війни Петра I з Швецією. Російські війська поводитись в Україні як на окупованій території. На будівництві Києво-Печерської фортеці російські пристави, як скаржились Мазепі полковники, «козаків палками б'ють, вуха шпагами відтинають». Полковники говорили, що «козаки, покинувши

свої хати, сінокоси і жнива, мучаться на царській службі від сонячної спеки, а там (у них вдома) великоросійські люди грабують їхні хати, розбирають і палять, жінок і дочок гвалтують, коней, худобу і всілякі пожитки забирають, старшину б'ють до смерті»¹⁷. Міргородський полковник Данило Апостол, обурений такими знущанням над українським народом, говорив Мазепі: «Очі всіх на тебе звернені, і не дай Боже тобі смерті: тоді ми опинимося в такій неволі, що і кури нас заGREBуть». А прилуцький полковник Горленко висловився так: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молим і ім'я його славимо, що Україну від ярма лядського визволив, так, навпаки, і ми й діти наші в вічні роди душу й кості твої будемо проклинати, якщо нас по смерті своїй у такій неволі покинеш»¹⁸.

Мазепа вагався відкрити свої плани. Ще раніше він вступив у таємні контакти зі Станіславом Лещинським, а через нього і з Карлом XII¹⁹. Він розумів, що війна, яку вів Карл XII з Петром I, ставить його перед вибором: йти з Петром I означало цілком перетворити Україну на звичайну російську провінцію. Тим більше, що якраз вийшов царський указ про реорганізацію козацького війська в Гетьманщині на зразок слобідських полків, які підлягали Посольському приказу в Москві. Старшина, довідавшись про це, була дуже занепокоєна. Вона на таємних радах у генерального обозного Ломиковського, а особливо у миргородського полковника Апостола, шукала шляхів захисту своїх прав. Страх перед політикою російського уряду мав цілком реальні основи. Так, у 1706 році гетьман запросив царя до себе на обід. Тут був і царський фаворит О. Меншиков. Останній після доброї чарки, нахилившись до Мазепи, сказав йому на вухо, але так, щоб почула старшина: «Гетьмане Іване Степановичу, чає уже братись за цих ворогів», натякаючи на старшину. Мазепа теж відповів йому на вухо, але так, щоб усі почули: «Ні, не час». Та Меншиков не заспокоївся: «Не може бути кращого часу як зараз, коли тут царська величність з армією». Мазепа відказав: «Небезпечно буде, не закінчивши однієї

---

¹⁷ Соловьев С. М. История России. Кн. 8. Т. 15—16. С. 216.

¹⁸ Там само.

¹⁹ За документами, наведеними І. Борщакком, переговори Мазепи з Лещинським почалися в 1703 році (Борщак І. Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами) // *Наук. збірник* за 1928 р. Т. 28, С. 80.

війни з ворогом, починати другу, внутрішню». Меншиков вів далі: «Ворогів не треба боятись і щадити. Ти вірний государеві, але треба на ділі це довести і пам'ять про себе у нащадках залишити, щоб майбутні царі знали про це і ім'я твоє славили, що один такий був вірний гетьман Іван Степанович Мазепа, який таку користь державі Російській зробив»²⁰. Однак Мазепу не спокушала слава навіки залишитись зрадником свого народу. Він обрав роль зрадника, але тільки в очах царя і російського уряду. До того ж Мазепа знав, що цар за його спиною вів переговори з відомим англійським генералом Джоном Черчіллем, герцогом Марлборо*, якому за службу обіцяв князівство на вибір: Київське, Володимирське або Сибірське²¹.

У серпні 1707 року Мазепа отримав листа від Лещинського, де той пропонував йому перейти на бік Польщі і Швеції. Що думав Мазепа, видно з його розмови з Пилипом Орликом, тоді генеральним писарем. Наступного дня після отримання Мазепою листа від Лещинського, Орлик відвідав гетьмана. Мазепа повідав йому свої тяжкі думи і вагання. «Клянусь,— сказав він,— що не для себе, а лише для вас усіх, для жінок і дітей ваших, для загальної користі матки моєї вітчизни бідної України, всього війська запорозького та народу українського, для підвищення й поширення прав і вольностей військових хочу те з допомогою Божою чинити, щоб ви як від московської, так і від шведської сторони не загинули». Сказавши це, він поцілував хрест і звернувся до Орлика, прохаючи його присягнути. Орлик присягнув, але сказав: «Якщо вікторія буде за шведами, то вельможність ваша і ми всі будемо щасливі, та коли за царем, то всі ми загинемо і народ згубимо». На це Мазепа відповів: «Яйця курицю вчать. Хіба я дурень передчасно відступити (від царя), доки не побачу крайньої негоди, коли цар не зможе не тільки України, а й держави своєї від потенції (могутності) шведської оборонити»²². Далі Мазепа розповів про те, що він, ще будучи в Галичині, просив царя, аби той, в разі коли Карл XII і Лещинський свої війська розділять і перший піде вглиб

---

²⁰ Соловьев С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 216.

* Джоң Черчілль був предком нашого сучасника Уїнстона Черчілля.

²¹ Соловьев С. М. История России. С. 161; Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. С. 556.

²² Соловьев С. М. История России. С. 218.

Росії, а другий в Україну, залишив бодай 10 тис. російського регулярного війська. Петро I, за словами Мазепи, відповів, що й десятка людей не залишить і порадив оборонятися самим²³. Останнє, по суті, знімало з Мазепи клятву вірності Петру I, який, як бачимо, міг покинути гетьмана в першу-ліпшу годину. Отже, не можна звинувачувати Мазепу в переговорах з Лещинським. На його місці так чинив би кожен політик.

Відповідь Мазепи на лист Лещинського була обережною. Він повідомляв про велику кількість російських військ в українських містах і про те, що головні військові сили царя теж неподалік від України. Крім того, Мазепа посилався на те, що сама Польща роздвоєна, а український народ, особливо на Правобережжі, навряд чи буде схильним до неї. А втім, він обіцяв ні в чому не завдавати шкоди не тільки Лещинському, а й Карлу XII. В його голові уже тоді визрівав план шведсько-українського союзу. Останнє не розходилося з традиціями української політики. У зв'язку з цим дуже доречно висловився М. С. Грушевський: «Гетьман Мазепа з своїм союзом з шведським королем проти централістичної політики Петра I був тільки вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини, і ближше ще — її традицій давнішнього союзу з Швецією в інтересах забезпечення самостійності України»²⁴.

Переговори Мазепи стали відомі не тільки Орликові. Дізнався про них і особистий ворог Мазепи генеральний суддя Василь Кочубей. Він через полтавського полковника Івана Іскру передав цареві донос на Мазепу. Складався він з 24 пунктів-звинувачень у зраді, а на додаток було прикладено, як найбільш переконливий доказ, думу Мазепи, з якою читач уже знайомий.

Кочубей звинувачував Мазепу в зв'язках з княгинею Дольською, матір'ю Вишневецьких, прибічників Станіслава Лещинського, доносив про те, що гетьман разом із старшиною читав умови Гадяцького договору²⁵, не забув він також нагадати і такі слова Мазепи, сказані

²³ Там само. С. 218.

²⁴ Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р.// ЗНТШ. 1909. Т. 92. С. 8.

²⁵ З цього приводу Кочубей запитує: «Якщо б тепер не було наміру зрадити, то навіщо читати Гадяцькі умови, укладені з ляхами?» (Солов'єв С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 229).

дружині Кочубея: «Добре почали Виговський і Брюховецький, що хотіли із неволі вибитись, та злі люди їм в тому завадили. І ми бажали б про свою майбутню цілість і вольності військові помислити, але не маємо ще й тепер засобу, особливо ж тому, що не всі наші в одномислії знаходяться»²⁶. Окремі звинувачення торкались відносин Мазепи з Січчю. «Запорожцям,— доносив Кочубей,— загрожує і застерігає, що великий государ звелить їх винищити. Коли пронеслась звістка, що запорожці, з'єднавшись з татарами, хочуть йти під слобідські міста, то гетьман сказав: «Ех такі-сякі! Коли що хотіли б робити, так би і зробили, а то тільки розголошують, ніби дражнять»²⁷.

Петро I не повірив цьому доносу. Після короткого і суто формального слідства Кочубей та Іскра були передані Мазепі, який наказав їх стратити, що і було виконано в Борщагівці під Білою Церквою.

В цей час війна між Швецією і Росією дійшла до вирішального моменту, але не можна було визначити її кінцевого результату. Дальші події змусили Мазепу прийняти остаточне рішення. Справа в тому, що Карл XII замість того, щоб іти на Москву, як він планував спочатку, несподівано для всіх, у тому числі й для Мазепи, повернув на територію України²⁸. Ця звістка приголомшила Мазепу. Він, як свідчить Пилип Орлик, вигукнув: «Який нечистий жене його (Карла XII) сюди? Він приведе мені всю московську зграю!»²⁹. Прихід Карла XII в Україну означав, що сюди буде стягнуто й основні російські військові сили. Крім того, в бою під Лісною, в Білорусії, росіяни розбили шведського генерала Левенгаупта, що значно послабило міць Карла XII. Він тепер ішов в Україну в надії на допомогу Мазепи. З свого боку, Петро I через Меншикова, який наближався до Мазепи, вимагав від останнього активнішої участі у війні з шведами. Мазепа як міг зволікав із

---

²⁶ Соловьев С. М. История России... Кн. 8. С. 15—16. С. 230.

²⁷ Там само. С. 231.

²⁸ Навіть сучасникам, наприклад авторові памфлету «Північна криза», що був надрукований в Лондоні 1716 року, такий поворот подій вважався незрозумілим. При іншому збігу обставин росіяни зазнали б поразки, пише він, «якби король шведський замість того, щоб найкоротшим шляхом вирушити на Новгород і Москву, не повернув на Україну ...» (Маркс К. Разоблачения дипломатической истории. С. 10).

²⁹ Соловьев С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 238.

приєднанням до російського війська, посилаючись на хворобу і на те, що йому треба своєю присутністю в Україні стримувати запорожців від нового повстання. Малось на увазі те, що запорожці нещодавно брали участь у повстанні донських козаків під проводом Кіндрата Булавіна (1707—1708), яке почалося в дуже складний для Петра I момент російсько-шведської війни. Спочатку це пояснення задовольняло царя і Меншикова, та вже у листопаді воно втратило сенс³⁰. Меншиков, що вже був неподалік від Мазепи, вимагав негайну зустріч для обговорення спільних дій проти шведів. До того ж, козацька старшина, що була близькою до Мазепи, вимагала від нього рішучості. Мабуть, не слід цілком погоджуватися з думкою Дмитра Дорошенка, що перехід на бік Карла XII був нав'язаний Мазепі самою старшиною³¹, однак і в цьому є частка правди. Тут слід взяти до уваги, що сам Мазепа уособлював погляди й інтереси основної групи козацької старшини, від імені якої і діяв. Інша справа, що він мусив взяти відповідальність на себе. Після важких роздумів Мазепа прийняв остаточне рішення. 4 листопада 1708 року він офіційно оголосив про свій перехід на бік шведів.

На що розраховував Мазепа, коли вирішив остаточно перейти до Карла XII? Якими були основні мотиви цього рішення? Найлегше пояснити все це просто зрадою. Але ж тоді вся історія України після 1654 року була б лише низкою зрад поганих гетьманів добрим московським царям. А таку думку пізніше висловив і Петро I, назвавши українську політику «воровством и изменою».

Тривалий час об'єктивний показ подій 1708—1709 років у нашій історіографії з певних причин був заборонений³². Кожен, хто торкався постаті Мазепи, мусив — хотів він цього чи не хотів — називати цього гетьмана

---

³⁰ Serczyk Wl. Piotr I Wielki. Ossolineum. 1973. С. 137.

³¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. С. 152.

³² Починаючи з книги Ф. Уманця «Гетьман Мазепа» (1897) українські історики стали об'єктивно оцінювати діяльність Мазепи. Велику літературу про Мазепу створено у 20-х роках ХХ століття (часи національного відродження). Після погрому історіографії в 30-х роках дослідження велась лише в Західній Україні. У 50—80-х роках в українській діаспорі вийшло чимало праць про Мазепу (О. Оглоблін, П. Феденко, Б. Крупницький, Т. Мацків, О. Субтельний та ін.), але, на жаль, вони були заборонені до останнього часу, і мало хто в Україні міг ними користуватися.

зрадником³³. У протилежному випадку зрадником назвали б дослідника. Правда і об'єктивність, що поступово повертаються і до такого далекого минулого, як епоха Петра I, починає щораз більше викривати ті зловісні міфи, які створювались офіційною наукою. А вона вправно обслуговувала тоталітарні системи, роблячи при потребі раєм і антинародну державу Петра I, і сталінсько-брежнєвський режим. Одним з таких міфів було твердження, що реформи Петра I були прогресивними не тільки для Росії, а й для України.

Питання про те, чи багато вигравав сам російський народ від того, що Петро I створив кріпосницьку імперію і на півтора століття законсервував найбільш реакційні форми суспільного життя, не може становити наукової проблеми для об'єктивного дослідника. Згадаймо вдалий афоризм відомого російського історика В. Й. Ключевського: «Держава пухла, народ хирів». Російському народові царські перетворення коштували надто дорого. Порівнюючи загальні цифри податного населення Росії за переписами 1678 і 1710 років, російський історик і політичний діяч П. М. Мілюков наводив дані, які свідчили, що населення за цей період зменшилось на п'яту частину³⁴. (Не дивно, що Петра I так любив Сталін, «прогресивна» діяльність якого ще дорожче коштувала народові).

Казати, що реформи Петра I були прогресивні для України, це ще більша наруга над правдою. Вся наступна історія України протестує проти цього. Отже, при розгляді подій 1708—1709 років слід виходити не з того, що було вигідно Петру I під час так званої зради Мазепи, а з того, що відповідало національним інтересам України в її боротьбі за існування, на яке зазіхав Петро I, проводячи політику імперського колоніалізму.

Не слід також при розгляді трагічної постаті українського гетьмана перебільшувати неприязнь чи навіть ненависть до нього простого народу. Це прикро і несправедливо. Ця неприязнь багато в чому стала наслідком антимазепинської пропаганди Петра I і церкви, яка з

³³ Статтею Василя Марочкіна в 1989 році (Гірка чаша Івана Мазепи // Україна. 1989. № 2; його ж: Іван Мазепа: правда і вигадки (полемічні нотатки). Там же. 1990. № 6. В цьому ж номері цікаві міркування Михайла Брайчевського) повернуто можливість правдиво висвітлювати постать Мазепи в нашій науці.

³⁴ М и л ю к о в П. М. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII ст. и реформы Петра Великого. СПб, 1892. С. 201—202.

царського примусу піддала Мазепу анафемі³⁵. Ті, хто ще вчора прославляв гетьмана, після його переходу до шведів уже, навпаки,—проклинав. Це особливо характерно для частини старшин, яка до того співчувала йому і мала розділити з ним відповідальність за перехід на сторону шведів. Так по тому ставилося до Мазепи й духівництво. Наскільки щирими були прокляття на адресу Мазепи, важко судити, однак зрозуміло, що вони спричинилися обставинами. Зважимо насамперед на той факт, що після приходу в Україну московського війська цар учинив проти прихильників Мазепи нечуваний доти терор.

Та й серед духівництва не всі одразу зайняли ворожу до Мазепи позицію. Про Феофана Прокоповича, наприклад, і про загальний настрій українського духівництва в Києві князь Дмитро Голицин у листі (15 лютого 1709) до канцлера Головкина писав: «Усі від нас стороняться, в усьому Києві знайшов я тільки одного чоловіка, а саме із Братського монастиря префекта (Прокоповича.— В. Г.), що до нас прихильний»³⁶. Прокопович у пролозі до своєї трагікомедії «Володимир» (1705) називав Мазепу «ясновельможним паном», «покровителем наук і церкви», а вже через чотири роки атестує його, як «найлютішого за всіх звірів раба», що захотів «угризти руку, його ж на таку високу гідність піднісшу»³⁷. Якщо представник культурної еліти так швидко переорієнтувався, то що ж казати про поспільство, яке взагалі не знало планів Мазепи!

На що ж розраховував Мазепа, вирішивши приєднатись до армії Карла XII? По-перше, як уже відомо, він не чекав, що шведи несподівано повернуть в Україну. Тому в нього не вистачило часу реалізувати якийсь раніше заготовлений план. По-друге, він сподівався на могутню шведську армію, однак шведському королеві після поразки під Лісною самому потрібна була допомо-

---

³⁵ Зважмо на те, що архів Мазепи згорів у Батурині, і ми можемо користуватися здебільшого лише документами з російських архівів, які його виставляють як вірного слугу царя, а потім — як підступного зрадника. Відсутність батуринського архіву позбавляє нас можливості краще пізнати його соціальну політику. Тому велике значення набувають праці українських істориків діаспори. Т. Мацківа і О. Субтельного, які подають значний масив документів західноєвропейських архівів.

³⁶ Соловьев С. М. История России. (Кн. 8. Т. 15—16. С. 268.

³⁷ Хрестоматія давньої української літератури (доби феодалізму). К., 1952. С. 308.

га Мазепи³⁸. Документи, які знайшов у Франції І. Борщак, свідчать, що ні шведський король, ні Станіслав Лещинський не знали справжньої ситуації в Україні і масштабів тої військової сили, яка була в руках Мазепи. 22 листопада Лещинський писав Людовіку XIV у Версаль: «Останні відомості, що ми мали з армії шведського короля, свідчать, що король перебуває на Україні, де має все в достатку. Мазепа прибув з усією старшиною до головної шведської королівської квартири, визнав його зверхність і запропонував 100 000 козаків (розрядка моя — *В. Г.*), готових битись із московитами. Ось найдокладніший вигляд московських справ, якого можна було ждати і над яким працюю я з Мазепою вже від п'яти років. Нині шведський король зможе продиктувати мир своєму ворогові. Загальний мир на півночі вже не за горами»³⁹. Все насправді було не так. Мазепа зміг привести до Карла XII лише 5 тис. козаків. Так у чому ж справа? Може Лещинський навмисно хотів дезорієнтувати Людовіка XIV, прагнучи уявною обізнаністю підняти свій авторитет в його очах? Та все ж здається, що Лещинський не знав справжньої ситуації і подав невірну інформацію французькому королю. Як і раніше шведському. Чи не його інформація вплинула на плани Карла XII, коли той повернув на Україну?

Про те, що Карл XII, спираючись на інформацію Лещинського, сподівався дістати таку потрібну йому допомогу від Мазепи, свідчить і такий лист надзвичайного французького посла барона Безенваля при Карлі XII міністру закордонних справ Франції де-Торсі. Зауважимо, що Безенваль отримував інформацію від французьких агентів у Польщі. Лист був написаний 28 листопада 1708 року. Безенваль повідомляв: «Я мав певні відомості зі Шклова (поблизу Могильова), що шведська армія вже на Україні і що кілька козацьких полків перейшли до шведів. Лист із Вільно підтверджує цю новину. Мені саме пишуть, що сам гетьман Мазепа перебуває в головній шведській квартирі. На мій погляд, це ще захутко і я поінформуюсь при тутешньому (польському) дворі, що повинен бути в курсі цих справ. Коли б це було все правдою, маємо дуже важливий факт. Скажу прямо, коли українська нація не підтримає шведського короля, я не бачу жодної для нього можливості

³⁸ Феденко П. Гетьман Іван Мазепа в советській історіографії. Мюнхен. 1960. С. 15.

³⁹ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія. С. 80.

закінчити щасливо війну. Україна дуже багата на різного роду запаси; населення майже все озброєне і звикле до війни, до московитів ставиться вороже. Я певен, що всі ці факти, а також поразка генерала Лавенгаупта спонукали короля так прихильно поставитись до населення на Україні»⁴⁰.

Цей лист ще раз підтверджує припущення, що Карл XII був дезінформований польським двором Станіслава Лещинського. Замість очікуваної підтримки Карл дістав одне розчарування. Але ще більше був розчарований Мазепа, коли побачив замість могутньої військової сили поріділі в боях і стомлені шведські когорти⁴¹.

З'єднавшись із шведами біля села Орлівки, Мазепа разом з ними поспішив до своєї столиці Батурина. Прагнучи зібрати біля себе якнайбільше війська, він послав листи старшині, закликаючи її приєднатися до нього. В них гетьман дає повну характеристику планам російського царя. Читаючи ці листи, приходиш такого висновку: навіть якби Мазепа не перейшов до шведів, долю України вже заздалегідь вирішив цар і його слуги. Але привід для неймовірної жорстокості було знайдено. В листі до полковника стародубського Івана Скоропадського Мазепа писав: «Ворожа нам влада московська від злоби до нас вирішила знищити всі наші останні права і вольності, і тепер вона це робить, все це ясно з того, що без усякої поважної причини вона почала прибирати до своїх рук українські міста, виганяючи з них наших людей, вкрай зубожілих і поневолених, а ці міста військами своїми заповнює ... Ми про злодійські наміри царя не тільки від приятелів мали секретні відомості, а й самі цілком із ясних ознак довідалися; нас, гетьмана, старшину, полковників і все військо хотів захопити в свою тиранську неволю, ім'я війська зовсім знищити,

---

⁴⁰ Там само. С. 81.

⁴¹ Повертаючись до причин, які привели Карла XII в Україну, можливо має рацію Т. Мацків, який пише: «Шведський король був примушений звернути на Україну попросту тому, що шведській армії загрожував голод: російська армія, відступаючи, застосувала тактику повного знищення. Похід шведського короля міг би мати успіх, якби, за словами деяких шведських учасників, шведські генерали виконали своєчасно бойові завдання. Однією чи не найбільшою помилкою було те, що шведський король, недооцінивши можливостей царя, вірив у своє воєнне щастя та був переконаний, що російська армія не відважиться ставити поважного опору шведам» (Мацків Т. Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах 1687—1709. С. 166).

козаків перетворити на драгунів і солдатів, народ поневолити собі на віки». Повідомивши про наміри царя, Мазепа пише: «Тому-то ми, гетьман, із загальної згоди панів генеральної старшини, полковників і всього війська, передалися під непереможну протекцію найяснішого шведського короля ... в тій надії, що його шведська величність вітчизну нашу і військо непереможною своєю зброєю захистить від московського тиранського іга, і не тільки вольність і права наші збереже, а й поширить...»⁴². Далі Мазепа пропонує Скоропадському поспішати з військом до Батурина. Та Скоропадський, хоч і був одноступцем Мазепи, виступити на його боці не міг, бо російські війська вступили у Стародуб і він мусив приєднатися до них. Це був ще один удар по планах гетьмана.

Російський цар, довідавшись про перехід до шведів Мазепи, впав у страшну лють. Не гаючи часу, він вирішив зігнати злість на столиці гетьмана Батурині. Туди з військом направив Меншикова. Батурин був добре укріплений і мав близько 10 тис. війська під орудою полковника Чечеля і гарматного осавула Кенігсека, за походженням німця. Штурм захисники відбили, та серед них знайшовся зрадник, полковий старшина Ніс, який показав росіянам таємний підземний хід. Через нього нападники й увірвалися в місто. Почалася страшна різня. Все населення Батурина поголовно знищили, навіть жінок і дітей. Козаків, що потрапили у полон живими, по-варварськи замучили, а їхні змордовані тіла прив'язали до дощок і кинули в Сейм, щоб плили і лякали тих, хто думав перебігти до Мазепи. Сучасники з жахом писали про знищення Батурина: «Те місто, в якому 10 000 президії було, із тих кілька життя врятували, а інші в штурмі пропали. І те місто все потім спалене і зруйноване, і надалі будь-якому поселенню бути тут заказано»⁴³. Народна пісня згадує про це:

А в городі Батурині мужиків та жінок

У пень сікли та рубали,

Церкви палили, святі ікони

Під ноги топтали.

Помстившись на батуринцях, Меншиков відступив, бо до міста наближався Мазепа зі шведами.

⁴² Соловьев С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 246—247.

⁴³ Грушевський М. Глухів і Лебедин // ЗНТШ. 1909. Т. 92. С. 26.

Дії Петра I були блискавичними. Поєднуючи обіцянки з терором, він домогся того, що народ, заляканий і обдурений, не маючи справжньої інформації про наміри Мазепи, залишився в цілому пасивним.

Вже наступного дня після отримання звістки про перехід Мазепи до шведів Петро I звернувся з маніфестом до українського народу. В цьому, просякнутому відвертою брехнею і демагогією, документі він, підступно граючи на антипольських настроях українців, оголошував: Мазепа хоче повернути Україну під владу Польщі, а православні церкви передати уніатам. Вдаючи з себе батька народу, Петро I обіцяв боронити його права, тут же заявляючи, що Мазепа без відома Москви наклав на народ для свого особистого збагачення великі побори і тяготи, і що він (Петро I), довідавшись про це, велів «ції тяготи нині з малоросійського народу зняти»⁴⁴.

У маніфесті також наказувалось старшині негайно з'явитися у Глухів для обрання нового гетьмана.

За наказом царя до Глухова з'їхалась частина старшини. Гетьманом обрали стародубського полковника Івана Скоропадського. Був кандидатом на гетьмана і чернігівський полковник Полуботок, але Петро I відвів його словами: «Полуботок дуже хитрий, з нього може вийти другий Мазепа. Нехай краще оберуть Скоропадського»⁴⁵. Ця фраза кидає світло на те, якою насправді була свобода вибору.

Після обрання гетьманом Скоропадського Петро I нагородив вірних йому старшин: наказні полковники одержали звання повних полковників, роздані були жалувані грамоти на землі і села. Іван Ніс за здачу Батурина отримав Прилуцьке полковництво. Багато маєностей одержав Полуботок. Разом із старшиною щедрі подарунки за рахунок конфіскованих у мазепівців маєтків дісталися царським генералам і міністрам: Меншикову, Головкіну, Долгорукову, Шафірову, Шереметьєву⁴⁶. Крім того, цар обіцяв простити всіх, хто протягом місяця покине Мазепу і прилучиться до російського війська. Це останнє дало результат. Одними із перших від Мазепи до Петра перебігли Данило Апостол і Гнат Галаган. Цар продовжував жорстоко карати тих україн-

---

⁴⁴ Соловьев С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 245.

⁴⁵ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. С. 642.

⁴⁶ Дорошенко Д. Нариси з історії України. Т. 2. С. 160.

ців, яких підозрювали в симпатіях до Мазепи. В містечку Лебедині, куди перенесена була ставка царя з Глухова, наприкінці 1708 року засідав спеціальний суд. Автор «Історії Русів» писав, що «багато старшин і козаків, запідозрених у прихильності до Мазепи (тому, що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана), вишукувано по домах і віддано на різні тортури: їх колували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати і рубати голови. Тортурами примушували до того, що люди самі признавали себе винними, а потім уже їх карали смертю». Загибло, за підрахунками цього ж хроніста, близько 900 чоловік. «Число се може бути прибільшене,— пише він,— але судячи з кладовища, відлученого від християнського і відомого під назвою «Гетьманців», треба думати, що закопано їх тут чимало⁴⁷.

Однак повернемося до Мазепи. Прибувши до Батурина, він побачив руїну. Це був для нього великий удар. Тут загинули вірні йому козаки і населення, пограбовано було військовий запас. Все це і ті події, що сталися після Глухова, перекреслили його надії зібрати під своїм проводом усе козацьке військо. Останнім сподіванням для Мазепи лишалось Запорозжя. Залучити запорожців на свій бік було для гетьмана нелегкою справою. Відносини між ним і Запорозжям давно ускладнилися. Демократичне запорозьке товариство не могло співчувати гетьману, який тісно був пов'язаний з феодалними колами Гетьманщини і Росії. До того ж Мазепа не раз скаржився на запорожців російському урядові, обвинувачуючи їх у сваволі, в зв'язках з кримськими татарами тощо. Особливо Мазепу тоді турбувало, що Запорозжя вносить елементи дестабілізації в Гетьманщині, підбурюючи людей проти різних утисків. «Не такі страшні вони запорожці,— писав гетьман адміралу Головіну,— їх не так багато числом, і не такі страшні зв'язки з ними кримського хана, але постійно думати треба, що ледве не вся Україна тим же запорозьким духом дихає, бо звичайним є, що народ посполитий сваволлю любить, і всякий, хто під владою перебуває, не бажає її над собою мати»⁴⁸. Цими словами Мазепа виказав те, про що писав і в своїй думі:

⁴⁷ Історія Русів. С. 269; див.: Ефименко П. Могила гетьманцев в г. Лебедине // Киевская старина. 1884. Апрель. С. 693—695.

⁴⁸ Соловьев С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 122—123.

Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати...

Запорожці бачили в Мазепі вірного провідника царської політики, яка дедалі більше виказувала свої ворожі наміри щодо Запорожжя. Так, незважаючи на те, що запорожці досить значно послужилися російському уряду в Азовських походах 1695—1696 років, з кінця 90-х Петро I повів наступ на вільні запорозькі землі. Особливо дратувало запорожців те, що уряд почав будувати фортеці поблизу Запорожжя на Дніпрі і по річці Самарі⁴⁹. Одразу ж почалися зіткнення з російським воеводою, який перебував у фортеці Кам'яний Затон. На початку 1704 року тільки-но знову обраний кошовим Кость Гордієнко заявив царському посланцю: «Кам'янозатонський воевода Шеншин чинить нам всілякі неприємності, коней відбирає, мене і все поспільство лає і називає своїми підданими, загрожує, говорячи, нібито солдати, тікаючи з Кам'яного Затону, живуть у нас, в Січі. Але у нас в Січі таких збіглих солдатів нема, а хоч би і були, то у нас здавна такий звичай: хто прийде, того й приймаємо, і хто захоче, той і живе у нас». Далі Гордієнко застерігав: «Якщо воевода і надалі так буде робити, то нам вже терпіти не можна більше, аби від його злих вчинків не стало якогось заворушення, яке може охопити і всю північ; не підняти б цим і всю Україну»⁵⁰.

Отже, коли кошовий Гордієнко із запорожцями отримав від Мазепи звістку про те, що останній перейшов до шведів, подиву їхньому не було меж. Порадившись, вони вирішили підтримати Мазепу. В листі до нього вони просили прислати гетьманських і королівських уповноважених, щоб домовитися про спільні дії. Крім того, вони прохали військової допомоги для зруйнування російської фортеці при Кам'яному Затоні. Після цього запорожці обіцяли прийти на допомогу Мазепі і шведському королю⁵¹.

Петро I теж розумів значення Запорожжя як сили, що мала велике стратегічне значення. Він негайно послав запорожцям грамоту, в якій намагався схилити їх на свій бік. Разом з грамотою цар послав на Січ грошові подарунки: на військо 12 тис. карбованців, 500 червінців кошовому, 2 тис. карбованців старшині. Запорож-

⁴⁹ Там само. С. 123.

⁵⁰ Там само. С. 124.

⁵¹ Яворницький Дмитро. Історія запорозьких козаків // Жовтень. 1989. № 6. С. 84; Солов'єв С. М. История России... Т. 15—16. С. 265.

ці прийняли царських посланців без найменшої поваги. В листі-відповіді вони вимагали від царя відмовитися від російських фортець на Запорозжжі, тобто висували умови, яких цар прийняти не бажав. Крім того, запорожці затримали в Січі бунчужного товариша Черняка, посланого Скоропадським до кримського хана з відомостями про вибори нового гетьмана. Його на раді кошовий Гордієнко побив мало не до смерті і відіслав до Мазепи⁵².

Довідавшись про це, Петро I в листі до Меншикова (18 лютого 1709) наказує укріпити фортецю Кам'яний Затон і зробити все можливе для перевиборів кошового. На таке цар радить грошей не жаліти, «хоча б не мале щось дати»⁵³. Крім того, на Січ було відправлено козаків з числа колишніх кошових, щоб ті оголосили на раді і по всіх куренях, що Гордієнко і суддя присягнули Мазепі за гроші. Вирішено було використати для агітації проти Мазепи ще й відомого фастівського полковника Семена Палія. Князь Долгорукий, що першим подав цареві ідею про необхідність звільнення Палія, переконливо доводив, що той «серед таких легковажних (козаків — В. Г.) має любов і великий кредит»⁵⁴.

Проте запорожці зі своїм кошовим Гордієнком приєдналися до Мазепи. 11 березня кошовий із запорожцями з'явився біля Переволочної, де вступив у контакт з полковником Настуляєм і місцевими козаками. 13 березня на скликаній тут раді зачитали листи Мазепи. Гетьман писав про жорстоке поводження російських військ з населенням і висловлював побоювання, що цар хоче вислати українців за Волгу*. Після цього пролунали вигуки: «Бути нам з Мазепою»⁵⁵.

Розгромивши загони російських військ під Кобеляками і Царичанкою, кошовий із запорожцями пішов на Диканьку, де на той час перебував Мазепа⁵⁶. Зустріч їх мала урочистий характер: кошовий на честь гетьмана схилив бунчук і висловив подяку за те, що той допомагає козацтву визволитись з-під влади царя. У відповідь

⁵² Соловьев С. М. История России. Кн. 8. Т. 15—16. С. 265.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. С. 668.

* Характерно, що Сталін, як згадував на XX з'їзді КПРС М. С. Хрущов, маніакально підозрюючи українців у зраді, теж носився з думкою заслати їх у Сибір.

⁵⁵ Соловьев С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 266.

⁵⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. С. 85.

Мазепа пояснював свій перехід до шведів: «Бог мені свідок, що віддаючись до рук шведського короля, я зробив це не з легковажності і не з приватних вигід для себе, а з любові до вітчизни. У мене немає ні жінки, ні дітей. Я міг би віддалитись у Польщу або будь-куди і спокійно провести там останок днів мого життя; але, керуючи стільки часу Україною з піклуванням і вірністю, наскільки було у мене здібностей, я за обов'язком честі і сердечної любові не можу, склавши руки, покинуть цей край на сваволю несправедливого гнобителя. Мені цілком відомо, цар має намір переселити нас усіх в інший край, а вас, запорожців, обернути на драгунів і ваші житла розорити вщент. Якщо ви, запорожці, ще зберегли свою свободу, то цим зобов'язані лише мені, Мазепі. Коли б царський задум збувся, ви всі були б пов'язані, закуті і відправлені до Сибіру». На закінчення Мазепа проголосив: «Будьмо заодно, запорожці! Я присягну вам, а ви з свого боку присягніть мені в незмінній вірності і дружбі»⁵⁷.

Приєднання запорожців до Мазепи було, за словами О. Оглобліна, «справжнім тріумфом політики Мазепи». Хоч хай і на короткий час під його рукою об'єднались Лівобережжя, Правобережжя і Запорожжя. «Особливо приєднання останнього,— справедливо зауважує Т. Мацків,— мало велике значення, бо відкривало й забезпечувало безпосередній зв'язок з Туреччиною та Кримом»⁵⁸.

Назавтра Гордієнко був у шведського короля. Цікаво, що кошовий привітав його латинською мовою. Між шведами і запорожцями було укладено договір. Карл XII зобов'язувався гарантувати Запорожжю його права і свободи, а також не укладати з царем договору, за яким Україна знов би підпадала під владу Росії. Інші пункти торкались взаємовідносин шведського війська з українським населенням⁵⁹.

Шведський очевидець та офіційний історіограф Георг Нордберг у своєму щоденнику записав, що на прохання гетьмана Карл XII письмово підтвердив, що він «бере Мазепу й Гордієнка зі всім військом під свою опіку та зобов'язується не підписувати договору або перемир'я без їхньої участі. Ніякий договір не може бути підписа-

---

⁵⁷ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. С. 672.

⁵⁸ Мацків Т. Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах 1687—1709. С. 66.

⁵⁹ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. С. 674.

ний, у якому не зазначено, що Україна й запорожці вільні від московської зверхності і що вольності будуть назавжди забезпечені»⁶⁰.

Домагання царя, щоб було обрано нового кошового, призвели до того, що в Січі за відсутності Гордієнка кошовим став Сорочинський, про якого Петро в листі сказав: «Він добра людина, я його сам знаю»⁶¹. Але й ця «добра людина» не захотіла спілкуватися з царем і, як пише Микола Костомаров, «хвалений Петро Сорочинський передався на бік Мазепи і за його дорученням поїхав особисто до Криму просити у хана допомоги проти москалів»⁶².

Цар від люті шаленів. Наприкінці квітня він послав на Запорожжя своє військо з полковником Яковлевим. Спускаючись по Дніпру, той напав на містечко Калеберду, спалив його, а жителів, які не встигли утекти, перебив. Далі була Переволочна, яку обороняло менше 1000 запорожців і близько 2000 місцевих жителів. Сили були нерівні, і захисники не вистояли. Оборону росіяни прорвали й, увірвавшись у Переволочну, вчинили страшну різанину. Вбивали всіх, не жалюючи ні жінок, ні дітей, ні старих людей. Спалили всі будівлі, млини на річці, а також судна на Дніпрі біля переправи⁶³.

14 травня царські війська, яким прийшов на допомогу з компанійським полком і драгунами Гнат Галаган, вдерлися у Січ. Тут тоді було небагато козаків. Більшість запорожців потай втекли на човнах через протоки⁶⁴. Однак ті, хто залишився, завзято чинили опір ворогові⁶⁵. Не обійшлося і без огидного обману. Полковник Галаган, колишній запорожець і навіть колишній кошовий, вийшовши вперед, вигукнув «Кидайте зброю! Здавайтеся, всім буде помилування!» Потроху запорожці стали складати зброю. Царські війська цього тільки й чекали. Вони кинулися на козаків, які обеззброїли себе, і докінчили різанину. В полон було взято близько 300 запорожців, серед яких були і старшини коша. Яковлев наказав одних закувати в кайдани, а інших стратити. Кошовий Стефаненко розповідав пізніше в

⁶⁰ Мацків Т. Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах 1687—1709. С. 158.

⁶¹ Солов'єв С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 267.

⁶² Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. С. 675.

⁶³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. С. 87.

⁶⁴ Там само. С. 88.

⁶⁵ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. С. 682.

лісті до гетьмана Скоропадського про дику жорстокість царського війська: «Тее вчинилося в нас у Січі, де по присязі Кгалогановій і московській товариству нашому голови луплено, шию до плахи рубано, вішано та інші тиранські смерті задавано, а надто що і в поганстві за древніх мучителів не поводилося мертвих з гробів багатьох не тільки товариства, а й чернеців відкопувано, голови їм утинано, шкури луплено і вішано»⁶⁶. Не обминули завойовники навіть могили славного кошового отамана Івана Сірка, розривши її і сплюндрувавши⁶⁷. Російські вояки захопили в Січі 36 гармат, 4 мортири, 12 гаківниць та іншу зброю, а також 13 прапорів, військові літаври тощо. Січові укріплення зруйнували вщент. Чортомлицька (інакше Базавлуцька, або Стара) Січ перестала існувати. Потім російські війська спустилися вниз по Дніпру і стали страчувати навіть тих козаків, які були на промислах і не брали участі в подіях. Запорозькі землі приписали до Миргородського полку, і «зостало Запорье пусто».

Отримавши звістку від Меншикова про знищення Січі, цар з радістю йому відповів: «Цього дня (23 травня.— В. Г.) отримали ми від вас листа про зруйнування проклятого місця, яке корінь злу і надія ворогові була»⁶⁸. Зруйнування Січі, як і батуринська трагедія, глибоко вразило український народ. Цар ще раз показав свою жорстокість до тих, хто не скорявся його волі. Терор щодо запорожців зменшив кількість прихильників Мазепи і шведського короля, військові сили якого були вкрай послаблені частими сутичками з російським військом і незвичайним морозом зими 1708—1709 років. З іншого боку, терор негативно вплинув на тих бажаних союзників, які за інших умов могли б підтримати Карла XII і Мазепу. Хан Девлет-Гірей, хоч і висловлював своє бажання воювати з Росією, однак відмовився з'єднатися з силами шведського короля⁶⁹. Зникла надія отримати допомогу від донських козаків. Туреччина, яку негайно ж повідомили про зруйнування Січі, почала ще більше вагатися в питанні про укладення союзу зі Швецією⁷⁰.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Серєда С. Зневажена святиня // Пам'ятки України. 1990. № 1. С. 16.

⁶⁸ Соловьев С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 268.

⁶⁹ Subtelny Orest. The Mazepist: Ukrainian Separation in the Early Eighteenth Century N.-Y. 1981. С. 51.

⁷⁰ Там само.

В цих складних для Карла XII і Мазепи умовах 27 червня 1709 року відбулась Полтавська битва, що закінчилася повною поразкою шведської армії. Власне відтоді царизм уже не відчував якихось перепон для перетворення Росії в імперію. Водночас були перекреслені плани Мазепи.

Після Полтави залишки шведської армії відступили до Дніпра. Якійсь частині шведів з Карлом XII і Мазепою пощастило переправитися через річку. Головну роль у цьому відіграли запорожці, які по суті врятували короля від полону, бо кіннота Меншикова була вже близько. Другу частину (13 тис. шведів і близько 3 тис. запорожців) оточили російські війська. Запорожці знали, що їх чекає мученицька смерть, тому боролися до кінця. В полон потрапило лише 220 запорожців⁷¹, решта вирішили за краще кинутись у річку. Мало хто доплив до протилежного берега. Шведські війська капітулювали.

Не знаючи ще про капітуляцію більшої частини своєї армії, Карл XII, переслідований російською кіннотою, 7 липня перейшов кордон Туреччини біля Очакова⁷². Порта погодилась дати йому притулок у Бендерах, де перебував сераскир (турецький губернатор).

Цар через свого посла в Туреччині Толстого вимагав від султана видачі Мазепи. Великому муфтію давали 300 тис. талерів за це, але той відмовився. Тоді цар звернувся до Карла XII з пропозицією укласти мир, якщо шведський король віддасть Інгрію, Карелію, Естляндію і Ліфляндію, визнає Августа польським королем і видасть Мазепу. Карл XII відкинув ці умови, підкресливши особливу гідність вимоги видати Мазепу⁷³.

Недовго довелося прожити старому гетьману в Бендерах. Нещастя, яке звалилося на Україну, він не міг пережити. 22 серпня 1709 року його не стало. Мазепу було поховано у православному монастирі в Галаці (Румунія).

Так закінчив своє життя гетьман Мазепа, чия трагічна доля справила велике враження на сучасників і на дальші покоління. Попри всі намагання царського уряду проголосити Мазепу зрадником і назавжди зганьбити його ім'я, він назавжди залишився в пам'яті народу і буде вічно жити серед інших борців за свободу України.

⁷¹ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. С. 705.

⁷² Там само. С. 710.

⁷³ Там само.

Увага до нього в наш час, у період нової хвилі українського відродження, є свідченням поваги народу до його історичних заслуг перед нацією. В боротьбі з тиранською владою Петра I моральна перемога залишилась за Мазепою. Епітафією на його могилі могли б бути слова сучасника, французького дипломата Бонака: «Ніколи не було на Україні людини, рівної Мазепі в повазі та багатствах. З цього боку він був вищий за багатьох володарів, а ще більше відрізнявся якостями свого розуму... Але Мазепині багатства потрапили в руки, про які ніколи він не мріяв, надію його принижено, і нічого не залишилось від гетьмана, крім мужності й нещастя, що сталися з ним тільки через те, що бажав бачити свою націю вільною»⁷⁴.

Після смерті Мазепи генеральна старшина і запорожці з кошовим Гордієнком обрали новим гетьманом Пилипа Орлика*. Між Орликом і його виборцями було укладено договір, який дістав назву Орликовської конституції (Конституція в Бендерах). Цей документ можна назвати вершиною державницької думки козацької старшини, справжньою конституцією майбутньої незалежної української держави. В розробці її брали участь крім Орлика його однопумці з числа тієї старшини, яка пішла з Мазепою: генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний бунчужний Федір Миревич, генеральний осавул Григорій Герцик, прилуцький полковник Дмитро Горленко, старшини Довгополенко, Нахимовський, Третяк та ін.

Конституція починалася з огляду історії України, боротьби її з Польщею, яка закінчилася тим, що Б. Хмельницький із Запорозьким військом і українським народом піддався «добровільно під самодержавну руку великих государів», сподіваючись, що «Московська держава, яка з нами єдиновірна, дотримає обов'язків

---

⁷⁴ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія. С. 88.

* Пилип Орлик народився в Білорусії в 1672 році і походив з чеського шляхетського роду. Навчався в Києво-Могилянській академії, служив спочатку в Києві, потім у полтавському полку і, нарешті, в генеральній канцелярії. 1702 року його призначено генеральним писарем і з того часу він став найближчим другом і однопумцем гетьмана Мазепи. Після смерті Мазепи, вже будучи гетьманом, Орлик намагався продовжувати боротьбу проти російського уряду, робив спроби залучити до цього Туреччину, Польщу і Швецію. Помер 1742 року в Яссах. Залишив по собі дуже цінний щоденник «Діярій гетьмана Пилипа Орлика» (опрацював до друку Ян із Токар Токаржевський-Карашевич. Варшава, 1936 та інші випуски).

своїх у договорах та статтях, відбитих та присягою стверджених». Однак після смерті Б. Хмельницького, продовжують автори Конституції, «Московська держава численними вишуканими способами намагалась надтвердити і до решти зруйнувати військові права та вольності, які сама ж потвердила, і на народ вільний козацький, якого вона ніколи не завойовувала, накласти невільне ярмо». Далі в Конституції пояснюється, чому Мазепа, повставши проти московського царя, з'єднався зі шведами, союз з якими є продовженням політики Б. Хмельницького, котрий такий же союз мав з Карлом X, дідом теперішнього шведського короля. Військові поразки і смерть Мазепи не перекреслили планів дальшої боротьби за свободу України, і для реалізації цього, читаємо в Конституції, було обрано нового гетьмана в особі Пилипа Орлика — «достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час той гетьманський уряд двигати, управляти...». Нарешті йшлося про гарантії дотримання пунктів Конституції як самим Орликом, так і наступними гетьманами.

У першому пункті зазначалося, що в Україні повинна панувати православна церква, яка має залежати не від московського патріархату, а від константинопольського. Творці Конституції добре розуміли, чому вище духівництво зрадило Мазепу, хоч той свого часу всіляко підтримував його. Як ми знаємо, саме Феофан Прокопович підготував «теоретичні основи російської імперії»⁷⁵. В наступному пункті йшлося про кордони з Польщею і Росією. Далі — про відносини з кримським ханом. В окремому пункті Конституція обмежувала «гетьманське самодержавство». Тут говорилося, що гетьман не може самочинно призначати на посади — всі вони повинні стати виборними; він також не має права нікого судити, бо всі судові справи мають передаватися в генеральний суд. Збільшувалось значення генеральної ради при гетьмані, і вона повинна була скликатися тричі на рік. У генеральній раді мали брати участь генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною і сотники, а також виборні від полків радники і представники Запорозького війська. Без постанови генеральної ради гетьман мав право розглядати лише поточні справи та й то з участю генеральної старшини. В Конституції зазначалось, що гетьман мусить пильнувати за

---

⁷⁵ Мацків Т. Гетьман Іван Мазепа в західно-європейських джерелах 1687—1709. С. 15.

тим, щоб ані полковники, ані інша старшина не чинили утисків простому народові. Мали бути скасовані всі тягарі, накладені на селянство і рядове козацтво, заборонялося ставити військо на постій у селян, брати у них підводи тощо. Скасовувались державні монополії, оренди, відкупи, ярмаркові податки — все те, що було не нависне посполитому населенню. «Взагалі, ціла Конституція, — доречно зауважує Дмитро Дорошенко, — перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найінтересніших пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі»⁷⁶.

Окреме місце в Конституції займало запорозьке питання. Так, тут зазначалося, що всі російські фортеці на Запорозжжі мають бути зруйновані. До Запорозького війська відходили міста Трахтимирів, Калеберда і Переволочна з перевозами; йому ж віддавався весь Дніпро з притоками від Переволочної аж до Очакова. Конституція 1710 року свідчить, що краща частина старшини зрозуміла причини своєї поразки в боротьбі з Петром I, побачила, що без підтримки широких верств народу, без запорожців не можна сподіватися на остаточне визволення.

Навесні 1711 року Орлик з вірними йому козаками, з польським відділом Йосифа Потоцького і татарськими загонами спробував відновити військові дії проти Москви. Спершу військова вдача була на його боці, до нього приєднувались правобережні козацькі полки, втікачі з Лівобережжя. В ході боїв вдалося розбити послане Скоропадським проти Орлика військо на чолі з генеральним осавулом Бутовичем. Дійшовши до Білої Церкви, Орлик зупинився. Брак артилерії не дав йому змоги взяти цю добре укріплену фортецю. До того ж населення Правобережжя, яке на початку походу зустрічало його з радістю, тепер відсахнулось. Причиною цього було, як це часто повторювалось в історії України, варварське поводження з населенням його союзників татар. Усе, чого домігся Орлик, насамперед симпатії народу до своєї акції, було втрачене через татар.

Влітку того ж року Петро I оголосив Туреччині війну і вирушив з армією на Правобережжя, жорстоко караючи по дорозі населення, яке раніше піддалося Орлику. Смерть і руїна знову запанували на Правобережжі. Але цей похід закінчився для Петра I не так, як він сподівався. В Бесарабії, на берегах Прута, його військо ото-

---

⁷⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України. С. 164.

чили турки. На царя чекали ганебна капітуляція і полон. Вийти з цього становища вдалося лише завдяки спритності підканцлера Шафірова, який підкупив великого візиря, і той випустив з пастки російське військо з царем. На хабар візиреві пішли коштовності, які зняли з себе цариця Катерина і придворні дами, що супроводжували військо. Згідно з укладеним договором цар зобов'язувався віддати туркам Азов, зруйнувати фортеці, збудовані у пониззі Дніпра і в гирлі Самари, не втручатись у польські справи і не турбувати козаків, шведському королю забезпечувався вільний вихід в його володіння тощо⁷⁷.

Як бачимо, цей договір був досить прийнятним з огляду на скрутне становище царя та його війська. Коли Карл XII довідався про нього, його затрясло від гніву. Одне тільки могло полегшити його стан: Петро I зазнав майже того, що й сам Карл XII пережив під Полтавою. Срібллюбєць великий візир, що врятував російського самодержця від ганьби, був доставлений на розправу до султана в Стамбул і поплатився за це головою.

Полтавська битва розв'язала руки Петру I щодо України. Він уже менше рахувався з необхідністю підтримувати ілюзорну гетьманську владу. Один лише приклад, 17 липня 1709 року Іван Скоропадський одразу ж після Полтавської баталії звернувся в м. Решетилівці до царя з петицією, в якій просив підтвердити права і вольності козацтва та разом з тим вирішити такі болючі питання: не призначати командирами над козаками, що перебувають у походах, російських офіцерів, бо вони знущаються з них, а залишати командирами козацьких старшин; віддати козацькому війську гармати, забрані російським військом у Батурині та в інших містах; російським воеводам заборонити втручатись у внутрішнє управління в Україні; звільнити населення від постоїв царських військ; не називати українців зрадниками тощо. Петро I відповів, що в цілому підтверджує «права і вольності», та більш докладно обговорювати статті не захотів, посилаючись на обмаль часу в зв'язку з війною. Щодо призначення російських офіцерів над козаками, то цар сказав, що під час походів не тільки рядові козаки, а й навіть козачий гетьман мусить перебувати під командою російських генералів. Генерали ж зобов'язуються

---

⁷⁷ Соловьєв С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 387.

використовувати козаків лише у військових справах — їм і їхнім офіцерам забороняється примушувати козаків возити дрова і сіно, пасти худобу і коней, як це було раніше. Що стосується батуринських гармат, то вони повинні залишатись у Москві як військовий трофей. А ось як цар відреагував на прохання гетьмана про заборону російським воеводам втручатись у внутрішні справи України: він дозволив їм «интересоваться» цими справами, проводити «розыск» і суд над місцевою людністю в згоді з полковниками й старшиною, а «государственные дела», такі як зрада «и прочее тому подобное», зовсім виключив із юрисдикції місцевої влади⁷⁸.

У січні 1710 року цар знову повернувся до українських справ. Він дав гетьману грамоту, де підтверджувалось те, що було обіцяне йому в Решетилівці. Був і додаток про заборону під страхом покарання називати всіх українців зрадниками, бо зрадником, підкреслив він, був Мазепа з невеликим числом однодумців. Для того щоб запобігти в майбутньому зраді, продовжував цар, треба поставити біля гетьмана великоросійського чиновника, який би наглядав за його поведінкою і доносив царю про все, що той робить. На це місце тут же призначив стольника Ізмайлова, якому доручалось разом з гетьманом стежити за миром і спокоєм в Україні, відловлювати всіх бунтівників, зі зброєю в руках перешкоджати запорожцям оселятись в колишній Січі та в інших місцях Російської держави. Водночас сам Ізмайлов повинен був стежити, щоб гетьман нікого із старшин і полковників не звільняв без царського дозволу, щоб він самовільно ніколи не смів маєтності і землі ні надавати, ні відбирати ні в кого. Нагородження землями мало відбуватись із загальної згоди генеральної старшини і за дозволом царя.

Як бачимо, гетьман не тільки був поставлений в залежність від царського урядовця, а й віддалений від старшини, яку тепер не міг ні звільняти з посад, ні нагороджувати. Цим цар домагався розірвати зв'язки між гетьманом і старшинами, а отже, зменшити вплив гетьмана на внутрішню політику Гетьманщини.

Таємним, додатковим обов'язком Ізмайлова було: ретельно наглядати за гетьманом, старшиною, полковниками і запобігати їхнім зв'язкам з турками, татарами, поляками, шведами і мазепівцями. На випадок виступу

---

⁷⁸ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. Варшава, 1934. С. 141.

проти російської влади Ізмайлов мусив негайно зв'язуватись із київським воєводою і з допомогою великоросійських полків, розміщених в Україні, придушувати заворушення. До того ж Ізмайлов мав довідуватися з розмов та іншими засобами про лояльність і вірність старшини та козаків цареві ⁷⁹.

Ізмайлов недовго втримався в Україні — у вересні 1710 року замість нього до гетьмана приставили вже двох російських урядовців — дяка Вініуса і стольника Протасєєва. Усі ці перетурбації викликали невдоволення в Україні. Київський воєвода князь Дмитро Голоцін у листі Головкіну (лютий 1710) писав про це: «Казав мені колишній чигиринський сотник Невінчаний, що коли він їхав з Москви, то по дорозі зустрів гетьманського посланця, який відвозив государеві дичину. Цей посланець спитав його: що діється у Москві? А у нас в Україні чути, що цар хоче українських всіх людей перевезти за Москву, а в Україні поселити російських людей. Москва кращі міста хоче собі забрати. Які ж у нас вольності? Міністр, що при гетьмані, кожен лист перевіряє. Погано зробив гетьман Мазепа, що не оповістив всій старшині і посполитим людям. Тепер гетьман (Скоропадський.— В. Г.) просив усю старшину, щоб потерпіли, хоч би там які були тягарі від російських людей, до весни, поки не вийдуть в поле, а як в поле вийдуть, то будуть писати до царя, щоб їх вольності були, як і раніше; а якщо цар тим їх не вшанує, то інше будуть думати. Невінчаний питав у того ж посланця, чи не прийшли запорожці повинитися цареві? І той відповідав: «Хіба стануть дурнями, що підуть. Вони добре роблять, що Орду піднімають; а як Орду піднімуть, то вся Україна вільною буде, а то від Москви вся Україна пропала». Той же Невінчаний розповів, що зустрілись з ним два запорожці, які йшли повинитися цареві, і казали йому: «Всі запорожці тому не йдуть винитися до царя, що з України їм дали знати: якщо ви підете, то всі загинете, укладайте союз з татарами і звільняйте нас, тому що ми всі від Москви пропали» ⁸⁰.

Київський воєвода мав, як бачимо, досить повну інформацію про настрої в Україні та про зв'язки певних кіл Гетьманщини з Орликом і запорожцями. Його лист цікавий і тим, що він кидає світло на ті методи, з допо-

---

⁷⁹ Соловьєв С. М. История России... Кн. 8. Т. 15—16. С. 348.

⁸⁰ Там само. С. 348—349.

могою яких царські урядовці керували Україною. Той же Голіцин писав, що для зміцнення влади царя в Україні потрібно перш за все посіяти розбрат між полковниками і гетьманом (Скоропадським). Для цього не слід виконувати всілякі прохання гетьмана, особливо ж, коли проситиме нагородити кого-небудь селами, млинами або чимсь іншим. Тим, хто був близьким до гетьмана Мазепи і мав великий чин, радить він, давати відставку, а на їхнє місце призначати тих, хто бодай трохи прислужився цареві. Якщо народ довідається, пояснює далі Голіцин, що теперішній гетьман не має такої влади як Мазепа, то багато людей прийде з доносами. До донощиків, навіть і тоді, коли вони придуть з неправдою, треба ставитись ласкаво: двоє придуть з брехнею, а третій, може, і з правдою.

Тут же Голіцин розповідає про свою зустріч із Скоропадським у Глухові. Хоч, каже Голіцин, були вони обидва напідпитку, та зі слів гетьмана він зрозумів, що той дихає злобою на тих, хто хоч трохи прихильний до російської влади в Україні. Тому, радить він, не треба задовольняти прохання гетьмана нагородити його Уманню, що близька до татарських кордонів і місцевостей, де часто бувають запорожці. Гетьмана потрібно тримати в середині України під невсипущим оком росіян, продовжує Голіцин, а у прикордонних містах повинні бути полковники, не згодні з гетьманом. У такому разі всі їхні наміри будуть відомі⁸¹. Цей лист не залишає найменшої ілюзії про справжній характер царської політики в Україні. Якщо цар під час тривалої війни ще не наважувався знищити рештки українського самоврядування, то вже по закінченні Північної війни він перекреслив і їх.

Таке ставлення царя до України було і несправедливим, і невдячним. Він ніби забув, що Україна несла величезний тягар війни. В 1708 році Петро I залишив в Україні 10 драгунських полків на постійне перебування. Це давало йому відчутні переваги для посилення влади царя в Україні, але ж лягало і важким тягарем на економіку Гетьманщини. «Справа ся,— писав Іван Джиджора,— була настільки тяжким ударом для фінансів Гетьманщини, що тепер утримання російських полків і зв'язаних з цим інших обставин, а головне надужить з боку російських військових властей, стає одним з основних

---

⁸¹ Там само. С. 349—350.

«політичних» питань в зносинах гетьманів з російським правительством»⁸².

Взагалі сваволя царя щодо України не знала меж. Після Полтави, а особливо після Прутського походу, царський уряд щедро роздавав землі України російським та іноземним дворянам. Маєтки одержали канцлер Головкін, підканцлер Шафіров, фельдмаршал Шереметьєв та ін. Найбільші земельні пожалування дістав Меншиков. Його власністю стали Ямпільська волость у Ніжинському полку й Погарська волость в Стародубському, які були раніше гетьманськими маєтностями. В той же час уряд наділяв маєтками сербських, чорногорських, волоських дворян, які під час Прутського походу перейшли на російську сторону. З'явилися великі маєтності Милорадовичів та інших вихідців з балканських країн. Наділення чужинців землями йшло поруч з обмеженням прав української козацької старшини на землю.

Разом з тим на перший план висувалися старшини, які підтримували царську політику в Україні. До них належали ганебної пам'яті Гнат Галаган, Кочубеї, Танські на Київщині тощо. Своїм підлабузництвом перед царем, відвертим кар'єризмом, насильницькими діями проти козаків і селян, хабарництвом, повним нехтуванням національних інтересів вони зміцнювали царську політику в Україні і разом з царськими урядовцями здійснювали пильний нагляд за гетьманом. Таку їх позицію цар, зі свого боку, всіляко підтримував.

Для того щоб ще більше послабити гетьманський уряд, який і без того ледве існував, цар всіляко підкреслював, що зловживання і несправедливості виходять не з царської волі, а від української адміністрації і суду. Він відверто і грубо продовжував стару московську політику в Україні, спрямовану на підрив і приниження гетьманської адміністрації, підбурювання народу проти неї. Цар вдавав, що він охороняє права народу, прагнучи цим націлити ненависть людей не проти справжнього винуватця — царської влади, а проти гетьманської адміністрації.

Матеріальне становище українського населення за Петра I значно погіршилось. Хоч цар і заборонив (на словах) обмежувати населення різними «тяготами», наприклад підводною повинністю, та насправді населення від цього дуже страждало.

---

⁸² Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвітки і замітки. К., 1930. С. 3.

Крім участі у військових походах, в яких клали свої голови українські козаки, царський уряд використовував їх на таких тяжких роботах, як копання каналів, будівництво фортець, укріплення ліній. Так, у 1716 році 10 тис. козаків копали канал між Волгою і Доном, в 1718 році один відділ козаків продовжував свою роботу тут же, а інший укріплював лінію над річкою Терек на Кавказі. Особливо важкими були роботи на Ладозькому каналі⁸³. В 1721 році тут працювало 10 тис., а в 1722 році їх замінила така ж кількість козаків. Холодний північний клімат, нестаток харчів і теплої одягу, тяжка праця призводили до різних хвороб і смерті. За підрахунками Є. Радакової, число померлих становило 30 % від загального числа козаків⁸⁴. Використовували українських козаків і під час війни з Персією. В Дербентському поході 1722 року брало участь 10 тис. козаків. 1724 року в поході на Сулак знов було 10 тис. У 1725 році під Дербентом стояло 6790 козаків. Як свідчать офіційні дані, з них померло від цинги та інших хвороб, а також загинуло у військових діях 5183 козаки, 961 хворого було відправлено додому⁸⁵.

Після перемоги в Північній війні (1700—1721) і Ніштадтського мирного договору Петро I прийняв титул імператора. Тепер ніщо йому не заважало завдати остаточного удару по залишках автономії України. За рік до цього, 6 жовтня 1720 року, було видано сенатський указ про заборону друкувати в Україні світські книги, а церковні — пропускати через цензуру Російського синоду. Водночас було наказано позбавити мовних особливостей українські видання, «щоб особого наречія в оних не було»⁸⁶. Постраждала за царювання Петра I і така важлива наукова та культурно-освітня установа України, як Київська академія. Після Полтавської битви цар звелів вислати за кордон студентів, які були родом з Правобережжя. І вже невдовзі кількість студентів Академії зменшилася з 1 тис. до 161 чоловік⁸⁷.

Як відомо, в 1721 році цар скасував патріаршество

---

⁸³ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург, 1948. С. 28.

⁸⁴ Радакова Є. Українські козаки на Ладозькім каналі // ЗНТШ, 1896. Т. 12.

⁸⁵ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. С. 25.

⁸⁶ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. С. 146.

⁸⁷ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. С. 28.

в Росії і замість посади патріарха встановив колегіальний орган Святейший Всеросійський Правительствующий Синод. На чолі Синоду він поставив обер-прокурора — світську людину. Обер-прокурор не був навіть членом Синоду, зате став відмінним наглядачем за всіма церковними справами. За наказом царя відомий нам Феофан Прокопович, найближчий порадник Петра I, виробив новий церковний статус, який поставив царя над усією церквою.

Повної залежності від влади царя зазнала відтоді й українська церква, як частина загальноросійської. Було скасовано все, що відрізняло її від російської. Якщо раніше всі церковні посади в Україні — від паламаря до митрополита — обиралися, то тепер вони призначались консисторією, до того ж на важливі церковні місця садовили тільки росіян. Тепер уряд повністю контролював українську церкву. Коли у 1718 році помер київський митрополит Іоасаф Кроковський, то російський уряд не дозволив обрати нового митрополита, чим прагнув звести Україну до рівня звичайної єпархії⁸⁸. Тільки аж у 1745 році в Україні відновилась митрополія, що було пов'язано з більш толерантним ставленням до України імператриці Єлизавети. Ось до якого жалюгідного стану довів царат українську церкву, з 1686 року прибравши її під зверхність московського патріарха! Вище духовництво України і його монашеські сфери стали, за словами В. Липинського, «в решті-решт представниками московської державності, покійно виконуючи кожне її завдання, аж до прокляття найбільш православного і найміцніше прив'язаного до православної церкви гетьмана Івана Мазепи»⁸⁹.

Останній акт знищення Петром I української автономії відбувся в 1722 році. Саме тоді до Москви прибув гетьман Іван Скоропадський для подачі цареві «Пункта в общенародных всей Малороссии интересах», де просив царя вирішити деякі українські справи. Та Петро I натомість надіслав Скоропадському указ про утворення Малоросійської колегії. В указі була сконцентрована і доведена до логічного кінця вся попередня політика Петра I щодо України. Президентом колегії було призначено бригадира Вельямінова. У складі колегії, крім нього, значилося 6 офіцерів з розташованих в Україні російських полків та прокурор. У цивільних справах Малоросійська

⁸⁸ Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. С. 204.

⁸⁹ Lipiński W. Z wziewow Ukrainy. С. 630.

колегія підлягала Сенату, у військових — головнокомандуючому російської армії в Україні. Підпорядкування «українських справ» компетенції Сенату означало, що Україна більше не вважається якимось державним органом, а становить лише частину Російської імперії.

В указі цар заявляв, що Малоросійська колегія створюється не для чого іншого, як тільки для того, щоб український народ ні від кого не був обтяжений: «ані неправими судами, ані утисками старшини». За влучним висловом Д. Дорошенка, заснування Малоросійської колегії було «завершенням «геніальної демагогії», до якої вдався цар Петро для внутрішнього розкладу українського суспільства від самого кінця 1708 року»⁹⁰.

Марно пробував Іван Скоропадський доводити царю про неправомірність створення Малоросійської колегії, оскільки її статтям суперечать статті Богдана Хмельницького. Ні з чим повернувся гетьман після 6-місячного перебування в Москві до свого Глухова і в тому ж році (3 липня 1722 року) помер.

Після його смерті нового гетьмана обирати було заборонено, то ж призначили наказним гетьманом Павла Полуботка. Між наказним гетьманом і старшиною, яка його підтримувала, і Малоросійською колегією, що теж була у Глухові, почалася запекла боротьба. Бригадир Вельямінов всіляко підкреслював (при повній підтримці царя) свою зверхність над Полуботком і генеральною старшиною. Зі свого боку, уряд вишукував перший-ліпший прецедент для арешту незадоволеної таким станом речей української старшини⁹¹. Прецедента довго чекати не довелось.

За подання «чолобитної» від імені українського народу Полуботком і старшиною з проханням скасувати Малоросійську колегію, гетьмана, суддю Черниша и писаря Савича викликали до Петербурга, де й ув'язнили всіх у Петропавлівській фортеці. Не витримавши тортур, наприкінці 1724 року Павло Полуботок помер.

Ще раніше, 23 червня 1723 року, Петро I оголосив указ, в якому пояснює, чому він не дозволяє зараз обирати нового гетьмана: «Як усім відомо,— писав єзуїтською мовою цар,— що від часу першого гетьмана Б. Хмельницького аж до Скоропадського всі гетьмани були зрадниками і які біди зазнала від цього наша дер-

⁹⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. С. 185.

⁹¹ Ефименко А. Двенадцать пунктов Вельямина // Киевская старина. 1888. Т. 23. С. 162—182.

жава, особливо Малая Росія, тому і належить підшукати в гетьмани вельми вірну і відому людину, про що й маємо постійне старання, а поки такий знайдеться, для користі нашого края призначено уряд, котрому наказано діяти згідно з даною інструкцією і так до обрання гетьмана не буде в справах зупинки, в зв'язку з чим про цю справу докучати не треба»⁹².

Діяльність Малоросійської колегії відразу дала знати про себе. Її оборона народу від «надужить і сваволі» насправді обернулася величезним зростанням грошових податків і натуральних поборів з людності. Так, у 1722 році Малоросійською колегією було зібрано 45 527 крб. і 16 785 четвертаків збіжжя; в 1723 році — 85 854 крб. і 27 524 чтв.; у 1724 році — 141 342 крб. і 40 693 чтв. Ці побори зростали, як бачимо, з кожним роком. Усе зібране надсилалось у розпорядження російського уряду.

В 1725 році помер Петро I. Російський уряд ще раз підтвердив своє рішення про створення Малоросійської колегії, а також висловив думку з приводу заарештованих і кинутих до Петропавлівської фортеці. В лютому того ж року було видано указ, в якому говорилося, що Петро I влаштував у Малоросії колегію для захисту «подлого малоросійського народа» від тяжких утисків, які він терпів від генеральної старшини, полковників та інших урядовців. Тут же сповіщалося, що Малоросійська колегія не раз отримувала скарги на українську старшину і за це її було заарештовано. Імператриця Катерина I (удова Петра I) ухвалила, «щоб українському народові більше від них утисків і кривди не було» — перевезеній до Петербурга старшині жити тут безвиїздно⁹³.

Так би вони і скінчили своє життя в Петербурзі, якби не змінилась зовнішньополітична ситуація. Саме в 1725 році Станіслав Лещинський віддав свою дочку Марію за французького короля Людовіка XV. Це одразу посилило його шанси на повернення до польського престолу. Якраз тоді створилося дві коаліції: Ганноверська, куди увійшли Англія, Франція, Прусія, пізніше Голландія і Данія; в другу коаліцію вступили Австрія та Іспанія. До неї у серпні 1726 року прилучилась Росія, а також, ясна річ, польський король Август II. Дуже важливою для Росії була позиція Туреччини. В 1726 році в

---

⁹² Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. С. 155.

⁹³ Солов'єв С. М. История России... Кн. 9. Т. 17—18. С. 611—612.

Петербурзі побоювались навіть, що вона оголосить російським війну. Не остання роль у цьому належала Орликові, який не втрачав надії на повернення в Україну. Орлик мав тісні стосунки зі Станіславом Лещинським та англійським і французьким резидентами в Стамбулі.

Усе це мала на увазі Верховна таємна рада, створена в лютому 1726 року за указом Катерини I. Вже на першому своєму засіданні вона звернулася до українських справ, виходячи з того, що «поки з турками до розриву не дійшло, то для задоволення і пригорнення малоросіян слід обрати гетьманом людину придатну і вірну, нові податі всі скасувати, а збирати тільки ті, що збирались за гетьманів на військо, суди мають бути тільки з малоросіян з передачею справ до Малоросійської колегії»⁹⁴.

Що ж до кандидатури в гетьмани, то Верховна таємна рада зупинилася на миргородському полковникові Данилі Апостолу, який перебував у Петербурзі в зв'язку зі справою Полуботка. Після присяги на вірність Апостола було відпущено в Україну. Його сина Петра залишили в Петербурзі як заложника. Слідом за ним на таких же умовах повернулись додому Лизогуб, Черниш, Жураковський.

У 1727 році Данила Апостола обрали гетьманом. Малоросійську колегію скасували, а 1728 року було затверджено так звані «Решительные пункты», які залишили тільки видимість автономії України.

Після смерті у 1734 році Данила Апостола обрати нового гетьмана царський уряд заборонив, а натомість повернув в Україну нову Малоросійську колегію під іншою, правда, назвою — Правління гетьманського уряду, в якому засідало шість осіб — троє росіян і стільки ж українців. Фактичним правителем Правління гетьманського уряду став російський генерал князь Шаковський.

Що ж відбулося в житті запорожців у татарських володіннях? Після зруйнування Січі запорожці спробували осісти уздовж річки Камінці. Однак невдовзі (1711 року) за наказом російського уряду вони були вигнані і звідти. Запорожці переселилися до Олешків (на південь від впадання Інгула в Дніпро) — на територію, що належала тоді Кримському ханству.

На новому місці, на чужині, запорозькі козаки опинились у надзвичайно скрутному становищі. Позбавлені

---

⁹⁴ Там само.

права споруджувати оборонні укріплення, мати гармати тощо, вони стали беззахисними перед сваволею кримчаків. Тому називати Олешки, де розташувався Кіш, Січчю можна лише умовно.

Грабунки, вбивства і захоплення у полон запорожців стало звичайним явищем. Разом з тим, за наказом хана, запорожців примушували виконувати тяжкі земляні роботи на Перекопі і в інших місцях. На користь ханської скарбниці з них брали спустошливі побори.

Болісно страждали запорожці від розлуки з Україною. Згідно з митним трактатом 1713 року було проведено кордон між Ореллю і Самарою. Це позбавило запорожців можливості продавати в Україні і в Росії предмети свого господарства — худобу, продукти скотарства і рибальства, а також вивозити звідти хліб, тканини, зброю, металеві вироби та інші потрібні товари. Дуже скоротилось число втікачів з України — головного джерела поповнення запорозького козацтва.

Козацтво, давня твердиня українського народу у боротьбі проти турецько-татарської агресії, опинилось у страшному становищі. Воно було приречене на неминуче винищення. Сумна пам'ять про перебування в Олешках знайшла свій відгомін у старовинній думі:

Заступила чорна хмара

Ту білу хмару:

Опанував запорожцем

Поганий татарин...

Ой, Олешки, будем довго ми вас знати,—

І той лихий день і ту лиху годину

Будем довго, як тяжку личину, споминати.

Запорожці намагалися, однак, чинити татарам опір. За словами Мишецького, їхнє військо «хоч... під владою кримською й було... татарам великий опір чинили... і де могли... татар били до смерті».

Під впливом тяжких обставин перебування під татарами серед козацтва стався розкол. Одна частина, очолена Гордієнком, який знов зайняв посаду кошового отамана, була проти повернення під владу Росії. Друга частина, серед якої було чимало агентів російського уряду, навпаки, наполягала на негайному поверненні. Суперечки між цими угрупованнями призвели до того, що 1714 року кошовим обрали І. Малашевича. Від імені запорозького «товариства» Малашевич звернувся до російського уряду з проханням дозволити війську повернутися на Запорожжя. Коли ж російський уряд відмовив, запорожці стали повертатися в Україну самовільно —

гуртом і поодинці. 1714 року 350 таких козаків було поселено російським урядом у Глухові і Конотопі.

Услід за цим боротьба в Олешках поміж прибічниками повернення в Україну і їхніми супротивниками спалахнула з новою силою і призвела у травні 1728 року до повстання проти Гордієнка, який в цей час знову став кошовим. Повстанці погромили шинки, лавки, хати тих козаків, які підтримували Гордієнка. Травневе повстання 1728 року показало, що значна частина козаків твердо стояла за негайне повернення на батьківщину. Забравши військові клейноди, козаки вирушили невдовзі угору по Дніпру. Питання про дозвіл запорожцям повернутися додому було на початку 30-х років вирішене російським урядом позитивно. Чому? А тому, що Росія готувалася до війни з Туреччиною. 1733 року в Кам'янській Січі, де вже перебували запорожці, помер Кость Гордієнко — гарячий противник повернення до Росії. А в серпні того ж року запорожці отримали грамоту цариці Анни Іоанівни, в якій їм дозволялось повернутися в Україну.

В березні 1734 року запорожці заснували на річці Підпільній (за 5—7 км від колишньої Чортомлицької, або ж Старої, Січі) так звану Нову Січ. Запорозькому війську було віддано у володіння землі, які воно займало раніше, і призначено річну платню у розмірі 20 тис. карбованців. На спорудження січової фортеці видали додаткові кошти.

З цього часу в історії Запорозжя почався новий період.

НОВА СІЧ

Історія Нової Січі обіймає період в сорок один рік (1734—1775). У цей час Запорозжя поділялось на адміністративно-територіальні округи — паланки. В 30—40-х роках таких паланок налічувалось не більше п'яти. Пізніше, у зв'язку зі збільшенням населення і ускладненням управління, кількість паланок зросла до восьми. На правому березі Дніпра були Кодацька, Бугогардівська та Інгульська, на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська, Калміуська і, біля самого дніпровського гирла, — Прогноїнська паланки.

Центром паланки була слобода, де перебувала місцева адміністрація і розташовувалась невелика залога. Центр паланки, таким чином, являв собою водночас і оборонний пункт. На чолі паланки стояв полковник, якому підлягала місцева влада (писар, підписарій, отамани слобід і т. д.). Паланкова старшина зосереджувала в своїх руках не тільки адміністративну, судову і фінансову, а й військову владу. Вона збирала податки, судила, займалась мобілізацією козаків, організовувала оборону паланок від нападів татар тощо. Однією з найважливіших функцій паланкової старшини було «підтримання порядку» в окрузі.

Поряд з козаками в паланках мешкали посполиті (селяни). Тому, крім виборних слобідських (сільських) козацьких отаманів, паланковій адміністрації підлягали також виборні отамани селянських (посполитих) громад.

Уся вища і нижча запорозька адміністрація — отаман, писар, суддя, осавул, довбиш — обиралась козаками на радах, яким вона й мала звітувати про свої дії. Вища військова, або кошова, старшина обиралась раз на рік на військовій, або січовій, раді, яка скликала ся за звичаєм 1 січня.

Адміністративним і військовим центром Запорозжя і надалі залишалася Січ. Складалась вона з фортеці і передмістя. В середині фортеці навколо майдану, на якому

збиралась рада, крім військової канцелярії, пушкарні, склепів, майстерень, старшинських будинків, школи * і церкви, було тридцять вісім куренів — видовжених дерев'яних хат. Курені відігравали важливу роль у житті Січі. Кожний прибулий на Запорожжя, бажаючи стати козаком, мав з'явитися передусім в один з куренів (за власним бажанням) до курінного отамана. Той розпитував його і записував до військового компуту — списка. Відтоді такий прибулий вважався запорозьким козаком відповідного куреня. Кожен вступаючий у козаки, за звичаєм, міняв прізвище. Потім новий козак мав право вибирати, чи залишитись йому мешкати в курені, чи шукати собі заняття поза Січчю, у запорозьких паланках. У першому випадку він зобов'язувався виконувати залогову службу: стояти на чатах, розвозити накази старшини, заготовляти дрова і сіно, лагодити січову фортецю, пасти військові табуни й отари та виконувати численні інші доручення. В куренях мешкали й ті козаки з різних паланок, які мали відбувати свою «чергу». Курінні отамани мали значну владу над козаками. В їхніх руках були курінні компути (списки), курінне майно. Вони наглядали за відбуттям козаками служби і, що найголовніше, їм належав і курінний суд.

У 60-х роках XVIII століття населення Запорожжя налічувало, за підрахунками А. Скальковського, 100 тис. козаків¹. Запорозьке військо приймало, як і раніше, тих, хто шукав на Запорожжі порятунку від посилення у другій половині XVIII століття покріпачення українського селянства. «Все їхнє військо,— писав, явно перебільшуючи, сучасник,— повністю збирається... із зайшлих до них селян»².

1770 року, наприклад, з Миргородського полку втекли на Запорожжя селяни старшини І. Зарудного³. Наступного року сюди ж втекло кілька сот селян відомого українського багача С. Кочубея⁴. Навесні 1771 року через нестерпні утиски свого пана, поміщика М. Мілорадовича, повстали селяни однієї його слободи. Вони захо-

---

* Школа на Січі була, наскільки відомо, не одна в Запорожжі. Їх зустрічаємо й в слободах. В січовій школі вчилися, зокрема, майбутні канцеляристи військових установ.

¹ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Ч. 1. Одесса, 1836. С. 120.

² Краткие выписки о малороссийском народе и запорожцах Г. Ф. Миллера // Чтения в обществе истории и древностей. 1847. № 5. С. 73—74.

³ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 272. Арк. 4.

⁴ Там само. Док. 60. Арк. 144—145.

пили поміщицьку садибу, забрали панських волів, коней та інше майно, а потім, спаливши свої хати, озброїлись косами та вилами, втекли на Запорозжя⁵.

На Запорозжжі шукали притулку не тільки бігли з Лівобережної та Правобережної України, а й люди з Слобожанщини і навіть з Великої Росії. 1767 року селяни одного прикордонного із Запорозжжям села Борисоглібського полку звернулись до Коша з листом, в якому просили прийняти їх до складу запорозького «підданства». Селяни писали: «Просимо прийняти нас під відомство Війська Запорозького по життя наше жительствоувати, а ми всілякі повинності і тягости по определенню Війська Запорозького відбувати зобов'язуємося»⁶.

Нарешті на Запорозжжя тікало багато солдатів, до того ж зі зброєю й кіньми. 1735 року, наприклад, сюди прибуло 5 солдатів Ревельського драгунського полку, двоє з них у повному озброєнні й на конях⁷. 1757 року на Запорозжжя втекли солдати з Борисоглібського, С.-Петербурзького та інших полків⁸.

Безперервний потік кріпаків з центральних губерній на Запорозжжя та в інші козацькі райони боляче зачіпав інтереси російських поміщиків. Вони не раз зверталися до січової влади з вимогою розшукати і повернути збіглих. Проте такі вимоги найчастіше просто ігнорувалися. Запорозька старшина робила все від неї залежне, аби не повертати втікачів. Не випадково 1775 року російський уряд дорікав запорозькій старшині, що вона приймала до війська «без розбору... людей всякого народу, всякої мови і всякої віри»⁹.

Запорозька старшина, на відміну від старшини Лівобережної України, не перетворилась на замкнутий стан. Та це не завадило їй привласнити цілу низку привілеїв, які відмежовували її від загальної маси козацтва. Так, наприклад, земля на Запорозжжі належала номінально не окремим особам, а всьому війську. Проте користуватися землею могли тільки ті козаки, які мали певне майно і були спроможні мати власне господарство. До того ж кращі землі, пасовиська, рибальські та мисливські угіддя, місця будівництва млинів тощо привласнювала старшина. Самочинно вона порядкувала і в лісах. Старшина встановила звичай збирати з шинкарів і ремісни-

⁵ Там само. Док. 304. Арк. 67.

⁶ Там само. Док. 206. Арк. 17.

⁷ Там само. Док. 4. Арк. 2.

⁸ Там само. Док. 73. Арк. 11; Док. 18. Арк. 27.

⁹ Летописное повествование о Малой России. Ч. 4. С. 32.

ків двічі на рік (на Різдво і Великдень) «ралець» (подарунок)¹⁰.

Чималу частку забирала собі старшина також із жалування, яке щороку видавалось російським урядом війську. 1763 року, наприклад, старшина таким чином розподілила одержані гроші: кошовий отаман одержав 70, військовий суддя — 60, військовий писар — 50, осавул — 40 карбованців. На долю ж кожного куреня припало всього по 140 карбованців¹¹.

Основою Запорозького господарства у часи Нової Січі залишався зимівник (хутір). «Запорозькі козаки, — писав 1766 року старшина В. Чернявський, — мають деякі поселення, що звуться зимівниками або хуторами, там тримають худобу, коней і овець, мають пасіки і всяку економію, розводять сади і городи, роблять запаси сіна для худоби і засівають поля різним хлібом, ловлять звіра, а в річках — рибу»¹². На той час, за Чернявським, на Запорозжжі було 4 тис. зимівників¹³. Насправді ж, треба думати, їх налічувалося значно більше. Чернявський мав на увазі тільки добре упорядковані зимівники, тобто ті, які належали старшині і заможному козацтву.

Крім таких зимівників на Запорозжжі існували численні малі хутори, які належали бідним козакам. Такі зимівники (їх називали «кугами») не мали навіть хат. Власник подібного зимівника мешкав у землянці, а в його оборі (загоні) було не більше однієї чи двох пар волів або коней.

Великі зимівники являли собою досить складне господарство. Там, разом зі скотарством і конярством, існувало й землеробство, а також допоміжні господарські галузі: бджільництво, рибальство, млинарство тощо.

У зимівниках кошового отамана П. Калнишевського, наприклад, 1775 року було описано 639 коней, 9 буйволів, 1076 голів худоби, 14 045 овець та кіз, 106 свиней, 5 віслюків.

У зимівниках військового писаря І. Глоби — 336 коней, 889 голів іншої худоби, 12 463 овець і кіз, 86 свиней¹⁴.

---

¹⁰ З цього приводу представник російського уряду писав: «У всій їхній землі нема жодного моста або навіть гаті, з якої б не збирали на полковника тієї паланки... з порожнього воза по копійці». Брала також за користування військовими човнами і паронами (Заря. СПб, 1871. Октябрь — ноябрь. С. 302).

¹¹ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 206. Арк. 17.

¹² Мышцецкий С. История о козаках запорожских (прилож.). С. 81—82.

¹³ Там само.

¹⁴ Тут же слід підкреслити, що опис не цілком відображає

у зимівнику полковника Гараджи — 43 коня, 167 голів худоби, 2700 овець і кіз. Загальна ціна описаного майна отамана Калнишевського була офіційно визначена в 38 718, Глоби — у 31 267 і Гараджи — у 5830 карбованців¹⁵. Слід додати, що при опису не було враховано інше майно, як наприклад великі водяні млини Калнишевського і Глоби, а також гроші готівкою. Проте вони були чималі (1775 року російський уряд конфіскував у Калнишевського 47 403 карбованці 95 коп. срібною і мідною монетами, не враховуючи цінних паперів; у Глоби — 21 648 карбованців 32 коп. готівкою і векселів на суму 5618 карбованців 32 коп. тощо)¹⁶.

Землі на Запорозжжі вважалися загальновійськовою власністю. З такою формулою ми часто зустрічаємось у документах січового архіву. Канцелярист Денис Зараховський, наприклад, в офіційній відповіді київському митрополиту Гавриїлу у зв'язку з відводом землі під церкву в слободі Мичковій (дата відсутня) зауважив, що «земля військова запорозька не в розділі, а вся громадською вважається».

Колишній запорожець Розсолода так розповідав: «Земля була у них вільна, степів не ділили, де хто обере собі місце; де кому охота припадає, там і сіда. Копай собі землянку, заводь худобину яку, та й кошуй»¹⁷.

Придбавши «білет» від Коша на право користування землею, зимівчанин набував, по суті, права володіння нею. Свій зимівник він міг продавати, давати в заставу, дарувати тощо.

Зимівники заможного козацтва важко відрізнити від зимівників старшини. В окремих випадках зимівники заможних козаків були значно більші і багатші за старшинські. Ось приклад. 31 січня 1772 року, тобто під час російсько-турецької війни, козак Онопрій Лата у листі до кошового отамана Калнишевського повідомляв, що в його зимівнику, крім іншого майна, згоріло «хліба чвертей до півтори тисячі»¹⁸. Якщо приймемо умовно чверть

розміри майна у старшин. З документа 1769 року довідуємося, що тільки в одному зимівнику П. Калнишевського на річці Кільчені було 1050 коней тощо (ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 250. Арк. 26 і 38).

¹⁵ Дніпропетровський державний обласний архів (ДДОА). Ф. Канцелярії новоросійського губернатора. Зг. 112. № 3130.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Киев. старина. 1883. Ноябрь. С. 502.

¹⁸ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 278. Арк. 33. (пуд — 16 кг 36 г. К о п а — прибр. 5 пудів).

за 6 пудів, то у Лати вогонь знищив близько 9 тис. пудів зерна. 1769 року під час татарського нападу було спалено зимівник козака Шкуринського куреня Івана Шморгуна. Від пожежі згоріло, крім будівель, необмоченого різного хліба «кіп до п'ятисот» і двісті копиць сіна, не рахуючи іншого майна. У нього ж татари забрали 20 коней, 40 голів худоби і 700 безрогих (овець). Шкоди Шморгуну було завдано, за дуже приблизними підрахунками запорозької влади, на 1840 карбованців¹⁹. У козака Джереліївського куреня Степана Каплуна в зимівнику згоріло до 400 кіп хліба і до 200 копиць сіна²⁰.

Оскільки зимівник довгий час залишався переважно господарством скотарським, то показником його розміру може бути, звичайно, кількість коней, худоби. Із зимівника козака А. Придатка у тому ж 1769 році татари забрали 70 коней, 50 голів худоби, 300 безрогих тощо.

Чималий інтерес для ознайомлення з господарством заможного запорожця дають відомості про зимівник козака Коніловського куреня Самійла Носа, описаного запорозькою владою у квітні 1773 року. В зимівнику Носа було 143 коней, 900 безрогих і 140 голів худоби. Але цим повна кількість худоби Носа далеко не вичерпувалась. Довідавшись про прибуття січової старшини для опису зимівника (це було під час війни), Ніс заховав більшу частину худоби, вигнавши її у степ.

У другій половині XVIII століття центральні райони країни збільшували попит на продукцію запорозького сільського господарства. У зв'язку з цим в часи Нової Січі значна частина цієї продукції йшла на ринок. Власники зимівників у великій кількості продавали коней, худобу, вовну, шкури, масло і олію, хліб, рибу, сіль тощо. 1763 року, наприклад, кошовий отаман П. Калнишевський продав чигиринському купцеві В. Новицькому табун коней у 100 голів по 9 карбованців за голову²¹, а 1765 року тому ж Новицькому — табун коней і череду худоби на 1500 карбованців²².

Запорозькі коні і худоба були відомі далеко за кордоном. Зберігся лист уманського губернатора від 1762 року на ім'я Запорозького Коша з проханням прислати на уманський ярмарок козаків зі всякою худобою,

---

¹⁹ Там само. Док. 250. Арк. 58.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. Док. 184. Арк. 53.

²² Там само. Арк. 2.

«а найпаче з добрими кіньми і маститими лошатами»²³. Запорозькими кіньми «ремонтувалась», до речі, навіть пруська кавалерія²⁴. В листі Коша від 31 серпня 1761 року на ім'я Колегії іноземних справ зазначається, що «на Запорожжі... бувають закордонні з Кримською областю народи»²⁵. До того ж року належать відомості про перебування на Запорожжі кримських купців, які їздили понад Дніпром для купівлі худоби.

У серпні 1774 року інгульський полковник повідомляв Кіш про перебування в його паланці 7 кінбурнських купців «для купівлі різних товарів — коней, волів, овець, смушок, олії»²⁶.

За межі Запорожжя козаки збували також продукти скотарства — шкури, смушки, вовну, сало бараняче і свиняче, сир, олію, масло, шинку, в'ялене м'ясо тощо.

На початку існування Нової Січі Запорожжя ще мало потребу у хлібі і тому купувало його в Україні. Кошовий отаман Г. Федоров писав у жовтні 1755 року гетьману Розумовському, що з «Малої Росії хлібних... припасів у Січ Запорозьку (буває — В. Г.) у привозі в один рік... четвертей десять тисяч». Без цього хліба може статися на Запорожжі велика нужда, — писав він²⁷. Проте у зв'язку з розвитком землеробства на Запорожжі це становище досить швидко змінилося. Тут почали у великих розмірах вирощувати пшеницю, жито, ячмінь, овес, гречку, а також тютюн, кавуни, дині, різну городину. Дуже розповсюдилось садівництво і бджільництво. З сільськогосподарських знарядь у документах згадуються залізні плуги, борони, серпи, коси, заступи тощо. У зимівнику полковника Пишмича, наприклад, 1775 року було описано 4 плуги, 10 серпів, 12 кіс, 2 заступи тощо.

Запорожжя стало забезпечувати тепер не тільки свої власні потреби у хлібі, а й вивозити його нарівні з іншими сільськогосподарськими продуктами за межі краю. Так, 1772 року козак Я. Лошака продав купцю М. Соломону «власного свого борошна житнього 122 чверті, кожную за 6 карбованців 20 копійок, пшеничного і пшона — 38, кожную за 6 карбованців 60 копійок, усього 160 чвертей (тобто 1120 пудів — В. Г.)... та чотири кухви вина»; «а за все оное я, — писав Лошака, — з нього... 10 414 кар-

²³ Там само. Док. 80. Арк. 85.

²⁴ Там само. Док. 324. Арк. 20. Лист пруського ротмістра фон Ліндера, отриманий Кошем 17 серпня 1773 року.

²⁵ Там само. Док. 101. Арк. 12.

²⁶ Там само. Док. 323. Арк. 69; Док. 345. Арк. 184.

²⁷ Там само. Док. 27. Арк. 47—48.

бованців 40 копійок одержав»²⁸. Заможні козаки (у документах їх називають «промишленники») постачали харчі російському війську. 1773 року під час російсько-турецької війни із зимівників у діючу армію продавалось «вино, сало та інші харчі»²⁹.

Хліб із запорозьких зимівників вивозився до Криму³⁰. Наскільки потрібні були для кримських та інших татар економічні зв'язки із Запорожжям свідчить лист правителя Єдисанської орди від 1770 року на ім'я Запорозького Коша, в якому, між іншим, читаємо: «Просимо по дружбі: в теперішніх умовах маємо гостру потребу у хлібі та інших харчах»³¹. 1755 року запорозькі козаки В. Романовський і Н. Синенко продали у Крим 5 возів олії³². 1765 року перекопський купець К. Магмет закупив у козака Шкуринського куреня І. Чорного «тютюну у борг за ціну чотириста сорок карбованців монетою російською»³³.

Великий запорозький зимівник мав певну організацію. На чолі його стояв або сам господар або управитель. Останній, як і всі інші працівники, був найманою особою. Під наглядом управителя було кілька козаків, іноді жонатих, які мешкали в окремій хаті.

Значного розвитку за Нової Січі досягло землеробство і скотарство також і у запорозьких слободах. Слобід тоді на Запорожжі налічувалось кілька десятків. Там мешкали найчастіше жонаті козаки і посполиті. Останніх треба поділити на кілька категорій: «тяглі одинаки», «жонаті і можли», «піші», «підсусідки», і «бідні». «Тяглі» і «можли» мали свої господарства у слободах, а часто навіть хутори, млини, шинки тощо. «Піші» володіли лише дворами і хатами. У «підсусідків», як правило, не було власного господарства, вони мешкали, звичайно, у дворах «тяглих» посполитих і козаків. «Бідні», або «вбогі», становили посполитих, які зовсім не мали майна³⁴. Посполиті сплачували на користь Запорозького війська певний податок. Розмір його визначався Кошем на всю слободу, а розподіл належав самій громаді.

²⁸ Там само. Док. 328. Арк. 29.

²⁹ Там само. Док. 324. Арк. 110.

³⁰ Представник російського уряду писав 1770 року, що запорожці «доставляють хліб пшеничний в Крим і Очаків і мають зв'язки з турками і татарами» (Заря. СПб, 1871. Октябрь — ноябрь. С. 301).

³¹ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 251. Арк. 47.

³² Там само. Док. 19. Арк. 74.

³³ Там само. Док. 30. Арк. 56.

³⁴ Там само. Арк. 236, 153; ДОДМ. Ф. Запорозького Коша. Арх. № 316. Арк. 1—3.

Сучасник писав: відправляючи у лютому 1774 року довбиша (збирача податків) з Січі до слобід, кошова старшина наказував йому наглядати за тим, щоб податки «правдиво» розподілялись на громадських зборах «згідно з майном: худобою, хуторами, млинами, з промислами тощо», і щоб «бідних піших убогих не кривдили і зайвого не брали»³⁵. Як бачимо, старшина намагалася захистити найбіднішу частину посполитих від недозволених надмірних поборів, піклуючись про те, аби на Запорозжі не було того насильства, яке панувало тоді у покріпаченій Україні.

Крім грошових податків, посполиті відбували на користь війська різні повинності: ремонтували шляхи і греблі, давали притулок і утримання кошовій старшині, коли вона проїздила слободами, а також окремим козацьким командам; їх зобов'язували також лагодити курені, постачати для війська сіно тощо³⁶. Перехід з посполитих у козаки не був формально обмежений. Бажаючи користуватися козацькими правами, заможні посполиті часто-густо вступали в козаки, і навпаки, ущент збіднівши і втративши можливість відбувати службу на власний кошт, козаки переводились у посполиті³⁷.

Не тільки заможні козаки, а й заможні посполиті користувалися в своїх господарствах працею наймитів. В слободі Петрівці, наприклад, 1773 року в козаків І. Супереки, С. Злого, І. Рудя та ін. було по одному наймиту, у козаків О. Богині, М. Мороза і Л. Дзвоза — по два, у козака О. Чорного — три, у Фартушного — чотири, а у С. Яковенка — п'ять наймитів³⁸.

Були на Запорозжі і монастирські селяни: п'ятдесят родин в Самарському Миколаївському монастирі і стільки ж у Нехворощанському. Вони відбували різні повинності, працюючи на монастирську братію.

Однак і «підсусідки», і наймити, та й навіть монастирські селяни, які також з'явилися на Запорозжі, були вільними³⁹. «Підсусідки» мали право переходити як в

³⁵ Там само. Док. 348. Арк. 1, 2.

³⁶ Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. С. 1856.

³⁷ Один з паланкових полковників доповідав Кошу: з козаків слободи Козирщини він перевів у посполиті 7 чоловік, тому «що вони вкрай бідні і козачої служби нести не можуть» (ДОДМ. Ф. Запорозького Коша. Арх. № 316. Арк. 3).

³⁸ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 348. Арк. 3.

³⁹ Не так було, скажемо до речі, на Дону, де багатьох збіглих селян охопив процес покріпачення (див.: А. Пронштейн. Усиление крепостного гнета на Дону в XVIII в. // Вопр. ист. 1955. № 6).

посполиті, так і в козаки. Правом подібного переходу користувалися також монастирські селяни.

Запорожжя було тим куточком нашої землі, куди не дотягнулося кріпацтво. Це, безсумнівно, сприяло господарському розвитку Запорожжя, розвитку тут нових, буржуазних відносин. Отже, Запорожжя, оточене з усіх сторін феодальними країнами, становило вільний острів, де панували передові форми соціально-економічних відносин. І тому в міру просування Російської імперії на південь дві різні соціальні системи неминуче повинні були зіткнутись.

Важлива роль у господарському житті Запорожжя, як і всієї України, у XVIII столітті належала чумацькому промислу. Чумацькі валки з хлібом, сіллю, рибою, олією, тютюном, вовною, шкурами та іншим товаром вирушали з України на далекі ринки, а звідти на Запорожжя привозились предмети ремесел та мануфактури. У другій половині XVIII століття зустрічаємо запорозьких чумаків, що ходили за кордон — у Крим, Молдавію, Волощину, Правобережну Україну, Центральну Польщу, Росію тощо.

Про значення чумацтва можна судити, зокрема, на підставі вже згаданого раніше листа кошового Г. Федорова до гетьмана Розумовського. 1755 року Федоров писав: щороку на Лівобережну Україну із Запорожжя тільки з сіллю і рибою вирушає приблизно 1500 «четвертних валок».

На запорозьких базарах — у передмістях Січі і в паланках — йшла жвава торгівля як місцевими, так і привозними товарами. Тут десятками стояли «торгові будки», лавки і шинки. Існували цілі торгові ряди, як наприклад крамний, хлібний тощо⁴⁰.

Обіг крамних лавок сягав значних розмірів. Мишецький, наприклад, писав, що на січовому базарі «різники, шинкарі й інші крамарі... великий мали зиск»⁴¹.

З лавки новокодацьких крамарів Олексі і Григора Баранчикових 1771 року було украдено 500 карбованців сріблом⁴². Російському крамарю М. Макарову, який торгував «при Січі у крамному ряду», різні кримські крамарі заборгували 1757 року 4122 турецьких левів⁴³. 1760 року козак Джереліївського куреня П. Купка ходив

⁴⁰ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 97. Арк. 106.

⁴¹ Летописное повествование о Малой России. Ч. 4. С. 82.

⁴² ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 301. Арк. 1.

⁴³ Т а м с а м о. Док. 97. Арк. 106.

до Калміуса з двома валками «сукон на продаж». Свій крам Купка оцінював у 233 карбованці⁴⁴.

Уявлення про те, чим торгували на січових базарах, дають документи внутрішніх запорозьких митниць. Серед металів і металевих виробів бачимо листове біле залізо, мідь просту і «дошату», свинець, олово, ртуть, баняки (казани з чавуну), залізні заступи, коси, гвіздки, шила тощо; з тканин: різні сукна, полотна, китайку; одяг; ювелірні вироби: каблучки, сережки тощо; шкіри; зброю: рушниці козацькі і «павлівські»; з предметів домашнього вжитку: сковороди залізні, ложки, чарки кришталеві, папір, люльки, чубуки; хліб, цукор, перець, тютюн, горілку, вино; а також ліки: камінь синій і червоний, сірка горюча, скипидар, камфора, ладан тощо⁴⁵.

Величезна кількість перерахованого вище товару завозилась на Запорожжя з центральних промислових районів, а також із східних країн. Турецькі, грецькі та інші кораблі приставали в гирлі Дніпра за версту від Січі й ставали на 20-денний карантин. Кошовий отаман В. Григорів писав 1747 року київському губернатору, що «суден у Січ приходить (на рік — В. Г.) не однаково, іноді 5, іноді 8, а іноді й 10». 1746 року, наприклад, прибуло 7 грецьких суден і 1 турецьке⁴⁶. Східні крамарі привозили до Січі шовкові тканини, коштовну зброю, вина, рис, сливи, виноград, родзинки, інжир, фініки, ріжки, мигдаль, лимони, горіхи тощо⁴⁷.

Заможні козаки і посполиті мали заїжджі двори і шинки, корчми, льодовні. У Самарській паланці 1768 року таких шинків було 97 (41 володіли нежонаті, 52 жонаті козаки, а 4 посполиті). Деякі козаки, наприклад Олекса Теплий, Іван Чубик і Павло Чумак, володіли кожен шинком і льодовнею. Ісько Неїжмаченко — двома шинками і льодовнею. За право володіння корчмами їхні володарі сплачували у військову скарбницю від «шинкової будки» по 2 крб. 50 коп., а від льодовні і льоху — по 5 крб.⁴⁸

Серед старшини і заможних козаків було чимало лихварів, тодішніх банкірів. У векселі путивльського крамаря Іллі Макарова від 6 серпня 1768 року записано, що він взяв у борг у козака Щербинівського куреня Степа-

⁴⁴ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 87. Арк. 152—153.

⁴⁵ Там само. Док. 126. Арк. 11; Док. 241. Арк. 22, 30.

⁴⁶ Скальковский П. История Новой Сечи. Одесса, 1885. С. 216—217.

⁴⁷ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 122. Арк. 2.

⁴⁸ Там само.

на Гуслистого 53 карбованці. Того ж року вексель на 166 крб. дано козакові Канівського куреня Хомі Сліпому мешканцем м. Зінькова Гадяцького полку Степаном Калатурою; вексель на 287 крб.— козаку Величківського куреня Кіндрату Чубу білевським крамарем Семеном Мясниковим; на 1116 крб. 60 копійок — козаку Канівського куреня Олексі Горбу згаданим вище С. Калатурою тощо. Горб зобов'язувався повернути Калатурі гроші 8 грудня 1678 року, а на випадок невиплати «сплатити вдвоє»⁴⁹.

Наші уявлення про господарство заможного запорожця доповнюють відомості про зимівник полковника Гараджи з Барвінкової Стінки. Там 1775 року було описано російською владою великий господарський дім, дві хати для робітників, куховарню, млин «на два кола» з сукновальнею, 3 комори, 4 загороди і хлів для худоби, конюшню, сінник, шинок (з двома кімнатами і сінями), солодовню, пивницю, льодовню. Зимівник був огорожений частоколом. З сільськогосподарських знарядь у зимівнику були: 3 плуги «з лемехами і череслами», коси, сокири і т. д. Там було також 39 коней, 167 голів худоби і 2700 безрогих. За садибою росла пшениця (1 загорода), жито (2 загороди), по одній загороді ячменю, вівса, гречки й «різної городини», а також баштан (дві загороди кавунів і динь). Кількість зібраного збіжжя нараховано таким чином: 68 кіп пшениці, 95 кіп жита, 55 кіп ячменю, 21,5 копи проса, 38 кіп вівса. Поблизу зимівника на річці Донці стояв млин «на три кола» (де було 802 чверті, тобто приблизно 900 пудів, борошна і збіжжя)⁵⁰.

Про внутрішнє оздоблення старшинських осель, про предмети, якими старшина і заможні козаки користувалися, дає уявлення опис майна кошового П. Калнишевського, пошкодженого і забраного під час повстання в Січі 1768 року. В кімнатах його будівлі з великими вікнами і кахляною грубою бачимо: довгий стіл, 30 дерев'яних і 12 обтягнутих шкірою стільців, шафу з різними скляними і порцеляновими виробами (ціною в 100 карбованців), 4 ліхтарі, ліжка, олив'яну умивальницю, мідний цебер, купіль, одну кипарисову і чотири дерев'яних скрині, свічники зі срібним і мармуровим оздобленням. Уздовж стін, обклеєних шпалерами, стояли «вкриті ки-

⁴⁹ Там само. Док. 213. Арк. 2.

⁵⁰ ДОДМ. Ф. Азовської губернської канцелярії. Арк. № 206. Арк. 10—12.

лимами» ослони. На стінах висіли портрети «державних персон», картини, фініфтяні хрести, оздоблені перлами образи, дзигарі, зброя, флінта «з двома рульками російської роботи», флінта французька «з демештовим залізком», чотири шаблі, з яких «одна була оздоблена коштовним камінням, друга ж... шабля теж у коштовній оздобі», 20 пар пістолів, «з яких було дві пари ціною в 100 карбованців», «три пари пістолів російської роботи» тощо.

Серед інших речей: кожух, вкритий червоним оксамитом, кожух вовчий, кожух з лисиці «з добрим сивим кримським смушком», два каптани, свита з голубого сукна, два каптани «бугасових», троє шаровар «блакитного тонкого сукна», два пояси «позолочених, з яких один на чорному шовку з китицями, другий на зеленому паску», пояс «вишневий» та «червоний», годинник кишеньковий томпаковий золочений з трьома печатками, з яких одна була з коштовним камінням, оздоблена золотом, друга теж з коштовним камінням, «оздоблений перлами ніж, складений венецький», 12 пар нових шкіряних і 11 пар сап'янових чобіт, 35 рушників, ножиці сілезької роботи, шість «бритв аглицьких», 2 срібні ладунки, самовар, 12 мідних мисок «з кришками і без кришок», 100 мідних і 12 срібних чарок, срібна таця, кілька дюжин столових ложок і ножів, цукерниця «зо всім приладдям», багато дерев'яного посуду, «аптечка ліків», «підзорна труба», три «італійські хустки», два канчуки з ручками у коштовному оздобленні тощо.

Було б помилкою думати, що такими багатими були тільки оселі запорозької старшини. Ось, наприклад, опис майна козака Ірклівського куреня Кирила Погорілого, теж потерпілого під час повстання в Січі 1768 року. В хаті Погорілого були: кожух з лисячого хутра, критий блакитним сукном з позументами, кожух з вовчого хутра, критий сукном, два атласних блакитних жупани і один чорний, дві киреї — одна з дамаску, а друга з кармазину, рушниця, два пістолі, шабля у срібній оздобі, шаблюка, срібна ладунка, а також гроші готівкою — 2500 карбованців великою монетою, 75 червінців московських, 12 карбованців 88 коп. мідною монетою⁵¹.

Часто були випадки, коли козаки, особливо заможні, проживши якийсь час на Запорожжі, поверталися (з грішми і посвідченнями з Коша, які звільняли їх від повинностей) додому, на Лівобережжя.

⁵¹ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 234. Арк. 2.

Багатство значної кількості козаків на Запорозжжі не може затінити наявність бідного козацтва. Візьмемо для прикладу козаків, які жили в куренях. Вони становили січову залогоу і були, таким чином, єдиною постійною бойовою частиною Запорозького війська. На утримання куренів старшина видавала мало коштів. Куренями були найчастіше низькі, темні й холодні дерев'яні довгасті оселі, криті очеретом і обмазані глиною. Внутрішній вигляд їх був дуже вбогий. Посередині стояв довгий нефарбований стіл з вузькими ослонами по боках; уздовж стін стояв дощаний поміст, на якому спали до «полчварта ста» і більше козаків⁵².

Повсюдного застосування на Запорозжжі, як уже було сказано, набула характерна для буржуазного суспільства наймана праця. Ті з козаків, які не мали власних засобів виробництва, шукали собі заробітку в паланках-зимівниках, слободах, на рибних та інших промислах.

Можна приблизно визначити кількість робітників у великому зимівнику. Із опису зимівника військового писаря І. Глоби, наприклад, бачимо, що в 1769 році тут було, за неповними даними, 13⁵³, у 1775 році — 18 робітників⁵⁴, а у військового судді П. Головатого — 22 робітники⁵⁵. В зимівнику кошового отамана П. Калнишевського в 1765 році, як це видно з його листа, було не менш як 44 робітники. У військовому реєстрі від 28 червня 1769 року про роздачу свинцю й пороху старшинським молодикам згадано 34 робітники Калнишевського (ім було роздано 34 фунти свинцю й 17 фунтів пороху)⁵⁶. З якого саме зимівника Калнишевського були ці молодики, важко сказати. За даними 1775 року (вже після зруйнування Січі), в зимівнику П. Калнишевського на річці Багатій залишалось 30 робітників. В описі його читаємо: «...В показаному зимівнику служителів його, Кошового, при різних посадах 30 чоловік»⁵⁷.

Про те, що великі запорозькі зимівники, старшинські або козацькі, базувалися на найманій праці й що робітни-

⁵² Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 6. С. 646.

⁵³ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 250. Арк. 38.

⁵⁴ ДОДМ. Ф. Азовської губернської канцелярії. Арх. № 206. Арк. 20—36.

⁵⁵ Там само. Ф. Канцелярії Новоросійського губернатора. Зв. 105. № 3130. Арк. 52.

⁵⁶ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 175. Арк. 142.

⁵⁷ ДОДМ. Ф. Канцелярії Новоросійського губернатора. Зв. 105. № 3130. Арк. 4.

ків у таких зимівниках налічувалось часто десятки, за-свідчують багато сучасників. Малоросійський генерал-губернатор П. Рум'янцев в ордері Кошу від 9 червня 1764 року писав, що на Запорозжжі під час мобілізації війська «...в зимівниках застаються здебільшого лише робітники»⁵⁸. В. Чернявський писав у 1766 році, що на Запорозжжі «...до чотирьох тисяч зимівників, прикидаючи в кожному від п'ятдесяти до п'ятнадцяти чоловік обитателів». Ці «обитателі», пояснює він, здебільшого були вихідцями з України. Проробивши усе літо в зимівниках, вони «...повертаються додому із заробленими грошми або запасом»⁵⁹. Ясна річ, що йдеться про найманих робітників.

Заробіток наймита на риболовному промислі був значно більший, ніж, скажімо, у зимівниках. Більшість наймитів тут працювали не «з найму», а «з половини». Козак Дерев'янківського куреня Василь Бовтюх на допиті у пушкарні 26 квітня 1758 року заявив, що прийшов на Запорозжжя і, записавшись у курінь, «тоді ж у свого курінного Федора Щербиненка з половини улову риби став»⁶⁰. І така форма заробітку була звичайною. Плата «з половини» означала, що одну половину улову брав собі хазяїн промислу, а іншу він розподіляв між своїми наймитами.

У період Нової Січі стало звичаєм посилати на військову службу замість себе наймитів. Це робили заможні козаки. Колишній запорожець Онисим Лалим у своєму проханні (1799 рік) про прийняття його у чорноморці розповідав: «...Служив у колишньому Війську Запорозькому з малих літ у курені Шкуринському, а потім був у Кримському поході за козака куреня Шкуринського Григорія Химу»⁶¹.

Таких документів удосталь. Про життя козаків-сіромах український народ склав чудові пісні. Ось рядки однієї з них:

Струни мої золотії, заграйте мені стиха,
Нехай козак-нетяжище позабуде лихо.

Або:

Козакові — як тому бідному сіромасі:
Ненька стара, жінки нема, а сестра малая.

⁵⁸ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 201. Арк. 63.

⁵⁹ Источники для истории запорожских казаков. Т. 2. С. 1855—1856.

⁶⁰ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 23. Арк. 14.

⁶¹ Краснодарський державний крайовий архів (КДКА). Ф. 250. Св. 12. Спр. 43. Арк. 94—95.

Чому ж в тебе, козаченьку, сорочки немає?

А ось ще одна:

В мене ймення не одно, а єсть їх до ката

А якого роду я, то всяк про те знає,

Хто по світу ходить-блука та долі шукає.

Хоч доля козака-сіроми і була тяжкою, разом з тим не треба забувати, що він міг переходити від одного господаря до другого, а за певних умов стати самостійним господарем. І найголовніше — він був вільним.

Це останнє й притягувало на Запорозжя енергійних та заповзятливих людей, які йшли сюди, рятуючись від феодальних утисків, що сковували їхню ініціативу і потяг до вільної діяльності.

Запорозжя в період Нової Січі (1734—1775) було краєм квітучої економіки, яка базувалася на передових господарчих засадах. Про швидкий економічний розвиток краю можна судити по тому багатству, яким володіла не тільки старшина, а й значна частина рядового козацтва. Можна погодитися з думкою Михайла Кириченка про те, що все життя запорозьких козаків у цей час «було переведено на мирний лад»⁶². Розвиток господарства, а не військові походи, є основою їхньої діяльності. Тепер, писав історик Запорозжя Михайло Слабченко, «і містечка переорганізувались на новий кшталт, хоч зовнішній вигляд їхній наче мало змінився: в них ще вештали запорозжці, але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші»⁶³.

За часів Нової Січі відбулися великі зміни в становищі Запорозького війська. Внаслідок політики царизму, який всіляко намагався обмежити козацьке самоврядування, Запорозжя поступово втрачало свою автономію. Спочатку, після повернення з Криму, військо було підпорядковане київському генерал-губернатору й мало неухильно виконувати усі його накази. Пізніше, коли в Лівобережній Україні уряд відновив гетьманство, Січ стала безпосередньо підлягати владі гетьмана. Це призвело до того, що царські урядовці і гетьманська адміністрація почали втручатися в усі внутрішні справи Запорозького війська. Гетьман звелів навіть провести реєстрацію всіх козаків і подати списки до його канцеля-

---

⁶² Кириченко М. Суспільно-політичний устрій Запоріжжя (XVIII століття). Х., 1931. С. 33.

⁶³ Там само. С. 33—34.

рії в Батурині. Крім того, кожен козак мусив дістати паспорт і без відома старшини не мав права вийти за межі Запорозжя.

Щоб позбавити козацтво усіх прав і перетворити його на слухняне знаряддя царизму, російський уряд став будувати на запорозьких кордонах та в самих «вольностях» укріплення і ставити там залоги. Вже 1735 року на території Запорозжя було збудовано чимало фортець, споруджено Новосіченський ретраншемент і поставлено залогу з двох піших рот та артилерійської команди. Комендант ретраншементу мав наглядати за Січчю і надсилати київському генерал-губернатору докладну інформацію про становище на Запорозжжі. На випадок будь-якого виступу з боку козаків проти уряду або своєї старшини Новосіченська залога зобов'язана була жорстоко розправлятися з ними.

У 40—60-х роках XVIII століття російський уряд почав заселення північних та північно-західних околиць Запорозжя військовими поселенцями. Це мало призвести до відмежування, ізоляції «вольностей» від Правобережної і Лівобережної України, покласти край втечам селян від своїх панів. Біля гирла річки Тясмину побудували Криловський шанець, біля міста Торговищі — Орловський, а також шанець на річці Синюсі. 1751 року Івану Хорвату, колишньому австрійському офіцерові, було доручено заснувати так звану Ново-Сербію — заселити сербськими поселенцями землі на правому березі Дніпра, якраз у північно-західній частині Запорозжя. Тут же, у верхів'ях річки Інгул, було засновано укріплення св. Єлисавети (сучасний Кіровоград).

На північно-східному кордоні Запорозжя засновано так звану Слов'яно-Сербію. Отже, тепер «вольності» були відрізані й від Гетьманщини. Після цього, як висловився один із сучасників, Запорозьке військо опинилося в мішку, який лишилося тільки зав'язати. Захоплені козацькі землі почали роздавати офіцерам, поміщикам, урядовцям і впроваджувати там кріпацтво.

Надалі російський уряд повів політику на ліквідацію військової ради та заміну виборних старшин царськими ставлениками. За часів Нової Січі військова рада багато в чому втратила своє колишнє значення.

За Нової Січі запорозьке козацтво брало участь у двох війнах Росії проти Туреччини. 1736 року запорозьці у складі російської армії воювали під Перекопом, Козловим (Євпаторія), Бахчисараєм і Кінбурном. При здобутті цих фортець запорозька піхота, кіннота і флот

виявили виняткову відвагу і героїзм. «За ці походи,— писав Рігельман,— що в них запорожці видатну завзятість і відважну хоробрість як на суші, так і на воді своїм флотом показали, пожалувано їм як грошове, так хлібне жалування». Як знак нагороди за службу російський уряд послав до Січі «прапор великий з російським гербом і чотири малих, писаних золотом..., бунчук, оббитий парчою золотою, булаву і пернач, все срібне, оздоблене золотом і коштовним камінням»⁶⁴.

Своїм героїзмом уславилося запорозьке козацтво і під час російсько-турецької війни 1768—1774 років. 17 червня 1769 року П. Рум'янцев писав кошовому отаману: «Учинені вами над неприятелем пошуки підвищують громадську славу всього Запорозького війська... Вони суть істинний доказ... невтомних трудів і прещирої вірності Запорозького війська»⁶⁵.

Запорозьке козацьке військо було напередодні своєї ліквідації однією з найкращих військових одиниць у складі головних ударних сил російської армії під час російсько-турецьких воєн. Це було визнано як вищими воєначальниками, так і урядом. У царській грамоті від 22 лютого 1772 року, наприклад, читаємо: «Предводительствующий Другою нашою армією генерал-аншеф князь Долгоруков донесеннями своїми засвідчив нам, що в усю пройдену кампанію від підданого Нашого Низового війська Запорозького по всіх місцях, де оне за розпорядженням його перебувало і упражнено було, покладена служба виконувана була з щирістю і можливою старанністю». Цариця запевняла запорожців, що вона ніколи не забуде їхніх заслуг: «Між тим і монарша наша милість й увага до сього Нашого підданого війська не лише продовжені, а... й поглиблені будуть»⁶⁶. Лише в 1771 році тисячу запорожців було представлено до нагороди срібною медаллю⁶⁷. Кошового отамана Калнишевського нагороджено золотою медаллю з діамантами⁶⁸. Багато видатних російських воєначальників вважали для себе за честь бути прийнятими до запорозького «товариства». Серед них, до речі, бачимо і майбутнього фельдмаршала М. І. Кутузова⁶⁹. Командую-

⁶⁴ Летописное повествование о Малой России. Ч. 4. С. 3.

⁶⁵ Скальковский А. История Новой Сечи. Ч. 3. С. 21.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ ЦДВІА Росії. Ф. 13. Оп. 107. Спр. 120. Арк. 6.

⁶⁸ Скальковский А. История Новой Сечи. Ч. 3. С. 71.

⁶⁹ М. Кутузова разом з кн. М. Голіциним і кн. П. Прозоровським було прийнято до «товариства» Кушівського куреня «за його бажанням» (ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 232. Арк. 18).

чий Першою армією генерал-аншеф П. Панін, прийнятий тоді ж до Запорозького війська, писав: «Обрання і прилучення мене до товариства вашого, знаменитого здавна, так і нині у воїнських подвигах... прославленого Запорозького війська приймаю я особливим знаком вашого до мене, мої приятелі, старання і задоволення в нинішньому моему поділенню спільних з вами воєнних подвигів проти неприятеля»⁷⁰.

Незважаючи на складні політичні умови, запорожці приходили на допомогу своїм братам, які страждали під чужоземним ігом. Запорожці, особливо сіромахи, брали активну участь в гайдамацькому русі у Правобережній Україні, що перебувала під владою Польщі. Запорозькі козаки найчастіше виступали в ролі організаторів гайдамацьких загонів. Козак Джереліївського куреня Петро Варакута під час допиту у квітні 1758 року говорив, що він вступив до гайдамацького загону на початку 1757 року. Цей загін очолював козак Пашківського куреня Максим Бурило⁷¹.

Про кількість запорозьких гайдамацьких загонів є різні відомості. Іноді загони налічували 150, 200 і більше козаків. Про гайдамацький загін у «200 чоловік і більше» повідомляється, наприклад, у листі Слободської полкової канцелярії на ім'я Коша від 15 грудня 1760 року⁷².

Гайдамацькі загони не були постійними і не діяли в тому ж самому складі довгий час. Здійснивши один або кілька нападів, гайдамаки розходились. Гайдамацький рух являв собою щось подібне до партизанської війни, яка невгавала майже протягом усього існування Нової Січі.

На Запорожжі гайдамаки мали своєрідні стани, які були пунктами опору. Сюди йшли шукати порятунку розбиті гайдамацькі загони. Нарешті, тут були місця зимовок. Вони найчастіше розташовувались у малоприступних балках на дніпровських і бузьких островах, у плавнях і в степу. Найбільший на Запорожжі гайдамацький табір знаходився в середній течії Південного Бугу на острові Мігія. Прибережні скелі тут круто, мов фортечні мури, спускалися у воду. Столітні дуби, зче-

---

⁷⁰ Скальковський А. История Новой Сечи. Ч. 3. С. 91—92.

⁷¹ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 43. Арк. 63.

⁷² Там само. Док. 266. Арк. 10.

пившись кронами, стояли суцільною стіною. Літніми вечорами, огорнута сизою імлою, крізь яку ледь пробивалось сріблясте місячне проміння, Мігія була мовчазною і привабливою. Осінніми ж ночами, коли стогнав та завивав вітер, а дерева погрозово розмахували величезними чорними гілками, Мігія ставала грізною й страшною. На Мігії ладнали зброю, робили порох і кулі, лікували поранених. Тут завжди стояла гайдамацька залага. Це була гайдамацька Січ. Звідси, з'єднавшись у нові загони, гайдамаки повертались у запорозькі степи, у Слобідську Україну, в Гетьманщину, а найчастіше — на Правобережжя.

Правобережна пригноблена людність була тісно пов'язана із запорозькими гайдамаками і часто кликала їх на допомогу. В темні ночі маловідомими стежками поспішали тоді гайдамаки у Правобережну Україну. Вони з'являлися завжди несподівано, як сніг на голову. Ходаки, вони молодецьки тримались на конях, спираючись на Польська прикордонна варта ніяк не могла устерегти їх.

Гайдамаки мчали, мов степовий вітер. Одягнені в сорочки, вишмаровані від паразитів дьогтем, в убогі каптани або кунтуші з телячої шкіри, взуті в постולי чи чирки на дерев'яні стремена. Озброєння кінного гайдамаки: довгий спис, шабля та самопал; пішого — найчастіше короткий спис із залізним жалом з обох кінців, який можна було влучно кидати на далеку відстань, і рушниця.

До гайдамацьких загонів входило не більш як двісті — триста чоловік, найчастіше піших. Та незважаючи на це, гайдамаки безстрашно нападали на незрівнянно чисельніше вороже військо.

Сучасник поляк Китович розповідав, що навіть один гайдамака, опинившись серед ворогів, «міг в одну мить розігнати близько сорока поляків... а щоб протистояти п'ятдесяти гайдамакам, треба було наших двісті-триста чоловік і більше». Піші гайдамаки дуже вміло ховалися в степовій траві, у щонайменшій балочці і обстрілювали звідти ворога. Якщо панам і траплялося оточити їх, вони завзято боронилися і часто-густо, діждавшись ночі, спритно зникали з-під самого носа переслідувачів. У народі ходили чутки, що гайдамаки — характерники, тобто замовлені від кулі й шаблі. Не один раз, — переказує марновірний Китович, — жовніри бачили, як гайдамаки збирали з себе кулі, які попадали їм у груди

або обличчя, й кидали їх назад, у ворога. Тому поляки, вирушаючи на гайдамаків, святили кулі⁷³.

Якщо гайдамаки потрапляли до ворожих рук,— а це, між іншим, випадало дуже рідко,— вони виявляли надзвичайну мужність і з презирством ставились до смерті. Той же Китович розповідає, що коли садовили на палю спійманих гайдамаків, то вже майже наскрізь пройняті, вони глузливо, немов зовсім не відчуваючи болю, кричали катові: «Криво йде паля, пане майстре!»⁷⁴.

Запорозький Кіш змушений був стримувати гайдамацький рух. Але його адміністрація часто не мала для цього сили, з одного боку, а з другого — не бажала вступати у відкриті ворожі стосунки з гайдамаками, яких підтримували рядові запорожці. Доказом цього є те, що навіть створення каральних загонів проти гайдамаків не зупиняло їх. Вони завжди знаходили гаряче співчуття і підтримку у населення Запорожжя. Рапорт до Коша від 1754 року (ім'я автора рапорту не дано в документі) знайомить із таким випадком: саме того року загін запорозьких гайдамаків захопив у татарських феодалів в урочищі Анджабу табун коней. Коли татари спробували повернути табун, на допомогу гайдамакам прийшли «рибалки», тобто робітники запорозьких риболовних промислів «до козаків під'їхавши на допомогу, вчинивши сутичку, на другий бік (табун — В. Г.) пригнали»⁷⁵.

Населення Запорожжя ховало гайдамаків від переслідувань, попереджало їх про наближення каральних команд, допомагало харчами, зброєю тощо.

Навесні 1768 року на Правобережжі, куди вступили російські війська для боротьби з організованою магнатами Барською конфедерацією, спалахнуло велике селянське повстання — Коліївщина*. Правобережне селянство боролось за знищення нестерпного кріпосницького і національного гніту. В цій своїй боротьбі воно завжди мало підтримку запорозького козацтва.

Польські пани з ненавистю ставились до запорожців. Звичайним явищем було те, що пани, захопивши запорожців, які приїздили до родичів на Правобережжя, вішали їх або садовили на кіл. В архіві запорозького Коша збереглося кілька списків козаків, у різні часи

⁷³ Kitowicz Jędrzej. Opis obyczajów za panowania Augusta III / Opracował R. Pollak, War-wa, 1951. С. 343.

⁷⁴ Там само. С. 342.

⁷⁵ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 19. Арк. 13.

* Коліями називали учасників повстання.

закатованих польською владою або окремими панами. В одному такому списку читаємо, що від 1733-го до 1748-го року пани вбили 200 запорожців. До того ж деяких, як наприклад Івана Бойка, «спершу на страстку (тортури — В. Г.) тягли, а потім на кіл посадили». Іншим закатованим козакам пани, «глумлячися, розкривши зуби, повкладали (до рота) пашпорти»⁷⁶.

Навесні 1768 року біля Матронинського монастиря (поблизу Чигирина) з'явився загін запорозьких гайдамаків на чолі з Максимом Залізняком — справжнім представником запорозької сіроми. 2 липня 1768 року на запит Коша про особу Залізняка, отаман Тимошівського куреня Василь Корш повідомив таке: «Числячись при курені Тимошівському, родиною Польської області село Івківець, Максим Залізняк з приходу свого (на Запорожжя — В. Г.) років з п'ять перебував на заробітках і в usługуванні, а в 1762 році, як звідсіля відлучився, проживав аргатуючи в... (слово прочитати неможливо — В. Г.), відколи у різних тутешніх місцях різним промислом перебивався, а в битність у 1762 році пушкарем, як із Січі відлучився, перебував на низу між козаками, потім у турецькому місті Очакові був у шинковому промислі»⁷⁷.

На заклик Залізняка в Холодний Яр почали збиратися селяни і козаки з правого берега. До нього приєдналися також все нові й нові загони запорозький гайдамаків. Вони поспішали на допомогу своїм братам, які страждали під владою польських панів. Цікавий у цьому відношенні документ — свідчення гайдамаки Йосипа Куцого, козака Дядьківського куреня. Родом з Лівобережжя, він протягом 18 років був наймитом на запорозьких рибальських промислах. 1768 року Куций втік до гайдамаків. «Сього (1768 — В. Г.) року, на Петрів піст, — розповідав Куций, — коли почув він, що в Польщі в Матронинському монастирі збираються запорозькі козаки... то він, Куций, погодившись із козаком Трохимом, а прозвища не знає, (і) Йваном Сукуром, пішли без відома кошового отамана і військової старшини в Польщу... і як прийшли в сказаний монастир і явилися до названого козаками полковником Максима Залізняка

---

⁷⁶ Там само. Док. 5. Арк. 3—8.

⁷⁷ Там само. Док. 227. Арк. 34. Аргатовати — найматись на роботу (на рибні і соляні промисли) за межами Запорожжя.

ка, в нього таких же козаків зібралося до п'яти сот чоловік»⁷⁸.

Так, гуртом і поодинці, потай і відверто, запорозькі козаки збирались і вирушали на Правобережжя. 1 червня 1768 року полковник Головка рапортував Кошу, що через Бугогардівську паланку безперервно проходять в Польщу гайдамацькі загони «для деяких бунтів»⁷⁹.

У другій половині травня селяни і козаки під проводом М. Залізняка захопили Жаботин, а потім Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Канів, Мошни, Лисянку. Повстанці брали приступом панські замки, палили садиби, громили польську шляхту і католицьке духовенство. Сили повстанців швидко зростали. Невдовзі повстанням були охоплені майже вся Київщина і Брацлавщина. Там, де повстанці брали владу в свої руки, вони заводили козацький устрій. Під впливом гайдамаків почалися селянські повстання на Поділлі, Волині, у Галичині і Белзькому воеводстві. Переляканій польській шляхті селянське повстання під проводом Максима Залізняка здавалось другою Хмельниччиною.

Повстанці звернулися з відозвою до польського селянства. Ця відозва, написана польською мовою, закликала: «Мешканці корони (польської), у володіннях шляхетських, королівських і духовних! Ваш час настав! Прийшов час визволитись із неволі, скинути панське ярмо. Побачив Бог з висоти небес вашу тяжку долю, почув голосіння і зойки ваші і послав вам захисників, які помстяться за зло, заподіяне вам панами. Отже, поспішайте на допомогу тим, хто хоче зробити вас вільними. Настав час помститися за всі муки, кари, знущання, за нечувані здирства, які ви до цього часу від своїх панів терпіли. Посилаємо до вас ватажків, котрим ви маєте довіряти і за якими повинні прямувати зі зброєю, що є у вас. Залишайте домівки ваші, дружин і коханих дітей. Не будете жалкувати, бо невдовзі знову з ними зустрінетесь. Пошле нам Бог перемогу, і будете самі собі вільними панами, коли знищите гадюче кодло панів ваших, яке досі ссе кров вашу. Звертались ми до вас і раніше, проте ви нам не вірили і зараз же, коли брати ваші в Україні і на Поділлі почали щасливо визволятися з неволі і ярма панського, ви повірите нам! В ім'я Бога поспішайте до нас на допомогу!»⁸⁰

⁷⁸ Державна публічна бібліотека України (Рукописний відділ) Док. 5873.

⁷⁹ ЦДІА України. Ф. КЗС. Док. 227. Арк. 225.

⁸⁰ Там само. Ф. Коліївщина. Док. 12.

Пройнята жахом шляхта тікала углиб Польщі, а також до Росії. Багато шляхти знайшло притулок за мурами м. Умані, яке належало магнату Потоцькому. Умань являла собою велике і добре укріплене місто. Уманська фортеця мала дві вежі і чотири bastiони з тридцятьма двома великими гарматами. Місто охороняв надвірний козацький полк. Надвірні козаки були з кріпаків Потоцького. Замість панщини вони мали відбувати при панському дворі військову службу. За наказом пана їх одягли в жовті жупани і голубі кунтуші, озброїли рушницями, шаблями, списами і муштрували, як і польських жовнірів. Щороку козаків примушували заприсягати на вірність своєму панові. Начальником надвірних козаків був шляхтич Обух.

Уманський губернатор (правитель округи) Младанович покладав тепер великі надії на цих козаків, особливо на сотника Івана Гонту, колишнього кріпака із села Розсошки. Призначивши Гонту за сотника, Потоцький гадав мати в його особі вірного слугу. Але Гонта лишився відданим своєму народові. Коли до Умані почали надходити вісті про наближення Залізняка, Гонта потай відрядив до нього довірену людину. Вона повідомила, що козаки Потоцького перейдуть на бік повстанців зразу ж, як тільки ті наблизяться до Умані.

Настав ранок 18 червня. Нестерпно пекло сонце. На одній з уманських веж стояли губернатор Младанович і шляхтич Шафранський. Шафранський у підзорну трубу пильно оглядав околиці. Внизу на валах і мурах фортеці зі зброєю в руках розташувалося все шляхетство, що збіглося до міста, і навіть учні базилянської школи. Над величезними казанами з гарячою смолою і окропом здіймалася густа пара. Погрозово висунули свої чорні жерла кріпосні гармати.

Було тихо. Раптом Шафранський вигукнув: «На допомогу нам ідуть надвірні козаки пана Гонти!» Але одразу ж змовк. На обличчі у нього промайнула спочатку тінь подиву, а потім страху — Шафранський побачив, що з Грекового лісу виступає велике кінне та піше військо назустріч козакам Гонти. Шляхтич одразу впізнав у ньому повстанців і з жахом обернувся до Младановича. Той гарячково схопив трубу і націлив її на ліс, сподіваючись, що ось-ось почнеться бій.

Але біля Грекового лісу сталося те, чого пани зовсім не чекали. Гонта рушив назустріч Залізнику і сердечно привітався. Почалося братання козаків з повстанцями. Звістка про об'єднання Гонти з Залізником в одну

мить облетіла Умань. Серед шляхти почалося страшенне замішання. Вона знала, що міщани палко співчують повстанцям.

Підійшовши до Умані, Залізняк і Гонта запропонували Младановичу здати місто. Однак той рішуче відмовив, покладаючись на свої сили і «божу поміч». Тоді повстанці пішли на штурм. О сьомій годині вечора, коли їхні лави наблизились до кріпосних валів, на стінах почалася шалена стрілянина з гармат і рушниць. Повстанці мусили відступити, залишивши на місці кілька вбитих.

Проте перша невдача не похитнула їх. Знову і знову протягом цілої ночі штурмували фортецю. Вранці наступного дня гайдамаки вступили до міста.

Після взяття Умані повстання на Правобережжі розгорнулося з новою силою. Селяни винищували і виганяли панів, оголошували себе вільними, запроваджували козацькі порядки і йшли в повстанці.

Хвиля народного гніву налякала польських правителів, і вони почали збирати сили під керівництвом коронного гетьмана Ксаверія Браницького. Водночас шляхта звернулася за допомогою до Катерини II. Царський уряд добре знав, що коліям — так звали правобережних повстанців — співчуває весь поневолений люд не тільки в Україні, а й в Росії. Тому він поспішив надати допомогу польським гнобителям. Генералу Кречетникову було наказано негайно вирушити на захист панів.

Діставши наказ, Кречетников удався до хитрощів. Він скористався довір'ям повстанців до російського війська, яке саме в цей час боролось з польськими магнатами під Баром. Знявши облогу Бара, Кречетников відправив посланця до Залізняка з повідомленням, що йде йому на допомогу, аби спільними силами вирушити на Волинь і покінчити з польськими панамі. Повстанці радісно зустріли цю звістку. Вони не здогадувались про підступні наміри царського генерала.

Незабаром царське військо прибуло до Умані і розташувалося під містом. Кречетников розпочав «переговори» з керівниками коліїв про майбутні «спільні дії», а тим часом непомітно оточив повстанський табір. Ухвалено було на світанку 27 червня разом вирушити на Волинь. Але цієї ж ночі до Залізняка і Гонти з'явився посланець і запросив до штабу Кречетникова. Там нібито їх хотіли оповістити про важливі вісті.

Тільки-но Залізняк і Гонта вступили до штабного намету, як їх зараз же схопили і закували в кайдани.

Після цього царське військо за сигналом рушило на повстанський табір. Повстанці кинулися до зброї, але було вже пізно. Вони дорого заплатили за свою довірливість. До рук Кречетникова потрапило багато полонених, тридцять прапорів, п'ятнадцять гармат тощо. Залізняка і Гонту кинули в яму. За кілька днів до Умані прийшло військо Браницького. Кречетников передав йому всіх захоплених повстанців родом із Правобережжя. Лівобережних же і запорозьких гайдамаків, а також тих росіян, які були між ними, відправили в Київ до російського губернатора.

На Правобережжі почалася кривава розправа з повстанцями. Сам Браницький писав королю, що «місцеві пани без упину приходять до мене і радять немилосердно четвертувати, палити, садовити на палю, вішати гайдамаків». У містечку Кодні зібрався спеціальний трибунал. За його вироком кати в червоних ковпаках ставили засуджених на тортури, потім підвозили до глибокої ями і стинали голови. Коли одна яма наповнювалася трупами, копали другу.

Особливо страшну смерть вигадали для Гонти. Суд ухвалив стратити його в селі Сербях (сучасна Гонтівка на Поділлі); страта мала тривати цілих два тижні.

Був ясний і теплий день. У повітрі плавали білі пасма бабиного літа. Великий вигін за селом чорнів людьми. Посередині його височів дерев'яний поміст. Було видно, як кат у червоній шапці розкладав на ньому свої страхітливі знаряддя: щипці, щоб здирати шкіру, ножі, шила, жаровню з гарячим вугіллям. Навколо помосту з чотирьох боків стояли гусарські і панцирні корогви; за ними — карети і коляски з довколишнім панством, а далі зігнані на незвичайне видовище з найближчих маєтків селяни.

Попереду гусарської корогви, під гетьманським прапором, Браницький давав останні накази. Раптом почувся крик: «Дорогу!» Натовп розступився, створюючи вузький прохід, куди в'їхав старий селянський віз, запряжений шкапою. На возі, оточеному цілою півсотнею жовнірів, без шапки, із закутими руками й ногами сидів Гонта. Минуло кілька хвилин, і Гонта ступив на поміст. Все затихло. Тисячі очей звернулися до славного гайдамацького ватажка. Не один пан думав, що Гонта, знесилений попередніми тортуррами, злякається нових двотижневих нелюдських мук, впаде на коліна і благатиме пощади.

Але марні були надії тих, хто хотів побачити на-

родного героя зламаним, з очима, сповненими смертельної туги й розпачу. Шляхтич Дуклан-Охотський, що стояв поблизу помосту, пізніше згадував: «Обличчя Гонти було спокійне й веселе, ніби він ішов до куми на родини. Кат зірвав йому клапоть шкіри, але обличчя козака не здригнулося. Коли кат зірвав другий клапоть, Гонта, глузуючи, сказав: «От, казали, що болітиме, але насправді анітрішечки не болить». Сила духу Гонти і зворушила і схвилювала присутніх. Занепокоєний цим, Браницький наказав катові негайно стягти Гонті голову.

Кривавий терор, масові прилюдні вбивства не залякали коліїв. У багатьох місцях між ними й карателями відбувалися запеклі сутички. Великого удару, як розповідає народна пісня, завдали колії на чолі з отаманами Бондаренком і Нечаєнком панському війську під містечком Грузькою.

Наїхали ті гусари та Грузьку палити,
Бондаренко з Нечаєнком стали боронити:
Нечаєнко на дзвіницю потроху міх втягає,
Бондаренко в правій руці рушницю тримає.
Ой як стрелив Нечаєнко — коника підстрелив.
Ой як стрелив Бондаренко — гусарика встрелив.
Ой як рушили гусари з Грузької тікати,
Бондаренко з Нечаєнком стали доганяти.

Нарешті панам вдалося все-таки придушити повстання на Правобережжі. Одночасно розправлялися з коліями і царські генерали. Залізняка та інших керівників повстання засуджено було на довічне ув'язнення в Сибіру і відправлено на каторгу в Нерчинські копальні.

Запорозька старшина, що не бажала ускладнень з російським урядом, марно намагалася запевнити його в непричетності запорозького козацтва до Коліївщини. Полковник Головка, наприклад, писав 1768 року, що до «коліїв» ідуть тільки «зайди, що називають себе запорозькими козаками»⁸¹, а справжніх запорожців серед них нема зовсім. Проте царські чиновники мали незаперечні супротивні докази. 15 серпня 1768 року київський губернатор Ф. Воейков у своєму листі на ім'я Коша, докоряючи писав: «Із допитів самих запорожців, котрі вчора тільки з Польщі сюди прислані, виходить, що чоловік десь двісті з самої Січі 29 минулого червня, розділяючись на різні частини, в Польщу... відправлялися»⁸².

⁸¹ Там само. Ф. КЗС. Док. 227. Арк. 25.

⁸² Там само. Док. 228. Арк. 189.

Царський уряд боявся також можливості з'єднання Коліївщини з широкими колами козацтва на Запорозжжі. Такі побоювання підтримувались чутками, що Максим Залізняк має намір іти на Січ. 4 липня 1768 року полковник Головка, прибувши на Січ, так розповідав старшині про зустріч із Залізняком. 27 червня 1768 року на лівому боці Буга його зупинив загін з семи вершників. Повідомивши на запитання ватажка загону своє ім'я, Головка, в свою чергу, спитав, з ким має справу. Ватажок відповів: «Я Залізняк». Потім він запитав Головка: чи той давно був у Січі і чи скоро поїде туди? Коли Головка відповів, що з Орелі він має намір повернутися просто в Січ, то той, хто назвався Залізняком, сказав: «Коли приїдеш, уклонись пану кошовому (і передай.— В. Г.), що ми прибудемо невдовзі до Січі в гості»⁸³. Мабуть, Головка розмовляв не з самим Залізняком (останній за документами протягом усього повстання 1768 року не бував на Запорозжжі). Проте слова того, хто назвався Залізняком, свідчили про можливість приходу гайдамаків у Січ.

Після того, як польські магнати при підтримці царського уряду придушили селянський рух на Правобережжі, чимало гайдамацьких загонів перебравися на Запорозжжя. Той же бугогардівський полковник Головка, наприклад, у своєму рапорті від 28 червня 1768 року доповідав кошовому про перебування на території підвладної йому паланки, в балці Густий Байрак, «гайдамацьких ватаг більш як дві сотні під проводом принципалів... старого запорозького злодія... Саражина, да платніровського курінного Олекси Дейнеки та якогось минського Савки»⁸⁴.

1773 року під час російсько-турецької війни в Росії почалось найбільше в історії селянсько-козацьке повстання під проводом Омеляна Пугачова⁸⁵. Почавши повстання, Пугачов звернувся з маніфестом до покріпаченого селянства, закликаючи до повалення ненависного кріпацтва. Він жалував усіх «вольністю і свободою і

---

⁸³ Там само. Док. 227. Арк. 38.

⁸⁴ Там само. Арк. 207.

⁸⁵ Цікаво, що Пугачов народився в «малоросійській Зимовійській станиці» на Дону, батьківщині Степана Разіна. Пугачов на допиті сказав, що хрещеним батьком його сина Тимофія був «малоросіянин Олексій» (див.: Рознер И. Г. Казачество в крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов, 1966. С. 25). Пугачов перебував якийсь час в Україні, проходив козацьку службу біля Запорозжжя, у Бахмуті і Голій Камінці, мав тут товаришів.

вічно козаками»⁸⁶. Пугачов надавав великого значення Запорозькій Січі, намагався використати її для боротьби проти феодалів Росії. Восени 1774 року після того, як царські війська завдали йому поразки біля Чорного Яру, він оголосив своїм козакам: «Я думаю йти униз Волгою і, зібравши на ватагах хліба, добратись морем до запорозьких козаків»⁸⁷.

В цей час на Запорожжі було неспокійно. Єпископ Феодосій так про це пише: «В 1774—1775 роках у багатьох місцях з'являлись таємні вороги загального спокою». Називаючи їх «бунтівниками з розбитої партії Пугачова», Феодосій зауважує, що вони «своїми підступами бентежили народ». Особливо велике збудження було в Старій Самарі, де з'явився якийсь «бунтівник» полковник Василь Злий, він же Журба. «Самара,— говорить далі Феодосій,— була оточена з усіх сторін карантинном: з міста нікому не було ні вільного входу, ні вільного виходу; в місті почались дізнання і розшуки, від яких народ не швидко міг заспокоїтись»⁸⁸. Такі настрої не могли пройти поза увагою уряду, що був наляканий розмахом селянської війни. Катерина II не випадково в одній із записок проводила паралель між Пугачовим і Мазепою і у такий спосіб ототожнювала національно-визвольну акцію Мазепи і селянсько-козацьке повстання Пугачова. «Хто ж після Мазепи в Росії більше обвинув?»⁸⁹ — риторично запитує вона, ставлячи поряд з Мазепою Пугачова і підкреслюючи небезпеку для імперії з боку таких не схожих між собою діячів. Після поразки Пугачова царський уряд почав мстити народу. Було заарештовано 20 тис. людей.

Росію затопила чорна реакція. Губернська реформа, яку провів російський уряд 1775 року, дала змогу значно збільшити адміністративно-поліцейський апарат на місцях, ще більше покріпачити селян і посилити колоніальне гноблення народів імперії.

Над Запорозькою Січчю нависла загроза знищення. До того ж у зв'язку з підписанням Кючук-Кайнарджийської мирної угоди 1774 року і виходом Росії до Чорного моря царський уряд міг вже «віддячити» козацтву за

---

⁸⁶ Восстание Емельяна Пугачева: Сб. док. Л., 1935. Док. 20. С. 45.

⁸⁷ Пугачевщина: Сб. док. Т. 2. С. 155.

⁸⁸ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. С. 302—303.

⁸⁹ Рознер И. Г. Казачество в крестьянской войне 1773—1775 гг. С. 192.

майже тривікову оборону південних кордонів України і Росії від агресії з боку Криму і Туреччини. Тепер ніщо не заважало знищити Січ.

Ще раніше царський уряд поставив останню крапку над автономією Гетьманщини. Цьому передував короткий період повернення гетьманського уряду за цариці Єлизавети Петрівни. Дочці Петра I Єлизаветі, всупереч усім сподіванням, під впливом «природного козака» Олексія Розумовського судилося повернути Україні те, що так наполегливо знищував її батько Петро I. Олексій Розумовський сприяв відновленню гетьманства в Україні і обранню свого брата Кирила на цю посаду (1750). Однак це була скоріше примха цариці, ніж радикальна зміна політики російського уряду щодо України.

Спочатку К. Розумовський почував себе досить незалежним від центральної влади: самостійно призначав генеральну старшину, відновив діяльність усіх адміністративних і судових установ, сприяв ліквідації обмежень для господарства і торгівлі, піклувався про стан культури і освіти в Україні. Але невдовзі таке опікування Розумовським української автономії почало викликати у російського уряду підозру і останній почав активізувати стару політику всілякого обмеження прав України. 1754 року було скасовано митний кордон між Україною і Російською державою, що позбавило Гетьманщину одного з найважливіших елементів автономії — самостійної митної системи⁹⁰. Це, як писав С. М. Соловйов, «мало бути сильною протидією відновленню гетьманства в Україні. Так в Петербурзі відсвяткували 100-річний ювілей приєднання України до Росії в 1654 році»⁹¹. Незважаючи на тиск центрального уряду, Розумовський провів судову реформу, яка впорядкувала судовий устрій на основі литовського статуту і українського звичаєвого права. Це був останній успіх щодо оборони прав українського народу. Різниця в судовому устрої України, особливості його порівняно з російським правом впадали у вічі. Григорій Теплов, управитель маєтків Розумовського і водночас урядовий агент при ньому, в записці на ім'я Катерини II «О непорядках в Малороссии», доводячи необхідність проведення адміністративних реформ з метою скасування автономії

---

⁹⁰ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. С. 170.

⁹¹ Соловьев С. М. История России... Кн. 12, С. 200.

України, звертає особливу увагу на дух вольності і республіканізму, що характеризують українське право і суспільне життя взагалі. «Все зло,— пише він,— походить від довготривалого сього народу від самодержавства, великоросійського відділення, і при цьому наближення до польських прав, які для кращого приведення в єдність своєї області вкоренили сей малоросійський народ в особливі вольності звичаю»⁹². Далі Теплов показує суттєві розходження між українським і російським правом. Так, якщо злочин проти іменних указів в Росії карається смертю, то в Україні тільки 6 тижнями ув'язнення; багатства земельних надр в Росії належать державі, а в Україні — приватним власникам; за Литовським Статутом побиття царських посланців і знищення указів карається ув'язненням лише на півроку. Теплов наводить багато таких розбіжностей, вважаючи, що одні з них суперечать нормам російського самодержавства, а інші «якщо на угоду вольному республіканському народу постановлені, натуральному праву противні». Особливу відразу викликав у Теплова закон Литовського Статуту про право обирати не тільки гетьмана і генеральну старшину, а й полкових сотників і отаманів⁹³.

З початком царювання Катерини II в 1764 році була остаточно скасована посада гетьмана і замість гетьманського правління тимчасово призначалась Малоросійська Колегія з президентом на чолі. Останній фактично ставав генерал-губернатором і зосереджував у своїх руках всю владу. На цю посаду було призначено російського генерала П. Румянцева. Політика Катерини II щодо України й інших частин держави досить чітко простежується в її інструкції генерал-прокуророві сенату князю Вяземському: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями, порушувати ці привілеї зразу було б непристойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитись з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись як вовки в ліс (розрядка моя.— В. Г.). Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні

---

⁹² Скитский Б. В. Гетманщина накануне ее падения (о черни быта). С. 57.

⁹³ Там само. С. 56—57.

люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...»⁹⁴.

Ті, хто захоплюється політикою Катерини II, називаючи її мудрою і великою імператрицею, закривають очі на те, що вона продовжувала реакційну лінію, почату Іваном IV і підхоплену Петром. Основний зміст цієї лінії — надмірна централізація влади, бюрократизація адміністрації, посилення кріпосного рабства, жорстоке придушення протесту з боку пригноблених, переслідування вільної думки, захоплення чужих територій, зовнішня експансія. «Об'єктивно все це, — вірно підкреслює О. К. Каменський, — гальмувало розвиток країни, збільшувало її соціально-політичне і економічне відставання»⁹⁵. Чи не пожинаємо ми і зараз плоди цього?!

З ліквідацією Гетьманщини в 1764 році російська влада вживає заходів для цілковитого знищення місцевого військового, адміністративного і судового апарату в Україні. Встановлюються спеціальні обмеження щодо діяльності української церкви, національної освіти, української мови, літератури і мистецтва, культури взагалі. Не залишив без уваги російський уряд і українське книгодрукування, яке ставиться під жорстокий контроль Синоду. В 1775 році Синод наказує київському митрополитові Т. Кременецькому, «щоб невідповідних тим, що виходить із Московської друкарні книгам... випущених не було... і ні в чим ні найменшої різниці не було... Що ж до видаваних нових книг, то їх виправлячи, не друкуючи, спершу присилати до розгляду і апробації в св. Синод неодмінно»⁹⁶. В цей час значно підупала українська економіка. Великого удару зазнало українське купецтво, якому уряд заборонив безпосередні торговельні зносини із західно-європейськими країнами.

Марно пробувала патріотично настроєна частина української старшини, формально зрівняна у правах з великоросійським дворянством, протестувати — усі її намагання зберегти залишки автономії залишились гласом волаючого в пустелі. Цариця та її ставленики робили все, щоб перетворити Україну на просту російську провінцію. Найбільше, що дратувало їх, це невмирущий дух гордості українців за своє історичне минуле, любов

⁹⁴ Бумаги імператриці Катерини II. СПб, 1871. Т. 1. С. 348.

⁹⁵ Каменський А. Б. Катерина II // Вопр. истории. 1989. № 3. С. 87.

⁹⁶ Бучило Л. Приєднання київської митрополії до московського патріарха // Церковний календар. 1973 (Варшава). С. 102.

до свободи і протест проти насильного запровадження поліційної державності. Характеризуючи такі настрої, П. Румянцев писав Катерині II: «Ці люди (українці — В. Г.) вважають те, що в них є, це краще за все, ніде нема нічого доброго, корисливого і вільного, чого б їм хотілось мати»⁹⁷.

Після знищення автономії Гетьманщини дійшла черга і до Запорозжя. Причини знищення Запорозької Січі не можна пояснювати тільки тим, що вона з виходом Росії до Чорного моря втратила своє значення захисту від татарських нападів і стала непотрібною. Це невірно хоча б тому, що через 12 років, коли загострилися відносини з Туреччиною і потрібно було збільшити збройні сили імперії царський уряд із залишків запорозьких козаків створив нове козацьке військо — Чорноморське.

Причини ліквідації Січі більш значні. Одна з них: якщо в центральних районах Росії давно існувало і дедалі ширилось кріпацтво, то на Запорозжі його не було. Цей факт надзвичайно важливий. Замість кріпосницьких відносин тут розвивались нові, буржуазні відносини. Як ми вже показали, зимівчанське (хуторське) господарство на Запорозжі, не кажучи вже про промислове (рибальство та ін.), мало товарний характер. Продукція його йшла на ринок, робочою силою ж були не кріпаки, а наймані робітники. Багаті зимівники, в тому числі й старшинські, були своєрідними фермами, на зразок американських, на яких іноді працювало по кілька десятків постійних найманих робітників-молодиків⁹⁸. Те ж саме стосується промислів. На великих рибних промислах (сапетах), де не тільки ловили рибу, а й обробляли її — сушили, солили, добували ікру, виварювали жир, виготовляли клей — були також зайняті десятки найма-

---

⁹⁷ Скитський Б. В. Гетманщина накануне ее падения. С. 56.

⁹⁸ Запорозжя XVIII століття мало багато спільних рис із ранньою історією Сполучених Штатів Америки. Незважаючи на тиск Москви українські козаки побудували оригінальну форму буржуазної держави. Її з усіх сторін оточували країни феодального устрою, що створювало постійну загрозу для Запорозжя, та разом з тим підтримувало в козаків героїчний дух. Багато аналогій можна знайти між Запорозжям і Сполученими Штатами, співставляючи колонізацію запорожцями степу та історію колонізації американцями Великого заходу. Фігура українського козака-запорозжя багато в чому подібна до героя американського епосу — ковбоя. Американський історик Фредерік Д. Тернер у своїй доповіді «Значення кордону в американській історії» (1893) підкреслив, що існування «вільних земель» і просування кордонів американських поселень на Захід пояснюють специфіку США. Специфіка Запорозжя теж залежала значною мірою від постійного просування його далі в степ.

них робітників. Такі промисли являли собою прості капіталістичні кооперації або первинні мануфактури. Таким чином, на Запорозжжі переважали і успішно розвивалися передові форми господарства і соціальних відносин, насамперед в сільському господарстві.

Нові, буржуазні відносини пробивали собі шлях, як відомо, і в центральних областях Російської імперії, зокрема в промисловості і сільському господарстві. Йшов процес розкладу феодально-кріпосницької системи. Разом з тим застарілі, феодально-кріпосницькі відносини щораз більше гальмували розвиток нових процесів. Народні маси дедалі рішучіше виступали проти кріпацтва — посилювався пасивний опір селян, частішали заворушення і повстання, на боротьбу піднімалися робітники мануфактур, народи окраїн. Однак царизм щораз дужче затягував кріпосницьку петлю й придушував опір народних мас. Більше того, він прагнув поширити кріпосницькі відносини, поміщицьке землеволодіння на все нові й нові райони, в тому числі на козацькі області. Здійснити це стало можливим після придушення Селянської війни 1773—1775 років і посилення диктатури кріпосників. У країні почалася жорстка кріпосницька реакція. Тому не можна погодитися з тими авторами, які намагаються виправдати репресивні заходи царизму проти козацьких областей, в тому числі ліквідацію Запорозької Січі. Адже наслідком цього було накинення кріпосницьких відносин і поширення їх на козацькі області. Кріпосницька політика царизму гальмувала економічний, соціально-політичний та культурний розвиток країни в цілому та окремих її регіонів зокрема. Саме в Україні наприкінці XVIII століття на вільні землі «Запорозькі Вольності» повернулось кріпацтво. Деякі сучасні автори, аби дати своє пояснення причин зруйнування Запорозької Січі, абстрагуються від соціально-економічного і політичного устрою цієї козацької республіки, а також від ролі, яку вона відіграла у героїчній боротьбі народних мас проти чужоземних загарбників і кріпацтва. Усупереч логіці вони оголошують історичним пережитком, анахронізмом, не феодально-кріпосницький лад, не самодержавство, а Запорозьку Січ, де буйно розвивалися нові прогресивні соціальні відносини.

Не менш важливою причиною ліквідації Січі було й те, що російський уряд не хотів «терпіти,— писав М. С. Грушевський,— таке гніздо свобідного духу, як автономна січова громада — хоч як вона поскромніла

і похилилася в порівнянні з Січею Гордієнка!»⁹⁹. Зруйнування Запорозжя слід розглядати в контексті з ліквідацією автономії Гетьманщини. Це був дальший крок на шляху перетворення України у звичайну область Російської імперії. Історик кубанського козацтва Ф. Щербина доречно зауважив: «Абсолютизм, що досяг за Катерини II крайнього ступеня свого розвитку, не міг ужитися з такою волелюбною окраїною. І ось, у силу невідповідності внутрішньої політики козацьким ідеалам свободи і самоврядування, впало вільне козацтво і знищена була Запорозька Січ»¹⁰⁰.

Слід брати до уваги і те, що в цей час царський уряд провадив колонізацію і загосподарення півдня України в інтересах зміцнення імперії. З 1774 року на чолі величезної території півдня України стояв головний командир новоствореної Новоросійської губернії Г. О. Потьомкін. Він був безконтрольним, необмеженим правителем усієї цієї величезної області. Ясна річ, Потьомкін не міг спокійно дивитися на існування Запорозької республіки, яка намагалась протистояти його планам колонізації півдня України. До того ж, між запорожцями й поселенцями не вщухали суперечки. Доходило й до збройних сутичок запорожців з російськими гарнізонами, що стояли поблизу Запорозжя. Запорозька старшина часто не мала можливості стримувати ці виступи рядового козацтва. Між сіромою і старшиною що далі то більше зростало непорозуміння. Старшина в окремих випадках навіть зверталася за допомогою до царського уряду.

Прагнучи зберегти бодай крихітки автономії Січі, запорозька старшина на початку 1775 року відрядила до Петербурга делегацію, яка повинна була умовити російський уряд реорганізувати запорозьке козацтво. Усі, хто не підкорявся наказам влади, будь то сірома чи старшина, говорилося в проекті, мусили залишити військо, яке тепер нагадувало б Донське козацтво. Але цей проект прийшов запізно. Уряд вже мав інше вирішення запорозької проблеми. Про це з відвертим глузуванням заявив Г. Потьомкін, який перебував на той час у Петербурзі, старшині А. Головатому: «Не можна вам оставатися. Ви дуже розігралися і ні в якому вигля-

---

⁹⁹ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ; Львів, 1911. С. 501.

¹⁰⁰ Щербина Ф. История кубанского Казачьего Войска. Екатеринодар, 1910. Т. 1. С. 468.

ді не можете вже приносити користь»¹⁰¹. Справа ліквідації Запорожжя була російським урядом остаточно вирішена.

Як тільки скінчилася війна з Туреччиною й царське військо почало повертатися з фронту, генералу П. Текелію було наказано несподівано зайняти Січ і розігнати запорозьке козацтво. Наприкінці травня 1775 року царське військо вступило на Запорожжя і рушило на Січ.

Звістка про намір Текелія була зустрінута січовим козацтвом з обуренням. Воно хотіло дати бій російським військам, але сили були надто вже нерівні. Старшина, з огляду на це, відговорила козаків від бою. Спомин про ці трагічні події зберегла українська пісня.

Світ великий, край просторий, та ніде прожити:

Славне військо Запорозьке хочать погубити.

Ой цариця загадала, а Грицько (Потьомкін.— В. Г.)
пораїв,

Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.

Вже ж на річці Базавлуці і москалі стали,

Ой вже ж Москаль Запорожжя кругом облягає,

А наш батько Калнишевський того й не гадає,

А вже ж Москаль, а вже ж Москаль Січу обступає.

Васюринський казарлюга не п'є, не гуляє

Та свого отамана рано пробужає:

«Та встань, батьку-отамане, кличуть тебе люди,

Ой як станеш ти на башті, Москаля не буде!»

А москалі не дримали, запас обдирали,

А московські старшини церкву грабували;

Та беруть срібло, та беруть золото, воскові свічі,

Ой заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.

Ой зайшов же пан кошовий та на круту гору:

«Не руйнуйте, люде добрі, хоч Божого дому!»

Запорожські отамани, як орли літали,

Свого батька кошового вірненько благали:

«Позволь, батьку-отамане, нам на башти стати,

Ні одному генералу з плеч голову зняти,

Москва стане лагерями, а ми курінями,

Москва стане із штиками, а ми з кулаками,

Ой, щоб слава не пропала поміж козаками».

«Не дозволю, миле браття, вам на башти стати:

Однакове християнство — грішно вигубляти!»

А вже ж уступила одна дивізія та серед самої Січі —

Ой взяла ж вона січові гармати, всі козацькі

здобичі.

¹⁰¹ Історія Української РСР. К., 1979. Т. 2. С. 306.

Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи серед церкви:
 «Прибирайтесь, славні запорожці, так, як би їк смерті!»
 Ой крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи на дзвіниці:
 «Гей відкидайте, славні запорожці, списи та рушниці!»
 Ой пливе щука з Кременчука, розбита із лука...
 Ой тепер же нам, Калниш кошовий, з тобою розлука:
 Ой пішли, пішли славні запорожці, та не пішки — дубами,
 Ой як оглянуться до славної Січі, умиваються сльозами.

На Зелені Свята (4 червня) військо генерала Теке-лія оточило Січ. Козаки здалися. Саму Січ було знищено, а архів та цінності з церкви — вивезено¹⁰². Було також конфісковано майно тієї частини старшин і заможних козаків, яких підозрювали в нелояльності до царського уряду. Найбільше постраждали кошовий отаман останньої Січі Петро Калнишевський, суддя Головатий та писар Глоба. Незважаючи на те, що вони не допустили козаків до опору російським військам, царський уряд з надзвичайною жорстокістю поставився до них. Спочатку їх було засуджено до смертної кари, яку пізніше замінили довічним ув'язненням в монастирі. Петра Калнишевського відправили до Соловецького монастиря на Білому морі, де замкнули в сирій і темній келії, звідки випускали лише кілька разів на рік до церкви. Звільнили його аж у 1801 році за указом Олександра I, коли він вже осліп, оглух і мав 109 років. Він вже не міг скористатися з такої запізнілої «свободи». 1803 року кошовий помер в Соловецькому монастирі. На таку трагічну долю прирік царський уряд останнього кошового. Донині в сумної пам'яті Соловецькому монастирі серед невідомих могил українських патріотів, яких засиляли сюди на смерть починаючи від мазепинців і аж до часів сталінського терору, лежить єдина надгробна плита з такими глумливими для в'язня словами: «Здесь погребено тело в бозе почившего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского, сосланого в сию обитель

¹⁰² Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі. С. 102.

по высочайшему же повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года, октябре 31 дня, в субботу, 110 лет от роду, смертию благочестивою, доброю».

Січового писаря Глобу і суддю Павла Головатого за-слано до сибірських монастирів, де й вони закінчили життя в тяжкій неволі.

Така жорстокість до Калнишевського і його товаришів викликає подив. Навіть М. С. Грушевський писав: «Та найбільше було дивно, що тих старшин, які намовляли запорожців не противитися, а покоритися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання»¹⁰³.

Справді, Калнишевський завжди користувався повагою у всесильного фаворита Катерини II Потьомкіна, котрий, як ми знаємо, навіть був записаний у запорозькі козаки. Хіба Г. Потьомкін ліквідацією Січі не домогся всього, чого бажав? Навіщо ж йому було так жорстоко мститися на старому кошовому? Не дає роз'яснення цьому і міркування О. Апанович: «Жорстока розправа з Калнишевським, Глобою і Головатим пояснюється тим, що вони репрезентували вищу владу на Січі, її кошовий уряд, були виразниками автономності, самостійного самоврядування Запорозжя»¹⁰⁴. Але ж після зруйнування Січі цих проблем перед урядом уже не було.

Розгадка цього криється, мабуть, ось у чому: Г. Потьомкін дуже цінував запорожців як важливу у війнах з турками і татарами військову силу. Після ліквідації Січі він планував створити із запорожців нове військо¹⁰⁵, яке було б покірним знаряддям у його руках. Але події в дечому зруйнували його плани. Справа в тому, що значна частина запорозької сіроми після зруйнування Січі подалася на Тилигул, нібито на рибальство, а насправді перейшла до Туреччини, де і заснувала Задунайську Січ¹⁰⁶. Пішло майже 5 тис. чоловік.

¹⁰³ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 504.

¹⁰⁴ Апанович О. Не пропала їхня слава: Передумови і наслідки скасування Запорізької Січі // Вітчизна. 1990. № 9. С. 172.

¹⁰⁵ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. С. 504.

¹⁰⁶ Див.: Голобуцкий В. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Истор. записки АН СССР, 1949. Т. 30.

«Це було,— пише Ф. Щербина,— в повному розумінні слова, глузуванням над генералом Текелієм і його військами. Генералу було наказано, та й сам він застосував усі заходи, щоб не випустити з Січі жодного запорожця, наперед запропонувавши козакам дуже тяжкі умови — перейти в поселяни. Він оточив Запорозький Кіш з трьох сторін суходелу тісним колом російських військ, усюди була розставлена сторожа, стирчали вартові й снували роз'їзди. Але невеликого розуму переможець без перемоги не додумався до того, що в Січовому Коші була ще четверта сторона — береги Дніпра... Запорожці, скориставшись неуважністю російського полководця, сіли на човни і попливли з Січі по Дніпру аж до Туреччини. Так пішла ціла половина перебуваючого в Січі війська і забрала з собою ті вільні думки, проти яких було влаштовано погром, але яких, мабуть, не зрозумів брат-слов'янин Текелій (мається на увазі те, що Текелій виходець із Сербії — В. Г.)»¹⁰⁷. Отже, замість повного знищення запорозького козацтва і перетворення його на регулярне російське військо, сталося зовсім інакше: значна частина козацтва опинилась на боці Туреччини, з якою Росії ще треба було вести боротьбу на південних кордонах. Крім того, новостворена Задунайська Січ залишалась форпостом свободи й «найбільш енергійні представники народу, невдоволені покріпаченням населення і гнітючими російськими порядками, весь час тікали в Туреччину до осілих кошем на Дунаї запорожців, поповнюючи їхні ряди і посилюючи козацьку вольницю»¹⁰⁸.

Такий прорахунок Г. Потьомкін вирішив віднести на карб запорозької влади — кошового, судді і писаря. Можливо, вплинуло на вирок Калнишевському й те, що він був не в фаворі у Катерини II, яка ще 1765 року незадоволено сприйняла його повторне обрання на кошового. До того ж, у Петербурзі не забували про донос на Калнишевського від 1767 року, в якому полковий старшина Павло Савицький писав, що коли в жовтні 1766 року Калнишевський приїхав додому від президента Мало-російської колегії Румянцева, то, зачинившись у своїй спальні, почав казати своєму писареві: «Як видно, не треба сподіватися від них (російського уряду — В. Г.) надії, а треба відписати до турецького цісаря і, вибрав-

¹⁰⁷ Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. Т. 1. С. 469.

¹⁰⁸ Там само. С. 470.

ши у війську добрих 20 чоловік, послати з проханням прийняти під турецьке покровительство, а у військо напишемо, щоб усі у готовності і ісправності були до походу; напишемо, що коли великоросійська регулярна або гусарська якась команда у запорозькі дачі вступить, то щоб ні єдиної людини не допустити в кордони, а в разі насильного вступу в дачі запорозькі, то ставились би до них як до неприятеля». Крім того Савицький доносив: «Чи писали до турецького цісаря, чи ні, сказати не можу, а у військо — точно моєю рукою первах через полковника Антона Красовського в минулому 1766 році в серпні місяці, а потім через осавула в жовтні писали, щоб всі в готовності були до походу проти Росії і не пропускали б у свої кордони ні за чим жодного росіянина»¹⁰⁹. Тоді в Петербурзі на донос Савицького великої уваги не звернули, але 1775 року у зв'язку з переходом козаків до Туреччини, про це мабуть згадали. Ці обставини звинувачення кошової старшини і мав, очевидно, на увазі Г. Потьомкін, коли писав Катерині II: «Всемиловіша государине! Вашій імператорській величності відомі всі зухвалі проступки колишнього Січі Запорозької кошового Петра Калнишевського і його спільників судді Павла Головатого і писаря Івана Глоби, яких віроломне буйство настільки велике, що не дерзаю уже я, всемиловіша государине, перечислюванням оного хвилювати ніжне і людинолюбне ваше серце, а до того ж і не знаходжу ні малої потреби приступити до будь-яких досліджень, маючи явним доводом оригінальні до старшин ордери, що засвідчують великість злочину їхнього перед освяченим вашої імператорської величності престолом, которі за всіма громадянськими і політичними законами заслужили, по всій справедливості на смертну кару (підкреслення моє.— В. Г.)». Як бачимо, крім глухих натяків на «зухвалі проступки» старшини, Г. Потьомкін нічого конкретного не наводить. Це можна зрозуміти лише з огляду на те двозначне становище, в яке потрапив він сам. По-суті запорожці пошили його в дурні, хоча й були ніби цілком у його руках. Вони вислизнули і подались на сторону потенційного ворога — турків. Цей факт Г. Потьомкін не хотів афішувати і тому, посылаючись на «великість злочину» старшини, нічого, крім якихось «ордерів», їм не пред'являє. Разом з тим розуміючи, що смертна кара викли-

---

¹⁰⁹ Соловьев С. М. История России... Кн. 14. М., 1965. С. 47—48.

че інтерес до справи, і потрібно буде багато чого пояснювати, Г. Потьомкін поспішає просити Катерину II оголосити старшині «милосердне рятування їх від заслуженої ними кари, а замість того, по звіданій уже небезпеці від ближнього перебування їх до колишніх запорозьких місць, повеліти відправити на вічне утримання в монастирі...»¹¹⁰.

Г. Потьомкін швидко збагнув свою помилку і надалі намагався виправити її. Перед ним уже постала нова проблема: відвернути бодай решту запорожців від утечі до Туреччини. Він змінив політику щодо запорожців і почав роздавати запорозьким старшинам армійські чини, які їх урівнювали з російськими дворянами, і наділяти землями. За ними не тільки залишали колишні запорозькі землі з їхніми зимівниками, а й навіть додавали «до норми» — ще стільки, скільки треба було, щоб припадало по 1.500 десятин на особу¹¹¹. Дехто отримав і більші наділи. Так, полковник Стрець на Токмаківці — 14.636 десятин; полковий осавул Пишмич — 12.490 десятин на Камишеватій Сурі; отаман Қирпан — 11.912 десятин на Токмаківці; старшина С. Білий — 9.000 на Інгульці; отаман Вершацький — 7.950 десятин на Дніпрі¹¹² і т. д.

Рядових козаків спочатку залишили жити в їхніх зимівниках, а з 1776 року почали переселяти до великих слобід, що робилось як для нагляду за ними, так і для кращої організації господарства¹¹³.

Гірша доля спіткала запорожців, які опинилися на землях, відведених поміщикам — вони пізніше були закріпачені. Однак це було вже не за часів Г. Потьомкіна, який добре розумів значення вільної праці для колонізації краю. Цікаво, що одним з перших ордерів Г. Потьомкіна був таємний наказ від 1776 року: «втікачів не повертати»¹¹⁴. Як бачимо, чомусь таки він навчився у запорожців. Збереглась відповідь Г. Потьомкіна на скарги чернігівських поміщиків, що їхні збігли селяни переховуються десь у Херсонському повіті. Потьомкін відповів так: «Чому втекли ці люди? Тут вони стали

---

¹¹⁰ Ходатайство Потемкіна о замене запорожской старшине смертной казни заточением в монастырь // Киев. старина. Т. 19. С. 112.

¹¹¹ Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі. С. 119.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само. С. 120.

¹¹⁴ Там само. С. 111.

корисними для суспільства та держави робітниками і нічого злого не роблять. Вина власників, які своєю жорстокістю примушують людей тікати, покидати свої хати, рідних»¹¹⁵.

Після смерті Г. Потьомкіна, 12 грудня 1796 року Павло I видав указ, який поклав початок кріпацтву на півдні України. Відтоді вже селяни тікали не сюди, а на Кубань, на Кавказ, у Туреччину. Селяни добре зрозуміли: «...те, що в свій час почала Катерина II, руйнуючи Запорожжя, закінчив її син Павло I»¹¹⁶.

Репресії царизму щодо козацтва, яке зажило гучної слави своєю боротьбою проти чужоземних загарбників і кріпосників, викликали в країні подвійну реакцію. Поміщики раділи: віднині, здавалося їм, кріпакам нікуди буде тікати. Народ же, природно, з глибоким сумом зустрів ці прикрі вісті. Адже не одне століття тікали селяни до козаків. Обурення народу знайшло вияв у відомій пісні:

«Катерина, вража бабо, що ти наробила,
Степ широкий, край веселий ще й занастила...»

Із занепокоєнням зустріли заходи царизму також передові кола західно-європейських країн, насамперед, французькі філософи-енциклопедисти, яких Катерина II так старанно запевняла, що в Росії свої специфічні соціальні умови і що вона справжня мати для народу. Ось чому цариця поспішила їм пояснити свої вчинки, зокрема щодо Запорожжя.

В своєму указі від 3 серпня 1775 року Катерина II в переліку причин ліквідації Запорозької Січі на перше місце поставила «проступки і непослух, проявлені цими козаками в непокорі нашим височайшим повелінням, а також образа нашої імператорської величності». Далі вона звинувачувала запорожців у тому, що «стали вони приймати без розбору в своє погане товариство людей всякого наброду, всякої мови і всякої віри». Крім того, вона вказувала на загрозу можливого виходу Запорозької Січі зі складу імперії. «Заводячи власне хліборобство,— пише цариця,— розторгали вони тим самим основні залежності від престолу нашого і помишляли, звичайно, створити із себе посеред вітчизни область цілком незалежну під власним своїм шаленим управлінням...»¹¹⁷. А це, як відомо, навіть із сучасних подій,

¹¹⁵ Там само. С. 112.

¹¹⁶ Там само. С. 126.

¹¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. К., 1970. С. 560.

є найстрашнішим злочином, який завжди жахав прибічників імперії. Нарешті, цариця оповіщала, що соціально-політичний устрій Січі був протиприродний і суперечив державному ладу імперії. Ось чому «немає тепер більше Січі Запорозької в політичній її потворності»¹¹⁸. Зрозуміло, що Катерина II виражала настрої і думки всього панівного класу імперії.

Запорозького козацтва не стало, закінчилась в історії України козацька доба. Землі Запорозької Січі увійшли до складу спочатку Новоросійської і Азовської губернії, а з 1784 року — до Катеринославського намісництва. Ці землі, політі кров'ю і потом українського січового козацтва, російський уряд став щедрою рукою роздавати поміщикам, офіцерам і іноземцям. Наприклад, на уславленій Хортиці в 1796 році було поселено 86 родин німців — менонитів¹¹⁹. А для українського селянства запроваджувалось кріпосне рабство. Не стало вже за порогами його захисників.

Пізніше наш Великий Кобзар передав тугу поневоленого українського народу за тими, хто так довго й щиро боровся за його свободу, такими зворушливими словами:

Б'ють пороги, місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Що всім верховодив.
Нема Січі! Очерети
У Дніпра питають:
— Де то наші діти ділись?
Де вони гуляють?
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім...

У віковичній боротьбі запорозької вольниці з феодальним світом перемога сталася на боці останнього. Але історичний прогрес зупинити не можна. Майбутнє виявилось за тим світом, який репрезентувало запорозьке козацтво.

Хоч Запорозька Січ і перестала існувати, вона залишила незгладимий слід у пам'яті народу. Запорозькі козаки уславили себе героїчною боротьбою проти чужо-

---

¹¹⁸ Там само. С. 564.

¹¹⁹ Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. М., 1909. С. 337.

земних загарбників і обороною південних кордонів України. Запорожці завжди були з українським народом і в періоди національно-визвольних рухів разом з ним ділили радість перемог і гіркоту поразок. Козацтво, створивши Запорозьку республіку, виявило незвичайну сміливість і оригінальну творчу здібність в організації військової справи, відстоюванні нових форм соціального, політичного і економічного буття, у створенні своєї культури. Сам запорозький козак для українського народу став еталоном найкращих людських якостей, виразником національного духу. Непримиренність козацтва до поневолювачів, його героїзм будили й підтримували в народі надію на визволення, запалювали наступні покоління на боротьбу за кращу долю. І сьогодні, в часи нового національного відродження, історія запорозького козацтва надихає сучасних борців продовжувати змагання за вільну суверенну Україну.

ЗМІСТ

Від автора	3
Вступ	4
Розділ I. Становище українського народу в XV — першій половині XVI століття. Турецько-татарська небезпека. Поява козацтва	77
Розділ II. Виникнення Запорозької Січі. Князь Дмитро Вишневецький і козаки Іван Підкова	121
Розділ III. Організація реєстрового козацтва	145
Розділ IV. Повстання 1591—1593 рр. під керівництвом Криштофа Косинського	156
Розділ V. Січ на Базавлуці. Організація і побут козацтва. Військова справа	165
Розділ VI. Запорозьке козацтво під час повстання 1594—1596 років	179
Розділ VII. Соціально-політичне й економічне становище в Україні наприкінці XVI — на початку XVII століття	193
Розділ VIII. Боротьба запорозького козацтва з турецькими і татарськими загарбниками. Гетьман Сагайдачний і хотинська війна 1621 року	235
Розділ IX. Запорозьке козацтво під час повстань 1625, 1630—1631 років. Здобуття Кодака запорожцями в 1635 році. Українські козаки в Тридцятилітній війні	270
Розділ X. Запорозьке козацтво під час повстання 1637—1638 років	317
Розділ XI. Хмельниччина і Запорозьке козацтво	350
Розділ XII. Запорозьке козацтво у 1657—1687 роках. Руїна	415
Розділ XIII. Запорозьке козацтво кінця XVII — початку XVIII століття. Гетьман Мазепа і запорожці. Гетьман Орлик. Олешківська Січ	449
Розділ XIV. Нова Січ	495

Наукове видання

Голобуцький Володимир

**ЗАПОРОЗЬКЕ
КОЗАЦТВО**

Оправа і художнє редагування *Є. В. Чурія*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректор *Ткачук К. В.*

Здано до набору 30.06.93. Підписано до друку 05.01.94.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Гарнітура
літературна. Високий друк. Умовн.-друк. арк. 28,56. Умов.
фарбовідб. 28,82. Обл.-вид. арк. 32,09. Вид. № 9353.
Замовлення № 3—2019.

Видавництво «Вища школа», 252054, Київ-54,
вул. Гоголівська, 7.

Головне підприємство виробничого
об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ-57,
вул. Довженка, 3.

Голобуцький Володимир

Г61 Запорозьке козацтво.— К. : Вища шк., 1994.— 539 с.

ISBN 5-11-003970-4.

Чи знаєте ви, в які часи і за яких умов виникло козацтво, як утворилася Запорозька Січ? Що вам відомо про боротьбу козаків проти панської Польщі, турецьких і татарських завоювань, про Визвольну війну українського народу під проводом ушлявленого гетьмана Богдана Хмельницького?

Прочитавши книгу, ви пройдете героїчними шляхами майже трьохсотрічної історії козацької минувшини аж до останнього вільного подиху Запорозької Січі, трагічно обірваного волею Катерини II. В основі дослідження — цікаві вітчизняні і зарубіжні історичні джерела, що багатогранно розкривають картину життя і побуту, матеріальної і духовної культури запорожців, які давно зажили надійної світової слави.

Для викладачів і студентів, наукових працівників і лекторів, широкого кола читачів.

Шановні друзі!

Прочитавши книгу, ви, сподіваємось, з інтересом пройшли героїчними шляхами нашого славного запорозького козацтва. І якщо у вас виникло бажання поглибити свої знання з історії України, осягнути суть національних процесів, що відбувалися на нашій багатостраждальній землі, ми запрошуємо вас до нових зустрічей з цікавими книгами про минувшину українського народу.

Видавництво «Вища школа»
готує до видання в 1994 році
такі, зокрема, книги:

Аркас М. М. Історія України-Русі.

29 арк., темплан 1994 р., поз. 7а.

Це буде вже четверте факсимільне видання книги популярних нарисів історії України, яка вперше вийшла друком 1908 р. у Петербурзі. Звичайний читач нічого, по суті, не знав про цю книгу, бо після жовтневих подій 1917 р. ідеологічні регулювальники прирекли її, як і самого автора, на повне забуття, огульно зарахувавши цей твір до розряду буржуазно-націоналістичної літератури. А книга, до речі, заслуговує уваги найширшого кола читачів. Простота й оригінальність викладу історичного процесу за персоналіями його провідних діячів надають їй особливої ваги у наш час, коли сторінка за сторінкою відроджується справжня історія українського народу.

Короткий довідник з історії України / Укладачі:

І. Ф. Курас, М. О. Багмет, І. І. Федьков та ін.

17 арк., темплан 1994 р., поз. 10 а.

Стисло і лаконічно подаються головні події і факти з історії України, наводяться біографічні свідчення про визначних діячів українського національно-визвольного руху, пояснюються найважливіші історичні й політологічні терміни.

Історія України: Навч. посібник / За загальною редакцією Б. П. Ковальського та В. О. Солодька.

35 арк., темплан 1994 р.

На основі новітніх досягнень історичної науки висвітлено найважливіші події життя українського народу з найдавніших часів до наших днів. Розглянуто проблеми економічного, політичного, соціального, національно-культурного та духовного розвитку, воєнні та зовнішньополітичні питання. Значне місце займають різні аспекти історії національної державності.

Козуля Олень. Жінки в історичній долі України.

20 арк., темплан 1994 р., поз. 15.

Зі сторінок художньо-публіцистичної книги, написаної легкою рукою здібного літератора і дослідника, постає перед читачем галерея славетних дочок українського народу усіх періодів нашої історії — від найдавніших часів Київської Русі до нинішніх днів національного державотворення. Серед багатьох інших яскравих особистостей — життєписи таких, зокрема, зірок українського жіноцтва, як княгиня Ольга, королева Франції Анна, султанша наймогутнішої Османської імперії Роксолана, українська Сафо Маруся Чурай, віце-президент Міжнародної ліги освіти Христина Алчевська, всесвітньовідомі співачки Соломія Крушельницька і Оксана Петрусенко, неповторні в поезії й у житті Олена Теліга і Ліна Костенко, борці з тоталітарним більшовицько-комуністичним режимом Алла Горська і Надія Світлична... В їхніх долях віддзеркалюється доля всіх українських жінок протягом усієї нашої могутньої і водночас багатостраждальної історії.

Національні процеси в Україні (Історія і сучасність):

Наук.-метод. посібник / За ред. проф. В. Ф. Панібудьласки.

12 арк., темплан 1994 р., поз. 17.

Книга допоможе досягнути суть національних процесів в Україні як у минулому, так і в наш час, збагнути причини тривалого колоніального становища нації, панування великодержавного шовінізму, з'ясувати етапи боротьби трудящих за волю, соборність, власну державність, рідну мову, справжній суверенітет, зрозуміти суперечності формування та вияву національної самосвідомості.

Національні процеси в Україні (Історія і сучасність):
Хрестоматія / За ред. проф. В. Ф. Панібудьласки.

20 арк., темплан 1994 р., поз. 18.

Хрестоматія до однойменного навчально-методичного посібника містить цікавий ілюстративний матеріал — документи, в тому числі архівні, уривки з книг, статей, виступів політичних діячів, витяги з програмних положень різних політичних партій тощо. Читач дістане широке уявлення про національні процеси на різних етапах історичного розвитку України, їх складний і суперечливий характер, з'ясує для себе причини тривалого колоніального становища українського народу, його прагнення до справжнього суверенітету й відродження.

ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО

Вища
школа